

A portrait of a man in 18th-century military attire. He has white hair, a serious expression, and is wearing a dark blue coat over a white waistcoat with red lapels and cuffs. The background is a plain, light-colored wall.

Fred Vogelzang

'Een woonplaats voor fatsoendelijke luyden'

De soevereine baronie IJsselstein 1720 - 1820

'Een woonplaats voor fatsoendelijke luyden'

De soevereine baronie IJsselstein 1720-1820

A home for decent people

The sovereign barony of IJsselstein 1720-1820

Promotor: Prof.dr. R.E. de Bruin

'Een woonplaats voor fatsoendelijke luyden'

De soevereine baronie IJsselstein 1720-1820

A home for decent people

The sovereign barony of IJsselstein 1720-1820

(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht op gezag van de rector magnificus, prof.dr. J.C. Stoof, ingevolge het besluit van het college voor promoties in het openbaar te verdedigen op woensdag 7 april 2010 des middags om 2.30 uur

door

Fred Vogelzang
geboren op 18 mei 1961
te Amsterdam

Inhoud

	Inleiding	9
	Soevereiniteit	10
	Vraagstelling en aanpak	12
	Het kader	14
	Bronnen en opzet	15
	Plaats van de studie	16
	IJsselstein in de historiografie	20
	 Hoofdstuk 1 De soevereine baronie IJsselstein	23
	IJsselstein in de Middeleeuwen	23
	IJsselstein aan de Oranjes	27
	De soevereiniteit vanaf Willem III	30
4	Het bestuur van IJsselstein	32
	IJsselstein als vrijplaats	35
	Landbouw	37
	Ambachten	40
	Religie	41
	Sociale zorg	45
	Samenvatting	47
	 Hoofdstuk 2 Marie-Louise maakt schoon schip 1730-1765	49
	Vernieuwingen onder Marie Louise	51
	De bezem erdoor!	56
	Een aantrekkelijk oord	56
	De renteniers	60
	Akten van indemniteit	63
	Soldaten	64
	Religieuze tolerantie	66
	De Hernhutters	68
	Jan Graves	74
	IJsselstein vergeleken	77
	Een geslaagde politiek	79

Hoofdstuk 3 De keerzijde van de medaille 1750-1780	81
De dood van Vultejus	81
Factiestrijd in het stadsbestuur	83
Pieter van der Meulen	85
Tuinterreur	87
De val van Graves	89
Veranderingen onder Willem V	94
De strijd met Graves	97
Tussenstand	99
Economische crisis	100
Werkgelegenheidsbevordering	103
Een werkschool	106
Stadsverfraaiing en sociale politiek	108
Problemen met een pastoorsbenoeming	110
De prins op bezoek	112
Hoofdstuk 4 Oranjegezinden en Patriotten 1781-1787	115
De stadhouder onder vuur	116
Angst voor plunderingen	118
Een nieuwe schutterij	121
Een Pyrrhusoverwinning?	122
De burgerreed	125
Inkwartiering	127
Onrust	130
Van Rijssel contra de magistraat	133
De Goejanverwellesluis	135
De afrekening	137
Wijze lessen	138
Een vergelijking	139
Hoofdstuk 5 De stilte en de storm 1787-1795	145
De prins weer aan het roer	146
Oranjefurie?	147
Economische achteruitgang	149
Internationale onrust	150
IJsselstein in Franse handen	153
De omwenteling	154
Aansluiting bij Holland	157
Democratische onwennigheid	160
De Hollandse lasten	163
De strijd om financiële onafhankelijkheid	166
Lobby in Den Haag	168
Lycklama als baljuw	171
Vechten om de macht	173
Verdeeldheid	175

Hoofdstuk 6 Een nieuwe wereld 1796-1798	177
Lycklama verkwanselt zijn idealen	178
Antikatholieke gevoelens	180
Een regeringsreglement	181
De radicalen aan de macht	186
Nieuwe botsingen met Lycklama	189
Staatsgreep	190
De gevolgen van de staatsgreep	193
Terugblik	195
Hoofdstuk 7 Het einde van de baronie: 1798-1802	197
Juni 1798: weer een staatsgreep	197
Een nieuw bestuur in IJsselstein	198
De Staatsregeling	200
De strijd van Lycklama	202
Onrechtmatigheden bij de schutterij	206
Geldzorgen	208
Leningen en belastingen	210
De baronie tijdelijk opgeheven	212
Onder het Departement van de Delf	214
Een nieuwe Staatsregeling	216
Rumfordse soep	219
Armoede en misdaad	221
Een kleinzegel als doodssteek	222
Hoofdstuk 8 Van Holland naar Utrecht 1802-1806	225
Nieuw regeringsreglement	226
Eerherstel voor Oranjeaanhangers	228
Eindelijk drost Lycklama?	229
Het bestuur gereorganiseerd	232
Onduidelijkheid over de baronie	234
Naar het Departement Utrecht	236
Belastingperikelen	240
Groeiende financiële druk	242

Hoofdstuk 9	IJsselstein onder Lodewijk Napoleon 1806-1810	245
	Het einde van de Republiek	245
	Lodewijk Napoleon	246
	Een oude baronie en een nieuwe koning	248
	Geldtekorten	249
	Verponding en patentbelasting	252
	Sturing van boven	254
	Belastingplannen	256
	Schulden uit het verleden	260
	Dialogoog met de kwartierdrost	262
	Bezoek van de koning	264
	Het verloop van de quotisatie	266
	Lycklama's laatste daad: herstel van de kerkbank	267
	De rol van de drosten	268
	Het einde van het koninkrijk	271
Hoofdstuk 10	Onder keizer en koning 1810-1820	273
	Bij het Departement van de Zuiderzee	275
	Burgemeester in oorlogstijd	278
	Een nieuwe omwenteling	281
	Deel van het Koninkrijk	283
	Schuldsanering en belastingheffing	286
	De koning als laatste hoop	289
	Tot slot	292
Samenvatting		295
Summary		301
Geraadpleegde archieven		306
Geraadpleegde literatuur en gepubliceerde bronnen		308
Geraadpleegde internetbronnen		321
CV auteur		323

Inleiding

Op 27 maart 1730 bezoekt Jacob Campo Weyerman (1677-1747) de stad IJsselstein. Weyerman was een in die tijd berucht satirisch schrijver en maakte met zijn kritische beschouwingen weinig vrienden. Titels als *De Vrolijke Tuchtheer* en *Den Ontleeder der gebreeken* geven al aan wat de insteek van deze auteur was. Ook in IJsselstein zullen ze hem met opluchting hebben zien vertrekken. Hij omschreef het stadje als 'een nest dat meer insecten uytlevert en inslaat binnen een jaar, als een koopman in yzerwaaren haaken en oogen verhandelt geduurende zyn leeven'.¹ Waarom had Weyerman het zo op IJsselstein gemunt? Hij ergerde zich aan het feit, dat de stad een vrijplaats was, een plek waar mensen die elders werden vervolgd, asiël konden krijgen. In de ogen van Weyerman waren degenen die daar gebruik van maakten wezens van het allerlaagste soort: 'koopluiden, maakelaars, getabberde ligtemissen², doodslagers, vergiftigers, degenluiden' en meer van dat tuig. Hij vergeleek het stadje, dat een soeverein gebied was binnen de Republiek, net als bijvoorbeeld Vianen en Culemborg, met roversholen en piratennesten zoals Tunis en Tripoli. Wat later tijdens zijn bezoek aan IJsselstein ontmoette Weyerman burgemeester 't Hoen. Hij beschrijft een dialoog met deze burgervader, waarin de laatste uit de doeken doet via welke oplichterspraktijken men het snelste rijk kan worden. 't Hoen zelf brouwde ondrinkbaar bier en lengde zijn wijn aan met slotwater, aldus de satiricus. Burgemeester 't Hoen was dus geen haar beter dan de misdadigers aan wie zijn stad onderdak bood.

Het is een diametraal andere beschrijving dan bijvoorbeeld te vinden is in de brieven van de IJsselsteinse schout Pieter van der Meulen.³ Pieter werd geboren rondom de tijd dat Weyerman IJsselstein bezocht, maar ondanks het feit dat zijn leven dus slechts enkele decennia later speelt dan de situatie die Weyerman zo pregnant neerzet, spreekt hij nauwelijks over asiëlzoekers. In zijn tijd is IJsselstein een onderkomen voor renteniers, waar het aangenaam toeven was. Waar komt dit verschil vandaan? Overdreef Weyerman, wat wel vaker voorkwam?⁴ Geeft Van der

1 J.C. Weyerman, *De Vrolyke Tuchtheer, 27 maart 1730*. p. 303 ev. Met vriendelijke dank aan prof. dr. A.J. Hanou en dr. T. Jongeneelen, die me wezen op de plek van IJsselstein in het werk van Weyerman.

2 Een lichtmis was in de achttiende eeuw een mannelijke losbol; het getabberd slaat op beroepen als predikanten en advocaten, mensen die een bepaald kledingstuk dragen.

3 F. Vogelzang, 'Pieter van der Meulen (1729-na 1804). Schout en substituutdrost', in: H.L.Ph. Leeuwenberg en F. Vogelzang, red., *Utrechtse biografieën. Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Oudewater, Montfoort, Linschoten, IJsselstein, Nieuwegein en Lopik* (Utrecht 2003), p. 118-124

4 Dat zou niet vreemd zijn: Weyermans verhalen over bijvoorbeeld Breda blijken ook zeer zwart aangezet. Zie F. Wetsels, *De vrolijke tuchtheer van de Abderieten. Jacob Campo Weyerman in Breda* (Breda 2006)

Meulen in zijn brieven een veel te rooskleurig beeld? Of was IJsselstein in die tussenliggende periode ingrijpend veranderd?

Eén aspect speelde in elk geval in beide opvattingen over IJsselstein een centrale rol: het feit dat IJsselstein een soeverein gebied was binnen de Republiek. Dat gaf niet alleen het recht om asiël te verlenen, maar ook om een eigen politieke, economische en religieuze weg te kiezen. Welke mogelijkheden bood dat? Hoe werd daar gebruik van gemaakt? Kan de (veranderende) omgang met die soevereiniteit misschien het enorme verschil tussen Weyermans beschrijvingen en de brieven van schout Van der Meulen verklaren?

Soevereiniteit

Soevereiniteit is een ambigue term, die in de loop van de tijd verschillende betekenissen heeft gehad, al naar gelang de behoefte van de maatschappij waarin het begrip werd gebruikt.⁵ Volgens Van Dale gaat het om het hoogste staatsgezag, of een gezag dat geen ander gezag boven zich hoeft te dulden.⁶ Het beschrijft de status van een bepaalde politieke entiteit. De term is afkomstig uit de Middeleeuwen en was aanvankelijk weinig concreet omschreven. 'Wie geen andere superieur erkent – en dat in de praktijk kan waarmaken – bezit de soevereiniteit: een baron die in zijn heerschappijgebied geen meerdere erkent, behoort tot deze categorie.'⁷ Soevereiniteit in de betekenis die ik in deze studie gebruik, hangt samen met bepaalde rechten, zoals diplomatieke immuniteit, een zelfstandige rechtsspraak, het recht op bezit en onteigening. Aan deze rechten zijn echter ook bepaalde verantwoordelijkheden verbonden, zoals de zorg voor het bestuur, de verdediging en het welzijn van de burgers in een bepaald territorium.⁸ Aanvankelijk lag de soevereiniteit bij de vorst, in een democratie bij het volk, vertegenwoordigd door een grondwettelijke regering.

De soeverein is de hoogste autoriteit over de bevolking in een bepaald gebied.⁹ Uiteraard is die soevereiniteit in de praktijk niet absoluut. Bovendien was en is in de realiteit de soevereiniteit van de vorst of regering gedelegeerd. Dat betekent dat de uitoefening van die soevereiniteit werd overgelaten aan ambtenaren en andere bestuurders of bestuurslichamen en instellingen.¹⁰ Zo kon een baron zich soeverein noemen in zijn eigen gebied en toch een leenband erkennen met de koning of keizer. De baron heeft plichten aan de koning, maar die laatste heeft geen onmiddellijke zeggenschap over de onderdanen van de baron.¹¹

5 M. Brus, 'The Authority of Law', in: G. Kreijen, red., *State, Sovereignty, and International Governance* (Oxford 2002), p. 3-24, p.7

6 Van Dale. *Groot woordenboek van de Nederlandse taal* (Utrecht/Antwerpen, 2005 14de druk), p. 3264

7 P. Leupen, *Keizer in zijn eigen rijk. De geboorte van nationale staat* (Amsterdam 1998), p. 101

8 M.R. Fowler and J.M. Bunck, *Law, Power and the Sovereign State. The Evolution and Application of the Concept of Sovereignty* (University Park Pennsylvania 1995), p. 12 ev

9 Fowler and Bunck, *Power*, p. 37

10 F.H. Hinsley, *Sovereignty* (Cambridge 1986) p. 123 ev

11 Leupen, *Keizer*, p. 101

In IJsselstein had de baron in de Middeleeuwen de soevereiniteit. Die soevereiniteit werd weer in leen gehouden van de bisschop van Utrecht of de graaf van Holland. Diens gezag was weer afgeleid van dat van de Duitse keizer. Via vererving kwam de baronie in handen van Willem van Oranje, die hem direct in leen hield van de Spaanse koning, Filips II. Na de afzwering van Filips werd Willem de facto de hoogste autoriteit. Hij fungeerde als 'vorst'. Willem en zijn opvolgers voerden niet in persoon het bestuur uit over IJsselstein. Daartoe hadden ze een drost aangesteld en beschikten de drie schoutambten waaruit de baronie bestond over een eigen lokale regering. Die bestond uit schout, burgemeesters en schepenen. Deze ambtenaren en bestuurslichamen oefenden dus delen van de soevereiniteit van de baron uit. In hoofdstuk 1 zal hierop dieper worden ingegaan.

Nu was de soevereiniteit van de Oranjes evenmin absoluut. Het concept van absolutisme was na de Middeleeuwen ontstaan en stelde dat de vorst binnen zijn eigen territorium alle macht diende te bezitten. Dit was noodzakelijk om dat territorium te kunnen besturen en verdedigen tegen andere zo ontstane 'nationale staten' of andere territoria.¹² Niet alleen 'buitenlandse' dreiging vroeg om een dergelijke concentratie van macht. In de zestiende en zeventiende eeuw was Europa verscheurd door burgeroorlogen en religieuze strijd. De discussie spitste zich eveneens toe op het evenwicht tussen macht en vrijheid. De regering moest voldoende macht hebben om interne spanningen op gebied van religie, economie en samenleving te kunnen weerstaan, om zo het spook van burgeroorlog buiten de deur te houden. Aan de andere kant diende de burger voldoende vrijheid te hebben om zich te kunnen ontplooiën.¹³

De baronie fungeerde niet als zo'n absolute nationale staat. Dat paste ook geheel niet in de Nederlandse situatie, waar de Statenvergaderingen van de verschillende provincies de soevereiniteit behielden. Na afzwering van Filips II was er ook geen vorst meer die boven de provincies stond. Zij hadden zich weliswaar verenigd in de Staten-Generaal, maar de overdracht van de soevereiniteit van de provincies naar de Staten-Generaal was zeer beperkt. Ook bewaakten ze streng hun onafhankelijkheid van het Huis van Oranje.¹⁴ De Staten-Generaal oefenden slechts bepaalde onderdelen van de soevereiniteit uit, uit pragmatische overwegingen. Te denken valt aan de buitenlandse politiek en oorlogsvoering. Daarin waren ze echter niet zelfstandig: de beslissingen dienden telkens door alle provinciale Statenvergaderingen goedgekeurd te worden. De baronie viel niet onder de Staten-Generaal en zond ook geen afgevaardigde. Dat betekende aan de ene kant dus dat de baron, als bestuurder van IJsselstein, geen macht boven zich had, aan de andere kant was IJsselstein daardoor kwetsbaarder. Als de prinsen door hun positie of geneigdheid niet langer in staat zouden zijn om de autonomie van de baronie te waarborgen, stond IJsselstein alleen. Economisch, militair en op sociaal gebied was de baronie absoluut niet

12 R. Lesaffer and G. Macours, ed., *Sovereignty and the Law of Nations (16th-18th centuries)*, Iuris Scripta Historica XX (Brussel 2006), p. 37 ev

13 E.H. Kossmann, *Political Thought in the Dutch Republic. Three Studies* (Amsterdam 2000), p. 13

14 Zie daarvoor onder meer J.H. Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek* (Middelburg 1998), onder meer p. 100 ev; Kossmann, *Political Thought*, p. 14 ev

krachtig genoeg om de eigen soevereiniteit in stand te houden. De soevereiniteit, in naam dus compleet, was in de praktijk beperkt tot wetgeving en bestuur. Dat gaf bepaalde mogelijkheden en stelde ook bepaalde grenzen. In deze studie zal ik die mogelijkheden en grenzen voor de achttiende eeuw bestuderen.

De soevereiniteit van IJsselstein was niet uniek: meer plaatsen in de Republiek bezaten die, opvallend veel in het rivierengebied tussen Holland, Utrecht en Gelderland. Voorbeelden zijn Leerdam, Buren, Vianen en Culemborg. Elk van die plaatsen lijkt een net iets andere invulling aan die soevereiniteit te hebben gegeven. Dat hing ook af wie de soeverein was en wat zijn belangen waren. Vianen bijvoorbeeld werd gekocht door de Staten van Holland, Culemborg werd halverwege de achttiende eeuw door de Staten van Gelderland aan de Oranjes geschonken, Leerdam, Buren en IJsselstein waren reeds lang bezit van de Oranjes. Leerdam en Buren werden niet persoonlijk door een Oranje bestuurd, maar vielen gedurende de achttiende eeuw onder de Nassause Domeinraad. IJsselstein kende als enige decennialang een persoonlijk bewind van Marie Louise van Hessen-Kassel, de weduwe van stadhouder Johan Willem Friso.

Het verlenen van asiel fungeerde als een van de duidelijkste signalen dat een plaats soeverein was. IJsselstein had het blijkbaar minder nodig om zo'n signaal uit te zenden. Dat kan er aan liggen, dat de baronie door een expliciete uitspraak van Filips II in 1556 eigenlijk een van de minst ambivalente vaststellingen bezat van die soevereiniteit. In hoofdstuk 1 zal dat nader worden beschreven. De provincie Holland zou aan het einde van de achttiende eeuw weliswaar beweren, de IJsselsteinse onafhankelijkheid nooit erkend te hebben, maar had daar eeuwenlang geen enkele consequentie aan verbonden en evenmin drong hun standpunt door tot de geschreven bronnen die zijn overgeleverd. De andere vrijsteden konden hun autonomie niet terugvoeren op expliciete uitspraak van de landsheer en moesten hun toevlucht zoeken in indirecte bewijzen: vonnissen van middeleeuwse rechtscolleges die ooit hadden uitgesproken over dat gebied geen jurisdictie te bezitten, landsheren die achterwege hadden gelaten om regelingen op te leggen etc. Dat soort bewijzen was echter vaak weinig concreet, niet altijd vastgelegd en zeker niet onomstreden. Dat zou een reden kunnen zijn dat de andere plaatsen meer asielzoekers opnamen: zij hadden het harder nodig via dit soort 'sovereine' daden hun zelfstandigheid te etaleren.¹⁵ Ze voelden zich misschien ook meer bedreigd in hun onafhankelijkheid omdat er geen soeverein met status was. Het lijkt er namelijk op dat met name de bezittingen van de Oranjes zoals Buren, Leerdam en IJsselstein weinig last hadden van aanspraken van buiten. Dat hangt sterk samen met de positie van de Oranjes, als prinsen en stadhouders.

Vraagstelling en aanpak

Om te onderzoeken waar en op welke wijze die soevereiniteit van invloed was op het handelen van het baronie- en stadsbestuur zijn de bronnen uitgebreid bestudeerd. Thema's en onderwerpen die vaak voorkomen en van duidelijk belang werden geacht door de tijdgenoten,

15 Zie M.F. Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen voor vervolgd: asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18de eeuw* (Dieren 1984), p. 44-56; A.J. van Weel, *De incorporatie van Culemborg in de Bataafse Republiek*. Gelderse Historische Reeks X (Zutphen 1977), p. 41-59

zijn chronologisch geordend. Een aantal belangrijke perioden tekende zich daarbij af. Per periode zijn de hoofdthema's beschreven en zijn er onderlinge samenhangen gezocht. Daarna is getracht te verklaren waarom juist die thema's zoveel aandacht kregen en welke relatie die hadden met de unieke positie van de baronie. De thema's zijn verspreid over verschillende deelgebieden: het gaat om bestuur, economie, bevolking, sociale relaties etc.

De hoofdvraag van deze studie is: welke invulling gaf het bestuur van IJsselstein aan de soevereiniteit? Welke mogelijkheden bood dat en welke problemen bracht dat met zich mee?

Onder bestuur is verstaan zowel de baron en zijn plaatsvervanger, de drost en de Domeinraad, als het lokale bestuur van schouten, burgemeesters en schepenen. Het beleid kwam tot stand in een wisselwerking tussen die lagen, waarin het gewicht van de verschillende spelers per thema en per periode kon verschillen.

Eveneens is van belang, hoe de buitenwereld dacht over en omging met de IJsselsteinse soevereiniteit. Als in Holland of Utrecht de ideeën daarover wijzigden, kon dat repercussies hebben voor de baronie. Heel pregnant werd dat in 1786, toen Hollandse Patriotse troepen IJsselstein bezetten en de soevereiniteit min of meer werd bevroren. Nog veel doorslaggevend was de inval van de Fransen in 1795, die grote staatkundige gevolgen had voor de Republiek. IJsselstein ondervond dat indringend omdat de Fransen de baronie als oorlogsbuit beschouwden. IJsselstein sloot zich toen bij Holland aan. Die periode is uitgebreid beschreven, omdat juist in de strijd om de eigen positie zeer duidelijk wordt wat de IJsselsteiners zelf vonden van hun soevereiniteit. Omdat het me gaat om de lokale omgang met die situatie, zijn alleen die (inter-) nationale ontwikkelingen beschreven, die van invloed waren op de (positie van de) baronie. De nationale en provinciale discussies en processen elders die daaraan ten grondslag lagen, zijn slechts beschreven in zoverre die licht werpen op de gebeurtenissen in de baronie of op de wisselwerking tussen de baronie en de buitenwereld. Van die externe processen waren de IJsselsteiners zelf zich vaak nauwelijks bewust en daarom zijn ze niet in extenso behandeld. Weliswaar kan dat licht werpen op meer algemene staatsvormingsprocessen, maar het verdiept niet ons inzicht in de omgang met of de gevolgen voor de IJsselsteiners van die ontwikkelingen. Om zo'n studie naar die processen diepgang en vergelijkingswaarde te geven, zou bovendien moeten worden bestudeerd welke meningen er leefden over de positie van de andere vrijplaatsen en gebieden met een eigen status. Dat vraagt om een separaat onderzoek, waarvoor geen plek is in deze studie over IJsselstein.

Ik heb gekozen voor de periode 1720-1820. De redenen daarvoor zijn voor een deel bronbepaald: de uitgebreide verslagen in de archieven van het stadsbestuur beginnen rond 1720. Daarvóór bieden de lokale bronnen veel minder aanknopingspunten. De einddatum heeft te maken met het einde van de soevereiniteit. Juist om te kunnen nagaan hoe belangrijk die soevereiniteit was, heb ik gekozen voor een eindpunt, waarop de gevolgen van het verlies van de politieke soevereiniteit in 1795 en de financiële onafhankelijkheid in 1802 duidelijk uitgekristalliseerd waren.

Het kader

IJsselstein ligt natuurlijk niet in een vacuüm. Al was het gebied soeverein, er waren belangrijke economische, politieke en sociale relaties met Holland en Utrecht en met de andere vrijplaatsen in de omgeving. Die relaties zullen worden beschreven, telkens vanuit een IJsselsteins perspectief. Wat betekende de verhouding voor IJsselstein, wat veroorzaakte die relatie en wat bracht zij voor de baronie en haar inwoners op? Ook de strijd in de Bataafse tijd over het behoud van de eigen onafhankelijkheid wordt met name bekeken vanuit de motieven die IJsselstein daarvoor te berde bracht. Dat hangt samen met de hoofdvraag: het gaat er niet om wat IJsselsteins onafhankelijkheid voor Holland of Utrecht betekende of hoe die door deze provincies werd ervaren, maar hoe de inwoners van IJsselstein met die positie en het verlies daarvan omgingen. Zolang de Oranjes als baron fungeerden, gaf hun status en reputatie voldoende 'bescherming' voor de eigen lokale zelfstandigheid. Daarom kan volgens de definitie van de socioloog Max Weber van een IJsselsteinse 'staat' gesproken worden. Er is een centrale regering die het monopolie bezit op geweldsuitoefening, belastingen en regelgeving.¹⁶ In principe lag dat monopolie bij de baron (en dus de Oranjes), uitgevoerd en ondersteund door een ambtenarenapparaat. Die monopolies worden uitgeoefend in een duidelijk omschreven territorium, met vaststaande grenzen.¹⁷ Ook daarover beschikte IJsselstein.

IJsselsteiners waren zich bewust van hun eigen positie, op een praktisch en nuttig niveau, maar ervoeren zichzelf niet als volkomen separaat van hun burenen. Niet meer althans dan in de achttiende eeuw gebruikelijk was. Dat werd ook veroorzaakt doordat veel IJsselsteinse inwoners van elders uit de Republiek afkomstig waren en er veel familiebanden waren met bewoners van bijvoorbeeld Jutfaas, Montfoort, Vianen, Utrecht en de grote steden in Holland. Economisch, sociaal en cultureel waren er dus intensieve banden met de omgeving. Dat betekent bijvoorbeeld dat het bestuderen van IJsselsteins verlies van soevereiniteit na 1795 binnen de bestaande theorieën over bestuurlijke en bedrijfsmatige fusies niet nuttig is. Die onderzoeken vooral diepgaande cultuurverschillen. Daarvan is hier geen sprake.¹⁸ De gerichtheid op de eigen lokale en regionale gemeenschap was het normale patroon in deze tijd. De provincies bewaakten hun zelfstandigheid zeer alert en binnen de provincies probeerden de besturen van dorpen en steden hun eigen, historisch gegroeide prerogatieven in stand te houden.¹⁹

16 K. Koch, *Over staat en statenvorming* (Leiden 1993), p. 17. Zie ook T. Zwaan, *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam 2001); W. Reinhard, ed, *Power Elites and the Growth of State Power* (Oxford 1996), p. 8 ev. In IJsselstein was zeker sprake van een 'power elite' rondom de baron.

17 M. Anderson, *Frontiers. Territory and State Formation in the Modern World* (Cambridge 1996), p. 25

18 Zie bijvoorbeeld P. Prud'homme, *The Synergy Masquerade versus the Battle for Identities. Processes of culture, identity and power in international mergers and acquisitions* (Amsterdam 2005)

19 Bovendien waren de Staten-Generaal geen lichaam dat streefde naar eigen soevereiniteit: daarvoor bewaakten de provincies hun zelfstandigheid te zeer. Zie bijvoorbeeld Jan A.F. de Jongste, 'Ein Bündnis von sieben souveränen Provinzen: die Republik der vereinigten Niederlande', in: T. Fröschl, *Föderationsmodelle und Unionsstrukture. Über Staatenverbindungen in der frühen Neuzeit vom 15. zum 18. Jahrhundert* (Wien 1994) Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Band 21, p. 127-141

Om de situatie van IJsselstein als vrijplaats meer diepte te geven, is waar mogelijk een vergelijking gemaakt met andere stadjes in de Republiek. Daarbij is gekozen voor steden die qua omvang en situatie met IJsselstein overeenkomen. Over steden in de Republiek in de achttiende eeuw zijn diverse studies verschenen. Meestal gaat het om monografieën die het bestuur en/of de elite van een stad onder de loep nemen. Gekeken wordt daarin vaak naar de sociale en economische positie van de regenten, het culturele leven, met de nadruk op de familierelaties, netwerken en de politiek-bestuurlijke carrière. Welke ambten en functies bekleedde men in welke volgorde? Wie kwamen er op het pluuche en welke mensen vielen buiten de boot? In hoeverre kwam de economische elite overeen met de bestuurlijke bovenlaag?

De studies over de achttiende eeuw nemen meestal een beperkte periode. Het gaat om de Patriottentijd, de Bataafse Republiek, of de eerste vijftig jaar van de eeuw. Er zijn enkele studies die weliswaar een bepaalde stad gedurende twee eeuwen volgen, maar dat gebeurt dan vaak wat minder diepgaand of in de vorm van thematische hoofdstukken in overzichtswerken, waardoor de dwarsverbanden minder goed in beeld komen. Helaas zijn de andere vrijsteden minder vaak onderwerp van studie geweest. Waar mogelijk tracht ik met voorbeelden uit de vrijsteden Leerdam, Culemborg en Vianen en uit kleinere Utrechtse en Hollandse steden als Wijk bij Duurstede, Montfoort, Rhenen, Heusden en Oudewater gebeurtenissen en processen in IJsselstein in een breder kader te plaatsen.

Bronnen en opzet

De belangrijkste bronnen waarop deze studie is gebaseerd, zijn het stadsarchief IJsselstein, dat was ondergebracht in de vestiging IJsselstein van de Samenwerkende Archiefzorg Lopikerwaard (SAL, inmiddels opgegaan in het Regionaal Historisch Centrum in Woerden), en het Familiearchief De Beaufort, dat in Het Utrechts Archief (HUA) berust. Het stads- en baroniearchief bevat zeer uitgebreide notulen van de vergaderingen van zowel het stadsbestuur als het baroniebestuur, en daarnaast diverse andere archivalia die betrekking hebben op instellingen in de baronie. Twee leden van de familie De Beaufort waren gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw drosten van IJsselstein. In hun familiearchief zijn vele stukken opgenomen, die direct of indirect betrekking hebben op het bestuur van en gebeurtenissen in de baronie IJsselstein. Ook de persoonlijke stukken van deze twee drosten, Pieter en Joachim, bevatten veel informatie over IJsselstein. Er zijn uitgebreide briefwisselingen met bijvoorbeeld de schout van IJsselstein, met sommige andere bestuurders en uiteraard stukken van de baronnen zelf.

Naast deze twee grote archieven zijn ook andere archieven gebruikt: belangrijk is het archief van de Nassause Domeinraad in het Nationaal Archief. Dit is echter minder intensief gebruikt, omdat in de stukken in het stadsarchief een groot deel van dit Domeinraadarchief, voor zover het betrekking heeft op IJsselstein, gedoubleerd wordt. Dat blijkt niet alleen uit eigen controle-onderzoek voor de jaren 1775-1790, waarvan de gegevens uit de Domeinraadarchieven bijna letterlijk worden aangetroffen in de IJsselsteinse stukken, maar ook bijvoorbeeld uit het onderzoek van Sunny Janssen naar de periode dat Marie Louise van Hessen-Kassel barones

van IJsselstein was.²⁰ Haar onderzoek is voor een groot deel gebaseerd op de bronnen van de Domeinraad en dezelfde informatie bevindt zich in het stadsarchief.

Naast deze bronnen is gebruik gemaakt van het archief van het stadsgerecht IJsselstein en het baroniearchief IJsselstein, beide in het HUA, het Koninklijk Huisarchief in Den Haag, kerkelijke archieven en een aantal familiearchieven van mensen die korter of langer in IJsselstein verbleven. Een voorbeeld is het familiearchief Beyen in het HUA. Ook genealogische informatie is gebruikt, vaak ontsloten via websites of via DTB-registers die in archiefdiensten berusten. Eveneens zijn waar mogelijk artikelen uit het tijdschrift van de lokale historische kring, de Stichting Historische Kring IJsselstein, gebruikt.

De opbouw van deze studie is als volgt. Na deze inleiding volgt een schets van de voorgeschiedenis van IJsselstein om duidelijk te maken hoe de baronie een autonoom gebied werd. In het tweede hoofdstuk wordt de rol van Marie Louise geschetst en hoofdstuk drie laat de nadelen van een soevereiniteit op afstand zien en de oplossing die daarvoor werd gevonden. Hoofdstuk 4 is een casestudie in soevereiniteit in een benauwde periode, de Patriottentijd, in hoofdstuk 5 wordt de terugkeer naar de oude situatie beschreven. Hoofdstuk 6 richt zich op de inval van de Fransen in 1795 en de gevolgen daarvan. Hoofdstuk 7 beschrijft de strijd om in die bezettingstijd de zelfstandigheid te bewaren en hoofdstuk 8 gaat in op het verlies daarvan. Hoofdstuk 9 en 10 schetsen de nageschiedenis van de baronie onder respectievelijk Lodewijk Napoleon, Napoleon Bonaparte en het begin van de regering van koning Willem I.

Plaats van de studie

De achttiende eeuw kan niet als een stiefkindje in de historiografie worden weggezet. Het aantal publicaties over deze periode in Picarta, een online wetenschappelijke databank, bedraagt ruim 800 voor de laatste twintig jaar.²¹ Er zijn maar liefst twee gezelschappen die zich met nadruk bezighouden met de bestudering van de achttiende eeuw. De Werkgroep Achttiende eeuw geeft een eigen tijdschrift uit, dat al bijna 40 jaargangen bestaat en ook de Stichting Jacob Campo Weyerman vierde onlangs zijn 30-jarig bestaan en publiceert een eigen tijdschrift. De inhoud van die beide tijdschriften bestuderend, valt op dat literair-historische thema's een grote rol spelen: niet vreemd gezien de achtergrond van veel leden van die gezelschappen. Zij komen uit de historische letterkunde. Maar ook filosofie, politiek en sociaal-economische onderwerpen komen aan de orde.

De achttiende eeuw spon ook garen bij de opkomst van de elitestudies. D.J. Roorda introduceerde via zijn proefschrift *Partij en Factie* de prosopografie in Nederland.²² Die methode was door

20 S. Jansen, "Gerustheid int midden van alle die beroeringen". IJsselstein in het midden van de achttiende eeuw, *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr. 85, 1998, p. 1-40

21 <http://www.picarta.nl>

22 D.J. Roorda, *Partijen Facties. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1987), tweede druk

zijn promotor, J.C. Boogman, al aangeprezen in diens inaugurele rede.²³ Deze methode zorgde voor een aantal interessante studies over lokale gemeenschappen, die opvallend vaak de achttiende eeuw als tijdspanne omvatten. Te denken valt aan de proefschriften van Luuc Kooijmans, Maarten Prak en Joop de Jong over respectievelijk de bestuurlijke elites van Hoorn, Leiden en Gouda.²⁴ Ook over Heusden verscheen dat jaar een publicatie, terwijl Harderwijk en Gorinchem eveneens werden beschreven.²⁵ Inmiddels was een werkgroep Elitestudies opgericht, waarvan diverse leden zich op de achttiende eeuw richtten. Katja Bossaers met haar boek over enkele stadjes in West-Friesland past eveneens in deze traditie.²⁶ Een volgende stimulans voor de bestudering van de achttiende eeuw kwam van het jubileumjaar 1987. Twee eeuwen daarvoor had de Patriotse revolutie plaatsgehad en in het kader van de herdenking hiervan verschenen diverse studies. De Patriotten hadden vanaf de negentiende eeuw al enkele historici een studie in de pen gegeven en in 1977 bleek de Brits-Amerikaanse historicus Simon Schama door het onderwerp geraakt. Hij schreef *Patriots and Liberators*.²⁷ Zijn boek was een onderdeel van de discussie over de (internationale) betekenis van de revolutie in 1787. Het jubileumjaar bracht in Nederland een hausse van publicaties voort. Zo verscheen rond het tweede eeuwfeest niet alleen de bundel *O vrijheid, onwaardeerbaar pand!* een themanummer van het *Jaarboek Oud-Utrecht*, maar ook een bundel over het jaar 1787, een bundel over het Patriotisme en monografieën van Kikkert en De Bruin.²⁸ Die laatste was het jaar daarvoor

-
- 23 J.C. Boogman, *Vaderlandse geschiedenis (na de Middeleeuwen) in hedendaags perspectief, enige kanttekeningen en beschouwingen* (Groningen 1959)
- 24 L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad, Hoorn, 1700-1780* (Den Haag 1985); M.R. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden, 1700-1780* (Den Haag 1985); J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad, Gouda, 1700-1780* (Den Haag 1985). Denk ook aan de bundel van J. Aalbers en M. Prak, *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel/Amsterdam 1987)
- 25 J.L. Kool-Blokland, *De elite in Heusden 1700-1750*. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland LXII (Tilburg 1985); J. Duinkerken, *Schepenen aan de Zuiderzee. De magistraat van Harderwijk 1700-1750* (Zutphen 1990); H.F. de Wit, *Gorkums heren. Regentenpolitiek 1650-1750* (Gorinchem 1981)
- 26 K.W.J.M. Bossaers, 'Van Kintsbeen aan ten staatkunde opgewassen'. *Bestuur en bestuurders van het Noorderkwartier in de achttiende eeuw* (Den Haag 1996)
- 27 S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* (Amsterdam 1989). Oorspronkelijke uitgave als *Patriots and liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York 1977)
- 28 T.J. Hoekstra e.a., red., *O vrijheid! Onwaardeerbaar pand! Aspecten van de patriottenbeweging in stad en gewest Utrecht*. Themanummer *Jaarboek Oud-Utrecht* 1987. De patriottenbeweging is vaker onderwerp van studie in het *Jaarboek Oud-Utrecht*: zie bijvoorbeeld F. Vogelzang, 'Een aarzelende machtsstrijd: IJsselstein tijdens de eerste patriotse opstand 1785-1788', in *Jaarboek Oud-Utrecht 2004*, p. 63-118; E. Maes, 'Van kluisters wars en slavernij, de zinspreuk hier is: dood of vrij'. De patriotse revolutie te Wijk bij Duurstede (1783-1787)', in *Jaarboek Oud-Utrecht 2007*, p. 69-114. Zie ook Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Roosendaal en P.G.B. Thissen, *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988); H. Bots en W.W. Mijnhardt, *De droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriotisme* (Amsterdam 1988); J.G. Kikkert, *Gespannen stilte. De Patriotten en het einde van de Republiek 1780-1795* (Houten 1987); R.E. de Bruin, *Revolutie in Utrecht: studenten, burgers en regenten in de patriottentijd 1780-1787* (Utrecht 1987)

gepromoveerd op een studie naar de Bataafse Revolutie op lokaal niveau, *Burgers op het kussen*.²⁹ Twee jaar later verschenen een boek over Patriottentijd en de Franse periode in de banne Graft van G.J. Schutte en de studie *Keeshonden en Prinsmannen* over enkele dorpjes in Noord-Holland. Ook in 1989 kwam het boekje *Revolutie in Woorden* uit, met een groot aantal teksten en pamfletten uit die periode.³⁰ Sindsdien zijn de laatste decennia van de achttiende eeuw met regelmaat onderwerp van studies en proefschriften.³¹ En de stroom is nog niet opgedroogd: in 2007 promoveerde T. Poell op *The democratic paradox*.³²

De stadhouders en de Oranjes zijn wat minder ruim bedeed in de aandacht. J. Gabriëls schreef in 1989 over het politieke systeem onder stadhouder Willem V, tien jaar later kwam van G.J. Schutte *Oranje in de achttiende eeuw* uit en onlangs verscheen een studie van M. Bruggeman over *Nassau en de macht van Oranje*. Rond 1988 verschenen wat studies over Willem III, waar echter de nadruk vooral lag op zijn betekenis voor Engeland. In 1994 kwam een biografie van Marijke Meu uit, Marie-Louise van Hessen-Kassel.³³ IJsselstein komt in die biografie slechts zeer zijdelings voor. Het jaar 2006 zag een kleine opleving van populariteit van Lodewijk Napoleon: een herziene uitgave van Kikkerts biografie en enkele nieuwe publicaties.³⁴ In 2000 had toneelgroep Orkater al een toneelstuk over hem gespeeld, 'Conijn van Holland'.³⁵ Al eerder verscheen een studie van

-
- 29 R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813* (Zutphen 1986); R.E. de Bruin, *Revolutie in Utrecht: studenten, burgers en regenten in de patriottentijd 1780-1787* (Utrecht 1987)
- 30 G.J. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. De banne Graft, 1770-1810* (Franeker 1989); T. Nieuwenhuis, *Keeshonden en Prinsmannen. Durgerdam, Ransdorp en Holisloot 1780-1813* (Amsterdam 1986); A.J. Hanou, ed., *Revolutie in woorden* (Amsterdam 1989)
- 31 Denk aan *Patriots Republikanisme* van S.R.E. Klein uit 1995, Van der Meers *Patriotten in Groningen*, T. Pfeils 'Tot redding van het vaderland' van 1998, M.R. Prak, *Republikeinse veelheid, democratische eenvoud* uit 1999. Montfoort in de periode van patriotten en Bataven was onderwerp van *Verwisselden loterijbriefjes* van K. Vossestein (1999). *Een revolutie ontrafeld* van J.R. Kuiper en P.J.H.M. Teeuwen, *Pieter 't Hoen en de Post van de Nederrhijn* stammen beide uit 2002, Kamphuis' *Stad en Lande tijdens de Bataafse Republiek* is van 2005 en van datzelfde jaar is ook C.M. Hogestijns *Het Algemeen Welzijn van het Volk*.
- 32 T. Poell, *The democratic paradox. Dutch Revolutionary Struggles over Democratisation and Centralisation (1780-1813)* (Utrecht 2007)
- 33 A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren, de dienaar als heer: het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Leiden 1989); G.J. Schutte, *Oranje in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1999); M. Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje. De strijd van de Friese Nassau voor hun rechten 1702-1747* (Hilversum 2006); F.J.A. Jagtenberg, *Marijke Meu 1688-1765* (Amsterdam 1994)
- 34 J.G. Kikkert, *Lodewijk Napoleon, koning van Holland* (Soesterberg 2006); J.J. Haalebeek en A.J.B. Sierks, red., *Nederland in de Franse schaduw: recht en bestuur in het Koninkrijk Holland 1806-1810* (Hilversum 2006); P.H. Rem en G. Sanders, red., *Lodewijk Napoleon, aan het hof van onze eerste koning* (Zutphen 2006)
- 35 Lodewijk Napoleon kan niet rekenen op veel goede pers en wordt vooral aangehaald wegens zijn uitspraak, dat hij 'conijn van Holland' was. Naar mijn mening beperkte deze verspreking zich tot het foutief leggen van de klemtoon. Conijn kan heel goed in de achttiende eeuw als 'conien' zijn uitgesproken: vaker werd de 'ij' als 'ie' uitgesproken, zoals tegenwoordig nog in diverse dialecten. Denk ook aan het Engelse woord voor konijn in die periode: coney (zie bijvoorbeeld Coney Island, Konijneneiland). Ook hedendaagse Fransen leggen de klemtoon bij het woord 'koning' op de laatste lettergreep.

Homan over de Napoleontische tijd. Die laatste periode is ook onderwerp van J. Joors *De Adelaar en het Lam*.³⁶ In een breder kader wordt deze tijd geplaatst in een studie over de betekenis van het scharnierpunt 1800.³⁷

In politiek opzicht is de achttiende eeuw dus redelijk bedeed en al liggen er zwaartepunten op met name de laatste twee decennia, cultureel-maatschappelijke thema's zoals bouwkunst, schilderkunst, wetenschap, seksualiteit en gezondheid zijn alle onderwerp van studie geweest.³⁸ Voorbeeld daarvan is het onderzoek naar leescultuur, dat de laatste decennia zich in een redelijke populariteit mag verheugen, zoals blijkt uit het proefschrift van J. de Kruijf, *Liefhebbers en gewoontelezers*.³⁹ Die leescultuur raakt aan een belangrijk gegeven in de Republiek van die dagen: de relatief grote vrijheid van meningsuiting, die zowel geleerden als denkers uit heel Europa aantrok. Dat uit zich onder meer in de grote productie van politieke pamfletten.⁴⁰ Ook op religieus gebied was er een grote verscheidenheid te vinden. Dat betekent dat het intellectuele klimaat zeer open was. Dat blijkt onder meer uit de studie naar de culturele genootschappen van W.W. Mijnhardt. Samen met de bundel van Van Sas en bijvoorbeeld het themanummer *De andere achttiende eeuw* tonen deze studies het belang van de Nederlandse Verlichting aan.⁴¹ In de vorm van polemieken, bijeenkomsten en prijsvragen voor genootschappen werd in de Republiek in de achttiende eeuw intensief gediscussieerd over politiek, bestuur en samenleving. Mijnhardt laat bijvoorbeeld in zijn openingscollege als hoogleraar in Utrecht zien, hoe het begrip 'burger' veranderde van een juridische term tot de omschrijving van een waardig lid van de maatschappij. Daartoe diende de burger niet alleen kennis te vergaderen via wetenschap en literatuur, maar ook een bepaald beschaafd gedrag te verinnerlijken. Deze morele component werd aangeleerd in de kring van familie, vrienden en genootschappen.⁴² Dit soort filosoferen legde de basis voor de maatschappelijke veranderingen die later in die eeuw plaatsvonden. Die aandacht voor een

36 G.D. Homan, *Nederland in de Napoleontische tijd 1795-1815* (Haarlem 1978); J. Joor, *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving bij het Franse Keizerrijk (1806-1813)* (Amsterdam 2000)

37 J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001)

38 Zie bijvoorbeeld W.J.M.J. Rutten, 'De vreselijkste aller harpijen'. *Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Een sociaal-historisch en historisch-demografische studie* (Wageningen 1997); F.H. Schmidt, *Pieter de Swart; architect van de achttiende eeuw* (Zwolle 1999); D.M.B. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht; sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998); L.J. Boon, 'Die godlosen hoop van menschen': *vervolgving van homoseksuelen in de Republiek in de jaren dertig van de achttiende eeuw* (Amsterdam 1997)

39 J. de Kruijf, *Liefhebbers en gewoontelezers: leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Zutphen 1999)

40 Zie bijvoorbeeld C. Dingemans, *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)* (Hilversum 2008)

41 W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland 1750-1815* (Amsterdam 1988); N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004); C. van Heertum, T. Jongenelen en F. van Lamoen, red., *De andere achttiende eeuw. Opstellen voor André Hanou* (Nijmegen 2006)

42 W.W. Mijnhardt, *Over de moderniteit van de Nederlandse Republiek* (Utrecht 2001), p. 29-30

betere maatschappij past ook in een ander centraal achttiende-eeuws streven: dat naar geluk. Buijs laat in zijn proefschrift zien, dat aan het einde van de zeventiende eeuw het streven naar geluk lossier kwam te staan van het christendom, waardoor het niet langer een chimaera was om te proberen in het ondermaanse tot een tevreden bestaan te komen. Niet langer zag men de wereld als een tranendal, verduisterd door de zware schaduw van de erfzonde. De mens had ook de potentie om goed te doen en in het hier en nu gelukkig te worden.⁴³ Welke randvoorwaarden waren daarvoor noodzakelijk? Niet voor niets was in de Amerikaanse grondwet 'the pursuit of happiness' een centraal gegeven.⁴⁴

Aan deze discussie werd trouwens vanuit IJsselstein een flinke bijdrage geleverd. De gewezen predikant Johannes Petsch was redacteur van maar liefst twee spectatoriale tijdschriften: *De Onderzoeker* en *De Opmerker*. In beide periodieken besteedde hij regelmatig aandacht aan geluk. Hij was er van overtuigd dat het leven op het land veel beter was dan in de stad: hij meende dat 'de eenvoudigen boer op zyne landhoeve, onder 't nederig strooyen dak, in 't midden zyner arbeid, gelukkiger is dan de ryke en dartele steedeling, in 't midden zyner brooddronkene verkwistingen en luisterryke vermaaken'. Dat ging bij hem echter niet zo ver, dat hij een aanhanger was van de theorie van de edele wilde. De overtuiging: 'Om gelukkig te wezen moet men in de bosschen naakt herom lopen' ging hem veel te ver. Beschaving bracht meer geluk dan de oerstaat.⁴⁵ Petsch was ook een belangrijk vertaler van de werken van de Duitse optimistische filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz. Misschien was een stadje als IJsselstein voor Petsch wel een mooi compromis tussen natuur en cultuur. Dichtbij het landleven, maar toch niet geheel verstoken van de geneugten van de moderne maatschappij.

IJsselstein in de historiografie

Het verschijnsel van de vrijplaatsen in de Republiek werd in 1984 voor het eerst dieper bestudeerd door M. Gijswijt-Hofstra in *Wijkplaatsen voor vervolgden*. Zij concentreert zich in die studie vooral op de asiilverlening in een aantal 'wijkplaatsen', Vianen, Culemborg, Buren, Leerdam en IJsselstein. Andere aspecten van de lokale soevereiniteit van deze gebieden komen nauwelijks aan de orde. Lokale monografieën over deze plaatsen zijn er weinig. Over Vianen is in 1953 *Een kleine geschiedenis van het Land van Vianen* verschenen, een dergelijk overzichtswerk is er ook van Buren, over Leerdam verscheen *Leerdam door de eeuwen heen* van P.M. van Gent.⁴⁶ Later

43 P.M. Buijs, *De eeuw van het geluk. Nederlandse opvattingen over het geluk ten tijde van de Verlichting, 1685-1835* (Hilversum 2007)

44 G.B. Tindall and D.E. Shi, *America. A narrative history*, 2 dl. (New York 1992) dl 1, p. 212

45 Buijs, *Eeuw*, p. 120-121

46 Zie P.J. Schipperus, *Buren en Oranje; geschiedkundig overzicht van het Graafschap Buren, de stad en het kasteel en het in 1612 door prinses Marie van Oranje-Nassau, gravindouairière van Hohenlo gestichte weeshuis* (Buren 1962); P. Horden Jzn, *Een kleine geschiedenis van het Land van Vianen* (Amsterdam 1953); P.M. van Gent, *Leerdam door de eeuwen heen* (Leerdam 1937); E.J.Th.A.M.A. Smit, *De oude Kleefse enklaves en hun overgang naar Gelderland 1795-1817*. Gelderse Historische Reeks VII (Zutphen 1975); A.J. van Weel, *De incorporatie van Culemborg in de Bataafse Republiek*. Gelderse Historische Reeks X (Zutphen 1977)

kwam over Vianen nog een werkje uit over de stad als vrijplaats.⁴⁷ Ondanks dat Gijswijt-Hofstra aangeeft dat Buren en Leerdam, vergeleken met IJsselstein, stiefmoederlijk zijn behandeld in de wetenschappelijke literatuur, is ook over die laatste plaats niet echt uitputtend geschreven. Al deze locaties kennen een bloeiende historische vereniging, die regelmatig publiceert over aspecten van de geschiedenis van haar vestigingsplaats. Vaak echter betreft het onderwerpen uit de laatste twee eeuwen, of overzichtsartikelen, waarin de achttiende eeuw er bekaaid vanaf komt. Opvallend voor IJsselstein is bovendien dat, hoewel dus vele zaken onderwerp zijn geweest van een artikel, de status aparte van de baronie daarin vaak geen grote rol speelt. Een hoofdoorzaak is dat de lokale geschiedenis ook echt lokaal wordt bestudeerd, waardoor het onderscheid met plaatsen in de omgeving niet naar voren komt en de soevereine status nauwelijks in de beschrijving wordt betrokken. Een uitzondering is misschien lokaal historicus A.M. Fafanie, die in enkele artikelen zijdelings refereert aan de soevereine status van de baronie. IJsselstein kon zich verheugen in een historisch geïnteresseerde burgemeester, J.J. Abbink Spaink, die in 1963 een overzichtswerkje schreef over de geschiedenis van zijn stad.⁴⁸ Hij beperkte zich daarin tot een aantal hoogte- en dieptepunten in de geschiedenis. Een meer institutionele studie verscheen vlak daarvoor van de hand van W.J. den Uyl. In zijn tweeluik *De Lopikerwaard* ging hij vooral in op de bestuurlijke, juridische en waterstaatkundige geschiedenis van het gebied.⁴⁹ IJsselstein heeft in dat boek redelijk wat aandacht gekregen, hoewel bijvoorbeeld ook hier de achttiende eeuw nauwelijks uitputtend behandeld is en de omgang met de soevereine status niet beschreven is. Meer voor de populaire markt waren boekjes als *IJsselstein uw woonstede* van J.G.M. Boon uit 1971 en van dezelfde auteur *IJsselstein voor en na 1900*, dat vlak daarvoor verscheen. De 'grand old man' van de IJsselsteinse lokale geschiedenis is zonder twijfel de oudvoorzitter van de historische vereniging, L. Murk. Van zijn hand verschenen diverse fotoboeken, waarin met oude en nieuwe foto's de veranderingen van de stad zijn vastgelegd, vergezeld van uitgebreid commentaar. Voorbeelden zijn *Over IJsselstein gesproken* en *IJsselstein: hoe was 't ook al weer*. Daarnaast zijn er ook meer thematische uitgaven te vinden, zoals *Eyteren bij IJsselstein* over de religieuze geschiedenis en *IJsselstein de vesting* over de historie van de vestingwerken. Ook over het kasteel en het gasthuis zijn artikelen en monografietjes verschenen. Kenmerkend is de bescheiden plaats die de achttiende eeuw meestal inneemt in deze publicaties. Zo heeft die eeuw in het boekje over Eyteren 5 van de 102 pagina's gekregen en evenveel pagina's voor de periode 1702-1795 zijn ingeruimd in *IJsselstein de vesting*. In het kader van het Utrechtse Monumenten Inventarisatie Project (MIP) verscheen een deeltje over IJsselstein, dat welgeteld vier pagina's

47 J.A.L. de Meyere, *Vrijstad Vianen* (Vianen 1987)

48 J.J. Abbink Spaink, *IJsselstein, verleden en heden* (IJsselstein 1962); zie voor een biografie van de burgemeester F. Vogelzang, 'Johannes Jacobus Abbink Spaink (1897-1964). Burgemeester', in: H.L.Ph. Leeuwenberg en F. Vogelzang, red., *Utrechtse biografieën. Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Oudewater, Montfoort, Linschoten, IJsselstein, Nieuwegein en Lopik* (Utrecht 2003), p. 9-14

49 W.F.J. den Uyl, *De Lopikerwaard. Dl 1 Dorp en Kerspel. Dl 2 De waterschappen* (Utrecht zj)

aan de achttiende eeuw besteedt, waarvan drie zijn gewijd aan slechts twee gebouwen. Ook in deze publicaties ontbreekt aandacht voor de soevereine status en de gevolgen daarvan.⁵⁰ Ondanks dat gebrek aan aandacht is het achttiende-eeuwse IJsselstein een interessant onderwerp van studie, dat veel licht kan werpen op het leven in een vrijstad. Sunny Janssen liet dat al in haar doctoraalscriptie zien. Zij bestudeerde de tijd dat Marie Louise van Hessen-Kassel als barones functioneerde en kon daarbij op rijke bronnen leunen.⁵¹ Toch is die periode niet goed in beeld te brengen, zonder ook de tijd vóór het aantreden van de barones en de gevolgen van haar politiek ná haar dood te bestuderen. Haar regeringsperiode is van groot belang geweest voor IJsselstein en dat wordt juist duidelijk door die in een langere ontwikkeling te plaatsen. In die lacune wil deze studie voorzien.

-
- 50 J.G.M. Boon, *IJsselstein uw woonstede in historische en hedendaagse beelden* (IJsselstein 1971); L. Murk, *Over IJsselstein gesproken...* (IJsselstein 1985); L. Murk, *IJsselstein, hoe was 't ook al weer?* (IJsselstein 2002); M. Vergouw en P. Siccama, *Eyteren bij IJsselstein* (Nieuwegein 1993); M.W.J. de Bruijn, *IJsselstein de vesting* (IJsselstein 2005); P.W.A. Broeders, *IJsselstein en zijn kasteel* (IJsselstein 1999); A.M. Fafanie, '...in Goeds ere ende des goeden sinte Ewalds. Geschiedenis van het Ewouds Gasthuis', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 84, april 1998, p.7-112; B. Giesen-Geurts, R. Mimpfen en A. Vernooij, *IJsselstein. Geschiedenis en architectuur* (Zeist 1989)
- 51 Een aangepaste versie verscheen als: S. Jansen, "Gerustheid int midden van alle die beroeringen. IJsselstein in het midden van de achttiende eeuw", *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr. 85, 1998, p. 1-40

De soevereine baronie IJsselstein

De onafhankelijke positie van de baronie IJsselstein is niet toevallig ontstaan. Van belang was de geopolitieke ligging van de baronie in de Middeleeuwen: op de grens van de machtsgebieden van de Utrechtse bisschoppen en de Hollandse graven. Deze heren konden tegen elkaar worden uitgespeeld en als dat slim gebeurde, werd daarmee speelruimte voor eigen beleid gecreëerd. De heren van IJsselstein waren zich daarvan duidelijk bewust en poogden eeuwenlang een positie te bevechten, waarin ze min of meer zelfstandig konden opereren. De officiële autonomie kwam in de zestiende eeuw tot stand, als bevestiging van een lang proces.

Dit eerste hoofdstuk beschrijft kort dat wordingsproces tot een autonoom gebied. Ik geef daarna aan hoe deze onafhankelijke baronie in de zeventiende en achttiende eeuw functioneerde. Hoe zag het bestuur er uit, niet alleen formeel maar ook personeel, wat waren de economische dragers en hoe – in grote lijnen door gebrek aan voldoende bronnen – was de bevolking samengesteld? De sociale en religieuze achtergronden worden kort geschetst. Dat alles resulteert in een soort tableau vivant, dat het moment bevriest waarop Marie Louise van Hessen-Kassel aantreedt. Zij zou vanaf 1730 een hoofdrol opeisen in IJsselstein. Dat is onderwerp van het volgende hoofdstuk.

IJsselstein in de Middeleeuwen

In de Prehistorie was het gebied van de baronie IJsselstein bewoond maar klimatologische omstandigheden dwongen de mensen weg te trekken. Pas rond 800 werd het gebied weer geschikt voor de mens en hebben zich er waarschijnlijk Franken gevestigd.⁵² Dat wordt onder meer aangetoond door het voorkomen van de namen Eiteren (Aiturnon) en Opburen (Ubburon) op een bezittingenlijst van de abdij Werden uit ongeveer het jaar 900. Eiteren en Opburen lagen in de gouw Lek en IJssel (Lacke et Isla). Gouwen waren Frankische bestuurseenheden, waar vaak een graaf het hoofd van was. Die graven waren weer verantwoording verschuldigd aan de Frankische koningen. Ook de vorm van de verkavelingen van Neder- en Over-Oudland op de westoever van de IJssel wijst op een ontginning vóór het jaar 1000. Er hebben zich op de hogere gronden langs de rivier in deze tijd dus boeren gevestigd. Die boerengemeenschap viel onder het gouwbestuur.

De gouw Lacke et Isla werd in 944 door de Duitse koning Otto I aan de kerk van St. Maarten in Utrecht geschonken.⁵³ Dit paste in de strategie van de koning om zijn gebieden niet meer

52 Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 7; P.A. Henderikx, 'De Lek en de Hollandse IJssel in de vroege Middeleeuwen', in: B. van Bavel, G. van Herwijnen en K. Verkerk, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen* (Hilversum 2001), p. 163-180

53 J.M. van Winter, 'Bisschop Balderic en de rijkskerk', in: C. Dekker, red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht. Tot 1528* (Utrecht 1997), p. 103-114, aldaar p. 106

door graven te laten besturen, bij wie altijd het gevaar dreigde dat ze een zelfstandige dynastie met bijbehorend machtscentrum zouden nastreven. Door een bisschop de grafelijke macht te schenken, hield Otto meer greep op de situatie. Een geestelijke kon tenslotte geen (officiële) erfgenaam hebben. De bisschop op zijn beurt maakte bij het bestuur van zijn gebieden aanvankelijk nog wel gebruik van edellieden, maar steeds meer wist hij daarvoor dienstlieden in te schakelen, over wie hij veel meer zeggenschap had. Deze onvrije dienstlieden, met de naam ministerialen aangeduid, vervulden vele functies voor de bisschop. Al waren ze afhankelijk van hun heer, een aantal wist toch veel macht te vergaren, daarbij geholpen door de politieke situatie. Het machtsgebied van de Utrechtse bisschop lag ingeklemd tussen de territoria van twee ambitieuze burenen: in het oosten de graaf, later de hertog, van Gelre en aan de westzijde de graven van Holland. Die laatsten gingen een rol spelen in IJsselstein.

Vanaf de twaalfde eeuw werden in heel West-Nederland grootschalige 'cope'-ontginningen georganiseerd. Ook rond IJsselstein gebeurde dat. De polders Broek, Lage en Hoge Biezen zijn volgens de copemethode ontgonnen. Daarbij werden regelmatige percelen uitgegeven aan 'copers', die vervolgens weteringen en sloten lieten aanleggen om de gronden te ontwateren en geschikt te maken voor landbouw. Ontginningsbases rond IJsselstein waren onder meer de Achtersloot en de Hogenbiezendijk. Ook in Benschop (waarin 'cope' te herkennen is) en Polsbroek (Pulsebroch) waren rond 1155 ontginningen op grote schaal in volle gang. De arbeiders waren waarschijnlijk afkomstig uit Holland en West-Friesland, waar dit soort ontginningen al langer werd toegepast.⁵⁴

24 Vaak behoorden de copers tot de groep ministerialen. Zij hadden het geld en de vaardigheden om zulke grote werkzaamheden te organiseren. Een van die machtige ministerialenfamilies was de familie Van Amstel.⁵⁵ De Van Amstels waren op diverse plaatsen in Utrecht en Holland betrokken bij ontginningen. Hun verworven rijkdom bood de mogelijkheid zich onttrekken aan de invloed van hun heer en een onafhankelijke positie na te streven. Daarbij hoorde behalve grondbezit ook een kasteel. Dat was niet alleen een statussymbool, maar maakte het de bisschop ook een stuk lastiger hen tot de orde te roepen. Hij moest namelijk nu een legertje sturen om serieuze druk te kunnen uitoefenen. IJsselstein dankt zijn naam aan de bouw van zo'n kasteel, het 'stein' aan de IJssel. De naam duikt voor het eerst in 1279 in de bronnen op, toen een Gijsbrecht van Amstel door de Utrechtse bisschop met het slot werd beleend.

De familie Van Amstel had bezittingen rondom Eiteren. Er is een discussie over wat er precies met Eiteren wordt bedoeld. Tegenwoordig duidt de naam Eiteren een buurtschap ten noorden van IJsselstein aan. Volgens Broeders wordt in de Middeleeuwen met Eiteren echter het huidige IJsselstein bedoeld. In zijn ogen was daar reeds vóór de bouw van het kasteel een nederzetting gesticht.⁵⁶ Dit Eiteren had de vorm van een langgerekt esdorp en bestond uit twee lange straten, de huidige Voorstraat en Achterstraat. Dat zou verklaren waarom later aan het einde van iedere

54 C. Dekker, 'De ontginning', in: C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis Provincie Utrecht. Tot 1528* (Utrecht 1997), p. 131-142

55 Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 294; De Bruijn, *Vesting*, p. 26 ev.

56 P.W.A. Broeders, 'IJsselsteins kasteel als 'lieu de mémoire': kanttekeningen bij Fulco de Minstreeel n.a.v. de belegering van kasteel IJsselstein in 1297/98', *Stichting Historische Kring IJsselstein* (1997), nr 83, p. 13-32

straat een stadspoort kwam te liggen en er niet één doorgaande weg is aangelegd, zoals bij een geplande stad te verwachten is. In het midden tussen de straten zou de eng hebben gelegen, op de plek van de latere Plaats. Een dorp in deze vorm kwam vaker voor wanneer de oeverwallen van een rivier smal waren. Onverklaarbaar is het in deze theorie echter, waarom IJsselstein dwars op de oeverwal werd gebouwd. Dat lijkt meer aan te tonen dat het verkavelingspatroon werd gevolgd. De aangelegde stadsgrachten volgen enkele van de oude afwateringssloten, die uiteraard dwars op de rivier lagen.

Er zijn nog meer vragen rondom de bezittingen van de Van Amstels. Zo wordt beweerd dat de oorspronkelijke machtsbasis van de familie in Benschop heeft gelegen en dat ze haar bezittingen in deze streken via de schoonfamilie, de Van IJsselsteins, hebben verkregen.⁵⁷ Benschop is echter pas ontstaan nadat de veengronden daar waren ontgonnen. Het lijkt bevreemdend dat de oudste nederzetting niet langs de rivier lag, waar al twee eeuwen daarvoor ontginningen hadden plaatsgehad, maar in het 'nieuwe' deel, langs een latere ontginningsbasis. Bovendien, als de schoonfamilie al 'Van IJsselstein' heette, waar was die familie dan naar genoemd? Het kasteel werd tenslotte pas gebouwd door een Van Amstel. Of heeft Broeders gelijk met zijn veronderstelling, dat er vóór de bouw van dit kasteel al een versterking in deze omgeving moet hebben gelegen? De naam van dat versterkte huis zou dan overgegaan zijn op het nieuwe slot.⁵⁸ In het kader van deze studie voert het te ver, deze discussie te volgen. Voor mij is van belang dat een telg van de familie Van Amstel de bouwheer van het stenen kasteel is geweest. Hij vestigde zich daar metterwoon. Hij was beleend met de hoge heerlijkheid (wat betekent dat hij recht mocht spreken in alle zaken, ook waarin lijfstraffen konden worden opgelegd) door bisschop Otto van Cuyk. Ook had de familie diverse belastingen van de bisschoppen en de kapittels gekocht. Ze gedroeg zich daarmee als de heren van IJsselstein en was er duidelijk op uit, een zelfstandig machtscentrum te vormen. Hier ligt het begin van IJsselsteins soevereiniteit.

De familie Van Amstel had verschillende takken en die laveerden, met wisselend succes, in het politieke mijnenveld dat ontstond door de strijd tussen de Hollandse graven en de Utrechtse bisschoppen. Er was een Van Amstel betrokken bij de beruchte moord op de Hollandse graaf Floris V. Dat leek aanvankelijk geen gevolgen te hebben voor de IJsselsteinse Van Amstels, omdat zij zich van het gebeurde distantiëerden. Toen echter de nieuwe Hollandse graaf, Jan II, eiste dat het kasteel IJsselstein ter zijner beschikking werd gesteld, weigerde de familie.⁵⁹ Zij was tenslotte leenman van de bisschop, niet van de graaf. Het gevolg was een belegering. Het kasteel werd met een kleine bezetting een jaar lang succesvol verdedigd, maar uiteindelijk werd de helft van het garnizoen afgemaakt. De Van Amstels verzoenden zich daarna snel met de

57 Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 295

58 Onlangs is opnieuw naar deze kwestie gekeken, zie A.M. Fafiani, 'Rapportage IJsselstein 700 jaar', ongepubliceerd, Maarssen september 2008. Hij stelt daarin dat de Van Amstels inderdaad in Benschop hun machtsbasis hadden. Toen daar de bodem begon in te klinken groeven ze een nieuwe afwatering naar de IJssel. Op het punt waar deze Benschopperwetering de IJssel bereikte, ontstond vervolgens IJsselstein. Daar zou vervolgens een Arnold van IJsselstein rond 1270 een kasteel hebben gebouwd.

59 Th.A.A.M. van Amstel, *De Heren van Amstel 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296* (Hilversum 1999) p. 170 ev

graaf en gingen verder met het uitbouwen van hun machtsbasis IJsselstein. De stad werd onder hun patronaat uitgebreid. Een belangrijke stap werd genomen in 1310, toen de kasteelheer de nieuwe kerk bij IJsselstein tot parochiekerk verhief, boven de kapel in Eiteren.⁶⁰ In datzelfde jaar verkreeg IJsselstein van de Utrechtse bisschop het recht, om driemaal per jaar markt te houden. Daarmee had de nederzetting een aantal belangrijke stedelijke privileges verkregen. De stadsrechtverlening van IJsselstein is echter niet eenduidig. Er zijn bronnen die beweren dat ergens in de eerste helft van de veertiende eeuw de stad zulke rechten verkreeg.⁶¹ De Bruijn daarentegen houdt het er op, dat er nooit stadsrechten zijn gegeven, maar er slechts in 1348 een landrecht werd ingevoerd.⁶² Nu is het ook niet noodzakelijk om een charter te kunnen overleggen om stadsrechten aan te tonen. Leupen heeft beschreven dat een oorkonde met stadsrechten vaak het einde is van een langdurig proces, waarin een gegroeide situatie met rechten en plichten wordt vastgelegd. IJsselstein kan dus al langer als een stad hebben gefunctioneerd, zonder dat er sprake was – of hoeft te zijn – van een officieel papier.⁶³ Dat blijkt ook wel uit de bronnen, die in 1321 spreken van de ‘poerte’ en in 1331 van de ‘poorteren’, aanduidingen die gebruikt worden voor een stad en stadsbewoners.⁶⁴

Inmiddels had het stadje de rechthoekige vorm, die het de eeuwen daarna zou behouden. Dat is aangevoerd als bewijs dat het om een ‘aangelegde’ stad ging, naar een vooropgezet plan.⁶⁵ In de lengte van de rechthoek lag een doorgaande straat, nu Benschopperstraat/Achterstraat, en ten zuiden daarvan, evenwijdig aan de gegraven Haven, de Voorstraat. De rechthoek was omringd door een stadsgracht, met het kasteel net aan de noordwestzijde buiten de gracht gelegen. In de noordpunt werd de Nicolaaskerk gebouwd. Vanaf 1344 was er sprake van de Nieuwpoort, een stadsuitbreiding aan de zuidoostzijde, die de bestaande stad ongeveer in omvang verdubbelde. Bij opgravingen zijn daar middeleeuwse straten ontdekt, hoewel onduidelijk is of er ooit percelen zijn uitgegeven voor bebouwing.

Gijsbrecht van Amstel werd opgevolgd door zoon Arnoud, die de stad liet ommuren en van verdedigingstorens voorzag. Hij bouwde in het nieuwe deel een cisterciënzer klooster, Onze Lieve Vrouweberg. Leenheer van het gehele gebied van de latere baronie was inmiddels, na de dood van bisschop Guy van Avesnes, de Hollandse graaf geworden. Ook de hoge heerlijkheid en andere heerlijke rechten werden in 1326 aan de graaf verkocht. Hij beleende de stad aan de

60 Giesen-Geurts, *IJsselstein*, p. 25 ev

61 Zie bijvoorbeeld T. Hermans en C. Noordam, ‘IJsselstein’, in B. Olde Meierink e.a., red., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995) p. 506-511; <http://www.stadsrechten.nl> en <http://www.geocities.com/capitolhill/senate/7232/nl/stadsrechten.htm>; De Bruijn, *De vesting*, p. 11

62 De Bruijn, *Vesting*, p. 43

63 C.L. van Groningen, Ph.D. Leupen en E.R.M. Taveerne, *Rhemen 750 jaar stad. Symposium 28 maart 2008* (Utrecht 2009). Fafiani voert de periode 1304-1311 aan als tijd waarin IJsselstein als stad ontstond, met 1310 als scharnierjaar. Zie Fafiani, ‘700 jaar’.

64 De Bruijn, *Vesting*, p. 40

65 R. Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)* (Zutphen 2002); De Bruijn, *Vesting*, p. 40-41

familie Van Egmond, toen Guyotte, de dochter van Arnoud, met Johan van Egmond trouwde. Het bezit van de Van Egmonds bestond uit de drie schoutambten IJsselstein, Benschop en Noord-Polsbroek, die later de baronie zouden vormen. In 1453 stelden de Van Egmonds voor het eerst een drost aan, die de hoge jurisdictie over de hele baronie uitoefende.

IJsselstein, omringd door Utrecht grondgebied, was een vooruitgeschoven post van Holland geworden. De Hollandse graven gebruikten de stad in verschillende oorlogen, die in de veertiende en vijftiende eeuw door hen werden gevoerd. Dat was niet altijd in het voordeel van de stad, die verschillende belegeringen door de Utrechters moest doorstaan, waarbij onder meer het klooster in de Nieuwpoort werd vernietigd.

De positie van IJsselstein moet in deze tijd door de inwoners als redelijk zelfstandig zijn ervaren. De meeste aangrenzende gebieden als Lopik, Jutfaas en Montfoort, vielen onder Utrecht en juist met Utrecht werd regelmatig strijd gevoerd. De graaf van Holland was ver weg en de enige heren die men van dichtbij meemaakte, poogden zoveel mogelijk een zelfstandige koers te varen. Daar moet de wortel van een eigen bewustzijn als IJsselsteiners hebben gelegen. Hoezeer de baronnen van IJsselstein zich beschouwden als zelfstandig blijkt bijvoorbeeld in 1444, toen de Van Egmonds weigerden om mee te betalen aan een Hollandse schadevergoeding aan Denemarken. Het jaar erna, in 1445, werd nog eens bevestigd dat IJsselstein een van de weinige echt vrije heerlijkheden was, die geen belastingen aan Holland hoefden af te dragen en ook niet ter dagvaart konden worden geroepen. In de bekende Informatie van 1514 ontbrak IJsselstein, want het behoorde tot het bedevrije deel van Holland.⁶⁶ Dat werd nog versterkt toen de baronie in handen kwam van het Huis van Oranje.

IJsselstein aan de Oranjes

In 1521 werd Floris van Egmond heer van IJsselstein. Hij was een machtig man. Politiek hadden er ingrijpende wijzigingen plaatsgevonden. De losse lappendeken van hertogdommen en graafschappen in de Nederlanden was voor een groot deel in bezit gekomen van de Bourgondische hertogen. Zij poogden het bestuur, de rechtsspraak en de belastingen van hun bezittingen meer te uniformeren. Hertog Filips de Schone en na zijn dood in 1506 zijn minderjarige zoon Karel V van Habsburg, kon niet in al zijn territoria in persoon het bestuur uitoefenen. Karel V was na de dood van zijn grootvader bijvoorbeeld koning van Spanje geworden en erfde het bestuur van Oostenrijk. Daarom stelde hij plaatsvervangers, ‘stadhouders’, aan in al zijn gebieden. Floris van Egmond was een van deze stadhouders, onder meer van Holland, West-Friesland en Zeeland. Het was deze Floris die zijn artilleriemeester, Alexander Pasqualini, opdracht gaf de St. Nicolaaskerk in IJsselstein te verfraaien met een nieuwe toren. Floris’ zoon Maximiliaan was een generaal onder Karel V. Floris en Maximiliaan van Egmond, de baronnen in de eerste helft van de zestiende eeuw, lijken IJsselstein tot hun belangrijkste residentie te hebben willen maken. Niet alleen lieten ze dus de kerktoren verfraaien, ze breidden ook hun kasteel behoorlijk uit (waarvoor ze niet alleen in 1519 een extra grondbelasting invoerden, maar ook een eigen

66 De zogenaamde Zoen van Kopenhagen, zie A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001), p. 235-236; zie ook J. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld* (Hilversum 1993), p. 211, 215 en J.C. Naber, *Een terugblik*, (Haarlem 1970), p. 7, noot 1), met dank aan dhr J. Kuys, Nijmegen.

steenoven lieten bouwen), ze schonken aan de Nicolaaskerk nieuwe glas-in-loodramen en richtten in de kerk zelf een praalgraf in voor Aleida van Culemborg, de moeder van Floris.⁶⁷ IJsselstein kwam via de dochter van Maximiliaan, Anna van Buren, aan prins Willem van Oranje. Willem zette de verfraaiingspolitiek van IJsselstein niet voort. Hij kreeg te maken met een strijd over de soevereiniteit van IJsselstein. De Staten van Holland beweerden dat Willem aan hen leenhuide verschuldigd was, terwijl IJsselstein, met steun van Willem van Oranje, volhield dat de graven van Holland de leenheren waren geweest en hun heerschappij was overgegaan op de zoon van Karel V, Filips II, de koning van Spanje en ook graaf van Holland. Deze laatste besliste, dat IJsselstein zelfstandig was van Holland, of zoals het bestuur van de stad het later zelf verwoordde: 'van niemand releverende, nog onder geen provincie, veel minder onder de Generaliteit ressorterende, maar alleen haar eigen souverain'.⁶⁸ Dit citaat vervolgt: 't zy in politie [bestuur], justitie of finantie dependende, in oude tijden selfs haar eige oorlogen tot haar eigen kosten en lasten gevoert hebbende'.⁶⁹ Daarmee geven ze een aantal belangrijke rechten en plichten aan, die bij soevereiniteit horen, zoals ik in de inleiding beschreef.

Het citaat is afkomstig uit de tijd dat Filips al als landsheer was afgezworen. Officieel hadden de Staten van Holland de suzeriniteit, de leenhoogheid, van Filips overgenomen maar het lijkt er op dat ze in navolging van hun voorgangers deze suzeriniteit niet daadwerkelijk hebben uitgeoefend, waarschijnlijk uit piëteit jegens Willem van Oranje en zijn nazaten. Het zou een apart onderzoek in de middeleeuwse bronnen vergen om na te gaan hoe dit juridisch precies in elkaar steekt. Voor de rechtsgeschiedenis is een dergelijk onderzoek zeker van belang, maar in het onderhavige onderzoek speelt de exacte juridische juistheid van de argumentatie, als die al te achterhalen is uit de bronnen, een minder grote rol. De onderzoeksvraag tenslotte spitst zich toe op de concrete situatie in de achttiende eeuw en die behelst dat de baronnen van IJsselstein geheel zelfstandig van de Hollandse Staten konden opereren, een situatie die door de Staten lange tijd niet betwist werd. Pas in 1795, zoals we verderop zullen zien, komt deze zaak weer aan de oppervlakte. Ook dan echter is geen sprake van een goed onderbouwde juridische argumentatie. Holland geeft slechts aan dat het de machtswellust van de stadhouders is geweest, die de soevereine situatie heeft doen voortduren en maakt zonder veel plichtplegingen een einde aan de status aparte van IJsselstein. Maar dat is voor later.

Aanleiding voor de uitspraak van Filips II lijken twee rechtszaken te zijn geweest, die burgers van IJsselstein in 1552 en 1555 aanspanden tegen de Staten van Holland. Holland trachtte hen namelijk een huizenbelasting op te leggen, waarover de burgers de mening waren toegedaan, dat ze die niet hoefden te betalen, omdat IJsselstein niet onder Holland viel. Stukken betreffende die rechtszaken bevinden zich in het archief van Marie Louise van Hessen-Kassel. In een uitgebreid requisitoir toonde de verdediging van de burgers aan, dat IJsselstein nooit tot Holland

67 A.M.C. van Asch van Wijk, *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van Nederland, meer bepaaldelijk van Utrecht (als vervolg op Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen, uitgegeven door wijlen den heer J.J. Dodt van Flensburg (Utrecht 1851), dl 2, p. 243, dl. 3, p. 232*

68 Abbink Spaink, *IJsselstein*, p. 52

69 Den Uyl, *Lopikerwaard*, p.349

had behoord. In een ellenlange lijst van precedenten wordt telkens direct en indirect bewezen, dat IJsselstein als zelfstandige baronie direct door Willem van Oranje in leen werd gehouden van Filips II, als graaf van Holland. De Staten van Holland hadden dus niets over de baronie te zeggen. De baronnen waren bijvoorbeeld nooit op dagvaart geweest naar Holland. De zaak werd, zoals gezegd, uiteindelijk beslist door ‘Zijne Majesteit’, Filips II, die in 1556 de vrijheid van IJsselstein bevestigde.⁷⁰ Hij gaf de Hollandse Staten wel de gelegenheid deze beslissing voor de Grote Raad van Mechelen aan te vechten, maar die zagen daarvan af.⁷¹ Dat wijst erop dat ook zij geen doorslaggevende juridische argumenten konden vinden. Willem van Oranje nam, waarschijnlijk niet toevallig, een jaar na de uitspraak van Filips II het initiatief tot de bouw van een nieuw stadhuis in IJsselstein, dat rond 1560 werd opgeleverd. Dit gebouw moest uitdrukking geven aan de status van stad en baronie.

Ironisch was dat enkele jaren later tussen de Nederlandse gewesten en de Spaanse koning een langdurige oorlog uitbrak. Over de rol van IJsselstein in deze ‘Opstand’ is nauwelijks onderzoek voorhanden. In ieder geval deed IJsselstein geen afstand van de door Filips II bevestigde zelfstandigheid. In 1579 sloot een aantal gewesten een bondgenootschap tegen de Spaanse koning, de Unie van Utrecht. Ook IJsselstein sloot zich bij deze strijd aan. Twee jaar later werd Filips als staatshoofd geheel afgezworen. De soevereine provincies die de Unie hadden ondertekend, traden in bepaalde zaken gezamenlijk op. Daartoe stuurden ze ieder hun afgevaardigden naar de Staten-Generaal, die zaken de gehele Unie betreffende, behandelden. Deze Staten-Generaal verzetten zich evenmin tegen de soevereiniteitsaanspraken van IJsselstein. Dat kan samenhangen met het feit, dat de baron, Willem van Oranje, door zijn positie in de strijd tegen de Spanjaarden groot aanzien had verworven. Hij had, en daarmee zijn bezittingen, een onaantastbare status verkregen. De Staten-Generaal zetten slechts een kanttekening bij de militaire afhankelijkheid van dit soort zelfstandige staatjes binnen de Unie. Die afhankelijkheid was zo overduidelijk, dat de Staten-Generaal vonden dat daarvoor een financiële bijdrage mocht worden gevraagd.⁷² Daarin speelde ook prins Maurits, de zoon van Willem van Oranje een rol. De baronie IJsselstein was namelijk na de dood van Willem de Zwijger overgegaan op een halfzuster van Maurits, met wie hij in juridische strijd was gewikkeld. Het is niet ondenkbaar dat hij een oorlogsschatting wenste op te leggen om haar dwars te zitten. In ieder geval protesteerde IJsselstein hevig. Nooit eerder, zo stelden de regenten, had IJsselstein belastingen betaald aan de Staten-Generaal of de Staten van Holland. Ook juridisch viel men niet onder het Hof van Holland. Weliswaar had Holland nooit expliciet haar aanspraken op IJsselstein afgezworen, wel had men berust in de uitspraak van Filips II. Er was dus bestuurlijke en financiële onafhankelijkheid, in ieder geval van Holland en de Staten-Generaal, hooguit onduidelijkheid over de militaire

70 NA, Archief Nassause Domeinraad, inv nr 338, regest nr. 58, jan 1556.

71 KHA, Archief van de Friese Stadhouders, Marie Louise, inv nr A10a-394, Afschriften 1552, 1555, zie ook achttiende-eeuwse transcripties, art. nr 46-53, en art 219. Ook de inventaris van het Nassause Domeinarchief geeft aan, dat de prins van Oranje in bepaalde gebieden, waaronder Leerdam, Buren en IJsselstein, als soeverein heer optraden en het niet van iemand anders in leen hielden. ‘Zijn bestuursmacht evenaarde in veel domeinen die van een soeverein heerser’. Zie p. 44

72 Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 350

verplichtingen. Met grote tegenzin werd de heffing betaald, met de uitdrukkelijke voorwaarde dat het geen invloed had op de zelfstandigheid van de baronie.

De ambivalentie rond de status van IJsselstein is nog steeds onderwerp van wetenschappelijke discussie. Den Uyl, evenals Abbink Spaink, noemt IJsselstein expliciet een soevereine baronie.⁷³ De Bruijn houdt het er op, dat de baronie alleen financieel autonoom was. Hij spreekt van een halfsoevereine heerlijkheid, net als Fafanie dat doet.⁷⁴ In dat laatste geval is echter onduidelijk wie de wetten en de regels vaststelde binnen IJsselstein. Dat gebeurde niet door de Staten van Utrecht of Holland, bijvoorbeeld. Het is beter uit te gaan van de praktijk. IJsselstein beschouwde zichzelf – en werd daarin zoals hierboven is beschreven, gesteund door de Staten-Generaal – als autonoom, met name van Holland dat als enige aanspraken had gemaakt op de baronie, zowel in de zin dat de Hollandse lasten niet geheven werden, het Hof van Holland geen zeggenschap had en men zich niet gebonden voelde aan wetten en regels zoals die door de Staten van Holland werden uitgevaardigd. De baronie opereerde de facto al veel langer als een zelfstandig gebied, waar de baron slechts op afstand invloed op uitoefende. Dat geeft Fafanie aan in een eerdere publicatie.⁷⁵ Opvallend is het feit, dat in de baronie het Utrechtse landrecht gold en niet dat van Holland. Zij had daarin duidelijk een onafhankelijke keuze gemaakt.

Bij het besturen van hun verschillende bezittingen werden de Oranjes bijgestaan door de Nassause Domeinraad, die eerst in Delft en later in Den Haag zetelde. De Domeinraad beheerde alle goederen van de Oranjes en oefende namens hen de soevereiniteit uit.⁷⁶ Een keer per jaar kwam een lid van die raad op bezoek om over het wel en wee van de baronie te spreken en vooral om de financiële situatie in ogenschouw te nemen. Voor de dagelijkse leiding werd een drost aangesteld. Omdat de stadhouders nauwelijks tijd hadden om zich met hun baronie bezig te houden, waren drost en Domeinraad degene die in de ogen van de burgers van IJsselstein de touwtjes in handen hadden. Het was dan ook aan drost Arend van Dorp dat Amalia van Solms, de weduwe van Frederik Hendrik, in 1651 de machtiging stuurde om de baronie namens haar kleinzoon Willem Hendrik, de latere Willem III, in bezit te nemen.

De soevereiniteit vanaf Willem III

In 1672 vielen de Fransen de Republiek binnen. De Staatse troepen stelden de Hollandse waterlinie in werking en trokken zich daarachter terug. Deze waterlinie liep, in tegenstelling tot de latere Nieuwe Hollandse Waterlinie, ongeveer bij Benschop door de baronie heen. IJsselstein bleef dus onverdedigd en daarom vroeg de stad *sauvegarde* (vrijgeleide) aan de Franse bevelhebber om plunderingen te voorkomen. Die trok op 23 juni 1672 IJsselstein binnen. Ook dat laat zien, dat IJsselstein als een zelfstandig gebied optrad. Zij opende als autonoom gebied onderhandelingen met de Fransen. Troepen kwamen en gingen, maar in oktober werd niet alleen een grotere

73 Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 304-305

74 De Bruijn, *Vesting*, p. 85; A.M. Fafiani, '...eertijds was de Pruis in 't land'. Achtergronden van een Pruisische 'bezetting' in 1702', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, maart 2003, nr. 101, p. 11-31, aldaar p. 14

75 Fafanie, 'IJsselsteins stadsmuur', p. 208

76 Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 303, 306

troepenmacht ingekwartierd, de Lekdijk werd bij Vreeswijk en het Klaphek doorgestoken om zo de waterlinie te stellen. Grote delen van de baronie kwamen onder water te staan, in de hoop de naderende Franse troepen tegen te houden. Pas een jaar later werd de dijk hersteld. Stadhouders Willem III, eveneens baron van IJsselstein, wist uiteindelijk de Fransen te verjagen. Hij kon over zijn eigen bezittingen vrijelijk beschikken. Vandaar ook dat hij in 1688 het Land van Leerdam en de baronieën van Acquoy en IJsselstein aan zijn favoriet Hans Willem Bentinck in leen gaf.⁷⁷ Toen begin 1702 Willem III overleed, ontstond een lastige situatie. De Staten-Generaal wierpen zich op als executeurs-testamentair en namen het bestuur van de baronie over. De kinderloze Willem III had Johan Willem Friso, stadhouder van Friesland en Groningen tot erfgenaam benoemd, maar de Pruisische koning Frederik I vond dat hij als kleinzoon van Frederik Hendrik de rechtmatige opvolger van Willem III was. De verschillende juridische regelingen die door vorige baronnen waren getroffen, bleken zeer ondoorzichtig. Voor alle zekerheid stuurde Frederik I een gezant naar de Republiek, die onder meer IJsselstein voor zijn opdrachtgever opeiste. Dit moet men letterlijk opvatten. Op 6 april 1702 arriveerde er een koets met twee hoge Pruisische ambtenaren, Robbert Eichmann en Lucas Gex, die gewapend met twee kisten met oorkonden, volgens het ritueel (een bezoek aan het kasteel, waarbij onder het vaandel van de koning van Pruisen de deuren werden geopend en gesloten), stad, kasteel en baronie voor Frederik van Pruisen in bezit namen.⁷⁸ Opnieuw een duidelijk signaal dat IJsselstein een eigen eenheid vormde, los van Holland. Het bestuur van IJsselstein kreeg bijna tegelijk het verzoek van de Domeinraad om alles tijdens de onderhandelingen bij het oude te laten, tot er meer duidelijkheid was. In mei 1702 werd de erfenis voorlopig opgesplitst en bleef het beheer van de baronie bij de Nassause Domeinraad. Johan Willem Friso werd zolang de zaak niet was afgehandeld, voor IJsselstein als opvolger van Willem III beschouwd. Misschien om een oogje in het zeil te houden, had IJsselstein in deze periode een eigen gezant in Den Haag, C. van Meerland.

In 1703 besloten de Staten-Generaal, als executeurs-testamentair van Willem III, dat de Staten van Holland de lenen van de Oranjes in Holland mochten verheffen alsof 'die partijen zelf met de goederen waren beleend'.⁷⁹ Daaruit blijkt opnieuw dat de Hollandse Staten niet zelf de leenheer waren, maar slechts bij afwezigheid van een Oranje diens taak toegewezen hadden gekregen. Johan Willem Friso, graaf van Nassau-Dietz, trouwde op 26 april 1709 met Marie Louise van Hessen-Kassel. Ze was toen 21 jaar en werd omschreven als slank, van gemiddelde lengte en 'nauwelijks door pokken geschonden'.⁸⁰ Marie Louise was een bescheiden en stille vrouw, wellevend in de omgang. Ze volgde haar man naar zijn hof in Leeuwarden, waar in oktober 1710 een dochtertje werd geboren. Johan Willem Friso had gehoopt op een zoon, want dat

77 D. Onnekink, *The Anglo/Dutch Favourite. The Career of Hans Willem Bentinck, 1st Earl of Portland (1649-1709)* (Aldershot 2007), p. 88

78 Zie Fafiani, 'eertijds', p. 12

79 NA, Nassause Domeinraad, Inventaris deel 2, onderdeel 7, inleiding.

80 M.J.G.A. Barthels, 'Marie-Louise van Hessen-Kassel, barones van IJsselstein', in: *Utrechtse biografieën. Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel* (Utrecht, 2003), p. 70

zou de slepende kwestie met de koning van Pruisen gemakkelijker tot een einde brengen. In 1711 werd in die kwestie besloten dat Johan Willem Friso de bezittingen in de Republiek van Willem III zou erven. Om de zaak te beklinken vertrok hij vanuit zijn legerkamp in de Zuidelijke Nederlanden naar Den Haag. Bij het oversteken van het Hollands Diep werd zijn schip door noodweer overvallen en verging. Met man en muis. Marie Louise, hoogzwanger, bleef achter. Een paar weken later beviel ze van een zoon, de latere stadhouder Willem IV. Marie Louise werd door de Staten van Friesland als voogdes aangesteld over de jonggeborene. Hoewel ze een reputatie had van 'verstandt ende overlegh' viel het niet mee als regentes op te treden, de hofhouding te besturen en de opvoeding van de kinderen ter hand te nemen. Er waren vele schulden en de inkomsten uit de verschillende domeinen, waaronder IJsselstein, waren lang niet altijd voldoende. De strijd over de erfenis tussen Pruisen en Marie Louise bleef haar jarenlang achtervolgen. In 1712 werd een voorlopige verdeling gemaakt, waarbij onder meer IJsselstein aan de Friese weduwe werd toegewezen.⁸¹

Het bestuur van IJsselstein

De Republiek der Nederlanden bestond uit een aantal zelfstandige provincies en een verzameling min of meer soevereine gebieden, waarvan IJsselstein er een was. De baronie IJsselstein werd gevormd door drie schoutambten: dat van IJsselstein, met de stad en de polders Broek (met daarbij Achtersloot, Meerlo en Lage Biezen), Hoge Biezen, Over-Oudeland, Neder-Oudeland en IJsselveld, het schoutambt Benschop en dat van Noord-Polsbroek. Zuid-Polsbroek was een heerlijkheid die onder Holland viel, hoewel het waterstaatkundig een geheel vormde met Noord-Polsbroek.

De baronie werd bestuurd door een drost, die als plaatsvervanger van de baronnen uit de familie Van Oranje fungeerde. Naast hem hadden ook de schouten en de burgemeesters van IJsselstein, Benschop en Noord-Polsbroek zitting in het baroniestuur. In de zeventiende eeuw werden de meeste baroniezaken door het stadsbestuur van IJsselstein geregeld. Pas in de achttiende eeuw veranderde dat en kwam het baroniestuur regelmatig bijeen om de zaken te regelen, die de gehele baronie aangingen. De drost was voorzitter van dit bestuur en behartigde de belangen van de baron. Hij was dan ook de hoogste in rang. Hij oefende namens de baron de hoge overigheid uit, was tevens voorzitter van het stadsbestuur van IJsselstein, had een belangrijke rol in de besturen van Benschop en Noord-Polsbroek en fungeerde als stadhouder der lenen (wat betekent dat hij de administratie van alle leengoederen beheerde) en houtvester van de jacht (dit hield het toezicht op de jacht in).

De band tussen Oranje en IJsselstein wordt ook duidelijk in de keuze van de drost. Vaak was dit een beschermeling van de prins. Zo mocht drost Arend van Dorp bijvoorbeeld zich verheugen in de steun van Frederik Hendrik en drost Johann Jacob Marchand, baron von Lillienburg in die van Willem III.

81 Zie Bruggeman, *Nassau*, p.170

Naast de drost was er nog een belangrijke functie in de baronie: die van rentmeester. De rentmeester beheerde de goederen van de baron, waaronder ook het deel van de geestelijke bezittingen (land en huizen van de kerken en kloosters) dat na de Reformatie in handen van de Oranjes was terechtgekomen. Ook maakte hij deel uit van de verschillende polderbesturen en was hij griffier van de lenen. Hoewel hij officieel geen zitting had in het bestuur, was hij desgevraagd regelmatig aanwezig. De functie was van groot belang, want de domeinen van de prins waren een belangrijke inkomstenbron. In het eerste kwart van de achttiende eeuw werd de post onder meer bekleed door Willem Verhoeven en (Pieter) Adriaan van Schuylenburg.⁸² De laatste behoorde ook tot de beschermelingen van Willem III.

In ieder schoutambt was een schout werkzaam. Gedurende de achttiende eeuw was het schoutambt van Benschop en Noord-Polsbroek in één persoon verenigd. Rond 1700 was dat Johan Verhoeven, familie van de eerder genoemde rentmeester Willem.

De schouten vertegenwoordigden de heer in de stads- en dorpbesturen, gaven leiding aan het dagelijks bestuur, handhaafden de vrede, zaten het gerecht voor als openbaar aanklager en waren verantwoordelijk voor de inning van diverse belastingen. De schout van IJsselstein had ook een belangrijke toezichtende taak op de waterstaat. In de stad en de dorpen waren naast de schout burgemeesters werkzaam. Zij vormden met de schout het dagelijks bestuur, omdat in de baronie in de achttiende eeuw geen vroedschappen bestonden. Zij hadden vooral een financiële taak, terwijl één burgemeester fungeerde als presidentschepen. Ook vormden ze een aantal colleges van toezicht, zoals dat op het gasthuis en de scholen. Daarnaast vervulden ze functies als opperkerkmeester, gasthuismeester en armmeester, oppervoogd en opperschutmeester.⁸³ De schepencolleges van IJsselstein, Benschop en Noord-Polsbroek waren in het midden van de vijftiende eeuw ingesteld. IJsselstein had zeven schepenen, de beide dorpen ieder vijf. De schepenen werden uit de eigen inwoners gerekruteerd en dienden 'mannen van eer' te zijn. Een goede reputatie was een vereiste. Omdat verwantschap in de derde graad of nader (oom, broer, vader) verboden was, maakte dat de keuze beperkt. In principe werden de schepenen voor een jaar benoemd, maar zij waren direct herbenoembaar.⁸⁴ Schout en schepenen verzorgden de rechtspraak. Ook de civiele procedures vielen onder de schout. De secretaris van de stad IJsselstein had bovendien dezelfde bevoegdheden als een notaris. Daarom was er tot na 1800 geen notaris in de baronie werkzaam.

In IJsselstein waren twee burgemeesters actief. Een was stadsburgemeester en beheerde de stedelijke gelden, terwijl de gemenelandsburgemeester verantwoordelijk was voor het

82 Zie DTB Gemeentearchief Delft en H.F. de Wit, *Gorcums Heren. Regentenpolitiek 1650-1750* (Gorinchem 1981). Th. Jorissen, red., *Memorien van mr. Diderik van Bleiswijk, vrijheer van Eethen etc, 1734-1755* (Utrecht 1887). Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht, nr 45. Zie voor Adriaan: *De Nederlandse leeuw*, jg 19 (1906), kolom 122-124

83 G. Goorman, 'De regenten en predikanten van IJsselstein 1765-1795. Een onderzoek naar verwanten en vermogens', *Scriptie Geschiedenis MOB*, Nieuwegein 1984, p. 8 ev

84 Den Uyl, *De Lopikerwaard*, p. 48 ev.

schoutambt buiten de stadsmuren.⁸⁵ Er was een roulatiesysteem: na gemenelandsburgemeester te zijn geweest, werd men stadsburgemeester. IJsselstein kende al sinds de zeventiende eeuw geen vroedschap meer, een college van oud-bestuurders zoals andere steden die hadden.⁸⁶ Daarmee behoorde de stad noch tot het West-Nederlandse model (een vroedschap met daarbinnen een magistraat die als een dagelijks bestuur fungeerde) noch tot het Oost-Nederlandse model (een magistraat met daarnaast een gezworen gemeente die als controleorgaan diende).

De burgemeesters en de schepenen, die verantwoordelijk waren voor de civiele en criminele rechtspraak, waren in IJsselstein meestal afkomstig uit vooraanstaande families van fabrikanten, kooplieden en renteniers. Net als elders in de Republiek konden in IJsselstein mensen, die niet tot de gereformeerde kerk behoorden, geen bestuursfuncties bekleden. Men was minder streng bij stadsambten, maar gedurende de achttiende eeuw waren er geen katholieken, joden of lutheranen in het stads- of baroniebestuur te vinden. De katholieke boeren vielen dus buiten de boot. Onderzoek heeft aangetoond dat veel regenten tot de economische bovenlaag behoorden, hoewel een aantal boeren hen wat rijkdom betrof naar de kroon stak.⁸⁷ De polderbesturen bestonden uit drost, schout, kameraar en heemraden. De heemraden werden benoemd uit de grondbezitters in de verschillende polders. Benschop kende naast de schout ook twee burgemeesters, bijgestaan door vijf schepenen. Noord-Polsbroek had eenzelfde bestuurssamenstelling, maar door het geringe aantal inwoners kwam het voor dat ambten met die van Benschop werden gecombineerd.

De administratie van de rechtspraak werd bijgehouden door de secretaris, terwijl ook alle besluiten van de schout en burgemeesters door hem werden vastgelegd. In veel gevallen werd de functie van secretaris gecombineerd met die van schout, gadermeester (belastinginnehmer) of zelfs drost, zoals in de heerlijkheid Zuid-Polsbroek voorkwam. In Benschop was het gewoonte dat de secretaris ook als koster fungeerde.

In de Republiek hadden stadsbesturen diverse ambten te vergeven: stadstimmerman, stadsmetselaar, stadsdokter, vroedvrouw, chirurgijn, schipper, klapwaker, vuilnisophaler en vele andere. In IJsselstein was dat niet anders. Regenten in de Republiek gebruikten die benoemingsmogelijkheid nogal eens om familieleden aan een baan te helpen.⁸⁸ In IJsselstein kwam dat minder voor. Er lijkt wel sprake van cliëntèlevorming, zoals we in een later hoofdstuk

85 Den Uyl geeft aan, dat de stadsburgemeester voorzitter was van de schepenbank en zich met de financiën van de stad bezighield, terwijl de gemenelandsburgemeester voorzitter was van de vroedschap, toen die nog functioneerde. Deze burgemeester was belast met de financiën van het gemene land. In de achttiende eeuw is dit onderscheid vervallen, door ontbreken van een vroedschap. In 1743 werden ook de financiën samengevoegd. Een van beide burgemeesters was vanaf toen verantwoordelijk voor de gehele financiën. Zie Den Uyl, *Lopikerwaard* p. 307.

86 Zie A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaar en de dienaar als heer. Het stadhouderlijke stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (proefschrift Leiden 1989), p. 13

87 Zie Goorman, 'Regenten', p. 41-46; de rijkdom van de boeren blijkt vooral aan het einde van de achttiende eeuw, waarin er overzichten zijn van de inkomsten van alle bestuurders: de boeren blijken dan zonder uitzondering rijker dan de stadsregenten. Zie hoofdstuk 9.

88 Gabriëls, *Heren*, p. 14

zullen zien, maar bijna nooit werden stadsambten vergeven aan neven of jongere broers van de zittende magistratsleden.

De magistraat stond relatief open voor nieuwkomers. Zodra er zich van buitenaf geschikte kandidaten in IJsselstein vestigden, verkregen ze vrij snel een plaats in het stadsbestuur. Hier wijkt IJsselstein af van veel andere plaatsen in de Republiek. Daar probeerde men juist de omvang van het stadsbestuur te verkleinen om buitenstaanders te weren. In de achttiende eeuw nam in diverse steden en dorpen, zeker in het westen van de Republiek, de bevolking af. De oude regentenfamilies konden niet overal genoeg kandidaten leveren om alle posten te bezetten. Vanwege deze demografische verandering werd, om de ambten en functies in eigen hand te houden, op veel plaatsen getracht, het aantal bestuursposten te beperken.⁸⁹ Dat was niet de enige reactie op het teruglopend aantal regentenkinderen. Een andere oplossing was, de drempel te verlagen en mensen op posten te benoemen, die daarvoor geen kans maakten op een bestuursfunctie. Dat gebeurde bijvoorbeeld in een dorp als Graft. Daar kwamen boeren met zeer weinig grond en zelfs knechts en werklieden toen in aanmerking voor een vroedschapplaats of een ambt.⁹⁰ Ook was het mogelijk mensen van buiten te trekken of nieuwkomers relatief vlot met een bestuurszetel te verblijden. In Vianen bijvoorbeeld, werd, net als in IJsselstein, juist buiten de eigen bevolking gerekruteerd. Voor vrijsteden was dat misschien ook gemakkelijker. Er vestigden zich regelmatig nieuwe inwoners die voldoende waren gekwalificeerd om een bestuurspost te bekleden en ook was de bevolking, misschien meer dan elders, gewend aan nieuwe gezichten op het pluche.⁹¹ Onder hen waren nogal wat renteniers, naar IJsselstein gekomen vanwege haar aparte status. Dat zal hieronder nader worden beschreven.

IJsselstein als vrijplaats

De soevereiniteit van IJsselstein bood bepaalde mogelijkheden, onder meer die van asielverlening. Asiel kan worden opgevat als een 'in een bepaalde plaats of gebied geboden bescherming aan van elders komenden tegen bedreiging, geweld, arrest, vervolging, bestraffing van buitenaf'.⁹² Het was dit aspect van de onafhankelijkheid dat in de achttiende eeuw het meeste stof deed opwaaien.

Het was niet automatisch zo dat men zich in IJsselstein kon vestigen en daarmee asiel had verkregen. Men diende aan de baron, in diens afwezigheid aan de drost, een verblijfsvergunning te vragen. Voor asiel was er een aparte procedure, waarin de bescherming van de heer werd gevraagd. Het eerste gold voor iedereen die zich van buitenaf in de baronie vestigde; vaak, zeker

89 Zie hiervoor onder meer Bossaers, *Van kintsbeen*, p. 86 ev

90 Zie G.J. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. De banne Graft 1770-1810* (Franeker 1989), p. 47-48

91 Zie voor Vianen: L.G. Krijnen, 'De bestuurders van Vianen in de 18^e eeuw', *In het land van Brederode*, 11 (1986), nr 3-4, p. 56-64. Krijnen stelt dat de Vianense samenleving feitelijk topzwaar zou zijn, omdat de eigen bevolking onvoldoende regenten kon leveren. De regenten hier zijn afkomstig uit dezelfde beroepsgroepen als in IJsselstein en andere kleine steden in de Republiek: brouwers, grutters, advocaten, notarissen en kooplieden.

92 Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen*, p. 12

bij niet-kapitaalkrachtige aanvragers, werd daarbij een akte van indemniteit gevraagd van de plaats waar men vandaan kwam. Zo werd voorkomen dat, mocht de persoon in kwestie tot armoede vervallen, IJsselstein moest opdraaien voor de onderstand. De meeste asielzoekers van wie een beroep bekend is, blijken kooplieden te zijn.

Met het tweede, de bescherming van de baron, was men in ieder geval na 1729 redelijk terughoudend. Gijswijt-Hofstra trof in de archieven slechts 56 asielzoekers voor IJsselstein in anderhalve eeuw aan, 45 mannen, 4 vrouwen en 7 echtparen. Van sommige jaren zijn echter geen gegevens voorhanden. Opvallend is de sterke stijging in de jaren tussen 1760 en 1795 die zij constateert, waarin maar liefst 31 van de 56 aanvragen vallen. De periode rond de Patriottenopstand van 1786, waarin 17 aanvragen plaatsvonden, is daarin het hoogtepunt. Hoewel Gijswijt-Hofstra van het grootste deel van de asielzoekers de reden van hun verblijf in IJsselstein niet kon achterhalen, blijkt uit veel andere bronnen en opmerkingen van de IJsselsteiners zelf, dat de meeste tijdelijke gasten in de stad vooral schuldenaars en bankroetiers waren. Een aantal zal misschien uit misdadige motieven fraude hebben gepleegd, anderen kwamen juist naar vrijplaatsen als IJsselstein om hun bedrijf opnieuw op te bouwen, in de hoop voldoende te verdienen om hun oude schulden af te betalen. Een bewijs daarvan is een brief van burgemeester Goris 't Hoen uit 1730. Hij geeft daarin aan dat vanwege het wegblijven van de retourvloot uit Oost-Indië de prijzen voor koffie enorm gestegen zijn. Een aantal koffiehandelaars kon daarom niet langer aan zijn betalingsverplichtingen voldoen en vroeg sauvegarde in de baronie.⁹³ De kooplieden hoopten, als de zaken weer beter liepen, als vrij en eervol man terug te keren naar hun vroegere domicilie.

Dat IJsselstein niet iedereen zo maar opnam, blijkt uit het feit, dat goed in de gaten werd gehouden, of mensen niet opnieuw schulden maakten. Dat zou de lokale middenstand te kwetsbaar maken. Van 'echte' boeven moest men dus niets hebben. Ook in de andere vrijplaatsen werden moordenaars en dieven nauwelijks toegelaten. Asielverlening had ook of misschien vooral een belangrijk symbolisch aspect. Het was een bewijs van de soevereiniteit van een territorium.⁹⁴ Omdat bijvoorbeeld Culemborg en Vianen die soevereiniteit slechts indirect konden aantonen, is het niet verwonderlijk dat juist deze steden veel gebruik maakten van hun asielrecht. IJsselstein, dat een duidelijke autonomieverklaring van de Spaanse koning uit de zestiende eeuw bezat, hoefde zich veel minder via dat asielrecht als soeverein gebied te bewijzen. Gijswijt-Hofstra wijt de slechte reputatie van IJsselstein aan het relatief grote aantal 'doodslagers' namelijk dertien, dat door de stad werd opgenomen. Toch moet men zich bij doodslagers geen onverbeterlijke moordenaars voorstellen. Een voorbeeld is de zaak tegen Ariaen Gorissen. Hij had met ene Coen Jacobssen woorden gekregen toen ze beiden wat aan het drinken waren in een kroeg in Benschop. Ariaen was 'doer den dronck sonder nochtens eijnlick te weten wat woerde ofte die reden vandien' boos geworden op zijn kompaan en had hem op zijn hoofd geslagen. Tijdens de worsteling die volgde, trok Ariaen een mes en stak Coen in zijn buik. Coen

93 KHA, AFS, Marie Louise, inv nr A10a-494, brief 8-9-1730

94 Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen*, p. 160-163

overleed de volgende dag, tot groot leedwezen van zijn aanvaller, aan die wond.⁹⁵ Veel gevallen van doodslag betrof dit soort ongelukkige voorvallen. Dronkenschap was nogal eens de reden voor dit soort vechtpartijen, die gelukkig niet altijd een dodelijke afloop kenden. Hollanders waren berucht om hun messentrekkerij, zeker in combinatie met kroegbezoek.⁹⁶

Gewelddadigheid was in de achttiende eeuw veel meer geaccepteerd dan in onze huidige samenleving. Al nam het geweld in de maatschappij vanaf de zestiende eeuw steeds meer af, vechtpartijen kwamen zeer regelmatig voor en hoog en laag ging met elkaar op de vuist. Dat heeft te maken met het eerbegrip. De eigen sociale reputatie hing sterk samen met de eer: werd die aangetast, kon dat tot in lengte van jaren tot spot en schaamte leiden. Eer moest dan ook zo snel mogelijk worden hersteld, en dat ging meestal met geweld gepaard. In de achttiende eeuw zien we dat onder de hogere klassen die eer soms via een duel werd hersteld. In veel samenlevingen in West-Europa was duelleren echter verboden, omdat de staat het geweldsmonopolie trachtte te verkrijgen. In de Republiek was duelleren veel minder wijdverspreid. Misschien was dat de reden dat er in Utrecht tot het einde van de achttiende eeuw slechts een geldboete stond op duelleren. Het kwam eenvoudigweg niet zo vaak voor. Toen in 1796 Willem Leysius in een duel omkwam net buiten de Utrechtse stadsgrens (niet toevallig dus buiten de jurisdictie van het stadsbestuur), bleek uit de reacties hoe afkeurend men stond tegenover deze vorm van geweld. De Staten van Utrecht voerden direct veel strengere maatregelen door.⁹⁷ Die houding jegens duelleren om de persoonlijke eeraantasting kan een verklaring zijn voor het feit, dat duels in IJsselstein niet lijken te zijn voorgekomen. Bij beledigingen en de eis om genoegdoening die in de bronnen zijn terechtgekomen, betreft het bijna altijd functionarissen, die zich in de uitoefening van hun ambt beledigd voelen. Ze leggen er altijd de nadruk op, dat ze zich als persoon niets van de zaak zouden hebben aangetrokken, maar dat ze het niet over hun kant kunnen laten gaan dat hun ambt voor schut wordt gezet. Eer speelt nog steeds een rol: een belediging van een ambtenaar in functie is een openbare schande en ook een vorm van gezichtsverlies. Die moet dan ook openbaar worden uitgewist. Een particuliere schikking is onvoldoende, omdat daar de samenleving niet bij betrokken is. Met de juiste bejegening van de medemens hangt ook het gebruik van aanspreekvormen en titels samen: 'wel edel hoog achtbare heren' en dergelijke komen in achttiende-eeuwse briefwisselingen in grote getale voor.⁹⁸

Landbouw

Was IJsselstein in de ogen van Weyerman en sommigen van diens tijdgenoten dus een poel des verderfs, vol moordenaars en oplichters, in werkelijkheid vormde het aandeel van asielzoekers

95 Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen*, p. 140

96 Deursen, *Mensen van klein vermogen*, p. 132 ev.

97 Zie Ruff, *Violence*, bijvoorbeeld p. 75 ev. Dat bepaalde vormen van geweld in alle lagen geaccepteerd werd, zie p. 119 ev. Voor Leysius: B.J. Martens van Vliet, 'Willem Leysius (1769-1796). Rentenier', in: J. Aalbers e.a, *Utrechtse biografieën 2* (Utrecht 1995), p. 84-88

98 J.C. Streng, 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Hilversum 1997), p. 241-251

slechts een klein percentage van de bevolking. Het schoutambt IJsselstein had gedurende de achttiende eeuw steeds zo'n 2500 inwoners, van wie ongeveer tweederde in de stad woonde. De economie was vooral gericht op de landbouw. Met name de veeteelt was van groot belang. Een groot deel van het bebouwbare areaal van 2800 morgen (2380 ha, een morgen is 0,85 ha) was in gebruik als weide- en hooiland. Kaas, boter en vlees waren de belangrijkste producten. Naast de veeteelt was de griendteelt belangrijk als bron van inkomsten. Een deel van de wilgentenen werd gebruikt voor het maken van manden en ander vlechtwerk, maar het overgrote deel vond zijn weg naar de hoepmakerijen in de stad IJsselstein, waarvan de meeste in bezit waren van de familie Van der Roest. Tientallen, zo niet honderden mensen vonden er werk in. Eerst moesten de takken worden gesneden, zwaar werk. Daarbij waren houten klompen noodzakelijk, om te voorkomen dat men in de eigen voeten hakte. Vervolgens werden de wilgentenen in 'stuiken', huisvormige bouwsels opgeslagen, om in het voorjaar in de sloten in het water gezet te worden. Als de katjes in mei uitliepen, werden de tenen geschild. De dunne twijgen werden door vrouwen en kinderen 'wit' gemaakt (van hun bast ontdaan) en gebruikt om manden van te vlechten. De zware takken werden gebruikt voor hoepen. Ook die werden eerst geschild en dan gebogen. Die gebogen hoepen werden met name naar Amsterdam verscheept, waar ze werden gebruikt als houten banden om tonnen.⁹⁹ Begin negentiende eeuw lag de productie van hoepen op 220.000 bossen per jaar!¹⁰⁰ De hoepindustrie kon worden uitgebreid in slechte tijden. Als er bijvoorbeeld veepest heerste of het land erg nat was na dijkdoorbraken, werd veel grasland omgezet in griendland. Door de natte ondergrond was er weinig keuze: gras of griend. Iets anders wilde er niet groeien.

Voor Benschop, dat ongeveer de helft van de inwoners kende van het schoutambt IJsselstein, geeft Den Uyl de volgende cijfers.¹⁰¹ Het bebouwbare areaal daar omvatte ongeveer 2600 morgen, waarvan het overgrote deel werd gebruikt als wei- en hooiland. De ondergrond bestond vooral uit klei op veen en was vaak erg nat. Akkerbouw was lang niet overal mogelijk en bouwland nam dan ook maar 200 morgen in beslag.

Een even groot deel was in gebruik als hennepwerf. Hennep werd op kleine, zwaar bemeste akkertjes direct bij de boerderij gekweekt. Hennep was voor Benschop van groot belang. Er gold zelfs een aparte belastingadministratie voor. In de loop van de achttiende eeuw nam de omvang van de hennep teelt met de helft af. Dat kwam door de achteruitgang van de scheepvaart. De meeste hennep diende als grondstof voor de touwindustrie en daarvan waren de scheepswerven de grootste afnemer. Veel hennep van Benschop en ook van Noord-Polsbroek (in die laatste plaats was de teelt veel geringer van omvang) werd in Oudewater of Schoonhoven afgezet.¹⁰²

99 Zie onder meer L. Murk, *IJsselstein, hoe was 't ook al weer?* (IJsselstein 2002), p. 14 ev

100 *De Utrechtse gemeenten in 1815 in vraag en antwoord* (Utrecht, herdruk 1972), p. 53

101 Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 394 ev.

102 Het aantal inwoners van Noord-Polsbroek is lastiger te achterhalen. In 1815 werd het dorp samengevoegd met Zuid-Polsbroek en nog enkele nederzettingen. De nieuwe gemeente bevatte toen 1351 inwoners. De schatting is dat Noord-Polsbroek in de achttiende eeuw iets minder dan de helft van de omvang van Benschop had. Dit wordt onderbouwd door de uitkomsten van de eerste volkstelling uit 1795: het schoutambt IJsselstein had toen 2531 inwoners, Benschop 1094 en Noord-Polsbroek 327. Zie <http://www.volkstellingen.nl>

IJsselstein beschikte in de achttiende eeuw eveneens over een touwbaan, die bij de stadswal bij herberg De Klok stond.¹⁰³

Hier en daar bevonden zich boomgaarden en op de wat drogere delen werden vooral aardappelen verbouwd. Het verhaal gaat, dat de aardappel door Marie Louise in IJsselstein is geïntroduceerd. Waar mogelijk werd graan verbouwd. Zowel Benschop als IJsselstein beschikten over een korenmolen.¹⁰⁴

De grote afhankelijkheid van veeteelt maakte de baronie erg kwetsbaar voor bijvoorbeeld veepest. In 1713 dook deze ziekte op en kreeg ze zo'n omvang, dat men in Benschop maatregelen ging nemen om verdere uitbreiding te voorkomen. Er werd een verbod afgekondigd op koop en invoer van koeien uit gebieden waar de ziekte heerste en ook mocht men geen dier slachten, voordat een schepen had vastgesteld dat het gezond was. Al evenmin mochten delen van de gestorven zieke dieren worden geconsumeerd en de kadavers dienden direct te worden begraven. Dit soort maatregelen nam men ook later in de achttiende eeuw, toen de veepest in veel groter hevigheid toesloeg. De veepest kwam op nog een andere manier op het verkeerde moment. Al sinds het einde van de zeventiende eeuw daalden de prijzen voor agrarische producten en dus de opbrengsten voor de boeren. Daartegenover stond een stijging van de kosten, met name door belastingverhogingen, terwijl de lonen van meiden en knechten gelijk bleven. Daardoor waren veel boeren al in minder goede omstandigheden toen de veepest toesloeg en een deel van hun veestapel werd uitgerooid.¹⁰⁵ Een manier om de klap op te vangen was, zoals we zagen, het overschakelen op akkerbouw of griendcultuur. Rondom de stad werden al veel langer tuinbouwproducten geteeld, terwijl ook een aantal boomgaarden werd geëxploiteerd.

IJsselstein had vrijheid van tol in Holland en op de Vaartse Rijn, wat de kosten van het vervoer van de landbouwproducten en de hoepen naar het westen en naar Utrecht flink verlaagde. Dat privilege werd streng bewaakt en leidde tot botsingen met de buurstad Utrecht. Hier werd een keerzijde duidelijk van de eigen autonomie. Tegenover een machtige buur als Utrecht kon IJsselstein geen vuist maken. Was men onderdeel geweest van bijvoorbeeld Holland, dan had veel meer druk kunnen worden uitgeoefend. Wat was er aan de hand? In de zomer van 1756 werden diverse burgers uit IJsselstein bij de Utrechtse tol bij 't Gein gedwongen om te betalen. Helemaal bont maakten de Utrechters het, toen een schipper, die een nieuwe molensteen vervoerde voor de korenmolen van Marie Louise, daarover tol moest betalen. Misschien trad Utrecht strenger op tegen tolontduiking en werden daar de IJsselsteiners slachtoffer van. Utrecht gaf toe dat IJsselsteiners ontheffing hadden, maar eisten dat men zich kon legitimeren. De stad maakte vervolgens de aanschaf van de benodigde legitimatiepapieren zo duur, dat het goedkoper was om de tol te voldoen. IJsselstein kon daar weinig tegen beginnen. Dat wrong extra omdat de

103 SAIJ, inv nr 696, 19-6-1749

104 Zie Den Uyl, *Lopikerwaard* p. 393. De in de literatuur vaak voorkomende bewering, dat iedereen in de baronie zijn graan diende te malen op de korenmolen in IJsselstein is dus abus. Waarschijnlijk is het ingegeven door de formulering in het reglement van 1718, waarin wordt gesteld dat iedereen in Stad en Lande van IJsselstein bij de IJsselsteinse korenmolen zijn graan diende te malen. Er hoort nog een zinsnede achter: 'of andere molens die aan de heerlijkheid behoren'.

105 Zie De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 255-270

bewaking van de eigen soevereiniteit voor IJsselstein van eminent belang was. Soevereiniteit zonder het vermogen die te kunnen beschermen was een dode letter. Daarom weigerde het stadsbestuur de belastingen op brandewijn en gedistilleerde wateren vrij te geven, uit angst dat een buitenstaander het hoogste bod zou doen. Die zou dan namelijk het recht kunnen opeisen, de grenzen van de baronie op illegale import te controleren. Dat tastte de autonomie aan. Ieder precedent van bemoeienis van buitenaf moest voorkomen worden.

Ambachten

Behalve boeren omvatte de beroepsbevolking van de baronie ook ambachtslieden. In IJsselstein bestonden geen gilden: die taken werden door het stadsbestuur uitgeoefend. Dit bepaalde of ambachtslieden en winkeliers toestemming kregen om hun metier uit te oefenen. Daarbij werd streng gelet op de draagkracht van de lokale economie. Wanneer er een teveel aan beoefenaren van een bepaald beroep dreigde, liet men eerst de groep door uitsterving slinken alvorens nieuwe kandidaten toe te laten. Op die manier kon iedereen een goede boterham verdienen. Ook werd door het stadsbestuur telkens een persoon binnen de beroepsgroep aangesteld als opzichter. Deze diende toe te zien op eerlijke handel, de kwaliteit van de producten en het nakomen van de reglementen. Bij veel klachten van de bevolking werd de 'opsiener' op het matje geroepen. Verbeterde de toestand niet dan konden boete en ontslag volgen.¹⁰⁶

Het stadsbestuur kon dus sturen in de samenstelling van de beroepsbevolking. Helaas bevatten de archieven weinig beroepslijsten en die er zijn, blijken onderling slecht vergelijkbaar. Daarom is de ontwikkeling van de beroepsbevolking niet betrouwbaar te reconstrueren. Er is een beroepenlijst uit 1734, maar die maakt geen onderscheid naar omvang van bedrijven en noemt niet alle beroepen. In totaal beschikte IJsselstein in dat jaar over 38 winkels, een flink aantal als we het vergelijken met het handjevol winkels in bijvoorbeeld het nabijgelegen Montfoort, een vergelijkbaar stadje in de provincie Utrecht.¹⁰⁷ Het is echter de vraag wat onder winkel wordt verstaan. Dat kan zowel een klein bedoeninkje zijn van een weduwe als de zaak van een rijke koopman. Ondanks het feit, dat de categorieën niet helemaal vergelijkbaar zijn, kan voorzichtig geconcludeerd worden dat IJsselstein over twee keer zoveel middenstand lijkt te beschikken dan Montfoort.

De grootste beroepscategorie is die van arbeider. Van de genoemde beroepen is het aantal hoepbuiers het grootst, niet verwonderlijk gezien de belangrijke griendcultuur. Daarbij moet worden aangetekend, dat veel van de grote hoepbazen in de lijst ontbreken. Slechts bij twee staat 'doet in grienden'. Het is onduidelijk waarom de andere hoepfabrikanten ontbreken. Daarnaast beschikte IJsselstein over twee grote brouwerijen: De Klok van de familie 't Hoen en de brouwerij van Jacobus Joubart, die ook een rosmolen bezat. Joubarts weduwe moest na de dood van haar man in 1780 de brouwerij van de hand doen.¹⁰⁸ Er werden geen opvolgers gevonden, zodat 't

106 SAIJ, inv nr 695, 23-3-1747

107 G. van Besouw e.a. *Montfoort. Geschiedenis van een kleine Utrechtse stad 1670-1750* (Woerden 1988), p. 43 ev.

108 Bij de dood van Joubart (ook wel gespeld Jubart) bleken zijn financiën zo in het ongerede, dat een commissie van burgemeesters en schout toestemming vroeg een rechtsgeleerde in te schakelen om de boel uit de knoop te trekken. SAIJ, inv nr 701, 13-1-1780

Hoer in de laatste decennia van de achttiende eeuw de enige brouwer in de stad was. Ook zijn brouwerij werd na zijn dood in 1795 niet meer voortgezet. Hoofdoorzaak was de verdringing van bier als dagelijkse drank door thee en koffie (en jenever...). Deze omslag is in IJsselstein vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw merkbaar en goed te traceren aan de hand van de beroepenlijsten die zijn overgeleverd. In 1741 gaven zich bijvoorbeeld nog 36 mensen op als tapper van bier, jenever, wijn, azijn en tabak. Een halve eeuw later blijken de brouwerijen te zijn verdwenen en komen er veel meer koffiehuizen in de bronnen voor. Het grote aantal tappers op de lijst van 1741 steekt schrill af tegen het aantal dat voorkomt op de eerder genoemde lijst uit 1734. Van invloed kan echter ook het feit zijn, dat nogal wat herbergen en tapperijen buiten de stadspoorten lagen. Die etablissementen zijn niet opgenomen in de lijst van 1734.

Naast deze middenstand was er een groep mensen werkzaam als huispersoneel, veelal in dienst van de renteniers. Dienstmeiden, knechten en tuinlieden konden bij hen een goede boterham verdienen. Omdat dit werk vaak met een ander beroep werd gecombineerd, is het lastig te kwantificeren. Veel knechten hadden een baantje als tapper, winkelier of tuinman ernaast. Ook veel functies die het stadsbestuur te vergeven had, zoals zakkendrager, bierdrager of 'poortier' (de pachters of uitbaters van de stadspoorten), werden gecombineerd met een ambacht of nering. Pas voor het jaar 1776 beschikken we opnieuw over een beroepenlijst.¹⁰⁹ In die lijst komen de hoepbazen wel ruimschoots voor. In deze lijst valt opnieuw het grote aantal winkels op, meer dan vijftig. De meeste winkels werden echter gecombineerd met een ander beroep, als wever, schoenmaker of naaister. Ook in deze lijst staan groot en klein door elkaar. Op deze lijst ontbreken dit keer de tappers en staat slechts een enkele herbergier opgenomen.

Toch geven deze lijsten bij elkaar een aardig beeld van de beroepssamenstelling in de loop van de achttiende eeuw. De economische bovenlaag bestond uit enkele grote fabrikanten, met name van hoepels, bier, 'hennip' (touw), enkele grote boeren die een huis in de stad bezaten, dan een flink aantal middenstanders, variërend van rijke kooplieden met een winkel tot weduwen die naast hun naaiwerk wat spulletjes verkochten. Dan volgde een tussengroep van bakkers, slaggers, timmerlieden en loodgieters. De onderkant van die middenstand bestond uit kleine ambachtslieden, onder wie schoenen- en klompenmakers. De rest was de groep losse arbeiders die werkzaam was als knecht, op het land werkten of als hulp bij een van de grotere neringdoenden hun brood verdienden.

Religie

Zoals eerder beschreven, werd de parochiekerk in 1310 van Eiteren verplaatst naar het dorpje dat nabij het kasteel van de Van Amstels was ontstaan. De nieuwe St. Nicolaaskerk diende onder meer als begraafplaats voor de heren van IJsselstein. Gijsbrecht van Amstel zelf werd er in 1344 begraven. In 1396 werd een kapittel, een groep geestelijken die zich richtte op het gebed, ingesteld. In 1532 werd begonnen met de bouw van een nieuwe kerktoren.¹¹⁰ Dat was in onrustige tijden. Aan het begin van de zestiende eeuw was in Europa een religieuze hervormingsbeweging

109 Opgenomen in Boon, *IJsselstein*, p. 34 ev

110 Vergouw en Siccama, *Eyteren*, p. 31-37

opgekomen, die streed tegen de vele misstanden die binnen de moederkerk welig zouden tieren. Dit streven naar godsdienstige zuiverheid ging niet aan IJsselstein voorbij, maar een uitgebreid onderzoek naar deze periode in de baronie is niet voorhanden. De Reformatie dook in ieder geval in 1532 in IJsselstein op, toen een verbod werd uitgevaardigd op godsdienstige discussies en ook mocht men elkaar niet meer voor ketter uitschelden.¹¹¹ Dat hield het protest niet tegen. In 1535 werd een IJsselsteiner ter dood veroordeeld omdat hij zich had laten wederdopen. De Wederdopers behoorden tot de dissidente bewegingen. Juist deze groep, die onder meer geloofde in de volwassenendoop, bleek populair binnen de baronie. Er zouden 300 boeren uit Benschop bij aangesloten zijn geweest.¹¹² Ook werd beweerd dat de vrouw van drost Gijsbert van Baexen dopers was. De kerkelijke hervormingsbeweging had daarmee vaste voet verkregen in IJsselstein. Hervormingsgezindheid bleek onder meer uit de klachten over slecht functionerende priesters, die door het kapittel waren aangesteld. Zij hadden de bevolking op het verkeerde pad gebracht. De klachten werden misschien mede ingegeven wegens jaloezie over de belastingvrijheid van de geestelijken. IJsselstein kwam bekend te staan als een plaats waar velen ketterse sympathieën koesterden. Ze zouden zelfs de vrouw van de toenmalige drost hebben geïnfecteerd.

Filips II, als landsheer van de Lage Landen, was een zeer gelovig katholiek en stelde zich op als verdediger van de katholieke kerk. Hij zond de Spaanse hertog van Alva naar de Lage Landen om orde op zaken te stellen. Calvinisten en andere kettters werden streng vervolgd. Alva kon niet rekenen op onverdeelde steun en de hoge belastingen die hij invoerde om zijn strijd te financieren, deden zijn zaak niet veel goeds. Ook IJsselstein ontkwam niet aan gedwongen betalingen.¹¹³ Net op een moment dat de Lekdijk was doorgebroken en grote delen van IJsselstein onder water stonden: betaling van een extra belasting viel in deze zware tijden de inwoners rauw op het dak.

De onvrede jegens de Spaanse overheersing, de onderdrukking van de kettters, de stijgende belastingen mondten uit in een opstand in delen van de Republiek. In 1566 werden op vele plaatsen de interieurs van de katholieke kerken vernield, omdat de hervormingsgezinden vonden dat de heiligenbeelden een symbool van afgoderij waren. In IJsselstein bleef het toen rustig. Een aantal kettters moest zelfs de stad uit vluchten en werd in 1568 door Alva verbannen. Nadat Willem van Oranje de hervormingsgezinden ging steunen en de Spanjaarden militaire verliezen leden, was de geest uit de fles. In 1577 vond in IJsselstein alsnog een beeldenstorm plaats en werd de kloosterkerk in gebruik genomen door de gereformeerden, zoals de aanhangers van de nieuwe leer zich noemden. De volgende dag, 27 oktober, werd daar de eerste viering gehouden, door een predikant uit Gorinchem. De nieuwe religie had gezegevierd. Twee jaar later werd de katholieke kapel in Eiteren afgebroken. De gereformeerden namen de kerken over, de katholieken werd verboden nog langer hun godsdienst in de openbaarheid te belijden.

111 De Bruijn, *Vesting*, p. 86

112 De Bruijn, *Vesting*, p. 86; Vergouw en Siccama, *Eyteren*, p. 50; A.M. Fafiani, "Een vertroostelijk antwoorde verwachtende: het schoutambt IJsselstein in de jaren 1568-1590", *Stichting Historische Kring IJsselstein* (1987), nr 41/42, p. 22-37, aldaar p. 28

113 Fafiani, 'Vertroostelijk', p. 24

De Republiek was een protestantse natie geworden, al was het met een flinke katholieke bevolkingsgroep.

In 1618 kwamen vele protestanten bijeen in Dordrecht. Binnen de beweging waren fundamentele geloofsdiscussies ontstaan, waar men een oplossing voor wilde vinden. Op deze Dordtse Synode werd onder meer besloten, een officiële vertaling van de Bijbel in het Nederlands te laten maken. Er werden duidelijke leerregels vastgelegd en een kerkorganisatie opgebouwd. Al eerder waren provinciale synodes ingesteld, met daaronder classes. Elke gemeente viel onder een classis en elke classis onder een synode. De vrijsteden Buren, Culemborg, Leerdam, Vianen en ook IJsselstein werden in een eigen classis, die van Buren ingedeeld. De classis viel onder de synode van Zuid-Holland.

Het is opvallend dat nog tot 1618 IJsselstein werd bestuurd door een katholieke heer, Filips Willem van Nassau. Ook dat is weer een voorbeeld van de grote rol van de baron en de mogelijkheden die de soevereiniteit bood. Vele inwoners bleven het oude geloof trouw. Het kwam niet tot grootschalige vervolgingen. Katholieken mochten weliswaar hun godsdienst niet meer openlijk belijden, maar het opdragen van missen in schuilkkerken werd gedoogd. Er was gewetensvrijheid. Die tolerantie blijkt ook uit het feit, dat processies officieel waren verboden, maar 's nachts oogluikend werden toegestaan.

In 1634 kwam er weer een priester naar IJsselstein. Deze Cornelis van Hout richtte in een pand bij de molen een kerkgebouw in. Hoewel er protesten kwamen toen dit huis, genaamd Slykenborgh, als kerk in gebruik werd genomen, waren de verhoudingen toch zodanig, dat bij de dood van Van Hout in 1658 de begrafenis op klaarlichte dag mocht plaatsvinden. De katholieken betaalden een heffing, een recognitie aan de schout van 150 gulden per jaar, in ruil waarvoor ze met rust werden gelaten. Wel ontbrak een officiële kerkelijke organisatie onder leiding van bisschoppen. De Republiek viel onder de Hollandse Zending en stond geestelijk onder leiding van een pauselijke nuntius in Brussel. De grotere boeren waren voornamelijk katholiek gebleven, net als het merendeel van de plattelandsbevolking in het schoutambt IJsselstein. In Benschop en Noord-Polsbroek hadden de gereformeerden net de overhand, terwijl binnen de stad IJsselstein de aantallen elkaar ongeveer in evenwicht hielden. Er was bijvoorbeeld geen katholieke kapel of schuilkerk in Noord-Polsbroek, wel een in Zuid-Polsbroek, Benschop en IJsselstein. Dat geeft helaas geen betrouwbare indicatie voor het aantal katholieke inwoners van Noord-Polsbroek. Die zullen in de buurplaatsen hebben gekerkt.¹¹⁴ Het feit dat af en toe een katholieke schepen – tegen de regels in! – werd benoemd, toont aan dat die bevolkingsgroep relatief zo groot was, dat er onvoldoende gereformeerden voor deze post konden worden gevonden. Dat is een beetje vergelijkbaar met plaatsen als Soest, Cothen, Houten en Bunnik. Daar woonden voornamelijk katholieken, met als gevolg dat er te weinig gereformeerden waren om alle bestuursposten te vullen.¹¹⁵

114 Over het jaar 1798 is voor Noord-Polsbroek wel een aantal bekend: er waren toen 113 katholieke inwoners en 203 gereformeerden. Voor Benschop zijn die getallen voor 1795 721 gereformeerden, 405 katholieken en 7 jansenisten. Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 94, 410, 421

115 Zie M. Heurneman, "Ruste eenigheyt & welvaaren. Onderzoek naar de elite van Soest rond 1750", Van Zoys tot Soest 28 (2007), nr 2, p. 1-12 en nr. 3, p. 25-34; C. van Schaik, *Overlangbroek op de kaart gezet. Dorp, landschap en bewoners, waaronder een familie De Cruijff* (Hilversum 2008), p. 29

Niet altijd was het mogelijk om onopvallend het geloof te vieren. In de achttiende eeuw was het aantal katholieken in IJsselstein zo groot geworden, dat een groep op straat de mis moest bijwonen. Het huis Slykenborgh was eenvoudig te klein geworden. In 1770 werd een nieuw, groter kerkgebouw opgetrokken. Ook kwamen vele gelovigen met boten en schuiten de stad in op zondag, wat met veel levendigheid gepaard ging. Regelmatig werden hierover door de kerkenraad klachten ingediend, maar Marie Louise bleef de missen gedogen.¹¹⁶ Dat is het algemene beeld in de Republiek. De overheid was redelijk tolerant en hield de incidentele opflakkingen van de kerkenraden in toom. Ook de kloppenschooltjes werden ondanks officiële verboden niet daadwerkelijk gesloten. Klopjes is een verzamelnaam van religieus levende, ongehuwde, katholieke vrouwen. Soms woonden zij bij elkaar, anderen bleven in hun ouderlijk huis wonen. Vaak gaven ze onderwijs. Bij de IJsselsteinse molen woonde niet alleen de priester, maar ook een aantal klopjes. Af en toe organiseerden de katholieken een bedevaart naar Eiteren en soms werd in de schuilkerk zelfs een priester gewijd.¹¹⁷ Er was dus zeker sprake van een bloeiend katholiek religieus leven in IJsselstein.

Aan het einde van de zeventiende eeuw ging katholiek IJsselstein gebukt onder een geloofscrisis. De toenmalige pastoor, Johannes Rhombouts, bleek te behoren tot de jansenistische stroming.¹¹⁸ Deze richting was genoemd naar de uit Leerdam afkomstige Cornelis Jansenius, die een streng, bijna calvinistisch catholicisme voorstond. Dat strenge geloof werd vooral omarmd door de pastoors van de schuilkerken. De geestelijken die lid waren van een van de internationale ordes, onder wie veel jezuiteten, waren veel minder streng en dat viel bij de meeste gelovigen in vruchtbaarder aarde. De ordes hadden betere toegangen tot de paus en wisten het jansenisme in een kwaad daglicht te stellen. Dat leidde uiteindelijk tot een scheuring in de Nederlandse katholieke kerk. De jansenistische stroming, die zich met de naam 'Cleresie' tooide en later bekend werd als de oud-katholieke kerk, had vooral aanhang in Utrecht en Gouda en in plaatsen als Schoonhoven, Oudewater en Culemborg. Het is opvallend dat in de baronie het jansenisme veel volgelingen had in Benschop en Polsbroek, de plaatsen waar ook de Hervorming erg populair was geweest. In het laatste dorp gebeurde zelfs een wonder. Een verlamde vrouw kreeg in 1733 van haar pastoor water vermengd met wat aarde uit het graf van een jansenistische diaken te drinken en was op slag genezen.¹¹⁹ Polsbroek zou tot in de twintigste eeuw een afwijkende weg gaan op religieus gebied. Ondanks dit wonder sloeg de oud-katholieke richting minder aan in de stad IJsselstein. Gelovigen noch stadsbestuur waren blij met Rhombouts. De katholieke IJsselsteiners gingen daarom niet meer ter kerke bij de eigen pastoor maar trokken naar Utrecht.

116 Zie ook L. Cortenraede, 'Wijkse regenten', p. 68 ev.; Kool-Blokland, *Heusden*, p. 135, A. Zondergeld-Hamer, *Een kwestie van goed bestuur. Twee eeuwen armenzorg in Weesp (1590-1822)* (Hilversum 2006), p. 136. Van Besouw, *Montfoort*, p. 192 ev. Zo zijn er vele voorbeelden te geven.

117 Gebaseerd op: A. van der Linden en K. Peeters, '...die cloppen die daer in menigte sijn'. Klopjes in de Nederlanden, gericht op de situatie in IJsselstein', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, 2005, nr. 112, p. 1-20

118 Ook in Montfoort was sprake van een dergelijke crisis. Van Besouw ea, *Montfoort*, p. 196.

119 O.J. de Jong, 'De Stichtse katholieken', in C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht. Deel 2: van 1528 tot 1780* (Utrecht, 1997), p. 339-362, aldaar 360

Toen Rhombouts in 1710 overleed, werd hij opgevolgd door zijn kapelaan, Johannes Bongaerts. Die werd alom gewaardeerd en bleef zestig jaar lang de parochie leiden. Hij overleed in 1770.¹²⁰ Zijn lange diensttijd zorgde er voor dat IJsselstein verder buiten de conflicten binnen de katholieke kerk bleef. De strijd tussen de Cleresie en de pausgezinden laaide namelijk vooral op bij benoemingen van nieuwe pastoors.

Andere religieuze groeperingen speelden in IJsselstein nauwelijks een rol. Een enkeling was luthers, de joodse gemeenschap bestond uit slechts enkele families.

Sociale zorg

De kerk speelde niet alleen op religieus gebied een belangrijke rol: ook onderwijs en sociale zorg waren taken van de kerkgenootschappen. Daarin week IJsselstein niet af van andere steden in de Republiek. Dat hangt ook samen met het feit, dat de sociale zorg overal lokaal geregeld was. De onderlaag van de samenleving kon in tijden van grote armoede en hongersnood rekenen op steun. Zowel de gereformeerde als de katholieke kerken hadden een eigen fonds, waaruit armen voedsel, kleding en soms een bijdrage in de huishuur konden verwachten. Die fondsen werden gevuld met inkomsten uit pacht, huur, collectes en individuele giften. Deze ondersteuning gold echter alleen voor de eigen burgers. Mensen die van elders kwamen, werden zonder pardon teruggestuurd. Als men zich van buiten in IJsselstein vestigde, diende men (zoals boven reeds vermeld) een akte van indemniteit te overleggen. Dat vrijwaarde IJsselstein er van om, mocht de nieuwe inwoner tot armoede vervallen, deze persoon onderstand te moeten bieden.

In IJsselstein werd geen akte van indemniteit geëist van dienstboden. Dat hangt samen met het beleid, dat in het volgende hoofdstuk wordt beschreven, om draagkrachtige inwoners te willen trekken. Zij waren het die vooral veel personeel in dienst hadden en hen wilde men het niet te moeilijk maken hun personeel mee te nemen. Bovendien ging men er vanuit, dat de patroon wel voor zijn mensen zou zorgen. Soms kwam het voor dat iemand een dienstje verliet, meestal om in het huwelijk te treden. Dan werd het nieuwbakken echtpaar verzocht, zich elders te vestigen. Inwoners die zich niet volgens de regels gedroegen, werden soms naar een verbeterhuis gestuurd. IJsselstein beschikte niet zelf over een dergelijk instituut en stuurde haar burgers naar instellingen in andere steden.

De keerzijde van het systeem van akten van indemniteit was dat IJsselstein ook met enige regelmaat van elders het verzoek kreeg, een daar aan lager wal geraakte oud-IJsselsteiner te ondersteunen. IJsselstein gaf zich in die gevallen meestal niet zonder slag of stoot gewonnen. Dat soort aanslagen op de financiën waren weinig welkom. Daarom kon het stadsbestuur behoorlijk hardvochtig zijn. In 1752 bleken in het huisje van Bastiaan Nobel bij het veer naar Lexmond twee weesjes in te wonen. Hun ouders waren net overleden en Nobel had ze tijdelijk opgevangen. Hij verzocht nu het stadsbestuur, zich over de kleuters te ontfermen. Dat vertoonde een grote inzet om onder deze verplichting uit te komen. Volgens IJsselstein stond het veerhuisje weliswaar aan de noordzijde van de Lek, maar hoorde het bij Lexmond. En aangezien de kinderen in dat huis waren geboren en in Lexmond de doop hadden ontvangen, voelde IJsselstein zich niet

120 Zie Vergouw en Siccama, *Eyteren*, p. 58 ev

aansprakelijk. Lexmond reageerde per kerende post. Ook die bestuurders hadden een juridisch argument gevonden om onder betaling uit te komen. Indien het huis bij haar grondgebied behoorde, zou ze daarover belasting hebben moeten ontvangen. Dat was echter nooit gebeurd. In hun ogen was het huis dus IJsselsteins territorium. Mocht dat niet zo zijn, dan zou het misschien bij Jaarsveld kunnen horen. IJsselstein maakte graag gebruik van deze opening en stuurde een brief naar Jaarsveld. Om van de zaak af te zijn kondigden de IJsselsteinse regenten wel aan dat ze de kinderen zou overzetten en op Lexmonds grondgebied aan hun lot zou overlaten. Het was hartje winter. Hierna verdwijnen de kinderen uit de bronnen.¹²¹ De vraag is wat er van ze terecht is gekomen...

Dit laat zien dat in IJsselstein de liefdadigheid zich, net zoals elders in de Republiek, vooral concentreerde op de eigen bevolking. Sterker nog, door haar autonome positie was het voor andere plaatsen extra gecompliceerd om de vroede vaderen in de baronie te dwingen tot onderstand. Zonder pardon werd vreemden de deur gewezen. De IJsselsteinse tolerantie beperkte zich tot hen, die voldoende eigen middelen bezaten om een economische aanwinst te zijn. Voor armoedzaaiers was de herberg vol.

Als men echt niet meer voor zichzelf kon zorgen, was er voor de eigen (gereformeerde) armen in IJsselstein het Ewoutsgasthuis, een uit de Middeleeuwen stammende instelling. Het gasthuis werd geleid door een binnenmoeder en –vader, terwijl enkele dames uit de betere standen als regentessen optraden.¹²² In principe was het huis bedoeld voor bejaarden. Soms werd een zielig geval opgenomen, zoals bijvoorbeeld Lijsbeth Rietveld. Ze dreigde te verhongeren, omdat niemand haar wegens haar drankprobleem in huis wilde nemen. Toen streek het stadsbestuur over zijn hart en bood haar een plekje aan in het gasthuis. De gasthuismeester weigerde echter pertinent: zo iemand paste niet tussen zijn klanten. Uiteindelijk beloofde Lijsbeth beterschap en kon ze een kamer huren bij Joseph Saintvenant, die onder meer koetsier was en klusjes deed in dienst van de stad. Zijn bijbaan als tapper was misschien wat minder gelukkig in combinatie met Lijsbeths drankprobleem...

In slechte tijden werden in het gasthuis ook wel mensen opgenomen die tijdelijk niet in staat waren om te werken en ouderloze kinderen voor wie geen plek was in Buren.

IJsselstein namelijk had zich, net als bijvoorbeeld Leerdam, ingekocht in het weeshuis in Buren en mocht daar enkele kinderen plaatsen. Dit weeshuis was in 1612 door Maria van Buren, dochter van Willem van Oranje, gesticht. Zodra een kind het weeshuis verliet, was er weer een plaatsje vrij en kon een volgende IJsselsteinse wees richting Buren vertrekken. De weesmeesters in Buren namen echter niet iedereen op. Hun eisen leidden af en toe tot botsingen met het stadsbestuur van IJsselstein. Soms was er geen plek in Buren en moesten jonge kinderen, zeer tegen de zin van de magistraat, toch een tijdlang worden opgevangen in het gasthuis, dat gevestigd was in een deel van het oude klooster in de binnenstad van IJsselstein.

121 SAJJ, inv nr 696, 18-12-1752 en 21-12-1752

122 Het allooi van die binnenmoeder was niet altijd even goed: in 1749 werd Lijsbet Jonkers gearresteerd, omdat ze de kas van het gasthuis had opengebroken en een deel van de inhoud voor zichzelf had aangewend. HUA, Stadsgerecht IJsselstein, inv nr 635-8.

Het gasthuis was niet alleen een onderkomen, de gastelingen konden rekenen op geneeskundige zorg. Vanaf 1738 was er een arts in IJsselstein benoemd, op last van Marie Louise. Weyer van Overmeer uit Utrecht werd in dat jaar als stadsdokter aangesteld.¹²³ De functie had maatschappelijk aanzien. Zowel hij als al zijn opvolgers fungeerden als schepen en werden opgenomen in de bestuurselite van de stad. Naast de stadsdokter werkten er twee vroedvrouwen. Daarnaast kwam het regelmatig voor dat er een of meerdere chirurgijns actief waren in de baronie. De stadsdokter had het monopolie op het houden van een apotheek.¹²⁴

Voor katholieken was geen plek ingeruimd in het gasthuis. Zij werden thuis ondersteund door een eigen armenopvang, die haar geld kreeg uit de collecte en inkomsten uit pacht, verhuur van woningen, legaten etc.

Krankzinnige en zwakbegaafde ('innocente') inwoners werden meestal bij de eigen familie ondergebracht. Pas als de omstandigheden dat onmogelijk maakten, werden ze uitbested. Dat gebeurde op verschillende plekken. In de dolhuizen van Utrecht, Den Bosch en Gouda werd door IJsselstein af en toe een plaatsje voor een inwoner gekocht. Ook konden – met name de ongevaarlijke – patiënten bij particulieren worden ondergebracht.

Kortom, IJsselstein had op het terrein van sociale zorg niet alles in huis om de eigen inwoners geheel te verzorgen. Voor bejaarden en zieken was er het gasthuis, maar krankzinnigen en wezen moesten elders worden ondergebracht. Daartoe werd per geval een financiële regeling getroffen.

Samenvatting

De positie van IJsselstein was die van een formeel soeverein gebied, dat zijn eigen regels, wetten en afspraken kon maken, maar in veel opzichten economisch en sociaal deel uitmaakte van de Republiek. Veel inwoners hadden familiebanden buiten de baronie en veel inwoners waren van elders afkomstig. Maatschappelijk maakte IJsselstein gewoon deel uit van de Republiek. Voor specialistische hulp voor bijvoorbeeld wezen of krankzinnigen, was de stad afhankelijk van het 'buitenland'.

Aan de andere kant bood de autonomie speciale mogelijkheden. Daarin was de stad vergelijkbaar met de andere vrijplaatsen. Die waren vooral berucht geworden door asiel te bieden aan elders minder gewenste individuen. IJsselstein had die mogelijkheid minder uitgebuit hoewel bronnen uit met name het begin van de achttiende eeuw ontbreken. Dat hangt samen met de dood van de baron en onduidelijke positie van de baronie. In het volgende hoofdstuk zal ik beschrijven hoe de nieuwe barones, de in 1732 benoemde Marie Louise van Hessen-Kassel, haarscherp herkende welke mogelijkheden de soevereiniteit bood.

123 FAB, inv nr 1566

124 Zie onder meer Jansen, 'Gerustheid', p. 28 ev

Marie-Louise maakt schoon schip 1730-1765

Vanaf 1732 verkreeg de baronie IJsselstein een nieuwe soeverein. Die zou op zeer duidelijke wijze inhoud geven aan de functie en daarbij een beleid voeren dat sterk gebruik maakte van de autonome positie die IJsselstein binnen de Republiek innam. Wie was zij?

Marie Louise was de dochter van Karel (1654-1730), landgraaf van Hessen-Kassel. Zijn moeder was een zuster van de Grote Keurvorst Frederik Willem van Brandenburg en die laatste was weer getrouwd met de oudste dochter van Frederik Hendrik, de Hollandse stadhouder. Zo was hij geparenteerd aan de Oranjes.

Hessen-Kassel was een Duits vorstendom, ingeklemd tussen Pruisen, de Nassause landen, Waldeck en Hannover. Naast de hoofdstad Kassel lagen er steden als Marburg, Fulda en Hanau, terwijl de vrije stad Frankfurt aan drie zijden door Hessen-Kassel omringd werd. De landgraven waren na de Reformatie protestants geworden en hadden aan de zijde van Zweden gevochten tijdens de Dertigjarige Oorlog. Karel, die zestig jaar landgraaf zou zijn, begon met de vorming van een flink staand leger. Dit leger verhuurde hij aan zijn buurlanden. Daardoor werd de landgraaf international een factor om rekening mee te houden.

De landgraaf wist zijn kleine staatje ook op economisch vlak een rol van betekenis te laten spelen. Als protestants vorst was het strenge Franse optreden in 1685 en daarna tegen de Hugenoten hem een doorn in het oog en velen van deze rijke, hoog opgeleide Fransen vonden onderdak in Hessen-Kassel. Dat was een grote stimulans voor nijverheid en handel, zeker omdat Karel ook de infrastructuur en het postverkeer verbeterde. In de strijd tegen de gemeenschappelijke vijand Frankrijk vonden stadhouder Willem III en Karel elkaar, iets wat uitmondde in een bondgenootschap. Die band werd nog versterkt toen de zoon van Karel, Frederik, dienst nam in het Staatse leger. De relaties tussen de landgrafelijke familie en de Oranjes waren hecht.

Ook op cultureel vlak wist Karel een stempel op zijn graafschap te drukken. Een van zijn blijvende daden was de stichting van een universiteit in Kassel en de verbouwing van de hoofdstad van het graafschap tot een prachtige barokresidentie, omgeven door schitterende parken. Misschien vormde dat de basis van Marie Louises grote belangstelling voor architectuur en parkaanleg. Karel trad in het huwelijk met Maria Amalia, de dochter van de hertog van Koerland. Ze kregen in totaal zeventien kinderen, van wie Marie Louise (1688-1765) het elfde was. In haar opvoeding nam godsdienst een grote plaats in. Frans was de voertaal aan het hof in Hessen-Kassel, al kon Marie Louise zich schriftelijk slechts in een soort fonetische versie van die taal uitdrukken.¹²⁵

125 F.J.A. Jagtenberg, *Marijke Meu 1688-1765* (Amsterdam 1994), p.23

Toen Marie Louise op huwbare leeftijd kwam, bleek haar moeder een voorkeur te hebben voor een kandidaat uit het huis van Oranje Nassau. Johan Willem Friso, uit de Friese tak van de Nassaus, die een militaire carrière had doorlopen, kwam zeker in aanmerking. De zaak werd begunstigd doordat ook de moeder van Johan Willem Friso op zoek was naar een geschikte huwelijkspartner voor haar zoon. De beide jongelieden ontmoetten elkaar in 1707 en een jaar later was er sprake van een verloving. Friso was als militair echter vaak weg, zeker in deze tijd. Zijn hofmakerij vond plaats middenin de Spaanse Successieoorlog. Die oorlog was in 1701 uitgebroken, met als inzet de Spaanse troon. Frankrijk en de Republiek en haar bondgenoten stonden hier tegenover elkaar. Pas in 1713 zou met de Vrede van Utrecht een einde komen aan de strijd.

In 1709 traden Marie Louise en Johan Willem Friso in het huwelijk. Dat maakte weinig uit voor hun samenleven: de prins trok nog steeds regelmatig ten strijde, een zeer bezorgde Marie Louise achterlatend. In november van dat jaar trokken de jonggehuwden naar Friesland, waar het hof van de Friese Nassaus was gevestigd. Na een kort verblijf op de buitenplaats Oranjewoud bij Heerenveen, kwam het echtpaar in Leeuwarden aan. Hier bleven ze een aantal maanden samen en leerden hun Friese onderdanen kennen, op wie Marie Louise een zeer gunstige indruk maakte. Ze ontving zelfs de koosnaam 'Maaïke (Marijke) Meu'. Volgens sommige tegenstanders was Marie Louise eerzuchtig en hechtte ze sterk aan haar positie, maar moesten ook dezen toegeven dat de barones zeer bemind was onder het volk.¹²⁶

In oktober 1710 werd een dochter geboren, Anna Charlotte Amalia. Naast dit prille geluk had het echtpaar ook veel zorgen, met name om de erfenis van Willem III. Met diens dood was de mannelijke lijn der Oranjes uitgestorven. Er was het testament, waarin de vroegere stadhouder Johan Willem Friso tot zijn universele erfgenaam benoemde. Dit was reden voor andere erfgenamen om dit testament aan te vechten. De belangrijkste tegenstrever was de Pruisische koning Frederik I, zoals hierboven al is beschreven.

Om over deze zaak te onderhandelen maakte Johan Willem Friso de noodlottige tocht naar Den Haag, waarbij hij jammerlijk om het leven kwam. Marie Louise bleef alleen achter, zwanger van haar tweede kind. Een paar maanden later zou haar zoon, Willem Karel Hendrik Friso, de latere Willem IV, worden geboren. Decennialang spande ze zich in voor de positie en de erfenis van haar zoon. Ze bleek een belangrijke politieke speler en wist ook door een streng financieel beheer de zaken voor haar zoon goed te behartigen. Het Hof in Leeuwarden stond bekend om zijn zuinigheid en vredelievendheid.¹²⁷ Zij wenste geen ruzie onder de hovelingen of haar personeel. Veel steun kreeg Marie Louise van haar vader. Haar leven werd rustiger toen, na een studie aan de universiteiten van Franeker en van Utrecht, haar zoon Willem de volwassenheid bereikte. Bij zijn geboorte al stadhouder van Friesland, werd hij in 1722 stadhouder van Groningen. In

126 *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte. Over de tweede helft der achttiende eeuw en het begin der negentiende eeuw, bezorgd door H. van A* (Rotterdam 1977, 1882^{1ste} druk), p. 42. In deze gedenkschriften worden wel meer roddels over Marie Louise weergegeven: zo zou ze hebben meegewerkt aan de ondergang van Onno Zwier van Haren, omdat deze heer de machtsovername van Willem V zou hebben bespoedigd, waardoor zij aan de zijlijn kwam te staan. Zie *Gedenkschriften*, p. 16

127 Jagtenberg, *Marijke Meu*, p. 78

1722 volgden Gelderland en Drenthe. Hij nam toen vele taken van haar over. Marie Louise was intensief betrokken bij de onderhandelingen rond het huwelijk van Willem met Anna van Hannover. De bruiloft vond in 1734 in Londen plaats, onder begeleiding van muziek van de hand van Georg Friedrich Händel.

In 1731, in het jaar dat de jonge Willem in 1731 meerderjarig werd, sloten de Nassaus eindelijk een compromis met de Pruisische koning over de erfenis van Willem III. IJsselstein kwam definitief aan de Nassaus. Marie Louise kon het nu rustiger aan gaan doen. Om zijn moeder een inkomen te garanderen, schonk Willem haar de heerlijkheden van IJsselstein en Zevenbergen (bij Breda) als weduwgoed. Zij, nu niet langer belast met het bestuur van alle bezittingen van de Oranjes concentreerde zich op haar nieuwe rol. Het ligt voor de hand dat Marie Louise, na zoveel jaar bestuurservaring en haar grote plichtsbetrachting, zich serieus zou gaan richten op haar nieuwe taak als baronesse van IJsselstein. Daarmee had de baronie opeens een bestuurder die actief geïnteresseerd was in het gebied en zijn bewoners. Want hoewel ze vaak in Leeuwarden verbleef, liet ze zich gedetailleerd op de hoogte houden van het wel en wee van IJsselstein en kwam ze ook met enige regelmaat in persoon de boel in ogenschouw nemen. Ruim 32 jaar lang bleef zij betrokken bij het bestuur van de baronie. Ze bleek daartoe uitstekend toegerust.

Vernieuwingen onder Marie Louise

Marie Louise fungeerde tot de meerderjarigheid van haar zoon Willem als voogdes en had daarbij verantwoordelijkheid voor het gehele bezit van de Oranjes. Als regentes, verantwoordelijk voor de regeringszaken namens haar minderjarige zoon, was ze betrokken geweest bij alle belangrijke nationale en internationale verwickelingen, nu diende ze zich te concentreren op een kleine baronie. Het zal voor haar een flinke overgang geweest zijn. Haar plichtsbesef maakte dat ze zich metterdaad intensief verdiepte in haar nieuwe taak. Op een bepaalde manier trad ze hiermee in de voetsporen van haar in 1730 overleden vader, die ook soeverein was geweest van een klein staatje in een groter geheel, al was Hessen-Kassel natuurlijk omvangrijker dan IJsselstein. Hij was jarenlang haar belangrijkste adviseur en het is dan ook niet verwonderlijk dat veel van zijn manier van aanpak te herkennen is in haar beleid in IJsselstein.

Een voorbeeld van haar actieve rol is het volgende. Als 'heer' van IJsselstein bezat Marie Louise het recht op de wind en dat betekende dat alle boeren verplicht waren hun graan te malen in 's heren korenmolen. In 1732 werd de oude houten korenmolen vervangen door een stenen exemplaar. Repareren bleek namelijk duurder dan nieuwbouw. Dat was een enorme investering. Daarom tastte Marie Louise persoonlijk in de buidel.¹²⁸ Dat was geen eenmalige ingeving, maar tekent haar inzet. Marie Louise deed zulke investeringen ook in Zevenbergen, de andere heerlijkheid die ze van haar zoon had gekregen. Daar liet ze in 1736 eveneens de korenmolen opknappen.¹²⁹

128 H. van den Akker, "s Heeren Windtmolen tot Ysselstein 250 jaar, 1732-1982", *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 23, 1982, p. 49-64, aldaar p. 56; zie ook H. Ellenbroek, G. Terberg en A. Hermans, *Gang is alles. Zes eeuwen IJsselsteins korenmolenbedrijf* (IJsselstein 2003), p. 38 ev

129 Jagtenberg, *Marijke Meu*, p. 131

Er was echter een veel groter probleem in IJsselstein. Onder drost Jan Sautijn was corruptie welig gaan tieren. Hij was door de Domeinraad in IJsselstein aangesteld na de dood van Willem III. Een officiële baron was er in deze tijd niet, omdat over de erfenis van Willem III, zoals eerder beschreven, lange tijd geen duidelijkheid was. Sautijn werd in 1706 in IJsselstein benoemd. Hij was afkomstig uit een Amsterdams koopliedengeslacht.¹³⁰ Sautijn moet vaak afwezig zijn geweest. Weliswaar komt hij in de bronnen regelmatig voor in zijn hoedanigheid als openbaar aanklager, maar hij bekleedde bijvoorbeeld vanaf 1717 ook de functie van schepen in Amsterdam. Dit was lastig te combineren met zijn drostambt in IJsselstein. Voor een vervanger lijkt hij niet gezorgd te hebben. Nergens is sprake van een substituut-drost onder Sautijn. Dat kan een verklaring zijn voor de chaotische toestand die na zijn vertrek in 1731 in IJsselstein werd aangetroffen.

De Amsterdamse koopman Sautijn had in zijn geboorteplaats een kwalijke reputatie. Dat plaatst de klacht van Weyerman over het slechte bestuur in deze tijd in de baronie in een ander daglicht. Het is goed denkbaar dat Sautijn het drostambt vooral gebruikte om zichzelf te verrijken. Een prachtige melkkoe was het zonder veel discretie uitdelen van asielbescherming. Iedere asielaanvrager diende namelijk een flink bedrag te betalen. Gelegenheid maakt de dief. Dat Sautijn het niet al te nauw heeft genomen met de asielverlening blijkt onder meer uit het feit, dat gegevens over de aantallen door hem verleende ‘sauvegardes’ ontbreken. Hij had bij afwezigheid van de baron daarvoor toestemming dienen te vragen bij de Staten-Generaal, maar liet zich daaraan niets gelegen liggen. Blijkbaar kon hij ook zijn gang gaan door de onduidelijkheid rond de opvolging van Willem III. Pas in 1729 kwam Marie Louise, toen nog regentes, aan de zaak toe en liet ze weten, dat Sautijn niet langer op eigen houtje asielzoekers mocht toelaten.¹³¹ Het is dus niet te controleren hoeveel ongure figuren door Sautijn IJsselstein zijn binnen gekomen (en hoeveel inkomsten de Oranjes daardoor hebben gederfd).

De slechte reputatie van de vrijsteden lijkt echter vooral gebaseerd op satires zoals Weyerman en andere tijdgenoten die schreven. Voor Culemborg, dat zelf veel nadruk legde op zijn betekenis als wijkplaats, komt Gijswijt-Hofstra op niet meer dan een 300 asielzoekers in de hele achttiende eeuw. Een externe oorzaak voor de hekeldichten in deze tijd was de windhandel. In navolging van het buitenland waren rond 1720 vele handelscompagnieën opgericht die aandelen in zeer fantastische projecten uitgaven. Een tweede tulpenmanie. Grote winsten werden voorgespiegeld en veel spaargeld verdween richting speculanten. Toen echter de beloofde gouden bergen uitbleven, spatte de zeepbel uiteen. De economische schade in de Republiek van deze ‘bubbles’ viel trouwens in het niet bij de grote golf van ellende die ze in Frankrijk en Engeland hadden veroorzaakt.¹³²

130 Jan Sautijn (Amsterdam 1680-Amsterdam 1750). De familie Sautin was in de zestiende eeuw uit Valenciennes gevlucht naar Antwerpen en later naar Amsterdam. Daar werden ze zeer rijk in de handel. Jan studeerde rechten. Hij trouwde met Catharina Munter, dochter van een Amsterdamse burgemeester en werd schepen van die stad. Na zijn aftreden als drost werd hij tussen 1737-1745 raad in de Admiraliteit van het Noorderkwartier en vervolgens burgemeester van Amsterdam. In 1748 werd hij door de stadhouder afgezet. Hij bezat onder meer de buitenplaats Kostverloren bij Ouderkerk aan de Amstel.

131 Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen*, p. 123

132 C.H. Slechte, *Een noodlottig jaar voor veel zotte en wijze. De Rotterdamse windhandel van 1720* (Den Haag 1982), p. 131-ev

Direct al leidden de ondergang van de handelscompagnieën tot hekeldichten en spotprenten. De vrijplaatsen werden daarin afgeschilderd als de plek, waar deze oplichters een goed heenkomen hadden gezocht en nu een lange neus konden maken naar de slachtoffers van hun doortraptheid.¹³³ Vooral Vianen moest het daarbij ontgelden. Ironisch genoeg was het nog geen jaar na zijn bezoek aan IJsselstein en zijn met vitriool geschreven reisverslag, dat Jacob Campo Weyerman zelf wegens faillissement de veiligheid van een vrijstad moest opzoeken. Hij koos voor Vianen en ging daar gewoon door met schulden maken. Hij probeerde zijn inkomen aan te zuiveren door mensen te dreigen met spotdichten. Deze chantagepraktijken maakten hem zo impopulair dat Vianen hem in 1738 aan Holland uitleverde, waar hij na negen jaar gevangenisstraf overleed.¹³⁴ Asielzoekers mochten in IJsselstein niet zonder toestemming een huis betrekken, een beroep uitoefenen of land pachten. Zo werden de eigen burgers tegen gevaarlijke sujetten en oneerlijke concurrentie beschermd.¹³⁵ De reden om asiel aan te vragen was vaak, zoals hierboven al is gesuggereerd, om een soort adempauze te verkrijgen. In die pauze werd getracht door eigen inzet, steun van familie en vrienden of door rechtszaken, de schuldeisers tevreden te stellen of zijn gelijk te halen, waarna de draad het leven weer kon worden opgepakt. In tegenstelling tot wat Weyerman ons in zijn geschriften wil doen geloven, ging het dus vaak niet om beroepsoplichters, maar kooplieden die door omstandigheden aan lager wal waren geraakt en hun best deden, hun goede naam te herstellen. Die omstandigheden konden misoogsten zijn, een schip dat was vergaan, een lening die door de schuldenaar niet meer werd terugbetaald, het bieden van een onderpand aan een bij nader inzien onbetrouwbare handelspartner of familielid. Soms lukte het om het fortuin te herstellen.

Sautijn kreeg in ieder geval zijn congé. Op bestuurlijk gebied ging de nieuwe baronesse voortvarend te werk. Net als de eerdere baronnen resideerde ze niet in persoon in IJsselstein. Ze bleef wonen in Leeuwarden. Daarom was het belangrijk ter plekke goede plaatsvervangers aan te stellen. Ze begon met het benoemen van een vertrouweling in de sleutelpositie van drost: H.C.G.J. (Johan) Vultejus (1687-1750). Vultejus was een zwaargewicht. Hij stamde uit een geslacht van bestuurders. Zowel zijn grootvader als zijn vader hadden hun sporen verdiend in Hessen-Kassel. Johan zelf was gezant geweest in Den Haag voor de Zweedse koning en in 1724 werkzaam als geheimraad en geheimschrijver van de vader van Marie-Louise.

Al vroeg blijkt Vultejus een van Marie Louises vertrouwelingen. Zo voerde hij in 1722 onderhandelingen met de Pruisische vorst over de impasse rond de erfenis van Willem III.¹³⁶ Ook werd hij regelmatig ingezet voor delicate familiekwesaties in Engeland en Nassau-Dietz. Hij werd in 1726 aangesteld als drost en rentmeester over de heerlijkheid Liesveld, die eveneens tot het bezit van de Oranjes behoorde. Toen IJsselstein direct onder Marie Louises verantwoordelijkheid kwam te vallen, werd Vultejus naar de baronie gehaald.

133 Zie voor Vianen in deze zaak J.A.L. de Meyere, *Vrijstad Vianen*, Vianen 1987, p. 31 e.v.

134 Zie Karel Bostoën en André Hanou, *Geconfineert voor altoos. Het proces Jacob Campo Weyerman (1739)* (Leiden 1997)

135 Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen*, p. 128

136 Zie Bruggeman, *Nassau*, p. 172-174

Ook de stadssecretaris werd vervangen. De drost en de secretaris waren dus meteen na het aantreden van Marie Louise vervangen en ook de derde belangrijke functie in de baronie, die van rentmeester, werd binnen enkele maanden door een nieuwkomer ingevuld. Adriaan Maes, notaris, procureur en substituut-baljuw in Oudewater, werd de opvolger van Adriaan van Schuylenburg. Ook deze Schuylenburg bleek er een puinhoop van te hebben gemaakt. Opnieuw een bewijs dat Sautijn zich weinig aan de baronie gelegen had laten liggen.

In tegenstelling tot de drost, de rentmeester en de secretaris bleven de schouten in de baronie op hun post. De schout van IJsselstein, Rijnhard Jan van der Meulen, was eind 1721 aangesteld.¹³⁷ Van der Meulen had in Utrecht rechten gestudeerd en was in 1720 werkzaam als advocaat. Misschien liep hij minder gevaar om te worden vervangen, omdat zijn vrouw, Margaretha van Aken, verwant was met drost Vultejus.

In de literatuur wordt vaak gesteld, dat in de loop van de zeventiende eeuw en met name in de achttiende eeuw de regentenkaste zich afsloot voor nieuwkomers en de baantjes onderling verdeelde. Voor IJsselstein lijkt die ontwikkeling spiegelbeeldig te zijn verlopen. Zien we in de zeventiende eeuw dat bijvoorbeeld twee generaties Pijnssen van der Aa het drostambt monopoliseren, dat het rentmeesterschap door grootvader, vader en zoon Dimmer wordt bekleed en dat de schouten behoren tot de familie Van Helmond en later via een schoonzoon tot de familie Spengel van der Hoeve (of Verhoeven), in de late zeventiende eeuw en de rest van de achttiende eeuw komt het steeds minder voor dat een zoon een vader opvolgt in het stadsbestuur en rouleren de ambten onder veel verschillende personen. Die openheid kan onder meer verklaard worden door het vergrote aanbod van geschikte kandidaten, een gevolg van het beleid van Marie Louise, dat ik hierna zal beschrijven.¹³⁸

De aanstelling van de nieuwe drost lijkt voor Rijnhard van der Meulen in ieder geval een gunstige invloed te hebben gehad. Onder drost Jan Sautijn speelde hij een ondergeschikte rol. Na 1731 wordt echter zijn naam regelmatig genoemd in de resoluties van het stadsbestuur. Dat zou kunnen betekenen dat Vultejus hem met meer verantwoordelijkheden belastte. Aan de andere kant past het in de ontwikkeling dat schouten in de eerste helft van de achttiende eeuw een belangrijker rol gaan spelen, iets dat ook in andere plaatsen in de Republiek zichtbaar wordt,

137 SAIJ, inv nr 694, 29-11-1731. Zie ook HUA, Stadsgerecht IJsselstein, inv nr 635-7, zaken van 1721/22. Zie Fafanie, 'Op de hand van Van der Meulen', p. 2. In tegenstelling tot wat de auteur daar beweert, schreef Van der Meulen zijn naam afwisselend als Rynder, Rynnhart, Rijnhardt etc. zoals gebruikelijk in die periode zonder vaste spelling. Hoe zijn aanstelling in zijn werk ging is nog onduidelijk: de stelling dat zijn relatie met de drost er debet aan was gaat niet op, omdat Vultejus pas in 1731 drost werd. Een relatie met drost Jan Sautijn is mij onbekend. Een andere mogelijkheid is de relatie tussen de familie Van Aken en burgemeester Franco van Meerland. Van Meerland trad op als procureur namens koopman Pieter van Aken uit Utrecht, de schoonvader van Rijnhardt van der Meulen. Ook kan gedacht worden aan de schoonfamilie van Margareta van Aken: de De Kempenaers waren belangrijke adviseurs aan het hof van Marie Louise in Leeuwarden.

138 L.F.W. Adriaenssen, 'De erfgenamen van heer Ghijzel Back', *De Brabantse Leeuw* (38) 1989, p. 220-242; J. Belonie, 'Dimmer', *Ons Voorgeslacht* (20) 1965, nr137, p. 201-208; J.C. Kort, 'Lenen afkomstig van Otto en Gijsbert van IJsselstein, 1332-1656', *Ons Voorgeslacht* (35) 1980; J.C. Kort, 'Het leenregister van hofstede IJsselstein 1310-1656', *Ons Voorgeslacht* (38) 1983; <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/inscriptions/133>

zoals bijvoorbeeld in Montfoort. De schout daar ging in deze periode ook deel uitmaken van het stadsbestuur en kwam wat los van zijn strafrechterlijke functie.¹³⁹

Dat de administratie van de baronie nogal was versloft, bleef niet verborgen voor de nieuwbakken drost Vultejus. Zo werd op zijn instigatie in september 1732 de regeling ingevoerd, dat alle ambtenaren van de stukken die onder hen berustten, minuten dienden te maken voor eigen gebruik. De originelen moesten vervolgens worden ingeleverd bij de stadssecretarie, zodat die altijd raadpleegbaar waren. Wilde men een compleet eigen kopie, dan kon dat bij de secretaris worden aangevraagd. Ook alle plakkaten, effecten, transporten en andere officiële bescheiden zoals rekeningen en kwitanties dienden vanaf nu bij de stadssecretaris te liggen. Vultejus gaf eerste burgemeester 't Hoen opdracht om in Amsterdam zeventig exemplaren van de handvesten van de baronie bij een boekhandelaar te laten drukken.¹⁴⁰ Zo kon iedereen die dat wenste, kennis nemen van de vigerende regels. De aanpak van Vultejus kon op waardering rekenen: rentmeester Maas liet in 1732 aan Marie Louise weten, dat de zaken in IJsselstein nu vele malen beter liepen dan voorheen. Hij stelde voor om de drost een grotere onkostenvergoeding te betalen, omdat hij veel meer werk verzette dan zijn voorgangers.¹⁴¹

Bij een professioneler bestuur paste ook een grotere rol van de schepenen. De schepenen in IJsselstein hadden geen rol in het bestuur, maar beperkten zich tot de rechtspraak. Onder Marie Louise werd hun invloed flink uitgebreid, toen ze een beslissende stem kregen in zaken van financiën en bestuur, al bepaalde de drost in welke zaken dat was.¹⁴² Ook was het zo dat de burgemeesters, die samen met de drost en de schout het dagelijks bestuur vormden, uit de kringen van de schepenen werden gerekruteerd. Het ontbreken van een vroedschap kan er mee te maken hebben dat het aantal kandidaten dat in aanmerking kwam voor een plaats op het pluiche, vrij beperkt was. Dat zien we ook aan de andere regentenfuncties, zoals kerkmeester, gasthuismeester en armbestuurder, die ook regelmatig door dezelfde telgen uit dezelfde families werden bekleed. Dat betekende eveneens dat buitenstaanders met bestuurservaring, zoals gewezen schouten of schepenen die zich van elders in de baronie vestigden, snel doordrongen tot de stadsregering.

Het gemak waarmee 'vreemden' een plaats in het lokale bestuur kregen, werpt een belangrijke vraag op: hoe groot was de verbondenheid van deze mensen met IJsselstein? Sommigen bleven lange tijd in IJsselstein wonen en bij hen heeft zich misschien een band gevormd met hun nieuwe woonplaats, maar anderen bleven slechts luttele jaren in de baronie. Dat gebrek aan verbondenheid kan een verklaring bieden voor de houding van veel regenten na 1795, zoals we nog zullen zien.

139 Zie daarvoor G. van Besouw, *Montfoort*, p. 103

140 SAIJ, inv nr 694, 1-9-1732

141 KHA, AFS, Marie Louise, inv nr A10a-397, brief 28-3-1732

142 Zie Jansen, 'Gerustheid', p. 10; zie ook FAB, inv nr 1565; Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 306

De bezem erdoor!

De nieuwe drost hield de vigerende wetten en regels tegen het licht en het lijkt erop dat hij energiek de bezem door IJsselstein haalde. Dat betekende veel extra werk voor hem. Het vervolgen van criminelen, waardoor hij soms flinke reizen buiten de baronie moest maken, kostte niet alleen veel meer tijd, maar veroorzaakte behoorlijke onkosten. Zo werd hij soms gedwongen om advocaten in te huren.¹⁴³ Ook het hygiëne en veiligheid van de stad was een duidelijke zorg van de magistraat. Niet alleen vernieuwde Vultejus de boetes op het lozen van afval, ook stelde hij voor de straffen die stonden op zwaardere misdrijven, zoals vechten en messentrekken, te wijzigen. Tot dan toe stonden daar slechts geldboetes op en de afschrikkende werking daarvan was beperkt. Mensen zonder geld en de heel rijken trokken zich er weinig van aan. Ook het afschieten van geweren in de stad werd verboden en opvallend was dat in de jaren die volgden veel verboden werden afgekondigd op het gooien van stenen, sneeuwballen en het afsteken van vuurwerk.

Dat laatste is goed te begrijpen: een van de grote gevaren voor een stad in deze tijd was brand. De nieuwe drost was net een jaar in functie toen er brand uitbrak en ontdekt werd, dat de brandspuit niet goed functioneerde en dat een tweede spuit noodzakelijk was. Vultejus en het stadsbestuur kwamen overeen het huisgeld, een belasting op huizen, voor twee jaar te verhogen. Van die extra inkomsten kon een tweede brandspuit worden aangeschaft, terwijl ook de gevangenis in de Looijerstoren bij het kasteel, de stadsmuren, het stadhuis en de beide stadspoorten daarvan konden worden gerepareerd. En als er nog geld zou overschieten, dienden daarvan de grachten te worden uitgediept.¹⁴⁴ Dit waren geen incidentele maatregelen om ad hoc wat problemen op te lossen. Ik zal aantonen dat er een expliciet beleid achter stak, aan de wortel waarvan de status van soeverein gebied lag.

De belangstelling van douairière Marie Louise voor 'haar' baronie werd tastbaar toen ze in de zomer van 1734 liet weten, dat ze gaarne IJsselstein met een bezoek wilde vereren. Dit was voor velen een unieke gebeurtenis: Willem III had de baronie nooit bezocht en dit zou het eerste bezoek zijn van een baron sinds mensenheugenis. Ook de nieuwe magistraat had nog niet eerder met dit bijltje gehakt en men besloot dat alle hoogwaardigheidsbekleders in het zwart gekleed Hare Hoogheid bij de IJsselpoort zouden opwachten. Afhankelijk van de route die ze vervolgens wenste te nemen, zou namens het stadsbestuur de secretaris zich op een strategische plaats opstellen en de baronesse welkom heten. Als ze zich wat meer geïnstalleerd had, zo stelde de magistraat zich voor, dan kon men een verzoek om een audiëntie doen en haar 'en corps' op het kasteel bezoeken. Bij aankomst en vertrek zou ze worden ontvangen en uitgeluid door de kerkklokken.

Een aantrekkelijk oord

Al deze maatregelen kwamen voort uit het streven van Marie Louise, om de soevereine status van 'haar' baronie te gebruiken om de plaats tot een aantrekkelijk oord om te vormen. Niet

143 SAJJ, inv nr 694, 24-3-1732

144 SAJJ inv nr 694, 3-3-1732

langer een wijkplaats voor criminelen, maar een woonplaats voor 'fatsoendelijke luijden'.¹⁴⁵ Niet alleen voerde ze strengere regels voor asielzoekers in en werd het bestuur gereorganiseerd, ze stimuleerde met name de vestiging van een andere groep inwoners, renteniers. Ze begon dit nieuwe beleid al voor dat ze barones werd.

Een eerste stap was het 'saneren' van het asielbeleid. Het lijkt er op dat in IJsselstein aanvankelijk de schout, en later de drost de sauvegardes verleenden. Daaraan kwam een einde in 1729, toen Marie Louise, als voogd van de toekomstige Willem IV, liet weten, dat zij de zeggenschap daarover naar zich toe wenste te trekken. Zo kon zij invloed uitoefenen op het soort inwoners dat zich in de baronie vestigde. Dat niet iedereen zo maar werd toegelaten, bleek bijvoorbeeld uit de zaak van Jan van der Hel, die slechts voorwaardelijk vrijgeleide kreeg. Als boven water zou komen dat hij niet de waarheid over zijn zaak had gesproken, zou zijn asielrecht vervallen.¹⁴⁶ Dit past in het beeld dat, in ieder geval vanaf nu, IJsselstein fatsoenlijke burgers wenste op te nemen en geen potentiële oplichters. Aanvankelijk moest de asielzoeker een recognitie betalen aan de drost, waarbij bedragen van 100 tot 200 gulden geen uitzondering waren. Vanaf 1730 ging die betaling naar de baronesse, en kreeg de drost een schadevergoeding van 400 gulden per jaar.¹⁴⁷ Het is opnieuw bewijs van een gerichte politiek. Vanaf nu bepaalde Marie Louise wie er in IJsselstein asiel kreeg. Zij wilde zo voorkomen dat IJsselstein een plaats was waar criminelen hun toevlucht vonden. Het asielrecht diende gereserveerd te blijven voor gevallen die dat 'verdienden'. Door de financiële prikkel weg te nemen om iedereen toe te laten (de schout kreeg geen vergoeding meer per asielzoeker) en door zelf de kandidaten te onderzoeken, had zij het toelatingsbeleid geheel in handen. De slechte reputatie van IJsselstein, zoals die in de geschriften van onder meer Weyerman naar voren kwam, behoorde daarmee tot het verleden. Een tweede stap was het aantrekken van een ander soort inwoners. Marie Louise richtte zich vooral op nette renteniers uit de betere klassen, die, juist omdat IJsselstein een soeverein staatje was en een eigen economische politiek kon voeren, daar gunstiger (financiële) omstandigheden aantreffen dan elders. De strengere regels voor de openbare veiligheid, het schoonhouden van de stad en een betere administratie had iedere stad kunnen nemen om zich van de gunst van kapitaalkrachtige inwoners te voorzien. Maar juist om van de stad een belastingparadijs te maken, beschikte IJsselstein over een unieke voorsprong. Ze was in de wetgeving soeverein en kon zelf de pachten en belastingen vaststellen en de vestiging zo aangenaam mogelijk maken. Natuurlijk konden meer steden invloed uitoefenen op hun belastingen, maar er was altijd nog een hogere, gewestelijke overheid die belastingen kon opleggen en betalingen aan de Staten-Generaal voor onder meer de landsverdediging. IJsselstein had daar geen last van. Andere vrijsteden hadden in principe ook kunnen kiezen om hun status te gebruiken om een ander soort inwoners aan te trekken. Een vergelijking met Vianen laat zien, hoe belangrijk

145 Geciteerd bij Janssen, 'Gerustheid', p. 130

146 Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen*, p. 123

147 Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen*, p. 127 ev. Gezien het aantal asielzoekers moet dit een lucratieve deal zijn geweest voor de drost. Gemiddeld waren de kosten voor een asielzoeker 180 gulden per persoon, waarvan de drost slechts een percentage ontving.

de rol van Marie Louise was voor de keuze die IJsselstein hier maakte. Vianen werd aan het begin van de achttiende eeuw door de Staten van Holland gekocht. Vianen probeerde rijkere inwoners te trekken door het afschaffen van de collaterale successie (vererving in de zijlijn, dus naar anderen dan kinderen of nazaten van kinderen). Dat maakte de stad aantrekkelijk voor mensen met een aardige erfenis. Die politiek werd niet door de nieuwe eigenaren omarmd. De Staten ontdekten alras, dat hun nieuwe territorium gebukt ging onder een enorme schuldenlast. De schatting beliep zo'n 600.000 gulden!¹⁴⁸ Die schuld moest worden ingelost met nieuwe inkomsten. De Staten gingen er daarom toe over het asielrecht extra te stimuleren. Om eventuele reputatieschade van Vianen maalden ze niet, er was geld nodig.

De overname van de stad door Holland had echter nogal wat mensen kopschuw gemaakt. Het merendeel van de vluchtelingen was tenslotte afkomstig uit die provincie! Daarom garandeerden de Staten nog eens extra de aparte status van Vianen. Het mocht echter niet baten. De gewone inkomsten en belastingen brachten veel te weinig op en omdat de verkoop van ambten door de Staten aan banden werd gelegd, ging de begroting steeds grotere gaten vertonen. De belastingdruk zorgde voor leegloop en daarmee voor leegstand. Dat veroorzaakte een daling van de huishuren en daarmee de inkomsten van huizenbezitters, in een vrijstad – waar veel verhuurd werd vanwege de tijdelijkheid van het verblijf – een belangrijke groep inwoners. Een deel van hen kon niet langer het hoofd boven water houden en verliet de stad.

De Hollandse Staten pasten toen een noodgreep toe. Zij besloten grote delen van hun nieuwe bezittingen te gelde te maken. Dat bracht op korte termijn enig soelaas. De kopers bleken echter vooral speculanten, die uitwaren op snelle winst. Aan onderhoud deden ze weinig, met als gevolg dat dijken en waterwegen verwaarloosd werden en overstromingen en toenemend kwelwater veel land onbruikbaar maakten. Daarmee ging de hennepteelt en de akkerbouw ten onder en toen ook de veepest toesloeg, was de ramp compleet. De enige bron van economische voorspoed waar Vianen nog uit kon putten, was het garnizoen, dat er vanwege de strategische ligging van de stad gelegerd was. De soldaten brachten tenminste wat geld in het laatje van de lokale middenstand. Vianen ontbeerde duidelijk iemand die zich verantwoordelijk voelde voor de stad en haar inwoners. De Staten van Holland waren alleen geïnteresseerd om de kat in de zak die ze hadden gekocht, zo snel mogelijk te lozen. Van investeringen of lange termijnplanning blijkt niets. Het enige wat zij stimuleerden, was de verbetering van de haven. Ook werd een aantal schippers ontslagen. Dat kan een reden zijn dat de Vianense schipper Maarten de Haan zijn heil in IJsselstein zocht. Hoe anders was het tenslotte daar geregeld!

Werd in de baronie namelijk aan de ene kant een ontmoedigingsbeleid gevoerd jegens criminele asielzoekers, aan de andere kant werd actie ondernomen om de stad aantrekkelijk te maken voor fatsoenlijke burgers. Daartoe was het belangrijk dat de stad de beschikking had over goede woonruimte, schone en goedbegaanbare straten (er werd zelfs een overdekt riool langs de weg aangelegd om de stankoverlast te beperken), 'wandelallees', tuinen waar het aangenaam verpozen was, een goede school voor de kinderen, vertier en goede verbindingen met Utrecht

148 J.A.M. Koenhein, 'De gilden en de economische ontwikkelingen van Vianen in de achttiende eeuw', *Het land van Brederode* 19 (1994), nr 3-4, p. 33-62, zie p. 34

en steden in het westen zoals Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Gouda en Leiden, waar de nieuwe burgers familie hadden wonen en zakenrelaties onderhielden.

In 1756 werd door Marie Louise een regeling bekrachtigd, die wel heel duidelijk maakt hoe belangrijk zij het aantrekken van kapitaalkrachtige inwoners vond. Ze stelde een premie ter beschikking om huizen te verbeteren. De premie kon ook gebruikt worden om oude huizen af te breken en te vervangen door nieuwe. Ook het renoveren van boerenwoningen viel onder de regeling. Doel was het aantal 'logeabele huizen die ordentelijk te bewonen zijn' te vergroten, zodat fatsoenlijke lieden van buiten in de baronie een woonplaats vonden.¹⁴⁹

Daar werd direct gebruik van gemaakt, niet in het minst door de heren van het stadsbestuur zelf.¹⁵⁰ Ook het stadsbestuur zelf kocht een vervallen huis aan en verbouwde het tot drie nette woonhuizen. Dit was het begin van een flinke bouw golf. Naast deze stadsverfraaiing door de bouw van huizen, werd enkele malen een poging gewaagd een 'comédie' in IJsselstein te vestigen. Dat had de stad nog aantrekkelijker kunnen maken, maar angst voor brand hield dat telkens tegen. Dat was niet verwonderlijk. In een achttiende-eeuwse schouwburg bestond de verlichting uit kaarsen, een gevaarlijke combinatie met de vele beschilderde houten decors en lichtontvlambare stoffen.

IJsselstein had nog meer aantrekkelijke kanten. Zo was het een populair jachtgebied. Veel burgers besteedden hun vrije tijd aan de jacht. Daarvoor was toestemming nodig van de drost. Het jagen in de soevereine baronie was verboden zonder die toestemming. Slimme jagers wisten daar een antwoord op te vinden. Zo ging de Utrechtse regent Van Westrenen jagen in Lopik, dat onder Utrecht viel en waar de IJsselsteinse schout geen jurisdictie bezat. Aan de overzijde van de grenssloot echter, in de baronie dus, liet hij zijn honden de beesten opjagen zodat hij ze kon afschieten. De jacht was niet alleen voor het plezier. Regelmatig werd een premie uitgelooft voor het verdelgen van 'ongedierte' als kraaien of vossen.¹⁵¹

Een ander terrein waarop de stadsregering zich actief opstelde, was het onderwijs. Ook dat moest de betere standen naar de baronie trekken. Zo beschikte de stad niet alleen over een Nederduitse school, maar ook over een Latijnse school en een Franse juffrouwenkostschool. De aantrekkende werking daarvan bleek bijvoorbeeld toen de drost van de meierij Den Bosch zich in IJsselstein vestigde, waarbij hij expliciet als reden gaf, dat de reputatie van de Latijnse school aldaar zo goed was. Hij verkoos de baronie zelfs boven de veel grotere stad Gouda.¹⁵² De Latijnse school in IJsselstein was inderdaad een van de trekpleisters voor de beter gesitueerde burgers van de grote steden in Holland. Veel Latijnse scholen in andere plaatsen waren aan het einde van de zeventiende eeuw gesloten, zoals in Montfoort. De jongens uit deze plaats gingen naar IJsselstein voor hun vervolgopleiding. Wel had Montfoort een Franse school voor jongens en

149 Geciteerd bij S. Jansen, 'Gerustheid', p. 33

150 KHA, AFS, Marie Louise, inv nr A10a-401, 7-1-1758

151 SAIJ, inv nr 697, 9-9-1757

152 FAB inv nr 1540, brief 30-1-1772

meisjes, maar die was veel kleiner dan de IJsselsteinse.¹⁵³ Lang niet alle plaatsen in de Republiek beschikten over een Latijnse School. Zo ontbrak die bijvoorbeeld in het grotere Heusden.¹⁵⁴

De renteniers

Marie Louise vormde IJsselstein om tot een stad met een goed bestuur, waar de administratie en de reglementen op orde waren en de huizen en straten goed werden onderhouden. Er was een ruim winkelaanbod, ook van luxe zaken zoals een boekhandel en een pruikenmaker. Door de lage belastingen waren het prijs- en huurpeil laag. De stad bood goed onderwijs en in de omgeving kon gewandeld en gejaagd worden. IJsselstein was bovendien goed bereikbaar met zeer regelmatige en frequente wagensdiensten en veerschippers op Utrecht en de grote steden in het westen van het land. Het geeft een goed beeld van wat voorwaarden waren voor een aangenaam bestaan.

Hoeveel mensen precies werden aangetrokken door de strategie van Marie Louise is lastig na te gaan. Het is onbekend hoeveel renteniers al vóór haar nieuwe beleid in IJsselstein woonden. In ieder geval lijkt wel duidelijk dat de stad in de achttiende eeuw een behoorlijk contigent rijke inwoners kende. Een bewijs daarvoor is een omschrijving van IJsselstein uit 1749. De stad werd toen door de schrijver van de *Tegenwoordige Staat van Holland* als volgt omschreven: 'In de stad worden ruim driehonderd huizen geteld. Zy worden veel bewoond van luiden, die elders door hnnne vlyt bekwaame middelen vergaderd hebben om een stil leven te leiden, en hier hunne ruste te zoeken. Onder de Neeringe en Handwerken vinde men 'er geene, die byzonderlyk aan een Plaats worden toegeschreeven, zoo dat de Kostwinningen hier meest bestaan in de geryflykheden der Burgerlyke Samenwooning.'¹⁵⁵ Of zoals het veel later minder lovend werd omschreven: 'IJsselstein, waar het goedkoop wonen was en [dat] in de 18^e eeuw tot een verzamelpunt werd van voorname lieden, die betere dagen hadden gekend'.¹⁵⁶ Opvallend is dat de *Tegenwoordige Staat* voor Culemborg, Vianen, Buren en Leerdam niet zo'n karakteristiek geeft. Van die plaatsen wordt slechts het asielrecht genoemd, met de aantekening dat de vroede vaders van 'Kuilenborg' bezwaar maken tegen de reputatie van hun stad als oord vol misdadigers. Dat lijken echter krokodillentranen, aangezien Culemborg nog in 1665 een verdrag met Holland sloot over het niet-uitleveren van criminelen.

IJsselstein is dus de enige vrijplaats, die zichzelf omvormt tot belastingparadijs. Ik wil op basis van indirecte informatie pogen, een schatting te doen van het aantal mensen waarop deze omschrijving slaat en ook trachten een karakteristiek te geven van de renteniers. Wat voor soort mensen waren dat, waar kwamen ze vandaan en wat was hun maatschappelijke achtergrond? Allereerst valt het aantal predikanten met emeritaat of hun weduwen, militairen

153 Van Besouw, *Montfoort*, p. 223 ev

154 J.L. Kool-Blokland, *De elite in Heusden 1700-1750*. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland LXII (Tilburg 1985) p. 16 ev.

155 *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. Zevende deel behelzende Het vervolg der beschryvinge van Holland met nieuwe Kaarten en kunstige printverbeeldingen versierd*. (Amsterdam, 1749), p. 562

156 *De Nederlandse leeuw*, jg 57 (1939), kolom 540

op half geld of gepensioneerde zeekapiteins op. Sommige militaire families, zoals Tissot van Patot, d' Everdinghe van de Nijpoort en Van Rijssel, woonden tientallen jaren in IJsselstein.¹⁵⁷ Andere categorieën renteniers waren gewezen bestuurders van kleinere steden, de armere takken van patriciërsfamilies, weduwen met een aardig pensioen en kooplieden die het wat rustiger aan gingen doen. Ook hoogwaardigheidsbekleders uit de omgeving vestigden zich in IJsselstein. Zo bezaten de dominees van Lopik en Harmelen huizen in IJsselstein, net als de predikant van Benschop, Mento Mendes, terwijl ook de schouten van Benschop, Lopik en De Vaart (Vreeswijk) in IJsselstein hun woonplaats vonden. Ook edellieden hadden van de baronie IJsselstein hun domicilie gemaakt, zoals enkele gravinnen uit het geslacht Nassau la Lecq en bijvoorbeeld Utrechtse en Gelderse geslachten als Van Hardenbroek en Van Lynden. We komen ze tegen omdat ze een huis bezaten of in IJsselstein overleden.

In de begraafboeken komen diverse 'heren en juffrouwen' voor met een niet 'typisch' IJsselsteinse naam, die tot de beter gesitueerde renteniers kunnen hebben behoord. Een andere aanwijzing is het feit dat ze vaak in een gehuurd graf hun laatste rustplaats vinden, of dat het lijk vervolgens naar elders werd overgebracht. Voor de periode 1748-1763 is, vanwege de aanwezigheid van uitgewerkte bronnen, een steekproef gedaan. Alle kostbare begrafenissen van militairen, edellieden, en met 'heer' of 'juffrouw' aangeduide overledenen, die niet tot de lokale regentenfamilies behoren, zijn geteld. Het waren er ruim vijftig.¹⁵⁸ In die periode overleden ruim 900 personen. De helft daarvan waren (jonge) kinderen, veel zelfs zonder naam. Dat betekent dat meer dan 10% van de volwassen gestorvenen tot de groep renteniers kan hebben behoord.¹⁵⁹ Dit aantal moet uiteraard met veel voorzichtigheid worden behandeld. Onduidelijk is hoeveel renteniers elders stierven (lang niet alle renteniers die op andere wijze bleken te identificeren, komen in de begraafboeken voor) en eveneens is onbekend hoelang de gestorvenen hun domicilie hadden in IJsselstein. Ook maakten ze soms deel uit van een familie van onbekende omvang. Renteniers vestigden zich nogal eens met hun gezin in IJsselstein. Al deze zaken in aanmerking genomen, kan toch voorzichtig worden geconcludeerd, dat de groep renteniers een redelijke omvang had en het aantal asielzoekers ruim in de schaduw stelde.¹⁶⁰

157 Uit de familie Tissot van Patot stierf de in 1655 in Londen geboren Simon in 1738 in IJsselstein. In 1748 woonde er een Simon Bernard Tissot van Patot in IJsselstein. Hij was geboren in Den Bosch en in 1753 was luitenant Simon Johannes Tissot van Patot inwoner van de stad.

158 Onder kostbaar wordt verstaan: het maximale aantal uren klokluiden, het beste doodskleed, een nachtelijke begrafenis, het hoogste aantal gehuurde doods mantels etc.

159 Met dank aan W. Verhart, die deze gegevens transcribeerde en ze vrijelijk via internet beschikbaar stelt. Zie <http://geneaknowhow.net/project-papier-digitaal.htm>

160 Een poging om op basis van de begrafenissen een steekproef te nemen voor de jaren 1690-1710 (de tijd voordat Marie Louise haar stempel ging drukken op het IJsselsteinse beleid) bleek niet uitvoerbaar. Voor deze periode zijn er nog geen begraafboeken. Wel is er een register van de mensen die in de kerk zijn begraven. Dat register, dat per graf is geordend (en niet per tijd!), is niet alleen af en toe onleesbaar, het geeft alleen inzicht in de gereformeerde begrafenissen. De katholieken werden namelijk op het kerkhof begraven. Omdat in de latere begraafboeken wel katholieken zijn opgenomen, is een vergelijking een enorm tijdrovend werk (van iedereen moet steeds de godsdienst worden vastgesteld). Het is bovendien onduidelijk hoe compleet de registers zijn.

Er zijn meer redenen waarom precieze aantallen lastig te geven zijn. Meestal huurden deze renteniers en pensionado's namelijk een huis of een aantal kamers en omdat in de bronnen daarvan nauwelijks gegevens zijn overgeleverd, is hun aandeel in de bevolking aan de hand van huiseigenaren- of belastingregisters niet na te gaan. We leren ze meestal indirect kennen, via andere bronnen. Dat is bijvoorbeeld het geval met de familie Spiegel. Henrick Laurens Spiegel was rentmeester van de baronie en overleed rond 1686. Hij woonde 'buiten' IJsselstein. Zijn dochters bleven in IJsselstein rentenieren. Eén dochter overleed in 1752. Ze had toen meer dan een halve eeuw in de baronie gewoond, zonder dat ze op een van de lijsten van huizenbezitters voorkomt. De familie was zeer gegoed en bezat onder meer landerijen in Noord-Holland. Juist omdat ze bezittingen hadden in de baronie, zijn de dochters in de bronnen aangetroffen. Niet iedereen huurde namelijk. Soms kocht een familie een huis, zoals bijvoorbeeld de Utrechtse patriciërsfamilie Van der Muelen. Deze familie duikt dan ook op in de kohieren van het huizengeld. Meestal geven die kohieren slechts de naam van de eigenaar. Heel af en toe zijn ook de bewoners zelf geregistreerd. Daaruit blijkt dat er vaak meerdere bewoners per huis zijn en dat de eigenaar lang niet altijd zelf het huis bewoonde. Helaas zijn hiervan slechts enkele lijsten beschikbaar, meestal als bijlage van de resoluties van het stadsbestuur.

Op de lijst van eigenaren over het jaar 1755 blijken er 255 woningen aangeslagen voor een belasting. Ruim dertig daarvan zijn eigendom van renteniers of onbekende 'heren en juffrouwen'. Daarnaast blijkt er een groep 'huisjesmelkers' te bestaan, die meerdere grote huizen bezitten. Typisch het soort huizen dat aan renteniers werd verhuurd. Ook hier zou dus een schatting van minstens 10% renteniers onder de IJsselsteiners te verdedigen zijn. Een meer betrouwbare basis voor een reconstructie van het aantal renteniers ontbreekt.¹⁶¹

Een volgend indirect bewijs dat het om een flinke groep ging, is het feit dat af en toe de gerechtsbode werd rondgestuurd om te controleren of zich geen mensen in de stad hadden gevestigd zonder toestemming van de magistraat. Gasten van de herbergen dienden zich per definitie direct te registeren. De maatregel was daarmee niet op deze categorie bezoekers gericht en het ging ook niet om bedelaars. Die werden actief gewerd. Er blijkt dus iets anders uit. In een stad met nog geen 2000 inwoners lijkt dit namelijk een overbodige zoektocht. Met zo weinig mensen moet iedereen elkaar goed kennen en zal een nieuw gezicht direct opvallen. Als we ons echter voorstellen, dat er regelmatig vreemden voor kortere of langere tijd in IJsselstein verbleven, en deze mensen bovendien logees en andere bezoekers ontvingen, wordt het begrijpelijker dat het voor het stadsbestuur niet direct overzichtelijk is, wie van de vele nieuwe gezichten in de stad tot de officiële inwoners behoorde en wie slechts tijdelijk te gast was. Vooral omdat, zoals we zagen en zullen zien uit verschillende voorbeelden, sommige renteniers tijdenlang buiten de stad verbleven. Die doken dus af en toe voor een paar weken of maanden weer op. Het was al met al een drukte van belang in IJsselstein en vanuit die context wordt niet alleen duidelijk dat het om een getalsmatig belangrijke groep gaat, maar wordt ook de opdracht aan de bode, om af en toe officieel poolshoogte te gaan nemen, begrijpelijk.¹⁶²

161 Zie voor de lijst van 1755 bijvoorbeeld SAJJ, inv nr 697.

162 SAJJ, inv nr 697, 3-5-1757. De bedoeling was niet zozeer om renteniers in beeld te krijgen, maar om te voorkomen dat zich armlastigen stiekem in de stad vestigden.

Akten van indemniteit

Was het beleid van Marie Louise er op gericht, om rijke inwoners te trekken, de pendant was het voorkomen dat armlastigen zich in haar baronie zouden vestigen. Daar zat uiteraard geen enkele plaats in de Republiek op te wachten en daartoe was het systeem van akten van indemniteit ingevoerd. Zo'n akte moest voorkomen dat de armenkassen van de stad onderstand moesten uitkeren aan mensen die zich van elders in IJsselstein vestigden en vervolgens tot de bedelstaf geraakten of ziek werden. De stad of plaats waar men vandaan kwam bleef verantwoordelijk. Voor de rijke renteniers was het overleggen van een akte van indemniteit niet consequent verplicht, waardoor we die registers evenmin kunnen gebruiken om het aantal renteniers te achterhalen.

Door strenger naar die akten te kijken, ook bij inwoners die op het eerste gezicht een redelijke welstand hadden, kon het stadsbestuur de touwtjes strakker in handen houden. Dat blijkt uit het voorbeeld van Salomon Fremeria. De man was naar eigen zeggen in Amsterdam werkzaam geweest bij de hoofdofficier, als secretaris of als notaris. Een persoon van wie men in het verleden geen akte had verlangd. Fremeria was echter met de noorderzon en een niet nader omschreven vrouwspersoon naar Engeland vertrokken. Zijn baan was daarom aan een ander vergeven en toen hij terugkeerde, was hij werkloos. Hij vestigde zich toen in Emmerik en later, met de onbekende vrouw, van wie het onduidelijk was of hij met haar getrouwd was, in IJsselstein. De gerechtsbode kreeg opdracht om, voor alle zekerheid, de man om een akte van indemniteit te verzoeken. Het lukte Fremeria een tijdlang de bode te ontlopen, maar uiteindelijk kon een confrontatie niet uitblijven. Fremeria wendde zich toen direct tot Marie Louise in Leeuwarden, want de in zijn ogen ongepaste vraag van het stadsbestuur om een akte van indemniteit stuitte hem tegen de borst. Deze actie laat zien, dat de inwoners van IJsselstein zich zeer bewust waren van het feit, dat de uiteindelijke autoriteit in de baronie bij Marie Louise lag. Dat het stadsbestuur strenger optrad had ook te maken met enkele onaangename ervaringen met personen met klinkende titels en een rijk voorkomen, die bij nader inzien over weinig meer dan dat bleken te beschikken. Conflicten met andere plaatsen over akten van indemniteit waren een terugkerend euvel. Zelfs als er een akte was, bleef de partij die moest betalen vaak in gebreke en moest IJsselstein eindeloos soebatten om de toegezegde gelden te ontvangen. De stad was daarom streng. Zelfs een titel hielp niet altijd, ontdekte baron Van Someren van Vrijenes, die zich in 1762 met vrouw en kinderen in IJsselstein wenste te vestigen. Al gaf hij aan beroepsmilitair te zijn, de stadsregenten vonden de man er verdacht sjofel uitzien. Als militair mochten ze van hem geen akte van indemniteit eisen en daarom wezen ze zijn verzoek af. Wel vroegen ze Marie Louise om de reglementen aan te passen, zodat ze ook van militairen in vervolg een dergelijke akte konden eisen.¹⁶³ Marie Louise wenste daar niet op in te gaan. Bovendien liet ze weten baron Van Someren persoonlijk te kennen en hem toestemming te verlenen in IJsselstein te gaan wonen. De man kwam volgens haar uit een goede familie; er was geen gevaar dat hij tot armoede zou vervallen. De soevereiniteit van IJsselstein werd dus zeer expliciet gebruikt door Marie Louise. Zij was er gericht op uit, om kapitaalkrachtige inwoners aan te trekken en de mensen met een vlekje op

hun blazen buiten de grenzen te willen houden. Betrouwbare, nette mensen, die van een aardig pensioen of een lijfrente konden rondkomen, vormden een goede afzetmarkt voor de gewone middenstand als bakkers, slaggers, grutters en wijnkopers, en ook voor meer luxe beroepen als horlogemaker, schilders, pruikenmakers, glazenmakers en een boekhandelaar. Ook waren er verhoudingsgewijs veel naaisters en kledingmaaksters in de stad gevestigd: maar liefst vijf. Bovendien beschikte IJsselstein over een aparte strijkijzermaker!

IJsselstein scoort, volgens het model dat De Vries en Van der Woude presenteren, daarmee redelijk hoog op het gebied van stedelijke functies.¹⁶⁴ De stad zit op één lijn met veel grotere centra als Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen. En dat ondanks de nabijheid van Utrecht, dat toch op bepaalde punten een geduchte concurrent moet zijn geweest. Ook dat kan samenhangen met de status van vrijstad: een aantal inwoners zal liever niet de grenzen van de baronie hebben overschreden en het prijspeil in Utrecht lag hoger dan in IJsselstein.

Soldaten

Het weren van armlastigen en het verfraaien van de stad hadden dus goed gewerkt, maar ook de openbare veiligheid was een belangrijk aspect van het aangenaam verpozen in de baronie. Daarom werd daar streng op gelet. Met name één groep veroorzaakte regelmatig behoorlijke overlast: soldaten, en dan vooral figuren die van elders gedrost waren en in IJsselstein onderdak zochten, alsmede zonen van IJsselsteinse families die in hun geboortestad op verlof waren. Van die groep was ellende te verwachten. Ook uit andere studies blijkt dat soldaten vaak tegen het criminele milieu aanhingen of daaruit afkomstig waren.¹⁶⁵ Ze verveelden zich, hingen rond in kroegen en kwamen van kwaad tot erger. Zeer regelmatig komen we ze in de archieven tegen als ze met sabel of mes mensen hebben verwond, inbraken hebben gepleegd of reizigers hebben lastig gevallen. Een voorbeeld is de molestatie van Paulus van Os en Petronella Rietveld. Zij wandelden gezellig over de stadswal bij het vallen van de avond in februari 1756. In het halfduister hoorden ze voor zich een groep kerels vloeken en met 'messen raspen'.¹⁶⁶ Uit angst verstopten ze zich in een nabijgelegen secreet, maar ze waren al gezien. Hoewel ze de deur op slot hadden gedaan, haalden de kerels die eenvoudigweg uit de hengsels en werd het stel gedwongen naar buiten te komen. Daar kreeg Paulus een klap in zijn gezicht en werd hij met een stok bedreigd, terwijl Petronella met ene Arie, bijgenaamd 'het moffie', over de wal moest paraderen. Gelukkig echter realiseerde de troep soldaten zich dat ze op de wal nogal in het oog liepen en ging er snel vandoor. Omdat enkele van de militairen waren herkend, kon de schout hun commandanten verzoeken om bestraffing.

Ook dit had te maken met IJsselsteins positie: militairen vielen niet onder haar jurisdictie, maar hadden een eigen krijgsraad. Militairen waren in principe in dienst van de afzonderlijke provinciale Staten en die hadden zeggenschap over het leger. Hier werkte IJsselsteins

164 Zie De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 588-590

165 F. Thuijs, *De ware Jaco. Jacob Frederik Muller, alias Jaco (1690-1718), zijn criminele wereld, zijn berechting en zijn leven na de dood* (Hilversum 2008); J.R. Ruff, *Violence in Early Modern Europe 1500-1800* (Cambridge 2001)

166 SAJJ inv nr 697, 23-5-1757

onafhankelijkheid tegen haar. Bovendien blijkt hieruit een tweede kenmerk van deze tijd. Iedere instantie bewaakte scherp haar eigen prerogatieven en was er als de kippen bij om pinnig te reageren als ze het gevoel had, in haar waardigheid te zijn aangetast. Dan ging het al gauw niet meer over een goede afhandeling van de zaak, maar van het benadrukken van de grenzen van de autoriteit van de ander en de eigen zeggenschap.

Met militairen was het voor de IJsselsteinse schout lastig manoeuvreren. Aan de ene kant wilde hij dat de bevelhebbers hun soldaten disciplineerden en was hij afhankelijk van hun coöperatie. Aan de andere kant stond hij af en toe lijnrecht tegenover de commandanten, bijvoorbeeld als er problemen waren met ronselen. Met enige regelmaat namelijk meldden zich militairen met de vraag, of ze jongelieden voor het leger mochten ronselen. De methode leek onschuldig. Met tromgeroffel werd de bevolking geattendeerd op de aanwezigheid van een vaak in een indrukwekkend uniform gestoken sergeant of luitenant, die de voordelen van het soldatenleven breed uitmat en bij directe aanmelding een behoorlijk drinkgeld in het vooruitzicht stelde. Mocht dat niet aanlokkelijk genoeg zijn, dan waren er methoden die het daglicht minder goed konden verdragen. De sergeant begaf zich namelijk na zijn oproep naar een kroeg en deelde gratis rondjes uit. Het duurde niet lang of sommige van de opgeschoten knullen raakten hun besef van handelen kwijt, om de volgende dag wakker te worden als lid van een regiment. Daarom kwam het regelmatig voor dat bezorgde ouders het stadsbestuur te hulp riepen om hun kroost uit de handen van militairen te redden.

Niet altijd is duidelijk wie nu wie voor de gek had gehouden. In maart 1757 bijvoorbeeld ontvingen de regenten een brief van commandant Ruijsch, een hoge militair in Utrecht. Drie knechten uit IJsselstein hadden zich als militair gemeld, het inschrijfgeld geaccepteerd en het vervolgens op een feesten gezet in een herberg in 't Gein. Ze hadden zich van de sergeant ontdaan met de smoes dat ze wat brood gingen kopen en waren toen snel naar IJsselstein gevlucht. Het kwam goed uit dat de stad een vrijplaats was. Daar had de militair geen jurisdictie en hij verzocht daarom om uitlevering. De ouders van de knullen hadden inmiddels het stadsbestuur laten weten dat hun zonen dit hele verhaal ontkenden. De schout vroeg om getuigen zodat hij uit neutrale hand kon proberen de gebeurtenissen te reconstrueren.¹⁶⁷ De kolonel wenste de zaak echter voor een krijgsraad te behandelen, hij kon zijn getuigen niet aan een verhoor door een burgerrechtbank onderwerpen. Hier zien we weer de strijd om de autoriteitsvraag. Bovendien had de kolonel inmiddels nieuwe bewijzen van de kwaadwilligheid van de drie jongens. Ze hadden zich na hun vlucht bij een ander regiment laten inkopen en waren er ook daar vandoor gegaan. De schout had inmiddels van de ouders te horen gekregen, dat de jongens zo dronken gevoerd waren, dat ze niet meer wisten wat ze deden. Ze waren gevankelijk naar Utrecht vervoerd, maar hadden na een paar uur weten te ontsnappen. Daarom richtte hij zich direct tot Hare Hoogheid met het verzoek, een verbod in te stellen op dit soort praktijken. Daartoe werd vervolgens een regeling ingevoerd.

167 SAIJ inv nr 697, 10-3-1757

Religieuze tolerantie

Was bijvoorbeeld Ameland, ook bezit van de Oranjes, een vrijplaats waar de katholieken onbekommerd hun religie konden belijden, in IJsselstein was dat niet zo geregeld. Wat dat betreft was het in de baronie net zo ingericht als in het grootste deel van de Republiek. De katholieken werden gedoogd zolang ze hun godsdienst niet al te openbaar beleden.

Marie Louise bleek ook op dit terrein bereid haar baronie tot een vrijplaats voor vervolgd te maken. Ze was, in de traditie van de Oranjes, tolerant jegens katholieken, joden en lutheranen en sympathiseerde openlijk met de Duitse Hernhutterbeweging. Daar vond ze echter problemen op haar weg. Er bleken grenzen aan haar vrijheid en daarmee aan de vrijheid van de baronie. Eerst zal ik een schets geven van het algemene religieuze klimaat in IJsselstein, om daarna de Hernhutters apart te bespreken.

Waren Marie Louise en Vultejus geen religieuze scherpslijpers, dominee 's Grauwe was uit ander hout gesneden. In 1733 kwam op zijn initiatief de kerkenraad verontwaardigd bijeen om te vergaderen over 'de buitensporige insolentiën en stoutigheden van de paapsgezinden'.¹⁶⁸ Deze brief is het enige wat er in IJsselstein was te merken van een antikatholieke sfeer. Juist in deze jaren werden andere plaatsen in de Republiek opgeschrikt door een sterk antipaapse stemming, veroorzaakt door de internationale vervolgingen van protestanten rond 1730 en de paniek vanwege het gerucht dat de katholieken in 1734 een Bartholomeusnacht zouden organiseren. De IJsselsteinse kerkenraad voelde zich ietwat aangesproken door 's Grauwes epistel, omdat het haar taak was te zorgen voor 'de vigilantie en den goede iever van den eerwaarde Kerkenraad voor Gods eere; voor de belangens van zijn kerk; en voor de zuivere godsdienst; en in het bijzondere tegens den aanwas van het pausdom en desselfs stoutigheden'. De kerkenraad zocht een bondgenoot in het stadsbestuur, dat uitsprak hem uiteraard te willen bijstaan bij zijn strijd tegen 'de excessen door het opentlijk pleegen van paperijen of afgoderije en hun contraventiën tegen het echt- en schoolreglement en andere wetten en plakaten'. Dat wil niet zeggen dat het stadsbestuur direct een heksenjacht tegen katholieken ging organiseren. Het stadsbestuur verlangde niet op roddels te reageren, maar vroeg om harde bewijzen. Het wenste dat de kerkenraad concreet zou aangeven als de roomse priester ergernis gaf en waar en wanneer die genoemde paperijen plaatsvonden, zeker als die gebeurden rond huwelijksvoltrekkingen. Wel maakte het stadsbestuur zich sterk voor het onderwijs en wilde het graag op de hoogte gehouden worden van illegale katholieke schooltjes. Nu was er vlak daarvoor een klacht binnengekomen over een mevrouw Montenegro, die kindertjes in de paapse stoutigheden zou onderwijzen. Een onderzoek van de burgemeesters wees echter uit, dat zij slechts naai- en breiles gaf aan wat dochters van boeren.¹⁶⁹

De sfeer van oogluikend toestaan was niet besteed aan de nieuwe dominee 's Grauwe. De wens om meer controle van Grauwe paste in de ontwikkelingen in deze jaren in de hele Republiek. De Staten van Holland hadden behoefte om meer invloed te hebben bij de aanstelling van priesters.

168 SAJJ inv nr 694, 28-11-1733. Zie F.J. Japinga, *Sneek*, p. 70

169 SAJJ inv nr 694, 13-10-1733. Waarschijnlijk betreft het hier Catharina van Montenegro, die in 1733 trouwde met de katholieke Henricus Franciscus Hoof van Huysduinen. Ze overleed in 1749 in Amersfoort. *De Nederlandse leeuw*, jg 30 (1912), kolom 173

Zo hoopten ze onder meer de invloed van de paus te verkleinen. Het was echter lastig om zich openlijk te bemoeien met zaken die officieel niet bestonden. Hun wens voor een bepalende stem bij de pastoorbenoemingen hield dus mede in, dat de katholieke kerk als zodanig meer en openlijker erkend diende te worden.¹⁷⁰ Die politieke erkenning en vergrote tolerantie gaf echter ook veel onzekerheid, zowel bij gereformeerden als de katholieken. Waar lagen de grenzen van de nieuwe verdraagzaamheid? Voor veel predikanten was de opstelling van de Staten van Holland – en dat had repercussies in de hele Republiek omdat zij in veel opzichten maatgevend waren – reden om de religieuze en leerstellige verschillen met de katholieken nog eens extra aan te zetten. Dat leidde niet zozeer tot vervolging, maar wel tot duidelijker scheidslijnen.

Het optreden van 's Grauwe past hier dus naadloos in. Hij reageerde op de vergrote tolerantie jegens de katholieken met een sterkere stellingname tegen hun geloofsartikelen. Het gevaar van erkenning van het katholieke geloof en daarmee het binnenhalen van een wolf in schaapskleren wenste hij zo te bezweren. Zeker in IJsselstein was dat noodzakelijk, omdat toch al zo'n groot deel van de bevolking katholiek was. Het gereformeerde erfgoed diende beschermd te worden.¹⁷¹ Pas na het midden van de achttiende eeuw werd het rustiger op het religieuze front en vond er enige toenadering plaats. Sommige predikanten bleken toen bereid om schoorvoetend toe te geven dat de katholieken tot de christelijke kerk behoorden, terwijl de katholieken in hun catechismus de protestanten veel milder behandelden dan ervoor.

Dat was in 1733 echter toekomstmuziek en evenmin aan 's Grauwe besteed. De dominee reageerde fel op de lauwe reacties van het stadsbestuur op zijn waarschuwingen. Hij hield ze voor dat het in een kleine stad genoegzaam bekend was waaruit die paapse misdragingen bestonden. Vragen om bewijzen waren volstrekt overbodig. 's Grauwe beschreef bijvoorbeeld zijn ergernis over het feit, dat hij iedere zondag, als hij op weg was naar de kerk, groepen katholieken tegenkwam die openlijk op weg waren naar hun heilige mis. Hij was ook beslist geprikkeld doordat onlangs de pastoor hulp had gekregen van een 'tweede paap' en dat iedereen wist dat er gewoon katholieke huwelijken werden gesloten.

Botsingen tussen de kerkenraad en stadsbesturen kwamen in de zeventiende en achttiende eeuw regelmatig voor in de Republiek, waarbij meestal, net zoals in IJsselstein, het stadsbestuur streefde naar een leefbaar compromis in geloofszaken en zich gematigd opstelde jegens de katholieken en de gereformeerde kerkenraad de zuiverheid van de leer vooropstelde. Ook hier speelde vaak een prestigestrijd op de achtergrond.¹⁷²

170 Zie onder meer P. Polman O.F.M., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw. D1 2. De Hollandse Zending 1727-1795* (Hilversum 1968), p. 14 ev

171 Zie voor deze tegengestelde beweging Th. Clemens, 'Ijkpunt 1750. Op zoek naar nieuwe grenzen in het politiek-religieuze landschap van de Republiek', in: C. Augustijn en E. Honee, red., *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen 1998) p. 69-102

172 Zie bijvoorbeeld A. Vos, *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Utrecht 2007), p. 309 ev; P.H.A.M. Abels, *Duizend jaar Gouda: een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002), p. 437 ev; Ch. de Mooij, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum 1998), p. 256 ev, p. 407 ev; D.E.A. Faber en R. Rommes, 'Op weg naar stabiliteit. 1618-1747', in: R.E. de Bruin e.a., red., *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000), p. 251-314

Inmiddels was er een derde predikant in IJsselstein gearriveerd. Petrus Arnoldus Conradus Hugenholtz was geboren in Bentheim en had in Groningen gestudeerd. In 1744 werd hij door dominee Hooykaas als assistent aangenomen, omdat deze wegens zijn zwakke gezondheid vaak verstek moest laten gaan. In 1748 werd hij tot predikant bevestigd. In 1751 overleed Hooykaas, waarna Hugenholtz zijn positie overnam. Drie maanden na de dood van zijn voorganger trouwde Hugenholtz met diens dochter Elisabeth Catharina.

Hugenholtz bleek een populaire dominee en was bovendien een man van studie: hij won onder meer een derde zilveren ereprijs van het Teylers Godgeleerd Genootschap. Daarmee kan hij in de hoek van de verlichte predikanten worden geplaatst.

De Hernhutters

In 1719 maakte de jonge Duitse edelman Nikolaus Ludwig graaf von Zinzendorf en Pottendorf een 'grand tour' waarbij hij ook de Republiek aandeed. De zeer godsdienstige graaf werd op Soestdijk uitgenodigd door Marie Louise van Hessen-Kassel, waar hij een gunstige indruk maakte. Teruggekeerd van zijn reis probeerde de graaf zijn religieuze idealen in de praktijk te brengen en richtte hij in Saksen een godsdienstige gemeenschap op. Hij deed dat in Herrnhut, aan de voet van de Hutberg (gelegen in het uiterste zuidoosten van het voormalige Oost-Duitsland). Bovenop de berg liet hij een uitkijktoren bouwen met een dubbele betekenis. Een toren van waaruit men kon uitzien naar de Heer, maar ook een plek onder het toeziend oog van de Hoogste.

68 In die gemeenschap kwamen Von Zinzendorfs piëtistische opvoeding en zijn 'philadelphische' (broederlijke) inslag samen: een geloof gebaseerd op persoonlijke beleving, bijeenkomsten en bijbelstudie. Zijn gemeenschap moest geen eigen sekte worden. Juist de broederschap der gelovigen (de philadelphia) stond centraal. Zinzendorfs gemeente werd daarom de broedergemeente genoemd en vanuit Herrnhut richtte de graaf al zijn energie op het stichten van nieuwe gemeenten en het zendingsideaal.¹⁷³ In de Republiek werden contacten gelegd met andere godsdienstige kringen. Hieronymus van Alphen, een oom van de beroemde dichter en hofpredikant van Marie Louise, maakte persoonlijk kennis met enkele aanhangers van Zinzendorf en was onder de indruk. Via hem werd ook Marie Louise opmerkzaam gemaakt op de Hernhutters. Ook zij werd geraakt door hun geloof. Daaruit kwam de uitnodiging voort van de barones aan Zinzendorf, om een gemeente van Hernhutters in IJsselstein te vestigen.¹⁷⁴ Het lijkt erop dat Zinzendorf daarop niet uit is geweest: hij bezocht weliswaar Amsterdam om met gelijkgestemden over zendingswerk te spreken, maar dat ging aanvankelijk over de vestiging van een kolonie in Berbice bij Suriname. Wel is af te leiden dat begin 1736 Zinzendorf een vermoeden had van het plan van Marie Louise en in maart van dat jaar hadden de rijke Amsterdamse broeders Jacob Schellinger en Conrad Lange al een verkennend bezoek gebracht aan IJsselstein. Zinzendorf zelf bezocht het stadje een paar weken later en reisde vervolgens door naar Leeuwarden waar hij besprekingen voerde over de vestiging van een Hernhutter kolonie.

173 P.M. Peucker, *'s Heerendijk. Hernhutters in IJsselstein 1736-1770* (Zutphen 1991), p. 23 ev

174 Zie ook Jagtenberg, *Marijke Meu*, p. 153-157

De zoektocht naar een vestigingsplaats buiten Herrnhut werd onder meer ingegeven door het feit, dat de broedergemeente daar niet langer welkom leek en pogingen om elders in Duitsland een onderkomen te vinden, waren nog zonder resultaat gebleven. Voordelen van vestiging in de Republiek waren onder meer de goede bereikbaarheid en het relatief tolerante religieuze klimaat.¹⁷⁵ Zinzendorf zou een deel van de gemeente van Herrnhut kunnen verplaatsen naar IJsselstein en had het aanbod van de barones om, mocht de nood aan de man komen, alle leden van de broedergemeente in IJsselstein onder te brengen. Marie Louise was diep onder de indruk van Zinzendorf en zijn idealen, maar hier liep ze toch tegen de grenzen van haar vrijheid aan. Haar zoon Willem IV verzocht haar wat terughoudender te zijn. Als publiek figuur diende ze op religieus gebied niet al te zeer af te wijken, dat zou zijn positie als stadhouder geen goed doen. Hoewel Marie Louise dus meestal inderdaad als een soeverein in haar baronie kon opereren, blijkt hieruit dat er zeker grenzen waren.

In april 1736 werden daarom de plannen aangepast. Slechts een kleine nederzetting kon worden toegestaan in de baronie. Toen de graaf na dit bezoek naar huis wilde terugkeren, bleek dat hij inmiddels uit Saksen was verbannen. Men hoopte daar zo de religieuze rust te herstellen. Dat maakte dat een vestiging in de Republiek opnieuw hoog op de agenda kwam. IJsselstein was niet het enige paard waarop de Hernhutters wedden. Verschillende pogingen om elders in Duitsland een kolonie te stichten werden ondernomen met als gevolg dat in Hessen een nieuw centrum kon worden gesticht onder de naam Herrnhag. Zinzendorf had grootse plannen met een wereldomspannend netwerk van Hernhutter vestigingen, onder meer in Pennsylvanië. IJsselstein zou een schakel zijn in dat netwerk.

De eerste stap was het aankopen van een geschikt stuk grond en toen kon er gebouwd worden. Eind 1736 woonden er zestien mensen in 's Heerendijk, zoals de Hernhutter gemeente in IJsselstein ging heten. Al hadden de Hernhutters asiel gekregen van Marie Louise zelf, ze dienden toch een akte van indemniteit te overleggen. Men wenste niet met een groep potentiële armoedzaaiers opgescheept te raken. De mensen in 's Heerendijk zaten dicht op elkaar gepakt en het was dan ook geen wonder dat er dysenterie uitbrak. 's Heerendijk aan de IJssel leek 'ein rechtes Hospital'.¹⁷⁶ Het vooruitzicht voor alle Hernhutters die zich bij Eiteren zouden vestigen, om steeds een flinke borg te moeten betalen was een grote teleurstelling. Zinzendorf was er vanuit gegaan dat de broeders in IJsselstein onder de protectie van de barones zouden vallen en daarom ontheffing zouden krijgen van het inleveren van akten van indemniteit. Door het wegvallen van die persoonlijke bescherming moest een alternatief gezocht worden. In 1737 bezocht Zinzendorf IJsselstein opnieuw en sprak onder meer met burgemeester Goris 't Hoen. De contacten verliepen voorspoedig. Om lokaal ressentiment weg te nemen beloofde Zinzendorf dat de broeders en zuster geen vak zouden uitoefenen of handel drijven waarvan

175 In Ameland en in sommige Kleefse enclaves heerste godsdienstvrijheid, wat geen gelijke rechten betekende. Wel was bijvoorbeeld de enclave Huissen goeddeels katholiek gebleven. Over het algemeen was het religieuze klimaat in de vrijsteden tolerant, net als elders in de Republiek. Zie E.J.Th.A.M.A. Smit, *De oude Kleefse enclaves en hun overgang naar Gelderland 1795-1817*. Gelderse Historische Reeks VII (Zutphen 1975) p.15 ev.

176 Geciteerd bij Peucker, *'s Heerendijk*, p. 47

de IJsselsteiners hinder zouden ondervinden. De kolonie zou zelfvoorzienend moeten zijn. Friedrich baron von Watteville zou de leiding van Conrad Lange overnemen.

Ging het bezoek van Zinzendorf aan IJsselstein voorspoedig, een tocht naar Den Haag, waar hij prins Willem en drost Vultejus trof, had minder succes. Hoewel Zinzendorf dezelfde beloften herhaalde, vond Vultejus dat de borgstelling gehandhaafd diende te worden. De IJsselsteiners zelf bleken langzaam hun schroom voor de nieuwkomers te verliezen. Vooral vanwege de zieken hadden de lokale inwoners de Hernhutters gemeden, maar het bezoek van Zinzendorf had een deel van die angst weggenomen. Zeker toen in mei 1737 met de bouw van een nieuw onderkomen werd begonnen, trok dat regelmatig vele toeschouwers. Watteville was belast met het toezicht en had naast het huisje van de kolonie een eigen onderkomen gehuurd. Het nieuwe huis zou fungeren als een doorgangshuis, waar mensen die zouden worden uitgezonden naar overzee, zich een tijdlang zouden kunnen voorbereiden. Ook Hernhutters die in Duitsland niet langer veilig waren, konden zich nu in IJsselstein vestigen.

's Heerendijk zou een voorbeeldgemeenschap moeten zijn, in de hoop dat ook in de Republiek de idealen van de broedergemeente wortel zouden schieten. Het nieuw te bouwen grote huis zou onderdak bieden aan een weeshuis, een boekdrukkerij, een apotheek en natuurlijk een gebedszaal. In juni 1738 kon het nieuwe huis worden ingewijd. Uiteindelijk zou 's Heerendijk bestaan uit een landgoed met tuin, vier huizen en enkele bijgebouwen, direct gelegen aan de IJssel, ten noorden van IJsselstein zelf. Beyen sloot zich aan bij de Hernhutter gemeente en op zijn kosten werd de weg van IJsselstein naar 's Heerendijk in 1743 geplaveid. Was de relatie met het stadsbestuur redelijk goed te noemen, de zaak van de borgtocht bleef de Hernhutters achtervolgen. In 1738 verbleef een groep Engelsen tijdelijk in Eiteren en Watteville vond het niet nodig om Vultejus daarvan op de hoogte te stellen. Die accepteerde dat niet en stuurde opnieuw de gerechtsbode met een ultimatum: deze mensen dienden een borg te overleggen of te vertrekken. Watteville onderhandelde met de drost en wist het ultimatum af te zwakken, maar de eis voor een borg bleef. Uiteindelijk kwamen opnieuw Schellinger en Beyen over de brug. Zij betaalden een nieuwe borg, waarop steeds 25 mensen in Eiteren mochten verblijven. Het was namelijk geen doen om de borgen op naam te stellen, vanwege het doorgangshuis karakter van de kolonie. Dat maakte dat Watteville wat meer armslag had bij de opname van Hernhutters, want naast die 25 mocht de kolonie wel gasten tijdelijk opnemen.

Een van de redenen dat Vultejus zo streng was, werd veroorzaakt door een omslag in de houding van de gereformeerde kerk jegens de broedergemeente. IJsselstein viel sinds 1603 onder de classis Buren (waarbij ook de andere vrijplaatsen Leerdam, Culemborg en Vianen waren aangesloten) die bij de Zuid-Hollandse synode was ingedeeld. In de zomer van 1738 had de Haagse predikant Philip Manger een ontmoeting met Zinzendorf gehad en de discussie tussen beide heren was niet gemakkelijk verlopen. Ook van anderen werden kritische berichten over de Hernhutters ontvangen met als gevolg dat een commissie zich over de broedergemeente boog. Zij concludeerde dat de Hernhutterse geloofsartikelen niet strookten met die van de 'zuivere christelijke leer'.¹⁷⁷ Daarom ging een waarschuwing uit aan alle gereformeerde gelovigen.

177 Peucker, 's Heerendijk, p. 136

Ruzie tussen predikanten over de uitleg van het geloof waren schering en inslag in de zeventiende en achttiende eeuw en men ontzag zich niet, over en weer elkaar flink de les te lezen. Nieuwsgierig geworden over de commotie rondom de Hernhutters vertrok de Amsterdamse schrijver en kousenkoopman Pieter Bakker naar IJsselstein. Hij maakte een aantal wandelingen naar het hoofdkwartier van de Hernhutters en zette zijn bevindingen op schrift. Hoewel hij niet erg onder de indruk was van hun geloofsgemeenschap – zo vond hij het onzinnig dat ze zich Moravische broeders noemden, alsof ze een historische voortzetting waren van die beweging die al eeuwenlang was verdwenen – gevaarlijk leken ze hem niet. Omdat Bakker het al eerder aan de stok had gehad met sommige Amsterdamse dominees was zijn gematigde opvatting waarschijnlijk eerder olie op het vuur dan geruststellend. Met zulke vrienden hadden de Hernhutters geen vijanden nodig.¹⁷⁸

Niet alleen in Amsterdam maakte men zich druk over de kolonie bij IJsselstein. In de baronie zelf ontstond in 1738 eveneens beroering over het geloof van de Hernhutters. Op 25 augustus van dat jaar bracht de drost in het stadsbestuur ter sprake, dat er geruchten gingen dat verscheidene ‘schadelijke’ boeken waren opgedoken. Ook de schout had van de predikant gehoord dat de Hernhutters mystieke boeken zouden hebben rondgedeeld, maar de precieze herkomst van de boeken was hem onduidelijk. De rentmeester, die bij de vergadering aanwezig was, bleek geheel onkundig van deze verhalen, evenals de schepenen. Alleen schepen Otterspoor kon het verhaal van de schout bevestigen. Hij had zelfs vernomen, dat er een boek was uit Herrnhut zelf, waarin werd gesteld dat de gereformeerde leer een vervloekte leer zou zijn.¹⁷⁹

Dominee Johannes Hooykaas werd ter vergadering geroepen om het verhaal te bevestigen. Hij bevestigde dat er gevaarlijke en mystieke boeken aanwezig waren, die hij bij onder meer Johan Franco Beyen thuis had zien liggen, maar verwees de regenten naar dominee ’s Grauwe, die veel meer van de zaak zou weten. Die bevond zich echter in Zeeland.

Een paar dagen later kon ’s Grauwe zelf licht op de zaak werpen. Toch was hij onkarakteristiek voorzichtig in zijn opstelling. Hij wenste voordat hij antwoord gaf op vragen over de mystieke boeken, eerst te weten wat de zaak nu eigenlijk inhield. Hij leek zijn eigen rol in het geheel te willen bagatelliseren. Al snel bleek waarom. Er was namelijk een brief van de IJsselsteinse kerkenraad naar hun collega’s in Amsterdam gestuurd. Die brief, bij het opstellen waarvan ’s Grauwe een belangrijke invloed had gehad, had veel commotie veroorzaakt en daar wenste hij nu niet op in te gaan. Eerst wilde hij voldoende bewijzen hebben verzameld.¹⁸⁰

’s Grauwe vond het namelijk een zaak van de kerkenraad die op het juiste moment aan de orde gesteld diende te worden. Hij was nu bevreesd dat zijn woorden verkeerd zouden worden

178 Zie voor Bakker: T. Jongenelen, ‘Een prettig gestoorde achttiende-eeuwer. Pieter Bakker (1703-1761) en De Godsdienst zonder bijgeloof’, in: C. van Heertum, T. Jongenelen en F. van Lamoën, red., *De andere achttiende eeuw. Opstellen voor André Hanou* (Nijmegen 2006), 101-122, met name 103-105

179 SAIJ inv nr 695, 25-8-1738

180 Dit zou een reactie kunnen zijn op de brief van de Amsterdamse kerkenraad van 24 juli 1738 waarin tegen de Hernhutters werd gewaarschuwd, aldus Peucker, *’s Heerendijk*, p. 138.

uitgelegd en dat zijn persoon blootgesteld zou worden aan ‘haat en vijandschap’.¹⁸¹ Vultejus kwam de predikant gedeeltelijk tegemoet. Hij wilde zich niet met kerkelijke zaken bemoeien en ook kende hij de brief aan Amsterdam niet, maar het uitstrooien van gevaarlijke boeken raakte de openbare rust en veiligheid en daarom wilde de magistraat kunnen optreden en diende ze dus over de juiste informatie te beschikken. ’s Grauwes reactie laat zien dat hij vooral vreesde voor lasteraar te worden uitgemaakt. Hij wilde eigenlijk niets met de zaak te maken hebben maar gaf toe aan Amsterdam een brief te hebben geschreven waarin hij aangaf dat er gevaarlijke boeken waren opgedoken. Hij gaf daarvan niet de Hernhutters de schuld, maar had slechts geconstateerd dat de boeken waren verschenen vanaf het moment dat de broeders zich in Eiteren hadden gevestigd. Het past wel in zijn optreden tegen de katholieken en de afvallige gereformeerden: ’s Grauwe bewaakte de zaak van zijn kerk als een Cerberus. Toch blijkt hij een wat onduidelijke rol in het geheel te spelen. Misschien voelde hij zich toch enigszins tot de Hernhutters aangetrokken, maar veroorzaakte de groeiende negatieve houding bij gereformeerden elders jegens de Hernhutters ervoor, dat hij zich uiteindelijk afkeerde van de beweging.

’s Grauwe verwees Vultejus naar schepen Beyen, die meer van de zaak zou weten. De dominee had inmiddels een boekenlijst samengesteld van piëtistische titels, die twee dagen daarna aan Beyen werd voorgelegd. Die haalde ter plekke heel laconiek een aantal van de gewraakte publicaties uit zijn zak en overhandigde die aan de drost. Beyen had deze boeken ontvangen van Schellinger. Ze hadden diepe indruk op hem gemaakt en daarom had hij er nog meer besteld en er enkele uitgedeeld. Niet alleen dat, ook de vertrokken dominee Willem Peiffers had hem een lijst boeken gegeven om te bestuderen.

Uit het verdere relaas van Beyen blijkt waarom ’s Grauwe zo terughoudend was in deze zaak. Beyen namelijk was niet de enige die de ‘gevaarlijke’ boeken had besteld. Ook enkele IJsselsteinse juffrouwen, onder wie de echtgenote van ’s Grauwe zelf en zijn schoonzuster bevonden zich in zijn gezelschap. Beyen had ook diverse boeken van anderen toegestuurd gekregen en enkele waren hem zelfs ten huize van dominee ’s Grauwe aangeprezen.

Ook door ’s Grauwe als ‘seer vuyl’ omschreven titels waren in bezit van Beyen, die hij via een Amsterdamse boekhandelaar had gekocht. Een dergelijke ‘vuyl’ boek bleek zelfs in bezit van jufvrouw Van der Schuur, die bij de predikant inwoonde. Beyen bleek bovendien regelmatig theologische gesprekken te voeren met ’s Grauwe, waarin ze vrijuit discussieerden en waarbij ook deze literatuur aan de orde was gekomen. Geen enkele keer tijdens die conversaties had de predikant hem voor de verderfelijke inhoud gewaarschuwd. Hij was er zelfs bij aanwezig geweest dat de dominee een paar van de uitgaven ter lezing aan zijn vrouw had aangeraden.¹⁸² Niet alle boekjes waren even onschuldig, gaf ook Beyen toe. Vultejus had er twee ingekeken die volgens hem vol gal en bitterheid stonden. Beyen verontschuldigde zich dat er inderdaad werkjes tussen zaten die vanuit boosheid waren geschreven, maar hij bood aan met de drost de

181 SAJJ inv nr 695, 28-8-1738

182 Het is opvallend dat volgens de bronnen van de Hernhutters ’s Grauwe als een persoonlijke vijand van de broedergemeente wordt afgeschilderd, zie Peucker, *’s Heerendijk*, onder meer p. 144.

boeken te bekijken om de ongeschikte exemplaren te verwijderen. Met Vultejus kwam Beyen bovendien overeen, dat hij de minder geschikte lectuur niet meer zou verspreiden.¹⁸³ Dit geeft aan dat de verhouding met de Hernhutters nogal ambigu was. Niet zo vreemd, als zelfs de predikant niet goed wist welke houding aan te nemen. Het aantal IJsselsteiners dat zich bij de broedergemeente aansloot, bleef klein.

Dit beperkte effect kan te maken hebben gehad met de groeiende druk vanuit de gereformeerde kerk. Op de synode van 1739 kreeg Vultejus van de deelnemers het verzoek de bijeenkomsten in 's Heerendijk te verbieden. In juni 1740 kwam de Provinciale Synode in IJsselstein bijeen en werd een bezoek gebracht aan 's Heerendijk. Ondanks diverse gesprekken met de Hernhutters eindigde het bezoek met een bevestiging van het oude standpunt van de synodeleden: de Hernhutters waren kettters en men zou alles in het werk stellen om te voorkomen dat mensen zich bij hen aansloten. Ze vroegen zelfs om verbanning uit Holland. Blijkbaar was het niet tot ze doorgedrongen dat IJsselstein een autonome baronie was. In de provincie Utrecht was men minder benauwd. Het stadsbestuur van Wijk bij Duurstede nodigde de broedergemeente uit, zich in hun stad te vestigen. Ondanks een bezoek van een Hernhutter delegatie, is dat plan niet doorgegaan.¹⁸⁴

Het ging de IJsselsteinse Hernhutters niet voor de wind. Verscheidene economische initiatieven zoals een touwbaan en een wolweverij gingen ten onder, de broeders vonden nauwelijks werk en ook vanuit de leiding van de beweging in Duitsland kwam weinig steun. Die vond dat 's Heerendijk een te belangrijke rol ging spelen in het wereldomspannende netwerk. Dat was tegen de zin van Zinzendorf en daarom plaatste hij een aantal malen bewoners over. Hij wilde het niet meer dan een doorgangshuis laten zijn. In 1745 werden in Zeist door een broer van Schellinger het slot en de heerlijkheid gekocht om daar een nieuwe kolonie te starten. Een groot deel van de IJsselsteinse broeders en zusters vertrok twee jaar later daar heen. 's Heerendijk werd nu bestempeld als 'Pilgerhaus',¹⁸⁵ waar slechts een handjevol bewoners achterbleef.

Ironisch was dat in Zeist rondom de predikant Johannes Petsch zich een groepje dissidenten had gevormd, dat niet goed paste in de Hernhutter gemeenschap. Zij kregen nu het aanbod zich in Eiteren te vestigen. Zinzendorf zelf zocht een plaats voor een rustige levensavond en liet zijn oog eveneens vallen op 's Heerendijk. Zijn aanwezigheid vanaf 1758 zorgde echter voor zo'n toeloop dat nog een aantal jaren de IJsselsteinse kolonie het middelpunt van het netwerk van de broedergemeente vormde.

Het leek dat de veranderde houding in de Republiek jegens de Hernhutters ook de gevoelens van Marie Louise had bekoeld. Het kan ook te maken hebben met het feit, dat ze inmiddels van haar zoon had begrepen dat haar handelingsvrijheid beperkt was. Vele ogen waren op haar gericht en ze kon zich niet permitteren, zich al te sterk te maken voor een groep mensen waar een smet aan kleefde. Daarom, hoewel de magistraat en kerkenraad van IJsselstein

183 SAJ inv nr 695, 30-8-1738

184 J. Meerdink, 'Het huis 's Heerendijk en zijn bewoners II', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 15, juni 1980, p. 1-15, aldaar 7

185 Peucker, 's Heerendijk, p. 165

inmiddels tevreden waren met de *modus vivendi*, was het de barones zelf die een einde wenste te maken aan 's Heerendijk. In 1759 gaf ze Zinzendorf opdracht te vertrekken, nadat ze een paar maanden daarvoor al opdracht had gegeven, te voorkomen dat het aantal Hernhutters weer zou toenemen. De aanwezigheid van de leider van de beweging trok weer veel nieuw volk aan en dat was ongewenst gezien de politieke druk op Marie Louise. Jacob Schellinger en zijn vrouw bewoonden nog een van de huisjes maar verkochten het geheel aan de dochter van Zinzendorf, waarbij ze afzagen van de koopsom. In 1770 werd uiteindelijk met bemiddeling van Johannes Petsch (die inmiddels in IJsselstein woonde, waar hij diverse tijdschriften uitgaf) 's Heerendijk verkocht aan enkele timmerbazen, die vooral geïnteresseerd waren in het sloopmateriaal van de bouwvallige huizen. Alleen het broederhuis bleef staan. Het is in 1978 gerestaureerd.

Jan Graves

In de loop van de jaren veertig ging de gezondheid van drost Johan Vultejus achteruit. Hij zocht een plaatsvervanger en liet zijn oog vallen op Jan Graves. Graves was de kleinzoon van Jacob Graves, die in 1706 de functie van chirurgijn in Benschop bekleedde en naast de kerk in Benschop woonde. Jacobs zoon Willem steeg op de maatschappelijke ladder en werd, na als gerechtsbode werkzaam te zijn geweest, in 1737 burgemeester van Benschop.¹⁸⁶ Zeven jaar later bleek hij zelfs de functie van schout te vervullen voor Benschop en Noord-Polsbroek.

In 1721 was Willem Graves getrouwd met de Rotterdamse Marijntje Cornelisse Hoogendoorn. In april 1722 werd de oudste zoon, Jan, geboren. Hij begon zijn loopbaan op de secretarie van Benschop en werd daar ontdekt door Adriaan Maes, de rentmeester van de baronie, die hem aanstelde als klerk. In 1740 vertrok Graves, net achttien jaar, naar Amsterdam om in het kantoor van een procureur te gaan werken. Blijkbaar had hij in zijn tijd bij de rentmeester een 'favorabele impressie' gemaakt op drost Johan Vultejus. Althans, dat zou Graves zelf later beweren. Het was in ieder geval Vultejus die pogingen ondernam om Graves te overtuigen, naar IJsselstein terug te keren. Graves' Amsterdamse patroon raadde hem dat af omdat een carrière in Amsterdam meer kansen bood op fortuin. Vultejus bleef echter aandringen en beloofde Graves een mooie toekomst. Of die belofte werkelijk is gedaan of dat het een projectie is van Graves zelf, is niet te controleren. In ieder geval vestigde Graves zich in 1744 weer in de baronie. Vultejus, die last had van 'lichaamszwakte', hevelde steeds meer van zijn taken over naar de jonge Graves. Dat legde Graves geen windeieren. Hij kreeg meteen een deel van de 'boeten en breuken' waar de drost recht op had, als inkomen.¹⁸⁷ Graves had nu voldoende economische basis om te kunnen trouwen. Zijn oog viel op Barbara Boonen, dochter van Jan Boonen en Catharina Schutte.¹⁸⁸ De Boonens waren uit Amsterdam afkomstig en gelieerd aan diverse rijke koopmansfamilies.

186 Zowel een broer als een kleinzoon van Jacob Graves waren getrouwd met dochters uit het rijke boerengeslacht Lekkerkerker, dat regelmatig burgemeesters voor Benschop leverde.

187 FAB, inv nr 1674, brief 5 juni 1748

188 Barbara was in 1726 geboren in Amsterdam. Een tante, Margaretha Schutte, was getrouwd geweest met Wilhelmus van Eiberse, predikant in Almelo en vestigde zich als weduwe rond 1760 in IJsselstein. Zij was een van de vele predikantsweduwen die hun levensavond in de baronie doorbrachten. DTB Benschop en Amsterdam.

Vultejus had blijkbaar een vooruitziende blik. In het jaar dat Graves naar IJsselstein terugkeerde, overleed rentmeester Adriaan Maes. De drost, burgemeesters en schouten van IJsselstein, Benschop en Noord-Polsbroek kwamen bij elkaar om de financiën van de rentmeester te controleren. De jonge Jan Graves bekleedde in dit illustere gezelschap de post van secretaris. Er moest veel geregeld worden om de financiën op orde te krijgen en het lijkt erop dat Vultejus daarin een belangrijke taak zag weggelegd voor zijn protégé Graves. Het kan zijn dat Vultejus deze gebeurtenissen had voorzien en daarom Graves, tenslotte een paar jaar daarvoor de rechterhand van rentmeester Maes, als de best ingevoerde kandidaat had aangetrokken. In ieder geval fungeerde deze benoeming voor Graves als een snelweg naar de top. Vultejus benoemde Graves namelijk tot rentmeester, een van de belangrijkste posten in de baronie. Een post die Graves combineerde met de functies van griffier, heemraad en kameraar. In 1747 wist Graves zijn macht nog verder uit te breiden. In dat jaar werd hij stadsburgemeester van IJsselstein. Aangezien de oudste burgemeester stadsburgemeester was, moet hij dus al eerder tot gemenelandsburgemeester zijn verkozen, of misschien had hij met steun van Vultejus direct de hoogste post gekregen. In ieder geval had Vultejus een betrouwbare tweede man nodig, omdat hij regelmatig in Den Haag en Leeuwarden was. Dat betekende dat steeds meer van de dagelijkse bestuurlijke beslommeringen door Graves werden overgenomen.

Met de steun van Vultejus kon Graves zijn machtspositie steeds verder uitbouwen. Daarin ging hij weinig tactvol te werk. Zo werd door hem de schutterij opgeheven omdat die in zijn ogen tot een gezelligheidsvereniging leek te zijn verworven. Er werden slechts drinkgelagen georganiseerd. Die beeldvorming paste in een patroon zoals dat elders zichtbaar was. In Heusden bijvoorbeeld werden de bijeenkomsten van de oude schutterij omineus ‘teerdagen’ genoemd en werd zelfs een aparte rookkamer ingericht in de doelen.¹⁸⁹ Ook de Montfoortse schuttersrekeningen gaan vooral over de aanschaf van bier, brandewijn en tabak en na 1724 werden er zelfs helemaal geen rekeningen meer opgemaakt. De laatste rekeningen lieten ook hier een tekort zien. Het was voor het Montfoortse stadsbestuur echter geen reden om de schutterij op te heffen. In Zwolle werd rond 1750 eveneens ophef gemaakt over malversaties binnen de schutterij.¹⁹⁰

Het opheffen van die schutters zou voor Graves een manier kunnen zijn geweest, om zijn greep op IJsselstein te vergroten. Hij had al een belangrijke stem in het bestuur, had diverse schepenen achter zich en had, omdat er geen gilden bestonden maar neringdoenden aan het stadsbestuur toestemming dienden te vragen, ook op dat terrein een flinke vinger in de pap. De kerkenraad was een zaak apart, maar door de slapende schutterij te beëindigen, ontnam hij eventuele tegenstanders een platform om zich te onttrekken aan zijn invloed. Het is wel een bijzondere beslissing, want een eigen schutterij was alles waarover IJsselstein beschikte in geval van oorlog. Graves had de stad beroofd van haar eigen – al was het nominale – gewapende macht. Het stadsbestuur bleef er aan werken, om van IJsselstein een aantrekkelijke vestigingsplaats te maken. Dat er ondanks de benauwde tijden – er brak in deze periode een aantal malen veepest uit, een grote bedreiging op de vooral op de veeteelt gebaseerde agrarische economie

189 Kool-Blokland, *Heusden*, p. 146 ev.

190 Van Besouw e.a., *Montfoort*, p. 155, Streng, *Stemme*, p. 288

van IJsselstein – hiervoor geld werd vrijgemaakt, bewijst het voorbeeld van het kerkorgel. Ik behandel deze zaak hier, omdat het speelt juist tijdens de zware tijden van de veepest.

Een goed kerkorgel en een goede organist waren voor IJsselstein van eminent belang. Het stadsbestuur probeerde dan ook altijd goede kandidaten aan te trekken, ook al omdat de organisten optraden als muziekleraar. Ze gaven muzieklessen aan de jongens van de Franse en Latijnse school en aan de ‘jongedochters’ van de aanzienlijke inwoners. Niet moet worden onderschat hoe belangrijk een goede organist was bij de wekelijkse kerkdiensten, die door bijna alle gereformeerde inwoners werden bijgewoond, als het al niet was uit religieuze bevoegenheid dan uit sociale dwang. Een schot in de roos was het aantrekken van organist Evert Rittel uit Zaltbommel. Rittel was blijkbaar een echte virtuoso en kon op het bestaande orgel zijn talenten onvoldoende tentoonspreiden. Hij drong aan op een nieuw orgel. Dat ontwikkelde zich tot een prestigekwestie.

In oktober 1747 namelijk ontmoette Jan Graves zijn drost in Den Haag en het eerste waar Vultejus naar vroeg was de toestand van het orgel. Graves kon niet veel anders zeggen dan er niets was veranderd. Vultejus drukte Graves op het hart stappen te gaan ondernemen. Dat schoot schout Rijnhard van der Meulen in het verkeerde keelgat. Die vond dat het tijdsgewricht, met zoveel ellende vanwege de veepest en de internationale oorlogsdreiging, geen grote uitgaven aan zo iets als een orgel legitimeerde.

Van der Meulen had misschien gelijk, bovendien liet zijn kritiek zien dat er onvrede groeide over het optreden van Graves. Zolang zijn machtige beschermer Vultejus leefde, konden zijn tegenstanders echter niet veel uitrichten. Misschien om zijn argumenten kracht bij te zetten, bracht Van der Meulen in herinnering dat hij nog grote leningen had uitstaan aan de baronie, waarvan sommige teruggingen tot 1705. Hij vond het belangrijker dat deze leningen werden terugbetaald. En als dat niet kon, wenste hij een gunstiger rentetarief. Dat dreigement betekende dat Graves op zoek moest gaan naar nieuwe geldbronnen. Misschien was dat de reden dat Graves 182 bomen buiten de IJsselpoort verkocht en hij een nieuwe belasting voor de brouwers invoerde. Die moesten nu net als de wijnkopers belasting betalen over de dranken die in hun huizen werden genuttigd.

Het dreigement mocht niet baten. Bovendien tekende zich hier iets af waar ik later op terug zal komen: een machtsstrijd in het stadsbestuur. Rittel behoorde tot de klik van Graves en dat kan heel goed mee hebben gespeeld in dit conflict. Graves wilde eenvoudigweg zijn wil door drijven. Daarom kreeg in november 1749 de Utrechtse orgelbouwer Bätz officieel de opdracht tot de bouw van een nieuw orgel en in oktober van het jaar daarop konden Evert Rittel en de organist van de Utrechtse Domkerk de nieuwe creatie komen uitproberen. Rittel voer er wel bij: zijn traktement werd verhoogd en hij kreeg een plaats in de schepenbank. Hoe sterk Jan Graves bij de zaak betrokken was, blijkt uit het feit dat hij voor 61 gulden een beeldsnijder aannam om versierwerk op het orgel aan te brengen. De steun van Graves bood Rittel vele mogelijkheden: een paar jaar later verzocht de organist de aanschaf van een vox humana-register. Dat bleek slechts een inleiding op een veel grotere ingreep. Bätz maakte in 1755 een offerte voor een flink aantal nieuwe registers. De ster van Rittel rees nog hoger. Een regent uit Delfshaven hoorde hem in de IJsselsteinse kerk spelen en was zo onder de indruk, dat hij de man ter plekke een vaste betrekking aanbood tegen een hoger honorarium. IJsselstein vreesde de populaire organist

te verliezen en beloofde hem niet alleen een hoger traktement, maar gaf hem eveneens het monopolie op de muzieklessen op de IJsselsteinse scholen.

IJsselstein vergeleken

De veepest leidde overal, ook in de andere vrijsteden tot grote economische ellende. Een vergelijking met Vianen en Leerdam verheldert het belang van de rol van Marie Louise voor IJsselstein. De nabijgelegen vrijstad Vianen kende veel overeenkomsten met IJsselstein. Nadat de heer van Vianen, Frederik Adolph graaf van Lippe, in 1725 de soevereiniteit overdroeg aan de Staten van Holland, werd een commissie uit die Staten belast met het bestuur van Vianen en Ameide. Ook in Vianen verzorgde een drost het dagelijks bestuur. De Statencommissie kwam regelmatig langs om belangrijke beslissingen door te voeren. De rol van de commissie was vergelijkbaar met die van Marie Louise. Zowel in beslissingen op hoog niveau als in de bemoeienis met de dagelijkse gang van zaken. Zo moest ze ingrijpen in een conflict met de secretaris van Ameide, die zijn hoepen opsloeg in de kerk en daarvoor geen vergoeding wenste te betalen. Ook werd paal en perk gesteld aan de exorbitante bedragen die secretaris Van Byland rekende voor zijn diensten.¹⁹¹

Economisch was er een belangrijk verschil met IJsselstein. Vianen had veel meer last van de verhoogde waterstanden van de Lek: niet alleen dreigden dijkdoorbraken, maar het land was zo nat, dat er niet of heel laat gezaaid kon worden. Hennep was een belangrijke bron van inkomsten en die teelt was erg afhankelijk van de waterstanden. De onderzaden van de hennepstengels waren de grondstof voor een belangrijke huisindustrie: zwavelstokken. Ook die was dus afhankelijk van de waterstaatkundige omstandigheden. Omdat de polders zulke slechte mogelijkheden boden, besloten de Staten in 1729 en 1730 een omvangrijk deel te verkopen. Een deel van de ellende werd veroorzaakt door het feit, dat de poldermolens in de omgeving in 1672 door de Fransen waren verwoest en niet opnieuw opgebouwd. Een plan tot wederopbouw werd in 1739 opgesteld. Hoewel een jaar later drie molens maalvaardig waren, steeg het water in de winter van 1741 dusdanig, dat zij het niet konden bolwerken en flinke delen van de polders onder water kwamen te staan. In 1744 was het opnieuw zover: dijken verzakten en braken door. Niet dan met grote kosten werden de vernielingen in de jaren daarna gerepareerd.

De landbouw was dus een kwijnende zaak in Vianen. Het ligt daarmee voor de hand dat ook deze stad naar andere inkomstenbronnen op zoek ging. En alhoewel Vianen zijn best deed om rijkere inwoners van elders aan te trekken, lukte dat veel minder dan in IJsselstein. Zoals eerder gememoreerd werd de belasting op de collaterale successie in Vianen niet geheven, waardoor het voor mensen zonder directe erfgenamen gunstig was om zich in Vianen te vestigen. Hun neefjes en nichten hoefden dan bij hun dood geen belasting te betalen over de erfenis. Dit was onvoldoende om Vianen aantrekkelijk te maken. De grote afhankelijkheid van de landbouw, die lange tijd bleef kwakkelen, bedreigde de rest van de economie. De veepestepidemieën sloegen hard toe.¹⁹² Veel ondersteunende beroepen waren slachtoffer van de crisis en daardoor

191 P. Horden Jzn, *Een kleine geschiedenis van het Land van Vianen* (Amsterdam 1953), p. 141

192 Horden, *Vianen*, p. 222 ev, p. 282

verzwakte de middenstand. Daarnaast beschikte de stad nauwelijks over koophandel en nijverheid. Aanvankelijk beschikte Vianen over een bloeiende vingerhoedindustrie, waarin onder meer de familie Van Rijssel actief was. Vanaf 1729 echter ging het met deze bedrijfstak achteruit en in 1764 werd de laatste vingerhoedfabriek gesloten. Het is opnieuw tekenend dat de Van Rijssels zich als renteniers in IJsselstein vestigden.

De teruggang van de bevolking in Vianen veroorzaakte ook afname van de economische activiteit: het aantal schippers, schoenmakers en smeden bijvoorbeeld verminderde sterk.¹⁹³ De economische crisis duurde tot 1750, maar verder dan een licht herstel kwam het daarna in Vianen niet. Dat blijkt ook uit gegevens over een huizenbelasting: 60% van de bevolking betaalde geen belasting of was ingedeeld in het laagste tarief. Bijna driekwart van de bevolking kan daarmee als armlastig worden omschreven: slechts 2,4% betaalde het hoogste belastingtarief. De middenklasse, die niet meer dan een vijfde van de bevolking vormde, bestond vooral uit voerlieden, bakkers, timmerlieden, schippers en lijndraaiers. Zij waren, in tegenstelling tot IJsselstein, in gilden, georganiseerd, die hun economische situatie nog enigermate wisten te verzachten. De armen waren vooral werkzaam als knopenmaker, wever en schoenmaker.

Ook Leerdam had veel last van overstromingen en natte gronden. Meer dan zes keer in dertig jaar werd de stad getroffen door ernstige overstromingen. Een overgeleverd dagboek uit de tweede helft van de achttiende eeuw spreekt dan ook vooral van veepest en dreigende dijkdoorbraken.¹⁹⁴ Het lijkt er dus op dat de andere vrijsteden in het grensgebied van Holland, Utrecht en Gelderland letterlijk nauwelijks het hoofd boven water konden houden. Alle energie ging naar de strijd tegen het water. In tegenstelling tot IJsselstein bleken Vianen en Leerdam niet in staat er voor te kiezen om de economische basis te verbreden en de afhankelijkheid van de landbouw te verminderen. Voor een deel ligt dat aan de natuurlijke omstandigheden, maar het ontbreken van een duidelijk beleid met een krachtige stimulerende leiding is er zeker ook debet aan. De gevolgen waren ook te merken aan de bevolking: die daalde in sommige plaatsen. Over Vianen werd in 1795 geklaagd dat vele landeigenaren waren weggetrokken en dat de helft van de achterblijvers zo zwaar onder schulden gebukt ging, dat ze geen belasting konden betalen. Een kwart van het bouwland lag ongebruikt. De Staten van Holland als soeverein over Vianen of de Nassause Domeinraad, die Leerdam voor de Oranjes beheerde, bleken veel minder actief op economisch gebied dan bijvoorbeeld Marie Louise. In Leerdam lijkt nauwelijks sprake van enige ondersteuning van buiten, Vianen werd gebruikt als een wingewest, of in ieder geval als een plaats waarvan de schulden zo snel mogelijk afgelost dienden te worden.

Het was niet alleen in de vrijsteden kommer en kwel. Ook voor andere stadjes waren het barre tijden. In Wijk bij Duurstede nam de bevolking gedurende de achttiende eeuw af, ondanks het feit dat het stadsbestuur nieuwe inwoners eveneens trachtte te lokken met belastingvrijstelling.¹⁹⁵ Blijkbaar was er meer nodig om een stad aantrekkelijk te maken. Ook was Wijk regelmatig

193 Koenheim, 'De gilden', p. 44

194 Van Gent, *Leerdam*, p. 485 ev.

195 L. Cortenraede, 'De Wijkse regenten: van timmerman tot rentenier'. Ongepubl. doctoraalscriptie Utrecht, 1983. p. 10 ev.

slachtoffer van veepestuitbraken en wateroverlast. Dat veroorzaakte belastingverhogingen, want er moesten extra inkomsten worden gegenereerd om de rampen het hoofd te bieden. Dat werkte weer negatief op nijverheid en handel. Hier geldt hetzelfde verhaal: een sterke afhankelijkheid van de lokale economie van de kwijnende landbouw ondergroef het hele economische bouwwerk. IJsselstein zocht niet voor niets haar heil in een andere inkomstenbron.

Voor een dergelijk beleid waren elders voorbeelden voorhanden, zoals Heusden en Harderwijk. In Heusden leefde de bevolking eveneens van de landbouw en, door de gunstige ligging aan de rivier de Maas, van de handel met de Hollandse steden. Maar vooral was Heusden een garnizoensstad. Voor een deel speelde dat garnizoen een vergelijkbare rol in de lokale economie als de renteniers in IJsselstein deden. De soldaten en officieren vormden een grote groep van consumenten met wie de tapperijen en herbergen, grote brouwerijen, winkels, grutterijen en bakkerijen goede zaken konden doen. Omdat echter de meeste soldaten veel minder te besteden hadden dan de IJsselsteinse renteniers, kwamen luxueuze winkels en beroepen in Heusden minder voor. Wat de soldaten voor Heusden betekenden, waren de studenten en hoogleraren voor Harderwijk. Althans, in relatieve zin. Harderwijk was vooral een handelsplaats, maar de landbouw speelde hier ook een rol. Was de Veluwe weinig vruchtbaar, juist in de buurt van Harderwijk waren goede weidegronden voorhanden. De veepest sloeg ook hier hard toe en overstromingen van de Zuiderzee en zandverstuivingen vanuit de Veluwe tastten het beschikbare grondareal aan. Omdat het sinds 1675 echter beter ging met de universiteit, groeide het aantal studenten en docenten. Zij zorgden voor leven in de economische brouwerij, terwijl de opkomst van de tabaksteelt en de papiernijverheid een positieve ontwikkeling was. Weliswaar gebeurde dat niet in Harderwijk zelf, maar de overslagfunctie van de stad bood de inwoners de mogelijkheid een graantje mee te pikken.¹⁹⁶

Dat IJsselstein gunstig afstak bij veel andere plaatsen, is door het ontbreken van harde cijfers niet goed aan te tonen. Daar waar wel cijfers beschikbaar zijn, blijken ze vaak gebaseerd op andere onderzoeksmethoden, wat vergelijken lastig maakt. We moeten daarom gebruik maken van meer kwalitatieve indicatoren, zoals het eerder aangehaalde citaat uit de *Tegenwoordige Staat*. Zoals hierboven is aangegeven, bestond een flink deel van de IJsselsteinse bevolking uit financieel draagkrachtige renteniers, die de lokale middenstand stimuleerden en werk bood aan vele dienstboden en knechten. Indirect zorgden ze voor werk voor de boeren en ambachtslieden in het stadje.

Een geslaagde politiek

Op vele fronten was er onder Marie Louise gewerkt aan het leefklimaat en het imago van IJsselstein. Het bestuur was flink geprofessionaliseerd, zowel in personen als processen. De stad was opgeknapt, huizen waren verbeterd en economisch was het een aantrekkelijk oord door lage belastingen en een sterke middenstand. Cultureel en educatief beschikte de stad over kwalitatief hoogwaardige personen en instellingen. Het was Marie Louise gelukt om het stigma van rovershol om te buigen naar een gerieflijk rustoord. Van Tripolis naar Bath. Bath was een

196 J. Duinkerken, *Schepenen aan de Zuiderzee. De magistraat van Harderwijk 1700-1750* (Zutphen 1990), p. 12-13

plaats waar de betere middenstand aangenaam kon verpozen, wat in het dure Londen niet iedereen gegeven was.¹⁹⁷ Zo'n functie vervulde IJsselstein voor de grote steden in het westen van ons land.

197 J. Flanders, *Consuming passions. Leisure and pleasure in Victorian Britain* (London 2006), p. 231 ev

De keerzijde van de medaille 1750-1780

In het vorige hoofdstuk is geschetst hoe op initiatief van Marie Louise van Hessen-Kassel in stad en baronie IJsselstein vernieuwingen werden doorgevoerd op bestuurlijk en economisch gebied. Het werd een plek waar de betere middenstand uit andere delen van de Republiek in redelijke welvaart zijn dagen kon slijten, zonder daarvoor de prijs te moeten betalen die in Amsterdam of Den Haag gebruikelijk was. Feitelijk had de economie van IJsselstein twee pijlers. De baronie was een landbouwgebied en kon zij economisch vergeleken worden met Hollandse en Utrechtse stadjes als Wijk bij Duurstede, Rhenen, Montfoort en Heusden, aan de andere kant werd er, veel meer dan in andere vrijplaatsen zoals Leerdam, Vianen of Culemborg, gebruik gemaakt van de bestuurlijke zelfstandigheid om een economische politiek te voeren, die gericht was op het trekken van kapitaalkrachtige inwoners, die zorgden voor werkgelegenheid en afzetmarkt voor de lokale middenstand. Die laatste pijler kreeg extra belang door vernieuwde uitbraken van de veepest, die vooral na 1740 enorm toesloeg. De situatie op het platteland werd nog verergerd door de groeiende dreiging van overstromingen en wateroverlast. Dat betekende dat de landbouw als fundament wankelde. Om die bedreigingen het hoofd te bieden was een krachtige opstelling van het bestuur noodzakelijk. Maar juist in het midden van de achttiende eeuw dreigde de slagkracht van het stadsbestuur sterk te verzwakken door een intern conflict. Dat conflict toont niet alleen aan hoe belangrijk de rol van Marie Louise was, maar ook hoe afhankelijk ze was van de drost. Toen die connectie tussen baron en drost werd verbroken, veroorzaakte dat een machtsvacuum en een jarenlange machtsstrijd in de baronie. In dit hoofdstuk gaan we in op de oorzaken en gevolgen van die crisis.

De dood van Vultejus

Op 9 mei 1750 kwam schout Rijnhard van der Meulen de vergaderzaal van het stadhuis binnen om de daar bijeengekomen regenten te melden, dat de drost van IJsselstein, Johan Vultejus, de dag ervoor in IJsselstein om 12 uur de laatste adem had uitgeblazen. Het ambt van drost was daarmee vrijgekomen. Van der Meulen probeerde meteen de gelegenheid te gebruiken om substituut-drost Jan Graves uit zijn functie te ontzetten. Deze had zich, zo werd al eerder duidelijk, behoorlijk impopulair gemaakt. Graves ontbeerde, anders dan Vultejus, een natuurlijk sociaal overwicht. Vultejus was iemand van internationale allure, een vertrouweling van Marie Louise, afkomstig uit een familie die al generaties lang diplomaten en bestuurders leverde. Graves'

sociale achtergrond was niet anders dan die van andere IJsselsteinse bestuurders. Ook de Van de Roesten, de 't Hoens en de Beyens kwamen uit een dergelijk milieu en voor hen was het waarschijnlijk minder gemakkelijk te accepteren, door een gelijke gecommandeerd te worden. En dan helemaal door iemand als Jan Graves, die zich behoorlijk arrogant en autoritair opstelde. Nu diens machtige beschermheer was weggefallen, durfde Van der Meulen zijn confraters in het stadsbestuur de vraag voor te leggen of bij het verscheiden van Vultejus niet automatisch de door hem benoemde vervanger ambteloos was geworden. Graves reageerde direct door te stellen dat dit buiten de jurisdictie van het zittende gezelschap viel. De magistraat besloot daarom slechts een brief met het droevige nieuws naar Leeuwarden te sturen.

Graves zat blijkbaar niet stil en wist steun te verkrijgen uit Friesland. Twee maanden later volgde zijn benoeming tot provisioneel drost. Direct ging Graves aan de slag om de financiële zaken van Vultejus op orde te brengen. Vultejus bleek vele leningen te hebben uitstaan aan particulieren en aan de stad en baronie IJsselstein, voor in totaal meer dan 20.000 gulden. Ook latere drosten zullen blijken flinke financiële belangen in de baronie te hebben.¹⁹⁸ Graves had een indrukwekkend aantal functies verzameld en was nu de machtigste man in de baronie geworden. Dat in combinatie met zijn arrogante manier van optreden garandeerde problemen. Had hij al eerder mensen tegen zich in het harnas gejaagd, in de jaren na de dood van Vultejus leek het wel of alle remmen losgingen.

Een voorbeeld dat Graves nog lang zou achtervolgen, was de zaak Beyen. Schepen Johan Franco Beyen diende in 1752 een klacht tegen Graves bij de magistraat in. De zaak draaide om een afrekening van de stadsfinanciën die op 8 juni 1752 was gedaan. Omdat procureur Van Vlooten toen ziek was, was diens taak overgenomen door procureur Coolhaas, met assistentie van procureur Walraad Mos, evenals Beyen een sympathisant van de Hernhutters. Beyen was daarbij aanwezig geweest en na de succesvolle afronding was Coolhaas wat gaan drinken bij herberg Sint Joris. Daar trof hij Jan Graves, die als rentmeester bij de afrekening aanwezig had behoren te zijn, maar niet was komen opdagen. Coolhaas bracht hem op de hoogte van de zaak en Graves bromde: 'het is wel'.¹⁹⁹ Maar blijkbaar had Graves zich later bedacht en had Beyen er van beschuldigd, onvoldoende belastingen te hebben betaald. Hij daagde Beyen voor het gerecht, maar die lag ziek te bed en stuurde slechts een schriftelijke uitleg. Dat papiertje wekte de gram op van Graves, die een hetze begon. Maandenlang werd Beyen iedere week opgeroepen voor de schepenbank te verschijnen en evenzovele keren zegde Beyen af wegens gezondheidsproblemen. Die waren niet uit de lucht gegrepen, Beyen overleed in datzelfde jaar. Uiteindelijk moest Graves bakzeil halen, toen procureur Coolhaas getuigde, dat Graves zelf de rekening al mondeling had goedgekeurd.

De strijd tegen Beyen was er slechts een van vele. Het lijkt erop dat de familie Graves een hele reeks vendetta's uitvocht, nu zij zoveel machtige posities had. Gewelddadig optreden was de familie Graves niet vreemd. Ze voerde een waar schrikbewind uit. Er was niemand die de macht bezat om tegenwicht te bieden. Dat werd veroorzaakt door de grote macht die Graves had

198 Streekarchief Midden Holland, archief weeskamer Schoonhoven nr 1059, inv nr. 337 en FAB, inv nr 1531

199 HUA, Stadsgerecht, inv nr 635-8, zaak 27-4-1752, 13-7-1752 en 20-7-1752

verzameld. Een goede drost kon veel betekenen voor IJsselstein, maar een slechte had evenzeer grote invloed. Marie Louise bevond zich eenvoudigweg te ver weg en had in deze periode, zoals we nog zullen zien, andere dingen aan haar hoofd.

Factiestrijd in het stadsbestuur

Konden de stadsbestuurders bij sommige grote problemen als de regelmatig terugkerende uitbraken van veepest hun persoonlijke animositeit opzij zetten en de handen in een slaan om tot effectieve maatregelen te komen, de onderlinge machtsstrijd bleef sudderen en laaide telkens weer op. Dat hing samen met het feit, dat Marie Louise op te grote afstand stond om daadwerkelijk het bestuur van IJsselstein te kunnen uitvoeren. Onder een geschikte plaatsvervanger, zoals Vultejus, was dat geen enkel probleem. Graves bleek uit ander hout gesneden. Hij leek vooral zijn persoonlijk en familiebelang streng in het oog te houden. Gecombineerd met zijn vaak tactloze handelswijze en een tekort aan sociaal kapitaal veroorzaakte dat grote spanningen. Graves, als rentmeester der domeinen, gecombineerd met het substituutdrosstschap, was de machtigste man in de baronie geworden. Zijn broer Cornelis was schout van Benschop en Noord-Polsbroek, waardoor hij ook zitting had in het baroniebestuur. De familie Graves had daarmee cruciale functies in handen. Als vervanger van de drost was Graves eveneens voorzitter van het baroniebestuur, van het stadsbestuur van IJsselstein en hij had zitting in de criminele rechtbank. In mei 1751 bleken er conflicten tussen verschillende burgemeesters, schepenen en Graves te sluimeren. Inzet was de procureur Jan Willem van Hoogstraten.²⁰⁰ Deze Jan Willem was een zoon van François van Hoogstraten, die secretaris van IJsselstein was geweest. Net als zijn vader behoorde Jan Willem tot de Waalse kerk. Hij was in 1722 geboren in Schoonhoven, studeerde in Utrecht waar hij in 1746 promoveerde. In 1746 was het deze Van Hoogstraten op bevel van Hare Hoogheid verboden om zijn functie nog langer in de baronie uit te oefenen. De schepenbank van IJsselstein had zich, zo bleek toen, niet gehouden aan de ordonnanties die waren opgesteld rond het behandelen van kleine zaken, zaken waarin minder dan 75 gulden boete werd geëist. Die behoorden snel te worden afgehandeld, maar regelmatig werden ze weken vooruit geschoven. Vervolgens werd dan later de datum vervalst. Burgemeester Goris 't Hoen werd in deze fraudezaak geïmpliceerd en moest aftreden. Dat was slechts een tijdelijke bestraffing: bij de volgende verkiezing werd hij opnieuw burgemeester. Misschien had men hem uit medelijden niet al te hard willen straffen. 't Hoen bleek ernstig ziek en overleed in 1752.

200 Jan Willem van Hoogstraten wordt soms genoemd als secretaris van IJsselstein. In deze periode is de secretarisplaats roulerend: Graves, Van Nierop en ook een Theo Buijssenaars treden regelmatig op als secretaris. Het is denkbaar dat ook Van Hoogstraten tijdelijk secretaris is geweest. Zie <http://www.nikhef.nl/~louk/MESKW/generation11.html>. Een zoon van Jan Willem, Samuel, zou een bekende patriot worden in Rotterdam en het daar tot burgemeester brengen. Zie J. de With, 'Het ambachtshuis in Hei- en Boeicop en zijn bewoners', *Het Land van Brederode* 19 (1994), nr 1-2, p. 10-16. Hier is ook een portret van Jan Willem afgebeeld. De tweede zoon van Jan Willem, François, was oranjeaanhangen en werd na een rechtenstudie drost van het Hollands Noorderkwartier en later lid van het Departementaal Bestuur van Holland en hoofdofficier van Rotterdam. Zie: http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu08_01/molh003nieu08_01_1482.htm

Van Hoogstraten werd harder aangepakt: hij kreeg een beroepsverbod.²⁰¹ Tijdens een toevallige ontmoeting in Den Haag met domeinraad Pieter de Beaufort in de lente van 1751 vernam Jan Graves dat schoolmeester Huijbert van Lokhorst Marie Louise ervan probeerde te overtuigen Van Hoogstraten weer aan te stellen als procureur. Toen Graves wat dieper in de zaak dook, ontdekte hij dat Van Hoogstraten reeds af en toe in IJsselsteinse zaken was ingehuurd. Hij bleek zelfs afschriften van rechtszaken in zijn bezit te hebben. Graves stuurde een boze brief naar de magistraat over deze gang van zaken. Tijdens de behandeling daarvan in de vergadering liet Graves zich dusdanig gaan, dat burgemeester Willem Franco Nagge zwaar beledigd ostentatief de zaal verliet.²⁰² Ook gerechtsbode Johan Stutzman keerde zich tegen Graves. Die laatste wenste namelijk het verslag van een verhoor te ontvangen, maar de bode weigerde dat af te geven, zelfs na aandringen van schout en schepenen.

Een paar dagen later botsten Graves en burgemeester Nagge opnieuw en toen kwam de zaak voor de magistraat. Omdat burgemeester en president-schepenen 't Hoen zich ziek meldde, werd de zaak verdaagd. Hoe de zaak uiteindelijk is afgelopen, blijft helaas onduidelijk. Een ding staat als een paal boven water: Graves bleef op het oorlogspad tegen Nagge en Van Hoogstraten. Van Hoogstraten koos eieren voor zijn geld en verliet de baronie. Hij verkreeg een functie als raad van het Hof van justitie van Vianen en Ameide. In 1751 trouwde hij met Maria Johanna Terwen. Hij bezat de heerlijkheid Hei- en Boeicop en werd later procureur-generaal van de provincie Utrecht en raadsheer aan het Hof van Holland. Hij overleed in Den Haag in 1770. Graves' wraak jegens Nagge uitte zich op een andere manier: toen Nagge door een verbouwing in de kerk de kerkbank die hij en zijn familie daar bezaten, iets liet verplaatsen en vergroten, liet Graves die kerkbank tijdens een afwezigheid van Nagge eenvoudigweg afbreken...

De strijd tegen Beyen en Nagge stond niet op zichzelf. Het lijkt erop dat de familie Graves een hele reeks vendetta's uitvocht, nu zij zoveel machtige posities bekleedde. Op 11 augustus 1752 had de vader van Jan Graves, de Benschopse schout Willem Graves, een inval in het huis Zeevliet bij Benschop uitgevoerd. Zeevliet was een van de weinige buitenplaatsen in de Lopikerwaard en Willem was op zoek geweest naar Sara Maria Verhoeven, de weduwe van de rentmeester van de domeinen en Jan Graves' oude patroon, Adriaan Maes.²⁰³ De weduwe gaf echter niet thuis. Dat accepteerde de schout niet. Hij dreigde haar dienstmeid, Elisabeth Ramshofsky, met stokslagen en zelfs de blanke sabel, tot zij hem uiteindelijk binnenliet en daar ging hij als een gek tekeer. Hij stormde door het huis, links en rechts kasten en kisten openbrekend, alle kamers doorzoekend. Hij weigerde uit te leggen waarnaar hij op zoek was. De weduwe Verhoeven bleek in de tuin te zijn en liet, toen ze alle commotie hoorde, haar broer halen. Deze Jan Jacob Verhoeven, kanunnik in het Domkapittel, probeerde de schout te kalmeren en te ontdekken wat er aan de hand was. Dat haalde niets uit. Na lange tijd verdween de schout. Zowel Sara als Jan Jacob klaagden hem aan bij Marie Louise in Leeuwarden. Zulk gedrag kon niet getolereerd worden.

201 S. Jansen, Gerustheid, p. 19

202 Willem Franco was een zoon van Wilhelm Nagge, de vroegere secretaris van Benschop en IJsselstein.

203 Zie E. van Oosterom, 'Zeevliet', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 37/38, 1986, p. 359-362

De aanleiding bleek een langlopend conflict tussen Jan Graves en de Verhoevens. Al in februari 1751 had Graves Jan Jacob Verhoeven gearresteerd. Hij had Jan Jacob willen spreken en die had gezegd: 'ik woon in Utrecht, u kunt me daar komen opzoeken.' Dat had Graves als een belediging opgevat en hij had gewacht tot Jan Jacob in Benschop werd gesignaleerd en had hem toen gearresteerd. Zowel Jan Jacob als diens vader, Samuel Verhoeven, hadden hiertegen geprotesteerd.²⁰⁴ Jan Jacob was minderjarig en had nooit zonder voogd verhoord mogen worden. Er ging een boze brief naar Marie Louise. Die brief werd door Graves niet ontvankelijk verklaard, omdat hij niet van de juiste zegels zou zijn voorzien. Graves eiste daarom een extra boete. Op de gekozen rechte dag kwam alleen schepen Willem Nagge opdagen, en die had geen zin om Graves' kastanjes uit het vuur te halen. Uiteindelijk wenste Jan Jacob niets meer met de zaak te maken te hebben en betaalde hij de boete.²⁰⁵ Daarmee was echter de kous voor Jan Graves nog niet af. Hij schakelde nu zijn broer, Cornelis in. Het tweetal klaagden het personeel van Sara Maria Verhoeven aan, met name de echtgenoot van haar dienstmeisje, Jan Jurgien Ramshofsky. Allereerst probeerde Graves de schepenen van IJsselstein te overtuigen de man te verbannen, maar die vonden dat, voordat zulk een zware straf werd uitgesproken, een rechtszaak aan de orde was. Ramshofsky weigerde echter voor het gerecht te verschijnen.²⁰⁶ Maanden later probeerde Graves Ramshofsky in Utrecht laten arresteren. Ook daar echter werkten de autoriteiten niet klakkeloos mee. Ze wilden Ramshofsky alleen uitleveren als ze inzicht kregen in de aanklachten. Daartoe probeerde Cornelis Graves belastende verklaringen te verzamelen. Graves kreeg Ramshofsky uiteindelijk te pakken en liet hem opsluiten op het kasteel van IJsselstein. De hele zaak bleek slechts te draaien om een beschuldiging van weduwe Dirkje de Kruiff, dat Ramshofsky bij een bezoek aan haar huis zich nogal ruw had gedragen. De knecht kreeg daarop een straf van acht dagen op water en brood. De gewelddadige inval in Zeevliet kan nauwelijks worden gelegitimeerd door deze aanleiding en al helemaal niet het vernielen van de persoonlijke eigendommen van de Verhoevens.

Pieter van der Meulen

Graves gebruikte zijn functies dus op een wijze, die leidde tot vele botsingen met bestuurders en inwoners. Tactloos blafte hij mensen af, liet geweldadige invallen door zijn broer, schout van Benschop, organiseren bij zijn tegenstanders, regelde zaken volgens zijn eigen buien en was volkomen ongrijpbaar. Zijn arrogante optreden duurde voort en leidde tot zoveel aanvaringen met schout Van der Meulen, dat deze wegens gezondheidsproblemen er de brui aan gaf. In 1752 bijvoorbeeld vroeg zoon Pieter van der Meulen verschoning voor zijn vader om nog langer als

204 Deze Samuel (1706-1766) was waarschijnlijk een zoon van de gewezen schout van IJsselstein met dezelfde naam. Hij was na substituut-baljuw in Oudewater te zijn geweest, drost geworden van Hagestein. Een broer, Willem, werd schout in IJsselstein en vervangend rentmeester. Samuel was getrouwd met Anna Cornelia Quint. Graves nam het dus op tegen een langzittende regentenfamilie uit de baronie.

205 HUA, Stadsgerecht IJsselstein, inv nr 635-8, zaak 18-2-1751

206 HUA, Stadsgerecht IJsselstein, inv nr 635-8, zaak 13-7-1752

brandmeester te fungeren. Steeds meer taken besteedde Rijnhard uit aan die zoon.²⁰⁷ Daarmee verschoof het conflict en kreeg Graves steeds meer met Pieter te maken. Die zou zich ontpoppen als de nemesis van de substituut-drost.

Pieter was de jongste zoon van de schout en was geboren in 1729. Na een studie rechten in Utrecht, die hij in 1752 met een promotie afrondde, volgde hij in september van dat jaar zijn vader op. Een van de triviale zaken waarmee deze rechtsgeleerde als schout werd geconfronteerd was een schandaaltje rond Claas Ket. In april 1753 werd de 73-jarige Claas Gerritse Ket in de kerk van IJsselstein betrappt met de bijna dertig jaar jongere weduwe Huybertje van Vreeswijk.²⁰⁸ Pieter van der Meulen was verontwaardigd 'dat dezelve door vuile en onbetamelijke driften vervoert, zig niet hadden onthouden van in het gen. Godshuis op differente wijsen met den anderen vleeselijk te converseeren, met dat gevolg zelve, dat voorn. Huybertje van Vreeswijk weduwe Johannes Olofse de Wit, twijffelde off hier door ook wel beswangert mogte wezen'.²⁰⁹ Beiden hadden elkaar leren kennen in het gasthuis, waar ze 'gealimenteerd' werden. Hun straf was hard en werd direct toegepast. Ze werden uit het gasthuis gezet en verbannen. Om te voorkomen dat ze elkaar snel zouden ontmoeten, werd Claas naar Montfoort geëscorteerd, terwijl Huybertje in 't Gein over de grens werd gezet. Beiden kregen drie gulden mee om van te leven. Dat was uiteraard niet voldoende. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in augustus van dat jaar uit Utrecht bericht kwam dat Claas Ket was gearresteerd en opgesloten zat in het tuchthuis. Daar werd hij geacht in zijn eigen onderhoud te voorzien door te spinnen, maar een 'stijve arm' belette hem te werken. Dat betekende dat schout Pieter naar Utrecht moest afreizen om een financiële regeling te treffen, want als burger van IJsselstein had Ket recht op steun. Dat kostte stad 50 gulden. Daar bleef het niet bij. Een paar maanden later bleek ook Huybertje in Utrecht te zijn opgesloten en werd de stad opnieuw geacht bij te dragen. Dit keer ging het om de aanschaf van nieuwe kleding. Gelukkig voor de stadsfinanciën duurde de alimentatie van Claas niet lang, want in december 1754 overleed hij.

Toen Graves achter de rug om van Pieter van de Meulen bleek te opereren, liet deze dat niet over zijn kant gaan. Van der Meulen klaagde bij domeinraad P.C. Hoijnck van Papendrecht over het feit dat de schepensbank af en toe vergaderde zonder hem daarbij uit te nodigen. Daarbij kwamen zaken aan de orde die hem als schout zeker aangingen. Bovendien mochten de schepenen niet zonder zijn toestemming geconvoceerd te worden. Hij had ze daarop al vaker aangesproken, maar ze trokken zich niets aan van zijn boodschap. Ze beweerden glashard dat hij als schout geen rol speelde bij criminele zaken. Van der Meulen verwees in zijn klacht naar de eed die de

207 Pieter zou in 1798 aangeven dat hij zijn vader op 25 september 1752 officieel als schout was opgevolgd: SAJJ, inv nr-712, 27-9-1798. Rijnhard werd begraven op 7 april 1755. In datzelfde jaar overleden ook de oud-schepens Frederik Pas, de oud-burgemeester Anthony de Ridder en stadssecretaris Cornelis Brauningh. Omdat niet lang daarvoor Johan Franco Beyen en Goris 't Hoen waren overleden, is sprake van een hele generatiewisseling in het bestuur in deze jaren.

208 Huybertje had van stadswege een aanstelling, om het 'horloge' van de kerk en dat op het stadhuis op te winden. Daarnaast had ze een handeltje in melk.

209 SAJJ, inv nr 696, 26-4-1753

schepenen hadden afgelegd. Daaruit bleek wel degelijk dat hij als schout ook in criminele zaken de bepalende rol speelde.²¹⁰

Het is zeker niet ondenkbaar dat Jan Graves erachter zat. Juist in deze tijd namelijk was de substituutdorst in een rechtzaak tegen de weduwe van de in 1752 overleden schepen Johan Franco Beyen verwickeld. In deze zaak wilde Jan Graves waarschijnlijk zo min mogelijk pottenkijkers hebben, zeker als die hem niet gunstig gezind waren. Gezien de slechte relatie met vader Rijnhard, verwachtte Graves geen positief gehoor bij diens zoon. In ieder geval was de relatie tussen beide heren door het conflict met de schepenen duidelijk verslechterd. Dat Graves opnieuw een strijd aanging om zijn macht te versterken, kan samenhangen met een grote teleurstelling die hij in deze tijd te verwerken kreeg: Marie Louise, na jarenlange aarzeling, benoemde eindelijk een nieuwe drost en dat was niet Jan Graves.

Die aarzeling werd veroorzaakt omdat Marie Louise geen van haar vertrouwelingen, die op de post aasden, voor het hoofd wilde stoten. Uiteindelijk werd een compromis gesloten. De Zeeuwse domeinraad Pieter de Beaufort, heer van Duivendijke, sleepte, na betaling van een schadeloosstelling aan de andere kandidaat, baron Robbert Hendrik van Hambroek of Hambroek, de buit binnen.²¹¹ Van Hambroek ontving een bedrag van 15.000 gulden, de helft van de waarde van de ambten. Pieter de Beaufort verkreeg toestemming op het kasteel te wonen, maar zal dat gezien zijn vele andere functies niet frequent hebben gedaan. Hij was begonnen als schepen van Hulst, was vervolgens rentmeester van het Hulsterambacht geworden, had een functie gekregen als dijkgraaf en hoofdingeland van Delfland en nam zitting in de Domeinraad. Die laatste functie behield hij en dat betekende dat hij veel in Den Haag verbleef.²¹²

De benoeming van De Beaufort moet een streep door de rekening van Graves hebben betekend. Na ruim vijf jaar als drost te hebben gefunctioneerd, is het goed denkbaar dat bij hem de verwachting was gegroeid dat ambt zelf te mogen vervullen. Weliswaar hield De Beaufort hem aan als substituut, maar zijn macht was toch minder geworden. Niettemin probeerde Graves de touwtjes in handen te houden en daarvoor was het belangrijk tegenstrevers uit te schakelen. Belangrijkste concurrent was schout Van der Meulen. Het feit dat deze vanaf 1756 slachtoffer werd van een vreemde terreur, doet de verdenking direct op Graves vallen.

Tuinterreur

Wat was er aan de hand? Sinds mei 1756 werden aan het huis van de schout en op het erf achter en naast zijn huis ‘insolentien en baldadigheden gepleegd, ja zelfs openbaar geweldt. Men heeft

210 FAB, inv nr 1679, brief 30-11-1755

211 Zie onder meer S. Jansen, ‘Gerustheid’, p. 7 ev en FAB, inv nr 1532 en 1534. Van Hambroek was heer van Arendhorst en Welevelt en bezat een havezate in Overijssel. Hij was kamerjonker van Marie Louise en verbleef meestal in Leeuwarden. Zijn naam wordt ook wel gespeld als Hambroick.

212 De familie De Beaufort was afkomstig uit het Franse Sedan en had zich eind zestiende eeuw in de Republiek gevestigd. De familie trok naar Hulst, waar zij gedurende de zeventiende en achttiende eeuw vele bestuursfuncties vervulde. Pieter (1688-1777) werd rentmeester van de Nassause domeinen in Hulst en vanaf 1739 was hij lid van de Domeinraad. Hij vestigde zich toen in Den Haag, terwijl zoon Joachim zijn Zeeuwse functies overnam. FAB, inv nr 1545 en 1547

zich niet ontzien over de heiningen en schuttingen te klimmen en vervolgens met messen, degens of ander spul over de muren of langs de stenen te krassen, vruchten te stelen, op de deuren en vensters te slaan, met de voeten te lopen en te stampen, tegen de muren en op het dak stenen te gooien'.²¹³ Aan het begin gebeurde dat alleen in de nacht, maar later werd dat ook in de vroege avond, zodra het donker werd en met name als Van der Meulen zelf niet thuis was. Het kwam steeds vaker voor dat, zodra de schout het huis had verlaten, zijn huisgenoten door deze toestanden werden lastiggevallen. Dat duurde totdat Van der Meulen weer terugkeerde. Daaruit bleek dat hij in de gaten werd gehouden en dat er ook iemand op de uitkijk stond. Het ging dus om een complot of 'samenrotting' van meer dan één 'boosaardig mensch'. Van der Meulen wist niet waarom hij werd aangevallen omdat 'hij immermeer, het zij in zijn particulier, ofte wel in qualiteit als schout, iets was gedaen zoude hebben, waer door hij den haat zijne meedeburgen ofte van iemand van alle de ingeseetenen van gansch IJsselstein naer verdienste zoude hebben geincurreert'. Sterker nog, hij kon verzekeren 'dat hij zig in zijnen daegelijkschen omgang altijd minsaem en bescheiden teegen een ieder gedraegen en in de exercitie van zijn voorz. ampt op alle respecten zijnen plicht betragt heeft, nae het voorbeeldt en op het voetspoor van zijnen vaeder, die dat selve ampt veele jaeren achter den anderen tot volkomen genoeg en heeft waergenomen en bekleet.'

Van der Meulen probeerde van alles om de lastpakken in de kraag te vatten. Met zijn personeel en burens had hij nachtenlang wacht gelopen, maar dat had de baldadigheden alleen maar verergerd. In september 1756 loofde hij daarom een premie uit van vijftig gulden voor ieder, die informatie kon verstrekken. Dat hielp evenmin en daarom ging Van der Meulen tot andere maatregelen over. Hij huurde de knecht Joseph Saintvenant in om zich in zijn privaat op het achtererf met een geladen snaphaan te verstoppen en de onverlaat te arresteren. Dat had echter een heel ander gevolg: een nachtelijke schietpartij, waarbij bijna een dode viel.

Er volgde een intensief onderzoek naar de toedracht. Het bleek uiteindelijk om een misverstand te gaan. Een dienstmeisje had niet begrepen dat Saintvenant die nacht zou waken en had een schaduw in het privaat op het achtererf gezien. Zij haalde er een buurman bij, die in het pikkedonker op Saintvenant stuitte en dacht de boef in kraag te kunnen grijpen. Hetzelfde dacht Saintvenant. Het bleef gelukkig bij enkele rake klappen. Opvallend in de verklaringen is de afwezigheid van de naam van Jan Graves. Als omwonende zou hij toch op zijn minst wakker geschrokken moeten zijn van al deze commotie. Maar nergens komt hij in de verklaringen voor. In oktober kreeg Pieter van der Meulen toestemming om klemmen in zijn tuin te leggen om eventuele nachtelijke bezoekers af te schrikken. Hij moest er wel een bordje bij hangen om onschuldigen te waarschuwen. Hij vroeg om verschoning van de verantwoordelijkheid over eventuele ongelukken die hiervan het gevolg zouden zijn. In december klaagde Van der Meulen bij de magistraat dat noch de klemmen noch een premie van vijftig gulden iets hadden opgeleverd. De nachtelijke toestanden duurden voort. Zijn huisgenoten leefden in grote angst. Dat Graves een rol zou kunnen spelen in het geheel is indirect af te leiden uit de opstelling van het stadsbestuur. Een aantal regenten vroeg zich namelijk openlijk af of Van der Meulen wel

213 Dit en volgende citaten uit: FAB, inv. nr. 1601, diverse getuigenverklaringe en ongedateerde brieven

de waarheid sprak. Blijkbaar was er een groep aanhangers van Graves binnen het bestuur die Van der Meulen niet erg gunstig gezind was. Dat er een dergelijke scheidslijn bestond, tekenden zich af in meerdere botsingen in deze periode. Toen in mei 1757 de tuinterreur weer eens aan de orde kwam, trokken sommigen zelfs het verhaal van de schout 'sterk in twijffel'. Ze verweten Van der Meulen dat hij 'seer spaarsaam is geweest om de sekerheid en de regte gesteldheid van het bewuste geval van tijd tot tijd aan ons te communiceren en wij het selve niet anders als de voorgemelde gerugte weten'.²¹⁴ Zodra de schout bij hen meldde dat aan zijn huis en erf baldadigheden waren uitgehaald, had de magistraat meteen een publicatie doen uitgaan waarin dat werd verboden, en ook een oproep werd gedaan om de dader of daders aan te brengen. Het is dus nogal verwonderlijk dat sommige regenten de hele zaak afdeden als leugens van de schout. Ook kwamen ze terug op het voorval met Joseph Saintvenant. Weliswaar beschuldigden ze Joseph niet van kwade trouw, maar wel waren er onvoorzichtigheden begaan. Daarom twijfelden ze er over om nog verdergaande maatregelen goed te keuren.

De schout wendde zich toen om steun tot Hare Doorluchtige Hoogheid. Hij legde uit dat de aangekondigde maatregelen niet het gewenste resultaat hadden gehad, sterker nog, sindsdien was de overlast alleen maar erger geworden. Het was opnieuw Marie Louise die doortastend optrad. Niet alleen verhoogde zij uit eigen middelen de uitgelopen premie met 50 gulden, zij beloofde dat eventuele bewakers, die een onverlaat mochten neerschieten, bij voorbaat waren vrijgesproken van rechtsvervolging. Haar schout mocht niet langer lastig gevallen door dit soort treiterijen. Hoewel ze een hekel had aan bloedvergieten, vond ze in dit geval de zwaarste lijfstraffen geoorloofd.²¹⁵ Die dreigementen waren voldoende. In de jaren daarna wordt niet meer gesproken over nachtelijke aanvallen op het huis van de schout.

Het is een van de vele voorbeelden van de grote rol die Marie Louise speelde in het bestuur van haar baronie. Hoewel ze zich liet informeren door haar drost en de burgemeesters, nam zij zelf de besluiten en voer daarin haar eigen koers. Dat blijkt keer op keer uit de overgeleverde correspondentie. Met Vultejus is die niet omvangrijk, waarschijnlijk omdat ze veel persoonlijk contact met hem had, maar bijvoorbeeld de briefwisseling met Pieter de Beaufort is behoorlijk uitgebreid. Het blijkt in dit geval ook, dat bij een intern conflict alleen Marie Louise de autoriteit bezat, om het verlossende woord te spreken.

De val van Graves

Enige tijd na deze toestand gaf Marie Louise aan, haar baronie weer eens te willen bezoeken. Dit bezoek, gepland voor de zomer van 1759, werd door Graves, zo lijkt het, uiterst zorgvuldig voorbereid. Misschien had hij signalen ontvangen dat zijn positie niet meer zo stevig was als daarvoor en besloot hij dat het geen kwaad kon op de douairière een goede indruk te maken. Hij bond de verschillende burgemeesters en schouten op het hart om het benodigde ritueel juist uit te voeren. Hijzelf zou uit naam van de regenten de barones welkom heten. Helaas voor

214 SAIJ, inv nr 698, 3-5-1757

215 KHA, AFS, Marie Louise, inv nr A10a-401, 3-9-1757

Graves waren zijn inspaningen tevergeefs. Marie Louise liet op de voor haar zo karakteristieke wijze weten, geen prijs te stellen op grootse ceremonies.²¹⁶

De ruzies binnen het stadsbestuur maken duidelijk, dat er sprake was van partijvorming in IJsselstein. Hoewel de magistraat regelmatig van samenstelling wisselde, bleven steeds twee partijen of facties herkenbaar: ruwweg de groep van Graves en de groep van Van der Meulen. Dit soort partijstrijd kwam in de achttiende eeuw in veel steden voor. Er was in deze eeuw geen sprake van politieke partijen. In de grotere steden werden ‘correspondenties’ ingesteld, groepen van regenten die onderling afspraken maakten om de macht en de bijbehorende baantjes te verdelen. Dat lijkt in moderne ogen misschien verwerpelijk, maar vaak waren die correspondenties opgericht om de strijd om de ambten in goede banen te leiden en de stad bestuurbaar te houden. Aan de andere kant kon het ook leiden tot factiestrijd, als de verschillende correspondenties elkaar geen ruimte gunden.²¹⁷ Soms werd de stadhouder ingeschakeld door de onderliggende factie om de strijd in haar voordeel te beslechten. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Holland op grote schaal in 1747, toen Willem IV als stadhouder werd benoemd. In Oudewater probeerde een groep regenten toen de stadhouder voor haar karretje te spannen.²¹⁸

In kleinere steden, zoals Wijk bij Duurstede of Montfoort, was er over het algemeen weinig strijd tussen groepen regenten die elkaar een plek op het pluche betwistten. Dat kwam omdat daar meestal te weinig mensen waren om alle ambten te vervullen. Er waren niet zoveel regenten dat een deel jarenlang zonder baan bleef. Maar als er iets bijzonders gebeurde bleek ook hier dat men zich aaneensloot om de strijd aan te gaan. In Montfoort gebeurde dat bij persoonlijke vetes en ook als iemand teveel macht naar zich toetrok.²¹⁹ Zo’n situatie is dus vergelijkbaar met de rol van Graves in dit conflict. Familierelaties konden daar dwars doorheen lopen en ook Staats- of Oranjegezindheid speelde daarin soms een rol. Een dergelijk gevecht kon zich lang uitspinnen. Voor Montfoort blijkt er een grens te lopen tussen autochtone bestuurders en mensen van buiten. Bossaers heeft dit verschijnsel onderzocht voor zeven steden in Noord-Holland en kwam tot de conclusie dat de verdeling autochtoon-allochtoon per plaats zo verschillend is, dat er geen echt patroon in valt te ontdekken.²²⁰

In IJsselstein, net als bijvoorbeeld in Purmerend en Wijk bij Duurstede, kwamen, zoals eerder is beschreven, veel regenten van buiten. Logisch misschien gezien het karakter van de IJsselsteinse bevolking. Door het aantrekken van renteniers die vaak elders ervaring hadden opgedaan als koopman of regent, werd de ‘pool’ van mogelijke bestuurders regelmatig ververst. In Wijk was het zelfs door de afname van de eigen bevolking van groot belang om mensen van buiten aan

216 Zie Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 315-316

217 Zie voor een overzicht van de historiografie van dit verschijnsel onder meer Bossaers, *Kintsbeen*, Inleiding.

218 N. Stoppelenburg, ‘Elite en stadsbestuur van het achttiende-eeuwse Oudewater’, *Heemtjdinghen*, geaccepteerd januari 2009.

219 Van Besouw, *Montfoort*, p. 104, 114, 166

220 Bossaers, *Kintsbeen*, p. 107

te trekken.²²¹ Net als in IJsselstein en bijvoorbeeld Rhenen,²²² waren er in Wijk enkele families die regelmatig vertegenwoordigers in het stadsbestuur hadden, maar er waren weinig barrières voor allochtone inwoners om deel uit te maken van de schepenbank. Dit patroon is ook voor Harderwijk herkenbaar.²²³ Voor het burgemeestersambt was dat nauwelijks lastiger. Het had vooral te maken met het geringe aanbod. Dat betekende ook dat als een conflict was uitgevochten personen uit de ‘verliezende’ partij vrij vlot weer een plek als regent kregen aangeboden.

In het conflict rond Graves speelden daarom de hiervoor beschreven mechanismen van uitsluiting geen rol. Er werden geen nieuwkomers buiten de regering gehouden en er was geen onderliggende partij die geen ambten kreeg toegeschoven. Daarvoor waren er te weinig geschikte kandidaten. Men zat aan elkaar vast en dat zorgde juist voor de bestuurlijke impasse. Geen partij kon genoeg aanhangers mobiliseren. Bij zaken van levensbelang, zoals de veepest of de brandveiligheid, waren de regenten in staat om hun persoonlijke zaken opzij te zetten, maar in andere conflicten speelden die hoog op. Soms had het te maken met beroepsnijd, zoals tussen de artsen in de stad. Die kozen partij om hun eigenbelang zeker te stellen. Een man als Rittel, de enige organist die ooit in de stadsregering zitting had, was een creatuur van Graves en stemde altijd met hem mee. Door gebrek aan bronnen weten we niet, wat de motieven waren voor de andere bestuurders om voor een bepaalde factie te kiezen, maar het is duidelijk dat de grenzen scherp werden getrokken en de heren onverzoenlijk tegenover elkaar stonden. Een onderscheid naar Oranje- of staatsgezindheid is niet van toepassing.

Deze situatie kon voortduren door de specifieke bestuurlijke opzet van de baronie. Marie Louise had het als soeverein voor het zeggen maar bevond zich meestal in Leeuwarden. Daarom moest ze haar autoriteit uitbesteden aan de drost. Onder Vultejus ging dat goed, maar door haar uitstel om een nieuwe functionaris te benoemen, verminderde haar directe invloed. Zij was afhankelijk van wat de verschillende partijen haar meedeelden en die boodschappen waren uiteraard sterk gekleurd. Graves kon lange tijd zijn gang gaan. Marie Louise greep pas in, toen de stadsregering in een ernstige impasse was geraakt. Het duurde lang voordat ze een nieuwe drost aanstelde. Na de aanstelling van De Beaufort bleek ook hij een tijdlang de situatie te gedogen. Hij was bij uitstek de figuur, die de zaak moest oplossen, maar hij probeerde de kool en de geit te sparen. Bovendien was ook hij veel afwezig. Dat zorgde voor een verlamming in het bestuur. Vroeg of laat echter zou Graves zijn hand overspelen. Dat was ingebakken in zijn persoonlijkheid. In de uitoefening van zijn ambt had Graves veel vijanden gemaakt. Schout Van der Meulen vormde samen met enkele schepenen cq burgemeesters een factie die zich tegen hem keerde. Dit groepje was op zoek naar een manier om Graves te wippen. De vicedrost leek echter lange tijd onaantastbaar. Zijn positie werd minder machtig toen een nieuwe drost werd benoemd.

221 Cortenraede, Wijkse regenten, p. 131

222 In Rhenen was er een handjevol families, die vaak onderling verwant waren, die gedurende de gehele achttiende eeuw afgevaardigden in het stadsbestuur hadden. Dit lijkt echter niet tot onvrede onder de bevolking te hebben geleid. Noch in 1747, 1786 of 1795 kwamen er geluiden uit de samenleving om andere bestuurders te benoemen. Zie F. Vogelzang, ‘Een enclave van rust, 1780-1788’ en ‘Rhenen in de Bataafse tijd, 1794-1806’, in: L. Bultje-Van Dillen e.a. red., *Geschiedenis van Rhenen* (Utrecht 2008), p. 268-277 en 278-285.

223 Duinkerken, *Schepenen*, p. 128

Zolang deze zich afstandelijk opstelde, bleef Graves'speelruimte groot. Een ondergeschikte zaak, die zich al sinds 1753 voortsleepte, werd zijn ondergang.²²⁴ Drost Joachim de Beaufort, die inmiddels zijn vader was opgevolgd, werd tot actie gedwongen.

Het struikelblok voor Graves was een nieuwe kruistocht tegen Johan Franco Beyen. Die kruistocht was begonnen met een conflict tussen Graves en Beyen over de afrekening van de stadsfinanciën, dat al eerder is beschreven. Graves had toen bakzeil moeten halen, maar zag een nieuwe kans na het overlijden van Beyen in 1752. Toen namelijk daagde hij de weduwe van de oud-schepen, Arnolda Catharina van Esch, voor het gerecht. Dat juridische gevecht had toen een heel vreemd verloop gehad. Aanvankelijk had Van Esch niet gereageerd op de oproepen van Graves. Ze werd toen bij verstek veroordeeld.²²⁵ Daarna had echter de weduwe rechtsbijstand gezocht en haar procureur, Vermeij, pakte de zaak voortvarend aan. Hij begon van Graves te eisen duidelijk te maken welke beschuldigingen nu precies aan het adres van zijn cliënt gericht waren. Graves probeerde tijd te winnen. Hij beweerde die papieren nog niet op orde te hebben en trachtte tegelijkertijd Vermeij in diskrediet te brengen. De man zou geen ervaring hebben met het IJsselsteinse rechtssysteem, waardoor hij allerlei procedurefouten maakte, wat de zaak maar onnodig verlengde. Vermeij toonde echter aan dat hij toestemming had om in IJsselstein een zaak aan te brengen en hield vol dat hij inzage wenste in de papieren van Graves. De schepenenbank gaf Vermeij gelijk. Graves wist drie maanden lang iedere week uitstel te vragen, maar moest in december toch zijn administratie overgeven. Vermeij kon op basis daarvan de beschuldigingen van Graves weerleggen. De vicedrost vroeg toen opnieuw om uitstel. De zaak was inmiddels juridisch te ingewikkeld geworden voor de schepenen, die van beide kemphanen een voorschot verlangden om twee neutrale rechtsgeleerden te kunnen in huren. Dat gebeurde en die kwamen al snel tot de conclusie dat Graves' zaak niet ontvankelijk was.²²⁶

Toen Van Esch deze zaak had gewonnen, durfde ze ook een tweede conflict met Graves aan de orde te stellen. Die had namelijk meer pijlen op zijn boog gehad. Deze tweede zaak had te maken met de grote financiële steun die Beyen aan de Hernhutters had gegeven. Van Esch had na zijn dood geprobeerd deze leningen terug te vorderen, maar niet altijd met resultaat. Ze was daarom in financiële problemen gekomen en daar had Graves misbruik van gemaakt. In 1763 beschuldigde Van Esch Graves van malversaties. Van Esch besloot nu de zaak onder de aandacht van Marie Louise te brengen, die haar domeinraad Pieter de Beaufort opdracht gaf, de zaak uit te zoeken.

Pieter de Beaufort had in 1762, zoals afgesproken bij zijn aanvaarding van de drostfunctie, die laatste taak overgedaan aan zijn zoon Joachim Ferdinand. Deze kreeg de zaak via zijn vader in behandeling. Hij had zich in het IJsselsteinse conflict tot nog toe neutraal opgesteld, waarmee feitelijk Graves zijn gang had kunnen gaan. Nu echter kon hij niet langer vanaf de zijlijn toekijken. Al vond De Beaufort alle moeite wat overdreven, hij besloot om Van Esch' klacht serieus te onderzoeken. Dat lijkt vooral te zijn gebeurd onder druk van Marie Louise. Zij wenste recht te

224 Zie onder meer S. Jansen, *Gerustheid*, p. 12 ev

225 HUA, Stadsgerecht IJsselstein, inv nr 635-8, zaak 19-7-1753

226 HUA, Stadsgerecht IJsselstein, inv nr 635-8, 3-10-1754, 12-12-1754, 21-4-1755 en 12-5-1755

laten geschieden aan al haar onderdanen. De Beaufort greep die druk aan om zichzelf buiten schot te houden. Blijkbaar voelde hij niet veel voor een strijd. Niet hij was verantwoordelijk voor dit onderzoek, zo liet hij weten, hij voerde slechts de opdracht van de barones uit. Een ietwat lafhartige houding.

Graves reageerde geprikkeld. Hij voelde zich in zijn goede naam aangetast door de beschuldigingen van Van Esch, een bejaarde dame, die, zo suggereerde hij, niet helemaal toerekeningsvatbaar was. De Beauforts keuze voor de leden van de onderzoekscommissie was echter veelzeggend en beslist niet neutraal. De leiding kreeg schout Pieter van der Meulen. Daarmee was het vonnis van Graves getekend. Deze commissie, die uitsluitend uit zijn tegenstanders bestond, kwam – niet verrassend – tot de conclusie, dat Graves inderdaad fraude had gepleegd. Ze had daarbij niet alleen de zaak Beyen bekeken, maar alle papieren van Graves tegen het licht gehouden. Daarbij waren zeer veel ongerechtigheden aan het licht gekomen. Op 22 mei 1763 werd Graves vrij eenvoudig uit zijn functie ontheven. Het leek een anticlimax na zo'n reeks conflicten, maar Graves liet dat niet op zich zitten. Een jarenlange strijd zou volgen.

Vlak na deze afzetting kwam op 30 juni 1763 Jan Graves aan het bestuur van de baronie meedelen, dat Marie Louise binnenkort op bezoek wenste te komen. Het bezoek moet onder gespannen omstandigheden hebben plaatsgehad. Graves was net uit zijn functie van substituutdrost ontheven en na kort door burgemeester Willem van Fick te zijn vervangen, was sinds 23 juni Graves' grote tegenspeler Pieter van der Meulen provisioneel als substituut aangesteld. Hij was het dan ook die opdracht gaf om te zorgen voor goede plaatsen in de kerk voor Marie Louise en haar gevolg. Zij kregen de banken van enkele lokale *grande dames*, de kameniersters van de douairière werden gezeten in de bank van de juffrouwen van de Franse kostschool. Behalve deze volksverhuizing in de kerk wenste Marie Louise weinig ophef te maken tijdens haar bezoek. Ze deed een verzoek aan de vicedrost de 'uiterlijk verschuldigde eerbewijzingen'²²⁷ achterwege te laten. Ze liet weten geen behoefte te hebben aan klokgelui en vlaggen. Dat vond Van der Meulen toch wel wat erg sober. Misschien om niet onder te doen voor zijn voorganger, of zijn nog wankel positie wat te versterken, riep hij zijn mederegenten op, die dag toch hun opwachting te maken bij de herberg De Vergulde Wagen, even buiten de Benschopperpoort. De magistraten van IJsselstein, Benschop en Noord-Polsbroek stonden daar 'en corps' in vol ornaat toen de kolonne arriveerde. Voorop reed domeinraad Pieter de Beaufort, gevolgd door een koets getrokken door zes grauwe paarden. Daarin was Hare Hoogheid gezeten, vergezeld door freule Van Hambroek. Zij en haar gevolg werden bij De Vergulde Wagen kort toegesproken. Daar rustte de barones even uit om haar reis te vervolgen naar het kasteel. De gerechtsbode Bartholomeus Rommel kwam even later melden dat de heren die middag op audiëntie werden verwacht.²²⁸ De verzamelde heren begaven zich om 3 uur van het stadhuis naar het kasteel, waar ze door enkele kamerheren werden begroet. Raad De Beaufort ontving ze in de hal en begeleidde de heren naar de ontvangstzaal, die zo was ingericht dat de douairiere vanuit haar

227 SAIJ, inv nr 706, 30-6-1763

228 Afkomstig uit Franken in Duitsland, had hij zich via Friesland in 1746 in IJsselstein gevestigd. Rommel was luthers en kreeg toestemming zijn kinderen door een lutherse predikant in het tuinhuis op het kasteel te laten dopen. Hij was behalve tuinman ook vanaf 1749 aangesteld als doodgraver. Hij volgde daarin Aernout van Slenk op.

stoel uitzicht had op de tuin. In volgorde van rang kwamen de heren langs en maakten een diepe buiging. Van der Meulen hield zich wat op de achtergrond en toen iedereen gezeten was, trad hij binnen en maakte een diepe 'salvering', presenteerde namens de aanwezigen Hare Hoogheid een passend compliment dat door hare doorluchtige hoogheid 'in seer gratieuse en aandoenlijke woorden beantwoord' werd.²²⁹ Daarna verlieten de aanwezigen de zaal en werden door de dienaren naar de binnenplaats begeleid om daarna ieder zijns weegs te gaan. Vijf dagen later, op zondag, ging het gerucht dat Marie Louise de volgende dag haar reis naar Soestdijk wenste voort te zetten. Van der Meulen probeerde nog een afscheidsbezoek te regelen, maar daar wilde hare hoogheid niets van weten. Ze wenste vroeg te vertrekken en om harentwil hoefden de heren niet langs te komen.

Het is onduidelijk of ze zich over de toestand in IJsselstein nader heeft laten informeren. In deze jaren had Marie Louise minder aandacht voor haar baronie. Stadhouders Willem IV was vrij snel na zijn benoeming overleden, in 1751. Zijn weduwe, Anna van Hannover, werd regentes voor de minderjarige Willem V. Acht jaar later overleed ook Anna, waardoor meer verantwoordelijkheden op de schouders van Marie Louise terecht kwamen. De tijden waren onrustig, de oude tegenstellingen tussen Oranje- en staatzinners uitten zich in een pamflettenstrijd. Het is goed denkbaar dat deze nationale zaken alle energie van de ouder wordende Marie Louise opslokten. De baronie raakte op de achtergrond. De gevolgen waren direct zichtbaar.²³⁰

Veranderingen onder Willem V

94 Het bezoek in 1763 zou de laatste keer zijn dat Marie Louise IJsselstein bezocht. Haar gezondheid ging achteruit, wat ook te merken is uit haar brieven uit de laatste jaren van haar leven. Het moeten minder aangename jaren zijn geweest. Dierbaren uit haar directe omgeving stierven en ook zijzelf sprak regelmatig over haar eigen aanstaande dood. Die ziekten kunnen mede oorzaak zijn geweest dat ze zich minder intensief met haar baronie had bemoeid. Ook dat had Graves mogelijkheden geboden zijn macht uit te breiden. Begin 1765 gaf Marie Louise nog wat wijzigingen aan haar doodskleed aan en sprak de hoop uit, in ieder geval Pasen van dat jaar nog te mogen meemaken. Dat gebeurde net niet. Op 9 april overleed ze in Leeuwarden in het bijzijn van haar hofhouding. Het lichaam werd in een loden kist gelegd en – zoals Marie Louise uitdrukkelijk had laten vastleggen – niet gebalsemd. Pas op 13 juni vond de begrafenis plaats en werd ze te rusten gelegd in de Jacobijnerkerk, naast Johan Willem Friso. Duizenden waren in rouw.²³¹

Op de vergadering van 16 april 1765 van het IJsselsteinse stadsbestuur werden de gasthuismeesters, schoolmeester, koster, gerechtsbode en andere stedelijke beambten uitgenodigd. Hen werd de

229 SAJJ, inv nr 706, 5-7-1763

230 J.A.F. de Jongste, 'De Republiek onder het erfstadhouderschap 1747-1780', in: D.P. Blok ea, red, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1980) dl 9, p. 73-91, aldaar p. 86

231 In 1795 werd deze kerk door een groep Patriotten geplunderd. Het graf van Marie Louise werd opgebroken en de kisten kapotgemaakt. De beenderen werden door de kerk gesmeten, met haar 'schenkel' werd getrommeld en haar hoofd van de romp getrokken. In de negentiende eeuw werd een kistje bijgezet waar naar zeggen de schedel van Marie Louise was opgeborgen. Zie Jagtenberg, *Marijke Meu*, p. 263-264

droevige mededeling overgebracht dat Hare Hoogheid was komen te overlijden en de stad en baronie daarmee direct onder het bewind waren gekomen van prins Willem V.²³² Alle aanwezigen dienden Zijne Hoogheid als hun wettige heer te erkennen. De hertog van Brunswijk²³³ had opdracht gekregen, om alle ambtenaren in hun eed te bevestigen en opnieuw aan te nemen. De oude eed aan de douairière verviel en alle ambtenaren, drost, burgemeester, schout en schepenen legden de eed af aan Willem, nu 'in onse boesem terug komt vallen, de stad en baronnie van IJsselstein, met alle hoogheden, regten, en geregtigheden en alle verdere ap- en dependentien'.²³⁴ Ieder herhaalde de woorden: 'wij, vicedrossaard, schoutten, en magistraten der stad, en drie schoutampten deser heerlijkheid en baronnie, so voor ons selven en als repraesenterende de borgers, in- en opgesetenen, uitmakende de gehele corpus deser baronnie gelooven, en sweren aan Sijne Hoogheid den Here Prince van Orange en Nassauw, als wettigen heer en baron gehouwen en getrouw te sullen zijn en desselfs hoogheden, regten en geregtigheden na onse beste vermogens te sullen mainteneeren, en handhaven; zoowaaragtig helpe ons god almagtig'.²³⁵ Alle ambtenaren en regenten werden daarna in hun oude functies bevestigd. Ook functionarissen als de rector van de Latijnse school, de koster en de schoolmeester kregen op het stadhuis te horen dat de prins zo vriendelijk was geweest om hen in hun functie te continueren. Een jaar later besloot Pieter van der Meulen, nog steeds als voorlopig opvolger van Graves, samen met de burgemeesters Van Fick en 't Hoen naar Den Haag te gaan om de prins met zijn meerderjarigheid te feliciteren. Ze konden na terugkeer de magistraat berichten dat de prins hen allerhartelijkst had ontvangen. Ze beraadden zich op de gifte, die traditiegetrouw aan de nieuwe soeverein door de baronie werd geschonken.²³⁶ Misschien diende het bezoek er ook wel toe, de prins te herinneren aan het feit, dat er nog steeds geen officiële benoeming had plaatsgevonden voor de functies van substituut-drost en rentmeester. Pieter van der Meulen was slechts plaatsvervanger van de afgezette Graves. Waarschijnlijk waren het overlijden van Marie Louise en het wachten op de meerderjarigheid van Willem V daar mede oorzaak van, maar in 1767 werd de stadhouder zelf ongeduldig.²³⁷ Hij schoof een kapitein ter zee naar voren als kandidaat voor het rentmeestersambt. Toen bleek dat de afzettingsprocedure van Graves nog in een dusdanig stadium verkeerde dat van een opvolger geen sprake kon zijn. Er moest nog

232 Zie onder meer FAB, inv nr 1555

233 Lodewijk Ernst, hertog van Brunswijk-Wolffenbüttel (1717-1788), veldmaarschalk van de republiek, gouverneur van 's Hertogenbosch en jarenlang voogd en raadsman van de prins. Hij nam diverse zaken voor hem waar maar werd in 1784 gedwongen de Republiek te verlaten.

234 SAJJ, inv nr 706, 16-4-1765

235 SAJJ, inv nr 706, 16-4-1765

236 SAJJ, inv nr 699, 18-3-1766 en 17-4-1766

237 De stadhouder, anders dan Marie Louise, had een enorm aantal functies en taken en werd wel de drukste prins in Europa genoemd (zie Gabriëls, *Heren*, p. 82). Het is een wonder dat hij er aan toekwam zich met de baronie bezig te houden: waarschijnlijk was Willem V benaderd door mensen die een functie voor zichzelf of een familielid op het oog hadden. Juist doordat de aandacht van de Oranjes nu veel minder op IJsselstein was gericht dan onder de douairière, nam het belang van de rol van de drost en die van de Domeinraad toe.

heel wat uitgezocht worden. Dat ontstemde de prins. Toch duurde het nog twee jaar voordat de zaak eindelijk afgerond werd.

Er waren verschillende kandidaten voor de posten van vicedrost en rentmeester. Pieter van der Meulen, die beide taken al enkele jaren vervulde, leek de beste papieren te hebben. Van der Meulen zelf beweerde bovendien, dat de douairière hem min of meer met deze posten had bedacht. Hij staaft dat met bewijzen. Zo was hij door de baronesse als heemraad aangesteld en had toen gevraagd de functies van rentmeester en griffier van de lenen te mogen bekleden. Omdat die functies minder gemakkelijk te combineren waren met zijn werk als schout, had hij aangeboden van die laatste functie afstand te doen. Een tweede argument was dat hij inmiddels ook kameraar van het hoogheemraadschap van de Lekdijk Benedendams was geworden en goed was ingevoerd in de verschillende administraties. De waarneming van het rentmeestersambt, die hij nu al enige tijd uitvoerde, bracht hem slechts 1000 gulden op. Hij had zich voor een jaar aan die taak verbonden, maar wilde daar, als hij dat langer moest doen, wel een billijke beloning voor ontvangen. Hij bood echter aan, dat als de keuze op hem zou vallen, hij af zou zien van deze beloning voor de waarneming van het rentmeesterschap.²³⁸

Zijn kandidatuur gaf echter ook problemen. Het uitkopen van Van der Meulen als schout kostte de baronie 16.500 gulden en het aanstellen van een nieuwe schout nog eens 3000 gulden. Bovendien hing de schaduw van het geval Graves boven de zaak. Men had aan den lijve ondervonden wat het effect kon zijn van de concentratie van functies en dus macht in de handen van één persoon. Het lijkt er op dat De Beaufort liever de functies van hoogheemraad, vicedrost en rentmeester wilde spreiden. In een ongedateerde brief werd zelfs geopperd, dat de drost zelf de functie van hoogheemraad diende te bekleden. Maar dat zou voor hem financieel nogal ongunstig uitpakken, want dat was onverenigbaar met zijn ambten in Hulst.²³⁹ Van der Meulen was de enige kandidaat voor de combinatie van functies. Andere kandidaten hadden zich geconcentreerd op het rentmeesterschap.

Veruit de meeste kans maakte de uit Sluis afkomstige Cornelis Johannes van Affelen Codde, gewezen vroedschap in Monnikendam en advocaat in Bergen op Zoom.²⁴⁰ Hij bood voor de post 16.000 gulden en verhoogde dat later tot 16.500 gulden. De Domeinraad bleek verdeeld over de aanstelling. In een niet ondertekende (maar waarschijnlijk van Joachim de Beaufort afkomstige) brief in het dossier staan redenen om voor Van der Meulen te kiezen. Deze kandidaat had niet alleen het hoogste bedrag geboden, hij had aangegeven het schoutambt te willen opgeven en had in de afgelopen tijd laten zien deze functies met de grootste accuratesse te kunnen uitvoeren. Bovendien had hij nog eens een hoog bod uitgebracht op de functie van hoogheemraad. En

238 FAB, inv nr. 1559, 29-7-1769

239 S. Jansen beweert dat De Beaufort moest kiezen tussen het drostambt van Hulst en dat van IJsselstein en dat hij door voor Hulst te kiezen, uit zijn ambten in IJsselstein werd ontslagen. Dit is dus niet geheel juist: Joachim de Beaufort bleef drost van IJsselstein totdat hij in 1795 werd afgezet. Hij kon echter niet alle ambten combineren en stelde daarom enkele plaatsvervangers aan. Onder meer moest hij het rentmeestersambt van Hulst laten schieten. Zie S. Jansen, *Gerustheid*, p. 8. en *Inventaris op familiearchief De Beaufort*, HUA 1985

240 In Monnikendam was hij tussen 1765-1767 vroedschap. Zie Bossaers, *Van Kintsbeen*, p. 232. Groene Hartarchieven, inv nr 122, geeft aan dat Van Affelen Codde ook de pacht op de 40ste/80ste penning in Gouda had gekocht, in 1764.

aangezien die laatste functie meestal gecombineerd werd met die van kameraar, zou een keuze voor een andere kandidaat ook inhouden, dat deze twee functies in verschillende handen terecht zouden komen. Van der Meulen zelf deed nog een laatste poging om de ambten toegewezen te krijgen. Hij gaf aan dat hij het rentmeesterschap voorlopig nog voor de huidige, lage, vergoeding wilde blijven waarnemen en sprak uit, bereid te zijn afstand te willen doen van alle inkomsten die hij nog te goed had. Uiteindelijk kon de Domeinraad niet tot een unanieme keuze komen en werd de zaak bij Willem V neergelegd. Deze koos Van Affelen Codde als rentmeester en Van der Meulen als vicedrost. Laatstgenoemde bleef eveneens fungeren als schout. Dergelijke kool-en-geit sparende uitspraken waren typerend voor de persoonlijkheid van Willem V, die weinig doortastend was en eindeloos kon delibereren. In dit geval kan het heel goed zijn, dat de toestanden rond Jan Graves zijn raadgevers had ingegeven, liever een verdeling van macht te kiezen.

De strijd met Graves

Van der Meulen en Van Affelen Codde kregen in hun nieuwe waardigheid meteen te maken met de nog steeds onafgesloten zaken rond hun voorganger Graves. Dat zou leiden tot een jarenlange strijd om de financiële afrekening tot een goed einde te brengen. Graves zelf zag in de wisseling van de macht in Den Haag een mogelijkheid om zijn zaak opnieuw onder de aandacht te brengen. Hij stuurde een rekest aan de Domeinraad waarin hij verantwoording aflegde. Hij beschreef zijn carrière als rentmeester, griffier en kameraar van het heemraadschap. Hij benadrukte dat hij in zijn werk altijd zeer zorgvuldig was geweest en dat er nooit discrepanties in de afrekeningen waren voorgekomen. Hij wenste bewijzen te overleggen in de vorm van brieven van het College van heemraden en zelfs van bedankjes van Hare Hoogheid. Na zijn eigen positie te hebben verklaard, ging hij in de aanval. Zijn afzetting weet hij volkomen aan Pieter de Beaufort. Tussen Graves en De Beaufort waren conflicten gerezen over het substituutdrosschap. De Beaufort had hem van allerlei zaken beschuldigd, waaronder de fraudezaak rond Beyen, zonder dat Graves inzage had gekregen in de stukken en zich dus goed had kunnen verdedigen. Daarna was de jaarafrekening van 1763 gebruikt om hem nog meer in diskrediet te brengen en de jaarrekening van 1764 was zelfs door De Beaufort ingenomen, zodat Graves die nooit had kunnen afsluiten. Graves hoopte dat de prins deze zaak tot de grond zou willen uitzoeken, zodat recht kon geschieden. Hij verklaarde gaarne zijn zaak voor de Domeinraad toe te willen lichten en samen met Pieter de Beaufort gehoord te worden. Als mocht blijken dat hij schuldig was, dan was hij bereid zijn straf te ondergaan. Mocht men hem echter onschuldig bevinden, dan was niet minder dan schadeloosstelling en teruggave van zijn functies en ambten op zijn plaats. Om duidelijkheid te krijgen in de financiële toestand en de lopende zaken niet te laten versloffen, werd Pieter van der Meulen door drost Joachim de Beaufort aangesteld als waarnemend rentmeester. Hij stuitte daarbij op zoveel vreemde transacties, dat hij een hele

lijst van fraudegevallen samenstelde. Graves probeerde die vervolgens te weerleggen. De jaren die volgden wist Graves telkens de afrekening te blokkeren.

De domeinraden wilden van de zaak af en stelden een compromis voor. Graves zou een gedeeltelijke schadeloosstelling krijgen. Die weigerde hij te accepteren. Willem V besloot de zaak Graves opnieuw voor te leggen aan de Domeinraad en gelastte om Graves de beschikking te geven over alle relevante documenten, zodat eindelijk de financiën konden worden afgerond. Dat was Graves niet voldoende. Hij wilde zich ook verdedigen tegen de beschuldigingen die zijn opvolger aan zijn adres zou hebben geuit. Hij eiste daarom inzage in de documenten waarin die beschuldigingen zouden zijn vastgelegd. De zaak bleef jarenlang doorsukkelen, maar op 7 januari 1768 kwam het tot een verrassende doorbraak. Pieter en Joachim de Beaufort zagen plotseling af van verdere acties tegen Graves. Dat kan samenhangen met het feit, dat de Domeinraad tot de conclusie was gekomen, dat de De Beauforts rond het verkrijgen van het drostambt ook niet helemaal zuiver hadden gehandeld. Het lijkt er op dat ze foutieve informatie hadden verstrekt rond de inkomsten van het drostambt, om zo minder schadevergoeding te hoeven betalen aan de andere gegadigden. Misschien was het voor hen veiliger de zaak te laten rusten voordat zij zelf in diskrediet zouden worden gebracht. Het zegt niet direct iets over de juistheid of onjuistheid van de beschuldigingen aan het adres van Graves. Graves echter vierde het einde van de zaak als een klinkende overwinning.

Als de Domeinraad had gedacht, dat hiermee de kous af was, kwam men van een koude kermis thuis. Het spoorde Graves juist extra aan om een schadevergoeding te eisen. Hij benaderde de Domeinraad opnieuw met een rekest. Daarin klaagde hij dat hij door al die rechtszaken gedwongen was geweest zijn bezittingen in IJsselstein te verkopen. Omdat hij dat onder ongunstige omstandigheden had moeten doen, was dat met veel verlies gepaard gegaan. Ook emotioneel was hij zwaar aangedaan. Hij had huis en haard moeten verlaten en met zijn gezin als een banneling rond moeten zwerven. En het was nog niet afgelopen. Hij voelde zich niet meer veilig in IJsselstein. Achter dit alles zat in zijn ogen de kwade genius Pieter de Beaufort, die op wraak zon. Graves wilde niet alleen een schadevergoeding maar ook, nu zijn tegenstanders ‘ontwapend’ waren, eerherstel. Hij wilde al zijn oude functies terug en dat diende te gebeuren voordat hijzelf of Pieter de Beaufort waren overleden. Graves wilde absoluut niet met deze smet op zijn naam begraven worden. Dit rekest had geen enkele kans, want het lid van de Domeinraad dat werd belast met de behandeling was... Pieter de Beaufort!²⁴¹

Wie dacht dat Graves nu dan eindelijk het hoofd in de schoot zou leggen, kwam bedrogen uit. Hij stuurde opnieuw een rekest naar de baron, waarin hij zijn hele carrière, van kantoorbediende in Amsterdam tot substituut-drost uitgebreid uit de doeken deed, met de aantekening dat hij steeds naar ieders tevredenheid had gefunctioneerd. De problemen waren pas begonnen toen De Beaufort, die hem aanvankelijk gunstig gezind was, van mening veranderde en allerlei rampen over zijn hoofd afriep. Gelukkig was Graves door het onderzoek van de Domeinraad van alle blaam gezuiverd en had De Beaufort zijn beschuldigingen moeten intrekken. Hij zweeg in alle

241 FAB, inv nr. 1559, rekest 13-1-1768

toonaarden over de andere conclusie uit het Domeinraadrapport, die stelde dat Graves zich zeer gehaat had gemaakt bij de IJsselsteinse bevolking.²⁴²

Graves wenste volledig eerherstel. Willem V probeerde de gulden middenweg te vinden. Op 20 juni 1769 sprak hij uit dat de goede naam van Graves niet was aangetast en dat hij dus geen eerverlies had geleden. Teruggave van zijn functies was echter onmogelijk. Wel was hij bereid elders voor Graves een geschikte post beschikbaar te maken. Dat vond Graves onvoldoende. Hij stuurde opnieuw een rekest. Graves had zich inmiddels weer in de baronie gevestigd, waar zijn familie al meer dan een eeuw woonde. Daarom, zo betoogde hij bij de stadhouder, was hij de meest geschikte man om zijn oude functies weer op te nemen. Hij kende de baronie van binnenuit en had zich meer dan een kwart eeuw ingezet voor het welzijn van haar bewoners. Dat was de plek waar hij Zijne Hoogheid het beste kon dienen. Een functie elders, zoals de stadhouder hem had aangeboden, betekende voor hem niet alleen opnieuw geldelijk verlies, omdat hij alles weer zou moeten verkopen, maar impliciet ook een admisie van schuld. Juist herstel in zijn oude functies zou de hele wereld eens en voor altijd duidelijk maken dat hem, Graves, geen blaam trof.

Hij stelde eveneens een compromis voor. Hij zou zijn oude post slechts een jaar bekleden en dan zou bijvoorbeeld zijn zoon Lodewijk Marius, die een goede opleiding had gevolgd en in Amsterdam werkzaam was op een handelskantoor, het kunnen overnemen. Graves hoopte op een snelle en gunstige beslissing van Willem V, want zijn familie zuchtte nog steeds onder alle gebeurtenissen en hijzelf werd ook een dagje ouder. De prins had de buik vol van Graves en zijn rekesten. Hij verzocht de gewezen rentmeester hem 'niet meer lastig te vallen'.²⁴³ Jan Graves zou echter nog tot het einde van zijn leven blijven strijden voor eerherstel. Graves verhuisde niet lang daarna naar Amsterdam. Het stadsbestuur kon zich eindelijk geheel concentreren op zijn hoofdtaak: het regeren van de stad IJsselstein. In het volgend hoofdstuk wordt duidelijk, hoe succesvol dat kon zijn als er niet continu onderlinge strijd plaatsvond.

Tussenstand

De episode met Jan Graves laat de keerzijde zien van IJsselsteins positie. De centrale rol van de soeverein betekende dat, zolang deze zich, zoals Marie Louise, interesseerde en inzette voor de baronie, IJsselstein flexibel kon inspelen op de omstandigheden in de Republiek en een eigen politiek kon voeren. De concrete uitvoering van dat beleid lag echter vooral bij het stadsbestuur en met name bij de drost. Hij fungeerde als de 'linchpin' in het geheel en zijn persoon en functioneren waren dan ook van doorslaggevende betekenis. Toen Vultejus in 1750 overleed, bleek dat al snel. Zijn gedoodverfde opvolger, Jan Graves, gebruikte zijn positie niet alleen om familieleden te bevoordelen, maar ook een waar schrikbewind te voeren, waarbij intimidatie en eindeloze juridische gevechten niet geschuwd werden.

Door omstandigheden duurde het een aantal jaren voordat officieel een nieuwe drost werd benoemd. Ook daarin was de rol van Marie Louise bepalend: zij kon niet kiezen tussen de

242 Jansen, Gerustheid, p. 14 ev

243 FAB, inv nr. 1559, antwoordbrief 15-7-1769

hovelingen die om haar gunst dongen en stelde een beslissing uit. Dat gaf Jan Graves veel armslag.

Toen eindelijk een drost werd benoemd, bleek deze Pieter de Beaufort, anders dan zijn voorganger, niet volledig beschikbaar voor het drostambt. Hij had werkzaamheden elders en verbleef vaak in Den Haag, waar hij onder meer lid was van de Domeinraad. Dat betekende dat Graves opnieuw veel ruimte kon nemen voor een zelfstandig bewind. Met behulp van een aantal medestanders in het stadsbestuur wist hij zijn wil door te drukken. Tegenstanders werden geterroriseerd en weggejaagd. Ongelukkigerwijze werd het absentisme van de drost versterkt door afwezigheid van Marie Louise. Prins Willem IV was in 1751 overleden, in 1759 overleed zijn vrouw Anna van Hannover, waardoor Marie Louise opnieuw een zwaardere rol kreeg in het bestuur van de Republiek. Dit eiste veel van haar aandacht en energie op. Daarbij werd ze oud en had veel klachten over haar gezondheid.

Pas toen Graves steeds meer vijanden maakte en Joachim de Beaufort de drostfunctie van zijn vader overnam, konden zijn tegenstanders zich aaneensluiten en Graves aanpakken. Na de dood van Marie Louise kwam de baronie bovendien weer onder toezicht te staan van de Domeinraad, omdat Willem V minder tijd en gelegenheid had zich met het dagelijks bestuur bezig te houden. De Beauforts hadden in die Domeinraad een belangrijke stem. Daardoor kon Graves definitief worden afgezet en keerde de rust weer. De Beaufort, wijs geworden door de nadelen van de machtsconcentratie die Graves had bekleed, verdeelde de belangrijkste posten in de baronie onder meerdere mensen. Bovendien besloot hij zich, zoals we verderop zullen zien, in de baronie te vestigen om zo beter toezicht te kunnen houden. Dat luidde een tweede bloeiperiode in, nu het bestuur niet langer werd lamgelegd door factiestrijd. En een sterk bestuur was noodzakelijk, gezien de dreigingen van economische achteruitgang in de Republiek.

Economische crisis

De strijd met Jan Graves kostte de stadsbestuurders veel tijd en energie, en dat terwijl acute problemen hun aandacht opeisten. Allereerst was er de blijvende dreiging van de veepest. In 1768 barste de ziekte opnieuw los in delen van de Republiek. Weer werden invoerverboden afgekondigd. Deze voorzorgsmaatregelen bleken onvoldoende. Een jaar later dook er besmet vee op in de baronie.

Niet alleen de veepest bedreigde de agrarische economie, ook stijgend waterpeil bezorgde de boeren veel problemen. Door de aanleg van het kanaal van Pansterdam in 1710 was de wateroverlast in het westen van Nederland flink toegenomen. Hoewel vooral de plaatsen ten zuiden van de Lek getroffen werden, zoals Culemborg, Leerdam en Vianen, werd er ook in IJsselstein vaker hoogwateralarm afgegeven, moesten de dijken regelmatig worden verbeterd en konden overstromingen niet altijd voorkomen worden. In 1726 braken de dijken en in 1751 gebeurde dat opnieuw. Voor duizenden guldens moesten de dijken worden gerepareerd.²⁴⁴ Daarmee waren de problemen niet de wereld uit. In 1760 bijvoorbeeld zorgde een dijkdoorbraak opnieuw voor veel schade. De drost vroeg de Domeinraad toen om de grondbelasting een paar

244 P.W.A. Broeders, 'Eensklaps gesonken en doorgebroken'. 250 jaar geleden: Lekdijk bij Jaarsveld op twee plaatsen doorgebroken', *Stichting Historische Kring IJsselstein* (2001), nr. 94, p. 1-12

jaar kwijt te schelden, zodat de getroffen en gelegenheid kregen om weer op te krabbelen. Nog vijf jaar later verwezen mensen naar deze overstroming als oorzaak van hun insolventie.²⁴⁵ De stad probeerde op meer manieren de kosten van de strijd tegen het water voor de eigen inwoners te compenseren. Een bewijs daarvoor was de actie van het stadsbestuur in 1771. Het legde de Domeinraad uit, dat er ooit een dam in de IJssel was gelegd om te zorgen dat het water van de Lek niet meer ongecontroleerd in de IJssel stroomde en daar overstromingen zou veroorzaken. Al eeuwenlang was het onderhoud van de dam betaald door de inwoners van de baronie. Het water van de Lek was de afgelopen decennia steeds vaker en hoger gaan stijgen, met als gevolg dat men rond 1740 de dijken langs de Lek en deze dam flink had moeten verhogen. Ook het onderhoud van de verhoogde dijk kwam ten laste van de IJsselsteiners. De omwonenden hadden kleine reparaties uitgevoerd en vanuit een nabijgelegen herberg werden de waterstanden bewaakt. Het waterpeil was echter zo ver gestegen, dat deze herberg onbewoonbaar was geworden en ook een aantal boeren was weggetrokken. Dat betekende niet alleen dat er geen mensen waren voor het kleine onderhoud, maar ook dat bij hoogwater er telkens expedities vanuit de stad georganiseerd moesten worden om de dijken te bewaken, omdat er niemand meer in de omgeving woonde. Dat bracht allemaal extra kosten met zich mee. Daarbij kwam dat, wanneer er verzakkingen of scheuren werden geconstateerd, het dijkleger – de groep van ingelanden die verantwoordelijk was voor een bepaald stuk dijk – moest worden opgeroepen om de zaak weer in orde te brengen. Er waren namelijk te weinig omwonenden over om dit soort taken te vervullen. Omdat de dam niet alleen de baronie beschermde, maar van levensbelang was voor landerijen die stroomafwaarts lagen, leek het de regenten van de stad niet meer dan billijk, dat de sterk gestegen onderhoudskosten ook over de eigenaren van die gronden werden omgeslagen. Zij zouden bovendien verplicht moeten worden aan te treden om bij een dreigende overstroming hand- en spandiensten te verlenen. De stad stelde voor het reglement op die wijze aan te passen. Prins Willem V bleek zich bewust van de gevaren van een slecht onderhouden dam en volgde hun suggesties.²⁴⁶

Zo werd erger voorkomen, maar de gevaren en gestegen kosten van overstromingen en onderhoud, gecombineerd met telkens terugkerende uitbarstingen van de veepest zorgden er voor, dat verschillende veeboeren verarmden of failliet gingen. Een alternatief was om over te stappen op grienden. Griendhout kon groeien op slechte, vochtige grond en was altijd al een belangrijke bedrijfstak geweest voor de baronie. Dat verklaart ook de paniek die uitbrak, toen in september 1765 bericht kwam dat de Staten van Holland van plan waren, een verbod op de invoer van hoepen in te stellen. Juist nu was veel land in gebruik als griend en honderden IJsselsteiners vonden werk in het kappen, snijden, buigen en vervoeren van hout. Ook de grondbezitters zouden er flink op achteruitgaan wanneer het griendhout niet meer kon worden afgezet. Het planten van de grienden had flinke investeringen geëist. Mocht de veepest eindelijk uitgewoed zijn, konden die gronden wel weer voor grasland worden gebruikt, maar dat kon nog

245 FAB, inv nr 1593, 1594 en 1595

246 SAJJ, inv nr 700, 11-7-1771

jaren duren. Bovendien kon dat alleen als de waterstanden van de Lek beter beheerst konden worden: op veel grasland kon nu alleen maar hoep- en elzenhout groeien.

Ook in andere plaatsen dwong de veepest tot economische omschakeling. Montfoort werd hard getroffen door de veepest, waaraan maar liefst 92% van de veestapel bezweek. Voor de belangrijke kaasproductie was dat funest, maar ook de hennepsteelt, afhankelijk van de bemesting, werd getroffen. Een deel van de beroepsbevolking schakelde over op knopenmakerij en de touwslagerij.²⁴⁷ In Leerdam werd in 1765, als alternatieve werkgelegenheid, de eerste glasblazerij geopend. Dat leek echter geen grote invloed te hebben op de lokale economie: het duurde bijna een eeuw voordat een tweede 'glashut' werd opgericht.²⁴⁸

Ook de beurtschippers ondervonden de achteruitgang van de conjunctuur aan den lijve. De stad IJsselstein had diverse schippers aangesteld, die volgens een vast schema verplicht waren naar Utrecht, Amsterdam, Rotterdam en andere grote steden in het westen te varen. De soevereine baronie had al in de Middeleeuwen op bepaalde trajecten tolvrijheid verkregen. In deze benarde tijden wilde daar wel eens een conflict over ontstaan. Vooral de stad Utrecht kon flink dwarsliggen, omdat zij vreesde inkomsten mis te lopen. Veel kon IJsselstein daar niet tegen beginnen. Ze was weliswaar soeverein, maar had weinig machtsmiddelen tegen de grote buurman.

Utrecht dwong de reizigers uit IJsselstein iedere keer een burgerbrief te laten zien en leges te betalen. Voor de schippers gaf dit veel extra werk, omdat ze van ieder stuks vracht moesten nagaan of de eigenaar tolvrijheid bezat. Utrecht verdedigde haar optreden met de beschuldiging, dat veel IJsselsteiners probeerden de tol te ontduiken, die werd geheven over goederen die niet binnen de regeling vielen. Ze vervoerden bijvoorbeeld goederen voor mensen die geen tolvrijheid bezaten. Daarom hadden de Utrechters nieuwe, strengere regels ingesteld.²⁴⁹ De IJsselsteinse tolvrijheid was belangrijk als stimulans voor de handel van de baronie, maar zelfs die vrijstelling bleek onvoldoende om de veerdiensten uit de rode cijfers te krijgen. Verhoogde of strengere toleisen zouden dat nog lastiger maken. IJsselstein besloot daarom de tol met een *lumpsum*regeling af te kopen.

De magistraat stelde bovendien voor, om met de schippers tot een beurzensysteem te komen. Zo'n beurzensysteem was een oplossing, die vaker werd toegepast in dit soort situaties. In Holland bestonden al vanaf de zestiende eeuw dergelijke schippersbeurzen. Alle inkomsten uit de veerdiensten zouden in een gezamenlijke pot komen en daaruit kreeg ieder een gegarandeerd inkomen. Zo zouden de onrendabele diensten door de winstgevende tochten worden gecompenseerd en alle schippers een fatsoenlijk loon kunnen genieten. Een deel kwam toe aan de stad. Daaruit konden gezamenlijke onkosten als paarden en knechten worden bestreden. Dit werd in Holland wel de gabelle genoemd.²⁵⁰

247 G. Besouw e.a., *Montfoort*, p. 46 ev

248 Van Gent, *Leerdam*, p. 276

249 SAIJ, inv nr 700, 30-5-1771

250 John Dehé, *'Een slaafsch en ongezond bedrijf'. De geschiedenis van het openbaar vervoer in Waterland 1630-1880* (Hilversum 2005), zie p.181 ev

Er werd naarstig gezocht naar manieren om de economische crisis te bestrijden. Er werd strenger opgetreden tegen bedelaars en inwoners, die geen recht hadden om ondersteuning. De wetten en regels werden strenger toegepast en daarom was het van belang, over een uniform wetboek te beschikken. Nu kende de baronie vele wetten en reglementen, maar een totaaloverzicht van alle vigerende regels ontbrak. Schout Pieter van der Meulen besloot dit monnikenwerk aan te pakken en in 1777 verzamelde hij maandenlang alle handvesten, papieren en reglementen en stelde daarmee een nieuw handvest voor stad en baronie samen. Dit werk werd toen door alle besturen besproken, totdat men het er over eens was dat dit ‘een volledig wetboek voor dese stad en baronie’ vormde. Dit werd toen ter goedkeuring aan de Domeinraad voorgelegd. Pieter van der Meulen had alle tegengestelde en verouderde zaken opgeschoond, de reglementen helder verwoord en nu konden schout en schepenen met een schone lei beginnen.²⁵¹ Het mocht niet helpen, er kwam geen reactie van de Domeinraad.

Werkgelegenheidsbevordering

Om de financiën van de stad gezond te houden, was het noodzakelijk om alle inkomsten waar ze recht op had, ook daadwerkelijk te innen en waar mogelijk te verhogen. Dat betekende een efficiëntere belastinginning terwijl ook gezocht werd naar mogelijke besparingen. Het stadsbestuur ging over tot een aanpak die ons bekend in de oren zal klinken. Het introduceerde marktwerking. Tot dan toe werden diverse belastingen door een ambtenaar geïnd. De stad besloot nu om de belastingen te verpachten aan de hoogstbiedende en organiseerde in 1779 een veiling. Een samenwerkingsverband van enkele schippers en de molenaar wist het contract binnen te slepen. Een verbeterde belastinginning had een onbedoeld neveneffect. De sluikhandel en smokkel nam flink toe. Dat kwam ook door de groeiende armoede.

De stad had verschillende maatregelen genomen om die armoede te bestrijden. Paupers werden geweerd, de belastinginkomsten werden verhoogd, zodat daarvan onderstand geboden kon worden. Er werd ook gezocht naar positieve maatregelen. Het bestuur stond daarin niet alleen. Een aantal burgers probeerde de werkgelegenheid van de stad te vergroten door het opzetten van nieuwe nijverheid. Ook op andere plaatsen werden fabrieken opgericht om werkgelegenheid te scheppen. In Loosdrecht bijvoorbeeld opende de predikant Johannes de Mol een porseleinfabriek, die echter weinig succes had.²⁵²

Dit soort actieve ingrepen in de samenleving paste in de Nederlandse Verlichting. Want hoewel er nog niet in puur economische termen werd gedacht en de achteruitgang vaak als een moreel probleem werd opgevat, was men in de Republiek er wel van overtuigd, dat er daadkrachtig moest worden opgetreden. Genootschappen zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gingen er dan ook vanuit, dat bijvoorbeeld scholing de bevolking op een hoger beschavingspeil zou brengen en dat op die wijze mensen beter werden toegerust om aan hun leven vorm te geven. Hoewel er in IJsselstein geen afdeling van die Maatschappij bestond, werd door het

251 SAIJ, inv nr 701, 6-11-1777

252 K. Nieuwenhuizen e.a., red., *De Loosdrechtse porseleinfabriek boven water. Over gebouwen, porseleinproductie en ds De Mol 1774-1784* (Loosdrecht 2007)

stadsbestuur en door particulieren gericht ingegrepen in de samenleving om de problemen rond armoede aan te pakken.²⁵³

Toen hoepmaker Van Lexmond voorstelde een nieuw werkhuis te bouwen, reageerde het stadsbestuur positief: 'het vermeerderen van werkhuisen [is] goed voor de voortzetting van trafiequen' en bood werkgelegenheid tot 'soulaas van de armenfondsen', aldus de officiële reactie. Van Lexmond werd een bouwpremie toegezegd.²⁵⁴ De stad gaf ook subsidie aan mensen als Jan de Kock, die nieuwe boerderijen wilde bouwen. De veepest had voor vele boeren faillissement betekend. Daarmee dreigden boerenbedrijven ten onder te gaan en land braak te komen te liggen. De magistraat stimuleerde daarnaast de vestiging van handelaren en neringdoenden van buitenaf.²⁵⁵

Het was echter niet eenvoudig om het kaf van het koren te scheiden. In IJsselstein waren geen gilden actief. Dat betekende eveneens het ontbreken van gildenmeesters, die nieuwkomers op hun geschiktheid konden beoordelen. Daarom werden strengere regels opgesteld waarin beschreven werd hoeveel ervaring een ambachtsman moest hebben opgedaan alvorens tot een beroep te worden toegelaten. Een extra drempel werd de verplichting, het burgerrecht te moeten bezitten alvorens een negotie of werkplaats te mogen opzetten. Het gevolg was niet alleen een flinke groei van het aantal burgers van buiten. Ook veel mensen die al veel langer in IJsselstein verbleven, zagen zich nu gedwongen het burgerschap aan te vragen. Vooral vanaf 1775 werd die groei zichtbaar. Onder hen was een opvallende groep: de joden.

IJsselstein had in principe geen bezwaar tegen joodse burgers en er waren in de stad al enkele joodse slaggers werkzaam. Toch was men een beetje bevreesd voor een al te grote joodse gemeenschap. Nogal wat buitenlandse joden zochten in deze tijd hun toevlucht tot de Republiek en velen van hen kwamen in de criminaliteit terecht.²⁵⁶ Die angst werd nog groter toen in oktober 1776 Levi Heijman, een joodse arts uit Den Haag, toestemming vroeg om voor vier joodse huishoudens in IJsselstein een synagoge te mogen oprichten. De magistraat wilde dat wel toestaan, mits de vergaderingen achter gesloten deuren plaatsvonden. Wel plaatste hij enkele kanttekeningen bij dit initiatief. De vrees bestond dat een synagoge meer joden zou aantrekken. Het was actief beleid van de regenten om de armoede buiten de deur te houden door bedelaars en werklozen toegang te weigeren. Omdat joden verplicht waren hun geloofsgenoten op te vangen, waren de regenten bang dat IJsselstein overspoeld zou worden door behoeftige joden.²⁵⁷ Dat het gevaar niet denkbeeldig was, bleek uit de waarschuwing die bijvoorbeeld Pieter van Ossig kreeg. Bij een controle van de schout was gebleken dat hij soms wel twintig bedelaars

253 Zie bijvoorbeeld W.W. Mijnhart, *Over de moderniteit van de Nederlandse Republiek* (Utrecht 2001), p. 27-34; zie voor de genootschappen W.W. Mijnhart, *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland 1750-1815* (Amsterdam 1988)

254 SAJJ, inv nr 699, 11-10-1764

255 SAJJ, inv nr 700, 10-1-1772 en 16-6-1773

256 F. Egmond, *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800* (Amsterdam 1994), p. 158-162

257 SAJJ, inv nr 700, 10-10-1776

en arme joden in huis had. Het verhaal ging dat hij deze mensen zelfs aanzette tot bedelarij. Verbanning hing hem boven het hoofd.²⁵⁸

De stad was er juist alles aangelegen de armoede te bestrijden. Daarom kreeg bijvoorbeeld brouwer 't Hoen vrijstelling om in IJsselstein 130 ossen, bestemd voor Suriname, te mogen slachten. Het slachten en inzouten gaf de stad werk, en daarom zag men af van belastingheffing. Die zou het slachten zo duur maken, dat 't Hoen het beter in Holland kon laten doen²⁵⁹. Ook paste men de regeling voor het invoeren van mede aan. De tappers moesten invoerrechten betalen voor mede, een maatregel genomen om de medeproductie van IJsselstein zelf te beschermen. Aangezien er echter geen mede meer werd gemaakt in de baronie, was deze maatregel alleen nog maar een hindernis geworden. Dit zijn een paar voorbeelden van hoe de baronie, door haar eigen belastingpolitiek te volgen, de economie probeerde te stimuleren.

De groeiende crisis vroeg om meer maatregelen. Toen in 1778 een poging werd ondernomen om de arme bevolking werk en daarmee een inkomen te bieden, stond het stadsbestuur daar vierkant achter. Brouwer Goris 't Hoen had zich verbonden met Pieter Jacob van der Muelen, telg uit een Utrechts regentengeslacht en de koopman Dirk van den Bosch.²⁶⁰ Deze drie hadden een flink bedrag bijeengebracht en stelden voor, een fabriek tot het bereiden, spinnen en weven van hennep en vlas op te richten. Na een paar maanden al bleek hun fabriek een doorslaand succes. De heren konden melden dat er in hun bedrijf vele ingezetenen hun brood verdienden. Ze verwachtten dat in de komende jaren de omzet flink zou stijgen.²⁶¹ Daarom vroegen ze toestemming hun onderneming uit te breiden met een touwspinnerij of lijnbaan.²⁶² De lijnbaan zou verrijzen aan de Achtersloot, evenwijdig aan de huidige Touwlaan (die niet voor niets zo heet). Ze waren in overleg met de timmerbazen over de bouw van een werkhuis voor de lijnbaan en vroegen daarvoor subsidie.

De magistraat, waarvan de fabrieksbazen zelf regelmatig lid waren, bleek een belangrijke stimulator van dit initiatief te zijn geweest. Hij had door de toenemende armoede veel klachten gehad over de druk die op de armenfondsen stond. De magistraat weet dat, geheel in overstemming met de tijdgeest, aan de losbandigheid en 'ongotsdienstigheid' van de 'geringe' jeugd. Daarom ook was de eerste reactie geweest het aanstellen van een catechiseermeester, die de jeugd op het rechte pad moest brengen. Toch begrepen de stadsbestuurders ook wel, dat daarmee het probleem niet verholpen zou zijn. Ze hadden regelmatig in hun bijeenkomsten het belang benadrukt van een fabriek, waar de 'leediglopende' jeugd aan de slag kon. Die fabriek was er nu en had succes.

258 SAIJ, inv nr 700, 18-1-1776

259 SAIJ, inv nr 700, 27-7-1775

260 Dirk van den Bosch was de zoon van Jan van den Bosch en Diderika Adriana de Raad. Diderika was een nicht van de weduwe van predikant 's Grauwe. Dirk ging in 1774 in IJsselstein in ondertrouw met Gerhardina de Valcke. Het echtpaar liet in 1776 een zoon Jan Diederik laten dopen. Pieter Jacob van der Muelen liet een jaar later voor het eerst een kind in IJsselstein dopen, een zoon genaamd Benjamin. Zijn vrouw was Maria Martina van Panhuys.

261 SAIJ, inv nr 701, 3-11-1778

262 NA, Nassause Domeinraad 1581-1811, inv nr 4793

Het verwondert dan ook niet dat de oprichters gemakkelijk toestemming kregen voor de bouw van een hekelhuis, waarboven zes arbeiderswoningen zouden worden ingericht. Ze vroegen de stad een dergelijk gebouw buiten de IJsselpoort te mogen neerzetten. De stad kende opnieuw een bouwsubsidie toe.²⁶³ Het succes van al deze werkgelegenheidsbevordering bleek zo groot, dat er een tekort aan arbeidskrachten in IJsselstein optrad. Er werden mensen van buiten aangetrokken en voor hen waren nieuwe woningen nodig. Die woningen zorgden weer voor nieuwe banen.²⁶⁴ De fabriek bleef groeien en bijna ieder jaar vroegen de heren wel nieuwe subsidie voor de uitbreiding van de werkhuizen of de bouw van woonhuizen voor hun personeel.²⁶⁵ Dit succes is trouwens opvallend, omdat in de Republiek de vraag naar touw afnam en op veel plaatsen lijnbanen werden gesloten. Misschien kon IJsselstein door de specifieke constructie met de stadswerkschool onder de prijs van bijvoorbeeld Oudewater of Montfoort produceren.

Een werkschool

Het succes van de werkgelegenheidsprojecten was sommigen een doorn in het oog. De opperarmmeester klaagde namelijk nog steeds. In zijn ogen draaide het niet (alleen) om een economisch probleem maar schortte het aan de moraal. Armoede werd in zijn ogen vooral veroorzaakt door luiheid en traagheid. Daarin stond hij in de Republiek niet alleen: meer mensen waren er van overtuigd dat de armen liever hun hand ophiielden dan aan de slag gingen.²⁶⁶ Die levenshouding werd veroorzaakt door 'een seer slegte opvoeding der kinderen van dese arme personen, welke geheel verwaarloost en veronagtsaamt word en dat ook deselve kinderen niet tijdelijk genoeg aan het werk geholpen wordende het luij en ledig gaan so gewoon sijn, dat bij een meerdere ouderdom losbandig en sorgeloos levende nauwlijks de handen tot het werken willen uitsteeken'.²⁶⁷

De armmeester droeg zelf de oplossing aan. Het kwaad diende vanaf de geboorte gestuit te worden door een betere en beschaafde opvoeding, waardoor de kinderen ijver en naarstigheid meekregen en de behoefte voelden in hun eigen onderhoud te voorzien. In andere steden had men daartoe een school opgericht, waar deze 'behoefte niet alleen sullen worden onderweesen in het leesen, schrijven en de gronden van den godsdienst, maar waar hun teffens het een en ander handwerk sal werden geleerd'.²⁶⁸

De stadsregenten waren het met hem eens en zochten een geschikt pand om zo'n instituut in te vestigen. Omdat er geen huis te vinden was, dacht men op het kerkhof een nieuw huis te kunnen oprichten, maar omdat het oude waaggebouw toch moest worden vervangen, werd een schuur

263 SAJJ, inv nr 701, 2-4-1779

264 SAJJ, inv nr 701, 12-4-1779

265 Zie bijvoorbeeld SAJJ inv nr 701, 15-4-1780

266 R.N.J. Rommes, 'Werken in de stad', in: C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis Provincie Utrecht 1528-1780* (Utrecht 1997), p. 195-211, aldaar p. 211

267 SAJJ, inv nr 701, 1-2-1779

268 SAJJ, inv nr 701, 1-2-1779

gekocht tussen het gasthuis en de stadswaag.²⁶⁹ Op deze plek kon nieuwbouw worden gepleegd. Het ontwerp van de IJsselsteinse school annex werkhuis werd gebaseerd op een vergelijkbaar gebouw in Hoorn. Het werd een kleinere uitvoering van het Hoornse werkhuis. Het gebouw zou meerdere functies krijgen: stadsschool, werkhuis en waaggebouw.

De waag was een belangrijke schakel in de economie. Daar moesten alle goederen die op de markt kwamen gewogen worden, zodat ook de belastingen konden worden vastgesteld. In 1778 werd een nieuw reglement opgesteld, waarbij de nadruk lag op een zo eerlijk mogelijke weging.²⁷⁰ Ook dat was een maatregel om de economie te stimuleren. Hoe meer mensen naar de waag kwamen, hoe groter de bijdrage aan de stadskas. Een voorlopige begroting voor de bouw kwam uit op 5000 gulden, waarvan een derde de kosten voor de nieuwe waag behelsden. De school zou voor een deel uit giften moeten worden bekostigd. Men was zo voortvarend, dat ook al direct in verschillende ‘couranten’ advertenties werden geplaatst voor een binnenvader en –moeder voor het nieuwe stadswerkhuis.

De bouw kon snel gestart worden. In 1779 was de kinderschool annex werkhuis al zover gevorderd, dat ze in gebruik genomen kon worden. Er waren belastingafspraken gemaakt om in de vaste lasten te voorzien en er was een reglement opgesteld voor de binnenvader en –moeder en de leerlingen. Twee regenten uit het stadsbestuur zouden het toezicht houden. Pieter van der Meulen maakte een instructie. Bij de opening zaten er al 58 kinderen op. 22 waren afkomstig van ouders die werden ondersteund door de diaconie, 36 kregen geld uit de roomse armfondsen. De schout verwachtte nog toestroom van kinderen uit Eiteren en de Achtersloot. Twintig kinderen konden avondonderwijs volgen; die zouden overdag aan het werk kunnen bij de lijnbaan of in het hekelhuis. Er was een lening afgesloten waaruit onder meer schoolbehoeften, banken, lampen, een kachel, weefgetouwen en boeken waren aangeschaft. Bij de boeken was er speciaal op gelet dat er geen theologische discussies over zouden ontstaan, de school was tenslotte bedoeld voor leerlingen van alle gezindten. De pastoor had de boeken dan ook mee mogen keuren. Daarnaast waren wat boeken aangeschaft met gouden letters op het omslag, die als prijzen aan de kinderen die erg hun best deden, konden worden uitgereikt. Het uitdelen van prijzen voor de best presterende leerlingen kwam veel voor.

Het inkomen dat de kinderen verdienden met hun werk in de fabriek van 't Hoen, Van der Muelen en Van de Bosch werd voor driekwart aan henzelf uitgekeerd. De rest kwam ten goede aan de school. De ouders van de leerlingen waren op school ontboden, om ‘hun op het sterkste het nut deezer stigtinge, en de verplichtinge, waer onder zij leggen, van hunne kinderen de ordre en reglementen van dit huis wel te doen observeren, voor oogen te leggen.’²⁷¹ In de kerk was een nieuwe bank getimmerd voor de leerlingen. Toen de school een maand later werkelijk van start ging, bleken er maar liefst 93 leerlingen te zijn aangemeld. In juli van 1780 kon, onder

269 Zie ook L. Murk, 'Weecht wel doet ellick recht'; geschiedenis van het wegen te IJsselstein, *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr. 56, 1991, p. 317-330.

270 SAIJ, inv nr 701, 2-8-1778 en ook: S. Raue, 'Die waech ende maet. De IJsselsteinse waag tot 1779', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 60, 1992, p. 397-412

271 FAB, inv nr 1540, brief dd 29-1-1780

toezien van enkele leden van de Domeinraad, al het eerste examen worden afgenomen. Twee meisjes wonnen een prijs voor het spinnen, vier voor het naaien en breien. Twee jongens wonnen prijzen voor schrijven en rekenen. De prijzen bestonden uit kleding en schoeisel. Het voortbestaan van de school lag ook Joachim de Beaufort na aan het hart en hij gaf dan ook gul. Predikant Johannes Rosterk maakte een plan zodat de school gebruik zou kunnen maken van premies, die door de Economische Tak van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen werden uitgelooft. Die maatschappij, opgericht in 1752 in Haarlem, hield zich middels prijsvragen bezig met onder meer de verbetering van de opvoeding. Het was een van die typische geleerde genootschappen, die in de achttiende eeuw in Nederland floreerden.²⁷² In 1777 was binnen de Maatschappij de Economische Tak opgericht, met als doel de welvaart in de Republiek te bevorderen. Ook deze schreef vele prijsvragen uit. Het idee van Rosterk was niet zo vergezocht. In 1779 had een groepje kinderen van de Leidse stadswerkschool een spindemonstratie gegeven voor de lokale afdeling van de Maatschappij, onder groot enthousiasme van de aanwezigen.²⁷³ De IJsselsteinse school kon op veel goodwill rekenen. Toen een nieuwjaarscollecte werd gehouden voor de nieuwe school, leverde dat maar liefst 266 gulden op.²⁷⁴

Stadsverfraaiing en sociale politiek

Armoedebestrijding werd op verschillende manieren aangepakt: door het reglementeren van bedelarij en weren van behoeftigen, het bieden van werkgelegenheid aan de eigen bevolking en scholing voor de eigen jeugd. Deze maatregelen zorgden niet alleen dat het de eigen bevolking economisch beter ging, IJsselstein werd een aangenamer oord door het ontbreken van bedelaars en zwervers en lagere lasten voor de armfondsen. Daarmee vergrootte de stad zijn aantrekkelijkheid als woonoord. Dat ondersteunde het beleid om rijke inwoners van buiten te lokken. Dat er een weloverwogen politiek bestond om goeude inwoners aan te trekken, is al in de vorige hoofdstukken aangetoond. Dat beleid werd onverminderd voortgezet. Zo werd in 1779 het hele plaveisel in de stad vernieuwd en werd de vuilnisman tegemoetgekomen bij de aanschaf van een nieuwe askar met bijbehorend paard. Een schone stad trok mensen. De regenten lijken hiermee een zeer modern standpunt te huldigen over de invloed van de leefomgeving op de bewoners. Ze lieten niet na zichzelf op de borst te kloppen over hun vooruitziende blik en het succes dat ze ermee boekten. In oktober 1779 stuurden ze een brief naar de Domeinraad, waarin ze aangaven zeer actief te zijn geweest de stad aan de buitenkant te verfraaien met mooie huizen en goede wegen. Pieter van der Meulen had speciaal langs vele dijken iepenbomen laten aanplanten zodat het er aangenaam wandelen was. Ook werden de paden, die in het najaar en de winter erg vochtig en modderig werden, regelmatig met nieuw

272 Zie W.F. Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als cultuurkritiek in Nederland in de 18de eeuw* (Hilversum 2005) p. 182 ev; Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*

273 http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003196602_01/_jaa003196602_01_0001.htm

274 FAB, inv nr 1540, brief dd 9-1-1781

zand bestrooid. Dat had als voordeel dat ook de inwoners van het schoutambt, die de stad in kwamen om er verse melk te verkopen, van deze dijken gebruik konden maken.²⁷⁵ Nu echter wilde het stadsbestuur ook de ‘inwendige verbetering’ van de stad aanpakken. Het doel werd fraai verwoord: dat ‘de stad meer en meer met fatsoenlijke inwoonders worde vervuld, maar voornamentlijk ook, dat de handwerkslieden, en diegene, die de andere inwoonders tot dienst moeten sijn, bestaan uit sodanige ingestetenen van wie iever, en trouw men versekert is, en die in staat sijn om met haar handenwerk de kost te gewinnen, dat door den aanbouw van fatsoenlijke huizen vele gemene woningen sijnde weggeraakt, het getal van het minder soort ingeseetenen heeft moeten afnemen, dat sij daar door hun voornemen oordelende te sullen bereiken door dien de mindere woningen in huur vermeerderende diegene die niet naarstig sijn, en hun beroep niet met iever, en trouw behartigde, de meerdere huurpenningen niet kunnen opbrengen, en dus van tijd tot tijd hun woonplaats naar elders moesten zoeken’.

De bedoeling was dus om de huizenprijzen en huren zo hoog te stellen, dat alleen fatsoenlijke lieden het konden betalen. Daarmee beoogde men uiteraard niet, dat de rijke renteniers opeens voor grote kosten kwamen te staan. Hun kapitale woningen moesten betaalbaar blijven, maar paupers moesten zich niet in de stad kunnen vestigen. Dat streven was succesvol geweest. Sommige huiseigenaren echter hadden een nieuwe manier ontdekt om hun portemonnee te spekken. Het stadsbestuur had ‘door de tijd dit hun heilsaam gevolg voor ogen siende tot hun leetwesen egter moeten bevinden dat de baatsugt van sommige hun hier in weder tragt te leur te stellen, so door het approprieren van grotere gebouwen tot een soort van hofjes, ofte inwoninge van verscheidene huisgesinnen de behoefstigste en schamelste onder de gemeente, als het optimmeren van het aldergemeenste soort van woninge van oud hout en oude steen’.²⁷⁶ Het gevolg was niet alleen een gevaar voor de woonveiligheid, maar ook het aantrekken van armlastigen en leeglopers, aantasting van het uiterlijk van de stad en daarmee vermindering van het imago van IJsselstein. Daarom vroegen de heren toestemming tegen dit soort praktijken op te mogen treden. Grote huizen mochten niet langer worden gesplitst en bouwvallen dienden te worden afgebroken. Een maand later verkreeg de magistraat inderdaad het groene licht voor dit soort maatregelen. In het plakkaat dat de regenten deden uitgaan, legden ze nadruk op het feit dat ze wilden optreden ‘tegen de onheilen van brand, ingevalle verscheide arme huijsgesinne met vele kinderen, een bij den anderen woonen, en de klagten der buren om die rampen voor te komen vermeerderen, mitsgaders de last die de armen staat te verwagten heeft van sulke geringe inwoonderen die minst geschikt sijn om te voldoen aan het goede oogmerk tot bevordering van de algemene welvaerd en welke voor een voornaam gedeelte van buiten inkomende, om die woningen te betrekken, meer en meer te dugten is, gelijk ook de losbandigheid en dertelheid der kinderen dier huisgesinnen dagelijks als sonder opsigt langs de straten lopende toeneemt’.²⁷⁷ Het effect van de maatregelen was goed merkbaar. De huren gingen omhoog en dat zorgde er voor, dat kapitaalkrachtige inwoners werden gestimuleerd om goede huizen te bouwen. De

275 SAIJ, inv nr 699, 29-11-1764

276 SAIJ, inv nr 701, 20-10-1779

277 SAIJ, inv nr 701, 4-11-1779

werkgelegenheid bleef groeien, met als gevolg dat Goris 't Hoen in 1783 een vergunning aanvraag om maar liefst twintig nieuwe huizen op de Nieuwpoort te mogen neerzetten.²⁷⁸ Hij verwees daarbij naar het gevaar, dat de arbeiders anders gedwongen waren met vele gezinnen in een klein huis te trekken. De bouw en verbetering van woningen zou juist weer nieuwe arbeiders aantrekken.²⁷⁹

Het algemene effect van al die bouwsubsidies moet zijn geweest dat IJsselstein er knapjes bijlag. Zeker toen de bezitters van de tuinen rondom de stad toestemming kregen ook daar bomen te planten, zodat de wandelwegen direct rond de stad aangenaam in de schaduw kwamen te liggen.²⁸⁰ Door deze verbeteringen had de stad minder onderhoudskosten. In 1778 vroeg het stadsbestuur aan de Domeinraad of ze dat geld mochten uitgeven aan verbetering van de straten. Niet alleen werd het plaveisel opnieuw aangepakt, ook de rabatten²⁸¹ bij de huizen, die vaak zeer ongelijk waren, werden rechtgetrokken. Rijtuigen konden nu ongehinderd de straten passeren.²⁸² De stad nam het beheer van de stoepen over. Opvallend was dat de stad zo goed bij kas bleek, dat noch een subsidie noch een extra belasting voor de onderhoudswerkzaamheden werd aangevraagd. De aanpak van de armoede was succesvol. Zo zeer zelfs, dat de justitiedienaren over hun inkomen kwamen klagen bij het stadsbestuur. Het oppakken van bedelaars was voor hen een belangrijke bron van inkomsten geweest, maar die inkomsten liepen nu zo sterk terug, dat ze problemen kregen om rond te komen. Schout Van der Meulen beloofde ze een kleine salarisverhoging.²⁸³ Om te voorkomen dat ze er met de pet naar gingen gooien, kregen ze wel de voorwaarde dat de verhoging alleen werd uitbetaald bij een goede plichtsvervulling. De justitiedienaar van Benschop kreeg zelfs de verplichting zich minstens een keer per week te melden bij de burgemeesters in Noord-Polsbroek, zodat ze niet verstoken zouden zijn van zijn diensten.

Problemen met een pastoorsbenoeming

IJsselstein was een aangenaam oord met welvarende inwoners. Dat maakte de stad ook een aantrekkelijke plek om als priester werkzaam te zijn. Potentiële kandidaten voor die post lieten een begerig oog vallen toen de IJsselsteinse priesterfunctie vrij kwam. Bij de opvolgingsstrijd die volgde, bleek ook de soevereiniteit een rol te spelen.

Zestig jaar lang had Johannes Bongaerts de IJsselsteinse katholieken bediend, maar in april 1770 verwisselde hij het tijdelijke voor het eeuwige. Drost Joachim de Beaufort stuurde een brief naar het stadsbestuur over de opvolging. Misschien wist hij van de problemen aan het begin van de achttiende eeuw, toen pastoor en kerkvolk het niet met elkaar konden vinden en een deel van de gelovigen elders zijn (zielen-) heil had gezocht. Hij bond de regenten in ieder geval op het hart

278 In 1786 zou Dirk van den Bosch zich uitkopen. Hij werd opgevolgd door Christiaan Kruis, een koopman uit Amsterdam en zwager van Goris 't Hoen.

279 SAJJ, inv nr 710, 2-5-1783

280 SAJJ, inv nr 700, 15-12-1774

281 Een rabat is vaak een verhoging; waarschijnlijk een verhoogd stoepje voor het huis.

282 SAJJ, inv nr 701, 31-7-1778

283 SAJJ, inv nr 701, 4-7-1780

om de vrede en rust in IJsselstein op de eerste plaats te zetten. Als drost had hij geen directe invloed op de opvolger van Bongaerts, maar hij had wel mogelijkheden om kandidaten goed- of af te keuren. De Beaufort had goede verhalen over de reeds dienstdoende kapelaan, Johannes Govers, vernomen. Govers had Bongaerts al een tijdlang wegens diens ziekte vervangen. De drost stipte aan dat de Utrechtse geestelijkheid een eigen voorkeur had uitgesproken bij monde van aartspriester Henricus Berendtzen uit Maarssen. Zelf had De Beaufort geen mening, maar hij hoopte dat de Brusselse monseignier Le Nonce, die de benoeming zou moeten doen, rekening zou houden met de voorkeur van de IJsselsteinse bevolking voor Govers.²⁸⁴

Er speelde echter meer. Door het aanstellen van Govers werden enkele oudere pastoors en kapelaans gepasseerd. Zij waren 'aan de beurt' voor een eigen statie en IJsselstein was een van de rijkste in Utrecht. Als nu het kerkvolk kon bepalen wie werd benoemd, betekende dat niet alleen een aantasting van de hiërarchie, maar ook dat het erg lastig zou worden pastoors te bewegen een minder lucratieve post te vervullen. Die werden nu slechts daartoe overgehaald door het vooruitzicht, na een paar jaar een betere standplaats te krijgen. Als dat vooruitzicht zou vervallen, bleven de arme staties onbezet.²⁸⁵

Het lastige was dat in IJsselstein, net als elders in de Republiek, de katholieke kerk weliswaar een benoeming kon doen, maar dat ze de lokale overheid niet kon dwingen om de aangewezen persoon ook te accepteren.²⁸⁶ Drost De Beaufort had, als vertegenwoordiger van de landsheer, de baron, net als elders de Staten van de onderscheiden provincies, het recht om iemand in zijn gebied toe te laten of die admmissie te weigeren. IJsselstein was ook in dit opzicht een soeverein gebied.

Burgemeester Goris 't Hoen bleek in maart 1770 al naar Berendtzen te zijn gegaan om te vragen of Govers de volgende pastoor in IJsselstein kon worden. Dat was goed voor de rust in de stad, Govers stond bekend als een vreedzaam man, een belangrijke eigenschap in een pastoor voor een bestuurder. De Beaufort noch het stadsbestuur van IJsselstein zaten te wachten op onrust uit katholieke hoek. Berendtzen had deze boodschap doorgegeven aan de nuntius, maar die vond dat Govers nog niet aan de beurt was. Hij was pas drie jaar geleden uit het bisdom Antwerpen naar IJsselstein gekomen en er waren al kapelaans die zeven jaar wachtten op promotie en een zeer goede staat van dienst hadden. Dit leidde tot een conflict met IJsselstein. De Beaufort liet doorschemeren dat hij andere kandidaten niet zou toelaten. Al viel IJsselstein kerkelijk onder het werkgebied van Berendtzen, de drost, als plaatsvervanger van de baron, had het laatste

284 FAB, inv nr 1668, brief 19-4-1770. In M. Vergouw en P. Siccama, *Eyteren bij IJsselstein* (Amsterdam 1993) wordt een foutief beeld van de situatie geschetst. Zie daar p. 61. Zij stellen dat Govers juist zeer impopulair zou zijn geweest bij de bevolking en dat een katholieke (?) schout hem zou hebben gesteund. Vreemd genoeg stellen zij Govers' plotselinge dood in t Gein hiermee in verband. Wel laten ze zien dat Govers zich sterk heeft ingezet voor de Mariadevotie, van oudsher belangrijk rondom Eiteren.

285 Aartspriester Berendtzen had zulke praktijken al vaker meegemaakt en was er zeer beducht voor. Zijn autoriteit in deze was echter nogal wankel, wat veel aanleiding tot conflicten gaf. Zie P.H.M. van Opheusden, 'Henricus Berendtzen, aartspriester van Utrecht, een patriot die geen Bataaf werd', in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1987, p. 222-276.

286 FAB, inv nr 1668, ongedateerde kladbrief

woord. Na veel discussie en zelfs enkele bezoeken van andere kandidaten, werd eind juli Govers in IJsselstein aangesteld.

Met de aanstelling van de nieuwe pastoor werd een oude traditie in IJsselstein in ere hersteld. Govers bleek een vurig Mariaverereerder. Net zoals hij in Breda had gedaan, richtte hij een rozenkransbroederschap op. Middelpunt van de verering werd Onze Lieve Vrouwe van Eiteren.²⁸⁷ De bedevaart naar Eiteren werd door hem nieuw leven ingeroepen, een traditie die tot op heden voortduurt.

De prins op bezoek

IJsselstein was de bestuurscrisis rond Jan Graves te boven gekomen. Was onder zijn bewind het stadsbestuur verdeeld geraakt en kon over veel zaken geen beslissingen worden genomen omdat men elkaar in een politieke houdgreep hield, na het vertrek van de substituut-drost en zijn vervanging door Pieter van der Meulen was de rust weergekeerd. Een daadkrachtig bestuur bleek in staat, de economische crisis, veroorzaakt door onder meer de veepest en overstromingen, te boven te komen. De stad richtte zich opnieuw op de kapitaalkrachtige inwonersgroep, die met goede onderwijsvoorzieningen, ruime en nieuwe huizen en een aangenaam ingerichte stad en omgeving werd gelokt. Door de bouw van een stadswerkschool en nieuwe fabrieken was er voor het arme deel van de IJsselsteinse bevolking genoeg werk, waardoor de bedelarij flink afnam en de middenstand floreerde. In tegenstelling tot andere steden zoals Leerdam, Montfoort of Vianen, waar men niet de mogelijkheden gevonden of genomen had om de lokale economie op te bouwen, ging het IJsselstein in het derde kwart van de achttiende eeuw redelijk voor de wind. Het contrast met andere steden in de Republiek was opvallend en moet hebben bijgedragen aan de aantrekkingskracht van de baronie. Leiden en ook Amsterdam hadden te maken met een flinke achteruitgang. Het gewest Holland als geheel dreigde te bezwijken onder een enorme schuldenlast uit het verleden, vooral veroorzaakt door oorlogen van de zeventiende en begin van de achttiende eeuw. Als gevolg daarvan nam bijvoorbeeld de belastingdruk met 20% toe.²⁸⁸ Daar kon IJsselstein alleen maar garen bij spinnen.

Van grote invloed daarbij was de soevereine status van de baronie. Toen vicedrost Pieter van der Meulen in de zomer van 1777 vernam, dat de prins op doorreis was in Utrecht, deed hij zijn uiterste best om Willem V te verleiden ook de baronie aan te doen. Hij informeerde bij de Domeinraad wat daar bij kwam kijken.²⁸⁹ Hij wilde dat de baronie zo goed mogelijk voor de dag

287 In de nieuwe katholieke kerk zou OLV van Eiteren een eigen kapel krijgen. Zie <http://www.meertens.knaw.nl/bol/detail.php?typ=verering&id=378>

288 Zie bijvoorbeeld D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 1986), p. 39 ev.; H.A. Diederiks e.a., *Een stad in achteruitgang. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Leiden 1978); Vossestein, *Loterijbriefjes*, p. 20-23; W. Fritschy, 'De patriottenbeweging in Nederland. Een verzetsbeweging tegen een financiële oligarchie?', in Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Roosendaal en P.G.B. Thissen, *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988), p. 52-69, aldaar 62. De belastingdruk nam toe van 16 gulden tot 20 gulden tussen 1720 en 1792.

289 Hij ontving bijvoorbeeld tekeningen en instructies over op te richten feestbogen bij de stadspoorten zie FAB, inv nr 1605.

zou komen. Hij vaardigde een verbod uit op het drogen van hennep. Dat 'rotten' van de hennep, gebruikelijk in de sloten van Benschop en Noord-Polsbroek, ging namelijk gepaard met een behoorlijke stank en daar kon men de prins niet mee confronteren. Ook werd het verkampen van stieren en het drijven van vee langs de wegen voor een paar dagen verboden: alles diende er netjes uit te zien. Op de dag dat de stadhouder zou arriveren, werd het zandpad van 't Gein naar IJsselstein voor al het verkeer afgesloten en de afrit die de prins zou moeten nemen, werd geschikt gemaakt voor een koets met zes paarden. Ook alle straten in IJsselstein die de prins zou passeren, werden afgesloten. Burgemeesters en schepenen zouden zich verzamelen in het huis van Goris 't Hoen bij de Benschopperpoort, uit welke richting de prins werd verwacht. Als de colonne in de verte in zicht kwam, zou men zich naar de poort begeven. Het was onbekend of de prins direct naar het kasteel zou doorrijden of bij de poort halt zou houden. Daarom vervoegde de rentmeester zich bij het kasteel om de prins daar op te vangen, terwijl de rest van de stadsregering bij de poort stond opgesteld. Bode Heister uit Benschop zou de prins met gevolg van Benschop naar IJsselstein begeleiden. Men verwachtte een flinke toeloop van volk en dat moest in goede banen worden geleid.²⁹⁰

Van der Meulen had zich geen zorgen hoeven maken. Al arriveerde de prins op 2 augustus pas na vier uur 's middags bij de poort, een enorme menigte had zich daar verzameld en hield zich rustig. De prins behaagde het bij de poort zijn rijkdom te verlaten en dat gaf de schout de kans om Zijne Hoogheid aan te spreken namens de regering en hem te complimenteren. Dat werd door Willem V minzaam beantwoord. De prins had wel zin in een wandelingetje en vroeg 'hoe ver 't kasteel van daar was'.²⁹¹ Hij liet zich uitgebreid informeren over IJsselstein en gezamenlijk kuisden de leden van de regering met hun soeverein door de Benschopperstraat en de Kloosterstraat. Daar gaf de prins aan, graag de kerk te willen bezichtigen. Vervolgens begaf men zich naar het kasteel. Van der Meulen liet de brug sluiten om het toegestroomde volk buiten te houden. De prins maakte hier kennis met de rentmeester en kreeg Willem vruchten uit de tuinen van het kasteel aangeboden. Deze lekkernij gaf hem de woorden in dat 'hij dit jaar nog niet zulke aangenaeme keressen en druiven' had geproefd. Hij spoelde de vruchten weg met een glas bourgogne.

De tuinen waren de trots van drost Joachim de Beaufort, die bij dit bezoek afwezig was. Indirect was de tuin een gevolg van de grote strijd met Jan Graves. In tegenstelling tot zijn vader, Pieter de Beaufort, had Joachim zich metterwoon in de baronie gevestigd. Toen namelijk de zaak met Graves escaleerde, was De Beaufort gedwongen een groot deel van zijn tijd door te brengen in IJsselstein. Drost Vultejus had nog persoonlijk in het kasteel gewoond, maar sindsdien was er geen vaste inwoner meer geweest. Marie Louise kwam te weinig in IJsselstein en gebruikte slechts een paar kamers om mensen te ontvangen. De rest van de tijd stond een flink deel van het kasteel onbewoond. Niet vreemd dus dat De Beaufort, toen hij vanaf 1765 in de stad domicilie zocht, een vervallen ambtswoning aantrof, waar hij de jaren daarna flink wat werk aan

290 FAB, inv nr 1540, brief 1-8-1777

291 FAB, inv nr 1540, 2-8-1777

had. Nieuwe kachels, behangsels, meubels en een verbouwing binnen om het pand geschikt te maken als ambtswoning bleken noodzakelijk. Later pakte De Beaufort ook de kasteeltuin aan.²⁹² Bij zijn bezoek in 1777 kon Willem V dus letterlijk de vruchten plukken van de investeringen van De Beaufort.²⁹³ Na de wijn informeerde schout Van der Meulen zijn soeverein dat de predikanten en de kerkenraad gaarne ook hun opwachting wensten te maken. De stadhouder besloot de heren in de kerk te ontmoeten. Voordat hij daarheen vertrok, maakte hij een ommetje in de kasteeltuinen, die hij in orde bevond. Hij liet zich tijdens de wandeling uitgebreid informeren over het wel en wee in de baronie en de geschiedenis van de stad. Tot tweemaal toe riep de stadhouder, hoe verheugd hij was in IJsselstein te zijn, ondanks dat een bezoek niet op zijn programma had gestaan. Hij had een heel andere verwachting van IJsselstein gehad en was aangenaam verrast hoe prettig zijn bezoek verliep. De stadhouder wenste ook de bovenverdieping van het kasteel te bezichtigen en vroeg of er portretten hingen. Daarin moest men hem teleurstellen. Vervolgens wandelde het gezelschap naar de kerk, waar dominee Hugenholtz een deftige toespraak hield en de stadhouder een ‘schoon present’ in het kerkenzakje deed. Zeer voldaan liep Willem V toen naar de IJsselpoort en stapte daar rond half zes in zijn rijtuig. De rentmeester en de magistraat kregen een compliment over de rustige wijze, waarop men Willem V had opgevangen. Alles leek koek en ei tussen de baronie en haar hoogste gezagsdrager.²⁹⁴ Enkele jaren later zou blijken deze tevredenheid voor een deel schijn was...

292 Zie P.W.A. Broeders, ‘Geen landschapspark voor de drost. Een bijdrage tot de kennis van de IJsselsteinse kasteeltuinen uit de periode 1750-1950’, *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 75 (1995), p. 315-342. Zie ook D.B.M. Hermans, ‘Jan van Stolk en het kasteel van IJsselstein’, *Stichting Historische Kring IJsselstein* 71, (1994) p. 195-208

293 Nu stond Willem V niet bekend vanwege zijn zuinigheid. Ondanks een financiële crisis rond 1775, toen het al slecht ging met de stadhouderlijke geldhuishouding, bleef hij enorme bedragen uitgeven aan zijn verzamelingen, woningen en hofhouding. Zie onder meer J.G. Kikkert, *Gespanssen stilte. De Patriotten en het einde van de Republiek 1780-1795* (Houten 1987), p. 30 ev

294 FAB, inv nr 1540, brief 2-8-1777

Oranjegezinden en Patriotten 1781-1787

Bij het bezoek van prins Willem V aan IJsselstein in 1777 leek er geen vuiltje aan de lucht. Vier jaar later was de situatie geheel omgeslagen. De Republiek was in een rampzalige oorlog betrokken geraakt en de stadhouder kreeg daarvan de schuld. Jarenlange onvrede over het bewind van Willem V vond een uitlaatklep. Het politieke systeem, waarbij de stadhouder via provinciale zetbazen grote invloed had op magistraatsbenoemingen, creëerde groepen van 'have-nots'. Willem V had dit systeem van zijn vader geërfd, toen deze in 1747 op de golven van paniek rond een mogelijke Franse invasie van de Republiek, zeer uitgebreide volmachten had verkregen. Het stadhouderschap was toen erfelijk geworden. Willem IV was al in 1751 overleden.²⁹⁵ Zijn vrouw, Anna van Hannover, werd regentes voor de jonge Willem V, die zijn vader als stadhouder opvolgde. Een belangrijke rol bij diens opvoeding speelde de Lodewijk Ernst, hertog van Brunswijk (1718-1788), een Duitse veldmaarschalk die naar de Republiek was gehaald om het leger te reorganiseren. Na de dood van Anna in 1759 speelde ook Marie Louise een belangrijke rol in het leven van Willem V, die in 1766 meerderjarig werd.

De zachtvaardige Willem ontpopte zich tot een onzekere jongeling. Hij was meer een intellectueel dan een politicus, een man van cultuur en beschaving, die echter de neiging had om alles van alle kanten te bekijken en beslissingen uit te stellen. Uit onzekerheid hield hij star vast aan zijn prerogatieven, iets wat werd versterkt door zijn adviseur Brunswijk, die hij ook na zijn meerderjarigheid in 1766 aanhield. Sterker nog, Brunswijk had met behulp van enkele vertrouwelingen van de prins een 'Acte van Consulentschap' opgesteld, waarin was opgenomen dat de oud-veldmaarschalk als adviseur beschikbaar zou blijven, zonder dat hij verantwoordelijk gesteld kon worden voor de gevolgen van zijn adviezen.²⁹⁶ Willem trouwde in 1767 met Wilhelmina, een nicht van de Pruisische koning Frederik de Grote.

Willem V werd geconfronteerd met het gevoel van malaise in de Republiek, dat in de loop van de achttiende eeuw steeds verder toenam. Hoewel het aanvankelijk vooral om een relatieve achteruitgang ging – Frankrijk en Engeland groeiden harder, maar de economie van de Republiek was nog steeds van flinke omvang – raakten de Zeven Provinciën steeds verder achterop en vanaf 1780 kan er zeker gesproken worden van een ongezonde economie.²⁹⁷ Van een land van ondernemers en ontdekkingsreizigers veranderde de Republiek in een natie van rijke

295 J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995), p. 1067-1078, zie ook S. Schama, *Patriotten*, p. 79-85

296 Theeuwen, Pieter 't Hoen, p. 38

297 De Vries en Van der Woude, *Nederland*, p. 786

renteniers, die hun gelden liever veilig belegden dan zelf nieuwe initiatieven te ontplooiën. Toch bleef de Republiek een handelsnatie, die bijvoorbeeld een flinke wapenindustrie kende. Een belangrijke klant werden de Amerikaanse kolonisten, die vanaf 1776 voor onafhankelijkheid tegen Groot-Brittannië streed. Niet alleen bracht die oorlog winst, de Amerikanen konden ook rekenen op sympathie van de Hollanders. De Engelsen echter oefenden grote druk uit om de wapenleveranties te stoppen en hielden zelfs schepen aan op open zee om ze te doorzoeken op contrabande. Deze aantasting van de soevereiniteit van de Republiek moest wel tot oorlog leiden. In 1780 begon de Vierde Engelse oorlog. De overmachtige Engelse marine nam snel een aantal koloniën in en ook werden vele schepen geënterd en in beslag genomen.

De stadhouder onder vuur

In augustus 1781 bevochten zeven lineschepen van de Republiek onder schout bij nacht Johan Arnold Zoutman bij de Doggersbank in de Noordzee de Engelse vloot, die een handelsblokkade had ingesteld. Zoutman bereikte zijn doel niet. Al werd de slag als een grote overwinning gevierd, de blokkade bleef en het van handel zo afhankelijke vaderland ging een zware tijd tegemoet.²⁹⁸ De blokkade hinderde de handel en de visserij en versterkte de economische achteruitgang. Men begon nostalgisch terug te kijken op het roemruchte verleden van de Republiek. Vroeger was alles beter. Hoe kon het zo zijn misgegaan?²⁹⁹

Willem V werd de zondebok.³⁰⁰ Hij zou de marine hebben verwaarloosd en het vaderland hebben verkwanseld aan het Engelse koningshuis, met wie hij sterke familiebanden had. De Engelse koning George III was een volle neef! Willem was tenslotte opperbevelhebber van de vloot en het leger en daarmee de eerst aangesprokene. Ook in zijn persoonlijk leven had hij aanleiding gegeven tot veel kritiek. In geschriften werd hij neergezet als een echtbreker en werd hij vergeleken met de Romeinse keizers, die hun regering verwaarloosden om zich te verliezen in drank en feesten.³⁰¹

Die kritiek werd versterkt door een dreiging in het zuiden. In 1781 begon keizer Jozef II, landsheer van de Zuidelijke Nederlanden, de Republiek onder druk te zetten. Als barrière tegen Franse agressie had de Republiek volgens enkele internationale vredesverdragen – het laatste stamde uit 1715 – het recht om een aantal steden in het huidige België van een garnizoen te voorzien. Bovendien werd de Schelde al eeuwenlang door de Nederlanders geblokkeerd. Jozef wilde een einde maken aan deze situatie. Sinds 1756 hadden de barrièresteden geen militaire betekenis meer, omdat Frankrijk en Oostenrijk een verdrag hadden afgesloten. In 1781 verklaarde daarom

298 Zie bijvoorbeeld F. Grijzenhout, 'Altoos gedenkwaardig was voor den waeren vaderlander, de vyfde van Oogstmaand', in: H. Bots en WW. Mijnhardt, *De droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriotisme* (Amsterdam 1988), p. 98-115, met name p. 100-102

299 Zie onder meer: N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004), daar p. 278 en 391, noot 18. Voor IJsselstein ging dit daadwerkelijk op, maar zoals we zagen was de economische realiteit in andere plaatsen beduidend minder rooskleurig.

300 Theeuwen, *Pieter 't Hoen*, p. 129-189

301 S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995), met name p. 128-165

Jozef II het verdrag nietig en stuurde hij de garnizoenen naar huis. Hij hield niet op bij de grens. In 1783 verdreef hij Staatse troepen uit de op het grondgebied van de Republiek gelegen vesting Sluis. Dat leidde tot paniek: zouden de Oostenrijkers doorstoten tot op het hart van de Republiek? In diverse provincies riepen de Statenvergaderingen op tot bewapening om de vijand tot staan te brengen. Ook in Utrecht en Holland gebeurde dat.

Deze oproep sloot aan bij het verlangen naar burgerbewapening. Lichtend voorbeeld was de vrijheidsstrijd van de Amerikanen.³⁰² Daar was de bevolking gemobiliseerd om een onderdrukker te verjagen. Hun ideaal van volkssoevereiniteit sloot aan bij de onvrede die in de Republiek leefde over het patronagesysteem van Willem V. De van de macht buitengesloten regenten kregen gezelschap van democratische idealisten. Zij vonden dat de burger zelf een stem moest hebben in de keuze voor zijn regering. Zo kwamen politieke en economische onvrede in de Republiek samen. Dit werd onder woorden gebracht in het beroemde pamflet van de Overijsselse edelman Joan Derk van der Capellen, *Aan het volk van Nederland*, waarin de schuld van de ellende bij de stadhouder werd gelegd.

Van der Capellen keek niet naar de toekomst, maar baseerde zijn ideeën op een ver – zo niet mythisch – verleden, waarin grondrechten hadden gegolden, volgens welke het volk de soevereiniteit bezat. Dat betekende onder meer het recht om zijn eigen bestuurders te kiezen.³⁰³ Het waren die grondrechten die door de stadhouder en zijn stromannen met voeten getreden werden. Goede bestuurders zouden niet uit zijn op eigen gewin, maar het algemeen belang vooropstellen. Dat ideaal was verwoord door denkers uit de Verlichting. In de Republiek waren in de achttiende eeuw vele genootschappen opgericht waarin over maatschappij en staat werd gediscussieerd. De ideeën van Van der Capellen vielen in een vruchtbare voedingsbodem.

Hét symbool voor de vrijheid van het volk werd de burgerbewapening. De stadhouder maakte gebruik van buitenlandse huurlingen, per definitie onbetrouwbaar want gehoorzaam aan de hoogste bieder en gevoelig voor corruptie.³⁰⁴ Het volk moest niet van zulke figuren afhankelijk zijn. Van oudsher had men het recht bezeten tot het oprichten van eigen, bewapende schutterijen. Vrijheidslievende burgers lieten door deelname aan schutterijen zien, dat zij actief betrokken waren bij hun republiek. Er werd daarbij teruggegrepen op het roemruchte verleden, toen de Hollandse burgers zich hadden bevrijd van het Spaanse juk. Door deelname aan een gewapende burgermacht waren de burgers bovendien minder afhankelijk van de stadhouder, want juist zijn militaire functie en de van hem afhankelijke huurlingen gaven hem veel macht. Voor een deel ging het om de symboliek: iedereen begreep wel dat een burgerbewapening het nooit zou kunnen winnen van een beroepsleger, gezien de stand van de techniek, maar het was noodzakelijk dat de bevolking haar zelfstandigheid liet zien.³⁰⁵

302 Zie bijvoorbeeld S. Schama, *Patriotten*, p. 90

303 Zie onder meer R.E. de Bruin, 'Patriotten en orangisten', C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht, vanaf 1780* (Utrecht 1997), p. 63-84; S. Schama, *Patriotten*, p. 113 ev; Theeuwens, *Pieter 't Hoen*, p. 191-200, 225-284

304 Zie ook Klein, *Patriots republikenisme*, p. 169-171

305 Klein, *Patriots republikenisme*, p. 178-180

Van der Capellens boodschap sloeg enorm aan, vergelijkbaar in onze tijd met Pim Fortuyn.³⁰⁶ Verschillende groepen verzamelden zich onder het banier van 'Patriotten' want zij voelden zich de ware vaderlanders. Daar waar geen schutterijen bestonden of in handen bleken van het stadsbestuur, schoten door Patriotten overheerste exercitiegenootschappen en vrijcorpsen als paddenstoelen uit de grond. In de stad Utrecht wisten de Patriotten met steun van deze vrijcorpsen het stadsbestuur flink onder druk te zetten. In 1786 grepen ze er zelfs de macht. In IJsselstein leek het rustig te blijven. Dat zou ook verklaarbaar zijn: de economische onvrede die in de Republiek heerste, kwam in IJsselstein veel minder voor. In het vorige hoofdstuk is aangetoond, dat de inspanningen van drost en stadsbestuur er toe hadden geleid, dat er voldoende werkgelegenheid was, de stad een aangenaam oord om te leven en het er de mensen economisch voor de wind ging. Juist misschien omdat het elders in de Republiek minder aangenaam toeven was, werd IJsselstein relatief aantrekkelijker. De lage belastingen maakten het voor veel mensen mogelijk, hier rustig te genieten van de vruchten van de arbeid. De oorlog van de Republiek leek ver weg. IJsselstein betaalde daar niet aan mee. De elders zo gehate stadhouder was voor de IJsselsteiners allereerst hun baron en beschermd door zijn status de soevereiniteit van de baronie. De magistraat verwachtte niet anders dan dat hij de belangrijkste stem had in de benoeming van regenten en ambtenaren. De politieke rust was na het vertrek van Graves weergekeerd en leidde niet tot hernieuwde factietwisten. Het pluche was nog steeds toegankelijk voor nieuwkomers, dus van een gesloten regentenkaste lijkt geen sprake. Of is dit een te rooskleurig beeld? Als schot voor de boeg verscheen in de herfst van 1784 in de Patriotse *Utrechtsche Courant* een spottend stuk over het bestuur van IJsselstein, waarin werd gesuggereerd dat drost en vicedrost hun werk niet goed uitvoerden. De auteur durfde nog niet direct zijn pijlen op de prins te richten, maar de boodschap was duidelijk: het bestuur in IJsselstein was van twijfelachtige kwaliteit. Schout Pieter van der Meulen kreeg onmiddellijk van de Domeinraad opdracht, deze zaak uit te zoeken. Hij concludeerde dat het om een grap ging, maar dat was een misrekening. Enkele maanden later bleek er meer aan de hand te zijn. In dit hoofdstuk wordt beschreven op welke wijze de Patriotten in IJsselstein opereerden en welke gevolgen dat had.

Angst voor plunderingen

Op 13 januari 1785 lieten vier burgers zich aandienen tijdens een vergadering van schout en schepenen op het stadhuis van IJsselstein. Ze kwamen namens de burgerij en ingezetenen van IJsselstein verzoeken 'dat de schutterije deeser stad, die ten eenenmaale vervallen was, weeder mogt werden opgerecht, ten einde deselve te beveiligen teegens den roof en verwoesting van stroopende partijen'.³⁰⁷ De gewapende schutters hadden vroeger altijd de stad tegen dreigingen van buitenaf beschermd, maar waren in 1746 opgeheven na wanbeleid, zoals eerder is beschreven. De oprukkende Oostenrijkers hadden veel burgers schrik aangejaagd en men wilde zich kunnen verdedigen. Op zichzelf was dit een begrijpelijk en legitiem standpunt: de baronie kon als

306 Fortuyn voelde dat zelf ook zo. Niet voor niets heette zijn pamflet uit 1992 ook *Aan het volk van Nederland*.

307 SAJJ, inv nr, 701, 18-1-1785

soeverein gebied niet rekenen op de bescherming door de omliggende provincies. De betaling aan de oorlogskas van de Staten-Generaal waren al jaren gestopt. Het is onduidelijk of en welke afspraken er waren in geval van militaire dreiging. Een deel van de Lopikerwaard, waaronder het grondgebied van Benshop, maakte deel uit van de Hollandse Waterlinie en had een belangrijke functie bij de bescherming van Holland. Deze linie liep onder meer via Woerden en Oudewater naar Vreeswijk. Als de baronie zou weigeren om mee te doen aan de inundatie, zou een flink deel van de waterlinie niet in werking gesteld worden. Een probleem had dit nog niet eerder gevormd, zoals bijvoorbeeld bij de inval van 1672, omdat de baronnen altijd uit het huis van Oranje kwamen. Zij, als opperbevelhebber van de strijdkrachten van de Republiek, bezaten ook de bestuursmacht om militaire beslissingen voor hun baronie door te voeren.

Schutterijen dienden sinds de Middeleeuwen tot bescherming van have en goed van de stadsbewoners. Dat de oproep voor de vorming van een schutterij niet altijd met Patriotse sympathieën kan worden gelijkgesteld, blijkt uit de oprichting van een gewapende burgermacht in Rhenen. Deze stad kreeg dat verzoek van de Staten van Utrecht en besloot de bevolking op te roepen om een schutterij te vormen. Rhenen kende nauwelijks Patriotten en zou ook stevig in het stadhoudelijke kamp blijven. Sterker nog, om de niet-politieke achtergrond van de schutterij te benadrukken, verbood de stad Rhenen het dragen van leuzen, kleuren en andere politieke tekenen. Daarvoor werd een Utrechts plakkaat afgekondigd.³⁰⁸

Maar in deze tijden waren schutterijen toch verdacht. Juist via zulke gewapende groepen hadden de Patriotse Utrechtse tenslotte hun stadsregering onder druk gezet en ook in Wijk bij Duurstede was zo een omwenteling tot stand gebracht.³⁰⁹

Vicedrost Pieter van der Meulen besloot tijd te winnen door zich te verschuilen achter formele argumenten. Een schutterij viel onder de drost, dus aan hem zou de vraag moeten worden voorgelegd. Schepen Jacobus Lycklama à Nijeholt accepteerde dit besluit allerminst. Deze stadsdokter 'liet zig in diverse zeer beleedigende expressien uit en wilde den vicedrossaard noodzaken dit request ter tafel en in deliberatie te brengen'³¹⁰. Lycklama bleek een fervent Patriot. Al direct na de oprichting van het Utrechtse vrijcorps was Lycklama daarvan lid geworden. Het is goed denkbaar dat hij de onrust in IJsselstein aangreep om de bevolking aan te zetten tot verzet. Het verzoek om de oprichting van een schutterij zou heel goed uit zijn koker afkomstig kunnen zijn. Het was ook niet voor niets dat de afvaardiging deze vraag voorlegde aan schout en schepenen. Onder de schepenen bevonden zich Dirk van den Bosch en Pieter Jacob van der Muelen, die, net als Lycklama, lid waren geworden van de Utrechtse Patriotse vrijcorpsen en zelfs tot de fanatieke leden gerekend mochten worden.³¹¹ Omdat ook schepenen en wijnkoper

308 Stadsarchief Rhenen, inv nr 34, 12-12-1784 en 27-12-1784

309 E. Maes, "Van kluisters wars en slavernij, de zinspreuk hier is: dood of vrij! De Patriotse revolutie te Wijk bij Duurstede (1783-1787)", in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 2007, p. 69-114

310 NA, Nassause Domeinraad 4785, brief van J.F. Beyen aan de domeinraad 1787. Zie ook SAU, inv nr 703, 8-1-1788.

311 Zie hiervoor onder meer A. Pietersma e.a., red., *Een paradijs vol weelde*, p. 328-335; A. van Hulzen, *Utrecht in beroering. Patriotten en Fransen in de Domstad 1780-1813* (Utrecht 2002); R.E. de Bruin, *Revolutie in Utrecht: studenten, burgers en regenten in de Patriottentijd 1780-1787* (Utrecht 1987), Theeuwen, *Pieter 't Hoen*, p. 334-422, 479-510

Johannes Hugenholtz een Patriotse sympathisant was en de Oranjegezinde Jan Tra Kranen regelmatig wegens ziekte verstek moest laten gaan, hadden de Patriotten een meerderheid in de schepenbank.³¹² Werd hier dus gestemd over de wederoprichting van de schutterij, dan lag de uitslag bij voorbaat vast. Het was een beproefde tactiek in de stadsregeringen van de Republiek om stemmingen op te houden totdat de eigen groep in de meerderheid was. Een voorbeeld is de strijd in Wijk bij Duurstede in 1710, waarbij zaken werden uitgesteld totdat ziekte en afwezigheid van tegenstanders de eigen meerderheid garandeerden.³¹³

De Oranjegezinde schepen Johan Franco Beyen zag de vraag om heroprichting van de schutterij als een bewuste machtsgreep van een groep ontevreden burgers, die een kabaal hadden opgericht, een geheim overleg. 'En zig een ieder voor deselve [een inval van de Oostenrijkers] beangst maakte, zommige deeser cabaal heijmelijke bijeenkomsten hielden en een request lieten teekenen, dog zo bedekt en heimelijk, ten einde [te voorkomen dat] voor al die vice drossaard daar van iets mogt verneemen en ontdekken'.³¹⁴ Het feit dat het allemaal zo in het geniep ging, is een sterke aanwijzing dat de oprichting van de schutterij meer doelen diende dan slechts de stadsverdediging. Misschien hoopten de Patriotten de schutterij te gebruiken als rekruteringsinstrument voor hun eigen idealen. Zijzelf zouden daarin als een harde kern, een revolutionaire voorhoede, kunnen fungeren en via de schutterij hun aanhang vergroten. Dit was een beproefde tactiek van de Patriotten. In 1798 schreef de landelijk bekende Patriot Gerrit Paape een aantal brieven waarin hij terugkeek op de Patriottentijd. In de negende brief vertelt hij expliciet hoe de schutterijen als instrument kunnen dienen om het tegen de Oranjegezinden op te nemen. Hij noemt het zelfs verkapte scholen, waarin door propaganda, liederen en bijeenkomsten het volk overtuigd kon worden. Ook de oprichting van burgersociëteiten diende datzelfde doel.³¹⁵

Uiteindelijk werd een compromis bereikt en kreeg de drost het verzoek om de heroprichting van de schutterij netjes op schrift. De Beaufort gaf zijn zegen aan dit initiatief. Hij zag het als noodzaak om de stad te beschermen. Hoe zwaar echter de schutterij werd beïnvloed door de Utrechtse Patriotten, bleek toen Lycklama en Van den Bosch, samen met burgemeester 't Hoen, die ook de Patriotse beginselen bleek toegedaan, een reglement moesten opstellen. Zij concludeerden dat het oude schuttersreglement absoluut niet voldeed en schreven een nieuw, dat goeddeels gebaseerd bleek op dat van het Utrechtse vrijcorps. Dat gebeurde veel vaker: ook

312 Johannes (1755-1816) was een zoon van predikant P.A.C. Hugenholtz. Zijn tweelingbroer, Fredericus Arnoldus Bernardus vestigde zich in Amsterdam. Deze broer trouwde in 1789 met Maria ter Bruggen, dochter van dominee Isaac ter Bruggen en Anna Catharina Beyen, eveneens uit IJsselstein afkomstig. Johannes zelf trouwde met Johanna van Sull, die ook de helft van een tweeling was. Het is opvallend dat de vader van Tra Kranen door Willem IV uit de Zwolse stadsregering was gezet. Zie Streng, *Stemme*, p. 387

313 Zie L.P. Cortenraede, *Wijkse regenten*, p. 54 ev

314 SAJJ, inv nr 703, 8-1-1788

315 Paape (1752-1798) was dichter en plateelschilder. Zie P. Altena, 'Bijzondere brieven aan 'Weleerwaarde'. Over De aristocraat en de burger (1785) en De gewapende burgercorpsen en de antriPatriottische geestlyken (1785) van Gerrit Paape', in: C. van Heertum, T. Jongenelen en F. van Lamoën, red., *De andere achttiende eeuw. Opstellen voor André Hanou* (Nijmegen 2006), p. 123-146, met name 129-130

de Patriotten in Wijk bij Duurstede namen grotendeels het Utrechtse reglement over.³¹⁶ Dit nieuwe IJsselsteinse reglement werd vervolgens, met enkele minimale wijzigingen, door de baron eind februari 1785 goedgekeurd.

Een nieuwe schutterij

In het nieuwe reglement werd onder meer vastgesteld, dat alle IJsselsteinse mannen tussen 18 en 60 jaar verplicht dienst moesten doen in de schutterij. Die schutterij, onder leiding van een kolonel, zou bestaan uit twee compagnieën, die elk onder een kapitein stonden. De schutterij was altijd een democratisch lichaam geweest, in die zin dat de manschappen hun eigen officieren mochten kiezen. Opnieuw bleek de ware bedoeling van de Patriotten, toen zij het lidmaatschap van de stadsregering voorwaarde maakten voor een officiersbenoeming. Blijkbaar hadden Lycklama en consorten te weinig vertrouwen in de goede afloop van vrije verkiezingen. Ze waren klaarblijkelijk niet bevreesd dat Oranjegezinde regenten als Van der Meulen, Beyen en Tra Kranen een officiersfunctie ambieerden. Hun gok werkte goed uit. Lycklama en Van den Bosch werden kapitein, Goris 't Hoen kreeg de hoogste waardigheid en werd kolonel.

Hoe sterk de IJsselsteinse Patriotten op het Utrechtse voorbeeld leunden, bleek uit de keuze van uniform: 'een blauwe rok met witte gladde knopen, eene witte voederinge, camisool, broek en koussen vrij wel overeenkomstig met die van het vrijcorps der stad Utrecht'³¹⁷, zoals de tegenstanders van de Patriotten opmerkten. De officieren stelden een burgerkrijgsraad samen, die als schutterijbestuur fungeerde. Elke compagnie, bestaande uit acht rotten, kreeg de beschikking over een scriba. Vrijgesteld van dienst waren de twee predikanten, de leden van de regering, de stadssecretaris en de pastoor. Onwilligen konden zich vrijkopen, al waren de bedragen daarvoor hoog.

Behalve de Oranjegetrouwe regenten was er nog een groep die schitterde door afwezigheid in de schutterij: de boerenbevolking. Hun namen ontbraken ook al bij de mensen, die het verzoek tot wederoprichting hadden gedaan. Nu waren zij geen burgers van de stad IJsselstein, maar in geval van dreiging waren zij evenzeer afhankelijk van de beschutting van de stadsmuren en de verdediging door de schutterij. Dit laat zien dat op het platteland de aanhang van Oranje groot was. Ook in het agrarische Benschop sloeg de Patriottenbeweging niet sterk aan. Veel boeren waren katholiek en volgden misschien de voorzichtige opstelling van de kerk in deze. Alleen de schout, Cornelis Graves (de broer van de afgezette Jan Graves), was een overtuigd aanhanger, maar dat kan heel goed veroorzaakt zijn door de langlopende vete die tussen zijn familie en De Beaufort en Van der Meulen speelde.

316 Zie E. Maes, 'Kluisters', p. 82

317 SAII, inv nr 703, 8-1-1788. Er waren meer varianten van vrijkorpsuniformen in omloop: zie S. Rijs, 'Was er een Nederlands revolutionair kostuum?', in: H. Bots en W.W. Mijnhardt, *De droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriottisme* (Amsterdam 1988), p. 82-92. Zij stelt dat het uniform gebaseerd was op de Franse mode en feitelijk weinig revolutionair.

Ook in Wijk bij Duurstede hielden de boeren zich verre van de schutterij.³¹⁸ Er is nog weinig onderzoek beschikbaar over de invloed van de Patriotten op het platteland. Op basis van het artikel van W.Ph. te Brake lijkt de conclusie gerechtvaardigd, dat lokale omstandigheden van grote invloed waren op de keuze van de plattelandsbevolking. In Friesland was de Patriotse aanhang onder de boeren groot, in Overijssel veel minder en rond Zierikzee waren de boeren zelfs uitgesproken anti-Patriots. In het plattelandsdorp Maarssen werd met behulp van de lokale heer een vrijkorps opgericht. Lokale omstandigheden waren zo belangrijk, dat geen algemene regel kan worden gegeven over het draagvlak van de Patriotse idealen op het platteland. Nader onderzoek is hier noodzakelijk.³¹⁹

Een andere groep die zich verre hield van de Patriotten waren diegenen die een ambt of functie in dienst van het stadsbestuur bekleedden, zoals de zakkendragers, de bodes en de dienaren van justitie. Hadden de Patriotten onder de schepenen de meeste aanhang, als de 'grote raad' (drost, schout, burgemeesters en schepenen) van het stadsbestuur bijeenkwam, dan hielden de partijen elkaar ongeveer in evenwicht. Dit dwong tot slim opereren, iets waar de Patriotten zich sterk van bewust waren. Zij wachtten bij belangrijke beslissingen altijd bijeenkomsten af, waarvan ze wisten dat zij, door afwezigheid van enkele leden van de prinsgezinde partij, de meerderheid hadden.

Hoogtepunt voor de schutterij was de overhandiging van de nieuwe vaandels in juni 1785. De plechtigheid vond plaats op een veld buiten de stad. De beide compagnieën marcheerden in het gelid de stad uit en werden daar in rangorde opgesteld. Vervolgens trokken twee detachementen cadetten de poort door en brachten elk een vaandel naar de eigen compagnie. Ter afsluiting volgden nog enige manoeuvres. De schutters trokken langs de tent waar de vele gasten uit de hoogste kringen van Amsterdam en Utrecht zich laafden. Dit spektakel nam een groot deel van de dag in beslag. Al deze oefeningen waren het gevolg van de inspanningen van de Utrechtse exercitiemeester, de rabiante Oranjehater Gerrit van Reijzen, een 'geswoore vijand van het doorluchtig huis van zijne hoogheid, die niet konde nalaten zelfs hier zijnde, zijne swarte gal te laten blijken, en zich in de alderonbetamelijkste expressien tegens hoogstedeselve uit te laten'.³²⁰ Het hele spektakel moest aantonen hoe belangrijk de Patriotten in IJsselstein waren. Men hoopte waarschijnlijk zo'n indruk te maken, dat de aanhang flink zou groeien.

Een Pyrrhusoverwinning?

Exerceren, wacht- en patrouillelopen kostte veel tijd. Al na een paar weken begon het nieuwtje te slijten. Dat was op meer plaatsen het geval. In enkele dorpen vlak boven Amsterdam was in november 1785, binnen een jaar na de oprichting van lokale schutterijen, het enthousiasme

318 E. Maes, 'Kluisters', p.83

319 Zie W.Ph. te Brake, 'Burgers and Boeren in the Dutch Patriot revolution', in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen, 1787. *De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988), p. 84-99; J. Uppelschoten, 'Burgerbewapening in Maarssen en Maarsseveen. Opkomst en ondergang van een politieke beweging', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1987, p. 145-155; Roel Mulder, 'Maarssen: wie was er aan de macht in... 1787', *Historische Kring Maarssen*, jrg. 35, nr. 2 (mei 2008) 64-71

320 SAJJ, inv nr 703, 8-1-1788

dermate gedaald dat gesproken werd over de 'geweren die in de kast zijn gepakt en aan de roest en bederf overgegeven'.³²¹

Een groep IJsselsteinse burgers passeerde in mei 1785 de krijgsraad en wendde zich direct tot de Domeinraad. Behalve weinig vleiende opmerkingen over de burgerkrijgsraad bevatte hun rekest een fundamentele vraag over de loyaliteit van de schutterij. De formuleringen van de burgereed en de schutterseed waren niet gelijk en konden tot conflicten leiden. Zij, als burger, hadden een eed aan de prins gezworen. In de schutterseed werd echter alleen gesproken van trouw aan de stad, niet aan de baron. Voordat ze ingezworen werden, wilden ze eerst een uitspraak van Willem V zelf over deze heikele kwestie.

De Domeinraad wilde niet over één nacht ijs gaan en vroeg het stadsbestuur om inlichtingen. Zij kreeg niet één, maar twee reacties, die elkaar bovendien tegenspraken. De scheiding der geesten in de IJsselsteinse magistratuur trad naar buiten. De Patriotse partij stelde zich op het standpunt dat de meerderheid der burgers zonder probleem de eed had afgelegd en dat er niets aan de hand was. Het ging slechts om enkele dwarsliggers. De Oranjegezinde regenten namen afstand van deze reactie. Ze grepen de gelegenheid aan om een diepe angst te uiten. Als officieren van de schutterij waren in hun ogen met name die mensen aangesteld, die pas relatief kort – zij spraken zelfs van 'weinig jaeren, jae weeken' – in IJsselstein verbleven. Deze nieuwkomers hadden bij de benoeming van onderofficieren geboren IJsselsteiners massaal overgeslagen. Het gevolg was dat de schutterij vooral uit mensen bestond, die geen burgereed hadden afgelegd en wier betrouwbaarheid jegens de prins op zijn minst twijfelachtig was. Daarmee trokken zij partij voor de ongeruste burgers. Hun oplossing was om alleen burgers als officier of onderofficier van de schutterij aan te stellen, dus mensen die de burgereed aan de prins wel hadden afgelegd. Daarmee kon het gevaar van een anti-Oranjegezinde schutterij worden voorkomen. Tijdelijk waren ze bereid, de leges voor het afleggen van de eed kwijt te schelden. Nu was hun beschuldiging dat de schutterij uit vreemdelingen bestond, maar zeer gedeeltelijk waar. Van der Muelen en Van de Bosch waren inderdaad relatieve nieuwkomers, maar zij hadden wel de burgereed afgelegd. 't Hoen was geboren en getogen in IJsselstein en Lycklama woonde er al ruim tien jaar. Veel van de onderofficieren waren afkomstig uit IJsselsteinse families.

In andere steden was de oprichting van een vrijcorps of een schutterij slechts een eerste stap op weg naar het in praktijk brengen van Patriotse idealen. In steden als Utrecht, Wijk en Deventer werd de instelling van de schutterij gevolgd door een vloed van rekesten en protesten, bedoeld om een einde te maken aan verfoeilijke bestuurlijke praktijken en vriendjespolitiek en gericht op de invoering van meer democratische processen. Daarbij kon vaak gebruik worden gemaakt van onvrede onder de bevolking. In bijvoorbeeld Wijk bij Duurstede was dat niet alleen verzet tegen enkele gehate bestuurders, die als profiteurs werden gezien, maar ook een protest tegen machtsmisbruik van bijvoorbeeld de stadhouder. Opvallend is dat in Wijk zich een strijd begon af te tekenen tussen gematigde en radicale Patriotten, waarin ook de grote katholieke minderheid actief werd. In Deventer sloot het Patriotse protest niet alleen aan bij politieke onvrede, maar omvatte ook economische zaken. De achteruitgang van de handel, ziekten die de stad hadden

321 Geciteerd in Nieuwenhuis, *Keeshonden*, p. 78

geteisterd en de slechte omstandigheden van veel ongeschoolde arbeiders kwamen aan de orde. In deze beide steden werd de oprichting van de schutterij gevolgd door die van een burgercomité, dat zich met bestuurlijke hervormingen ging bezighouden.³²² Uit die burgercomités kwam in beide steden een groeiende roep om verregaande democratisering voort. In Utrecht gebeurde hetzelfde. Opgetrommelde schutters wisten het stadsbestuur daar diverse malen te dwingen, aan hun eisen te voldoen.³²³ Op het platteland kwam dat minder voor. Alleen in Maarssen hadden de bewoners veel bezwaren die zowel politiek als economisch waren: onrechtvaardige belastingen, verboden op de uitoefening van ambachten, overlast van jagende heren en te weinig invloed op het eigen bestuur.³²⁴ In bijvoorbeeld Soest, Doorn of Rhenen was niets te merken van verdere democratisering.³²⁵

In IJsselstein was hiervan evenmin iets te bespeuren. Na de oprichting van de schutterij, die vooral momentum had gekregen door de buitenlandse dreiging, werden er geen verdere petitieën ingediend om tot bestuurlijke hervormingen te komen en van een burgercomité was absoluut geen sprake. IJsselstein had weinig economische problemen en met het bestuur leken de meeste inwoners geen probleem te hebben. Daarin lijkt de stad op Rhenen, waar de schutterij slechts onder druk van de Staten van Utrecht tot stand kwam en er vervolgens ook geen sprake was van enig revolutionair elan. Rhenen had geen enkel probleem met het benoemingsrecht van de stadhouder, zoals bleek toen het stadsbestuur op instigatie van de Staten van Utrecht daarover de bevolking raadpleegde. Behalve enige ergernis over de konijnenjacht bleek men zeer content.³²⁶ In Montfoort waren er weliswaar vele bezwaren tegen de zittende regenten, maar lukte het de Patriotten niet om de macht te grijpen. De Utrechtse Staten wensten de Patriotten in Montfoort niet te ondersteunen bij hun maatregelen de katholieke inwoners te dwingen dienst te gaan lopen als schutter.³²⁷

In IJsselstein kon principieel geen sprake van onwettige stadhouderlijke inmenging, omdat de status van IJsselstein als baronie een directe link met de prins van Oranje tot de normaalste zaak van de wereld maakte. De relatieve openheid van het bestuur gaf nieuwkomers snel toegang tot het pluche: de schone stad lijkt grote uitbraken van pokken en andere epidemieën te hebben voorkomen en de economie draaide goed. Waar in andere plaatsen soms tevergeefs fabrieken werden ingericht om armoede en werkloosheid te bestrijden, had in IJsselstein die strategie werkelijke voorspoed gebracht. Het lijkt daardoor zeer aannemelijk dat de Patriotse beweging

322 Hogestijn, *Algemeen welzijn*, p. 350-371; Maes/Kluisters, 84-91

323 Theeuwen, 'Pieter 't Hoen', in *O vrijheid*, p. 70-73

324 Uppelschoten, 'Maarssen', p. 151-153; R. Mulder, 'Maarssen: wie was er aan de macht in... 1787', *Historische Kring Maarssen*, jrg. 35, nr. 2 (mei 2008) 64-71

325 F. Vogelzang, 'Een enclave van rust, 1780-1788', in: L. Bultje-Van Dillen e.a. red., *Geschiedenis van Rhenen* (Utrecht 2008), p. 268-277; M. Heurneman, 'Patriotten, prinsgezinden en Pruisen. Onderzoek naar de elite van Soest rond 1787', *Van Zoys tot Soest*, jg. 29 (2008), nr. 1, p. 1-14, nr. 2, p. 1-11. C. Huitema, 'Bestuurlijke elite in Doorn in het laatste kwart van de achttiende eeuw', *Tijd voor Thornhem* (12) nr. 1 (juni 2009) pag. 29-35

326 SAKRUH, Stadsarchief Rhenen, inv nr 34, 8-3-1784

327 Vossestein, *Loterijbriefjes*, p. 37-70

slechts onder een klein deel van de bevolking steun genoot en een *uphill struggle* tegemoet kon zien om de IJsselsteiners van hun politieke idealen te doordringen. Maar zelfs die pogingen sneefden door interne troebelen.

Er kwam steeds meer kritiek vanuit de bevolking dat de schutterij zich tegen het Huis van Oranje keerde. Daar schrok de krijgsgaad zo van, dat ze expliciet haar afhankelijkheid aan Willem V uitsprak. Er was bovendien veel gemopper op het schuttersreglement. Om dat aan te pakken, bracht de Oranjepartij zwaar geschut in stelling. Drost Joachim de Beaufort, die sinds de rust in IJsselstein was weergekeerd en hij in de Domeinraad was benoemd vaak in zijn huis in Den Haag verbleef, kwam speciaal over uit de Residentie om in een besloten vergadering een oplossing te forceren. De Patriotse raadsleden waren hier niet bij uitgenodigd omdat zij, in hun functie als schuttersofficieren, onderwerp van de beraadslagingen waren. Dat maakte het overleg waarschijnlijk een stuk gemakkelijker. Willem V zelf had opdracht gegeven verschillende gewraakte artikelen uit het schuttersreglement tegen het licht te houden. Het reglement werd aangepast. De klagers dachten dat er meer uit te slepen was. Zij waren niet tevreden over het nieuwe reglement. Die onverzoenlijke houding bracht de krijgsgaad er toe, deze burgers te beschuldigen uit te zijn op 'het verval en de geheele vernietiging der schutterije'. De klagers op hun beurt beweerden dat de officieren van de schutterij slechts voor elkaar hadden gekregen dat de gewone hardwerkende ambachtsman door het voortdurende exerceren van zijn dagelijks brood werd beroofd. De krijgsgaad voelde zich in het nauw gedreven.

De burgereed

In de loop van 1786 werden de scheidslijnen steeds duidelijker getrokken. De Oranjegezinde burgers en ingezetenen daagden de Patriotten en de patrouillerende schutters steeds vaker uit, de Patriotten zelf lieten zich verleiden tot een steeds sterkere stellingname tegen de prins en het huis van Oranje. De politieke stemming verhardde door gebeurtenissen in Gelderland. In september 1786 werden twee Patriotse stadjes in de provincie Gelderland, Elburg en Hattem, door troepen van de stadhouder ingenomen. In de ogen van de stadhouder had hij niets anders gedaan dan zijn legitieme autoriteit hersteld, maar de Patriotse propagandamachine draaide op volle toeren. De Patriotten zouden met veel geweld zijn verjaagd. Vervolgens moest de lokale bevolking het ontgelden met plundering en brandstichting. Een storm van verontwaardiging was het gevolg, zeker onder de Patriotten elders in de Republiek. In IJsselstein besloten de Patriotten tot het organiseren van een collecte, om de getroffen burgers van de twee stadjes financieel te steunen. Die collecte werd uitgevoerd door de schutterij, waarbij de onderofficieren tot diep in de nacht de huizen afliepen om geld op te halen. De magistraat durfde niet op te treden tegen de collecte: dat zou 'zommige heethoofden [...] hebben aengeset om derselve passien te misbruiken waaromme zij best hebben geoordeelt bij provisie dit ongemerkt te laten passeeren',³²⁸ Schout Van der Meulen ging harder optreden tegen roddels over de prins. Er werd blijkbaar druk gediscussieerd over de politieke ontwikkelingen. Pastoor Govers werd verweten de katholieken tegen de prins op te zetten. Van dat laatste bleek echter weinig, Govers werd juist geprezen

voor zijn kalme, afzijdige opstelling. Dat is opvallend, want veel katholieke priesters zagen in de Patriotse idealen een manier om de ondergeschikte positie van hun geloofsgenoten te verbeteren. Een voorbeeld is de al eerder genoemde aartspriester Hendricus Berendtzen, maar ook diverse andere pastoors bleken te behoren tot de sympathisanten van de Utrechtse vrijcorpsen. Dat wil niet zeggen dat ze zich ook openlijk verbonden met de Patriotten. De pastoor van Cabauw, een overtuigd Patriot, had zich stil en vreedzaam gedragen en daarom was een aantal revolutionairen, omdat ze geen steun kregen, uit zijn dorp weggetrokken. Er werd gezegd dat ze in IJsselstein evenmin konden rekenen op een warm onthaal, omdat pastoor Govers ze zeker zou wegsturen.³²⁹ De argwaan tussen gereformeerden en katholieken was trouwens nog zo groot, dat er weinig toenadering werd gezocht. Patriotse tijdschriften hielden vast aan de bevoorrechting van de gereformeerde kerk en de Brusselse nuntius raadde de katholieken aan, de kant van Oranje te kiezen. Al was er dus veel sympathie, de katholieken bleven jegens de Patriotten een afwachtende houding aannemen. Dat bleef zo, ook toen onder invloed van Patriotse druk de recognitie die de katholieken moesten betalen om bijeenkomsten te mogen houden, werd afgeschaft.³³⁰ Ondanks de kalmte onder het katholieke volksdeel, werd de onrust in de stad groter.

In september sloeg vicedrost Pieter van der Meulen toe. Misschien was het gebeuren in Gelderland daartoe aanleiding. Alle stadsbestuurders en burgers van IJsselstein hadden een eed gezworen, waarin ze beloofden niets te ondernemen dat de prins of zijn positie zou kunnen aantasten. Hij was tenslotte hun soeverein. Van der Meulen herinnerde de Patriotse regenten er met klem aan, dat hun uitlatingen tegen de prins strijdig waren met de door hun gedane eed. Dat soort gedrag was niet te tolereren. Deze opmerkingen van de schout waren voor de Patriotten reden om het bestuur te verlaten. Drost De Beaufort sprak er vervolgens schande van dat 'in deze onaangename en gespannen tijden een aantal leden der actieve regering van de stad en baronie IJsselstein zich genoodzaakt hebben gevoeld te moeten aftreden vanwege verdrietige oneenigheeden'.³³¹ Hij zag dat als een vorm van verraad. Juist in deze periode, waarin velen trachtten de vorst 'klein te maken', was steun aan de prins onontbeerlijk. Hij vreesde dat zij zich nu nog openlijker tegen de prins zouden keren. Dat had hij goed ingeschat. Lycklama riep in zijn ontslagbrief zijn oude frustratie over het ontbreken van een duidelijk 'wetboek' van IJsselstein in herinnering, waardoor het hem onmogelijk was naar eer en geweten zijn functie als schepen uit te oefenen. Voor het gemak liet hij weg dat niet zozeer zijn mederegenten daaraan schuld hadden. Het was de laksheid van de Domeinraad die dit had veroorzaakt. Van der Meulen had nog diverse malen op deze codificering van de regels aangedrongen. Pas een paar jaar later zou het door hem voorbereide pakket worden vastgesteld door de Domeinraad.

329 Zie een ingezonden brief in de *Zuidhollandsche Courant* van 1 januari 1787, opgenomen in FAB, inv nr 1607. Voor een beschrijving van de houding van de katholieken in deze streken zie: Van Opheusden, 'Berendtzen', p. 222-276

330 Zie hiervoor onder meer A.W.F.M. van de Sande, 'Tussen argwaan en overtuiging. Het katholieke aandeel in de Patriottenbeweging', in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen, red., 1787. *De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988), p. 112-133

331 FAB, inv nr 1607, Brief van J. de Beaufort aan Van Affelen Codde, 26-10-1786

Het schuttersreglement schreef voor om de officieren van de schutterij te kiezen uit de stadsregering. Toen leek dat een prachtige manier om de schutterij in Patriotse handen te krijgen, nu keerde zich dit tegen hen. Van der Meulen onthief de Patriotse afgetreden bestuurders namelijk onmiddellijk van hun schuttersposten. Een delegatie van de schutters kwam met de hoed in de hand om compassie te vragen. Ze waren nu van hun voornaamste en kundigste mensen beroofd. Met name Lycklama was erg populair onder de schutters, vanwege zijn grote kennis van het exerceren. Van der Meulen wilde de schutters niet ter wille zijn. Een nieuwe delegatie, bestaande uit felle Patriotten, eiste toen benoeming van nieuwe officieren. Dat was uiteraard pas mogelijk nadat een nieuw stadsbestuur was aangetreden.

Het viel Van der Meulen zwaar om geschikte kandidaten te vinden. Het was vooral een teleurstelling dat 't Hoen niet was aangebleven. Hoe weinig keuze er was, blijkt door de benoeming van Johannes Hugenholtz tot schepen. Hij behoorde tot het Patriotse kamp, maar was blijkbaar gematigd of onopvallend genoeg om plaats te nemen in de schepenbank. Van der Meulen benaderde rentmeester Van Affelen Codde. Die stond officieel eigenlijk buiten de regering. Na enige druk van drost De Beaufort accepteerde Van Affelen Codde de functie van eerste burgemeester.

De schutterij was door de maatregelen van de schout van haar opperbevelhebber beroofd. Alleen Van Affelen Codde kwam in aanmerking als opvolger. Dat karwei wilde hij slechts voor een jaar aanpakken 'en met permissie van zich in de thans voor de krijgsraad hangende proceduuren afkomstig uit het vorige reglement niet verder in te laten'. Kortom, hij had geen zin in de problemen van zijn voorgangers. Niet langer dreigde het gevaar van een Patriotse machtsgreep door een eigen bewapende legermacht. Maar voor de poorten stond inmiddels al een nieuwe dreiging: de Hollandse Patriotse militie.

Inkwartiering

IJsselstein beschouwde zich als een onafhankelijk territoir. Sommige Patriotten echter waren de mening toegedaan, dat het stadje aan de Hollandse IJssel onder de soevereiniteit van de Staten van Holland behoorde. Teruggrijpen op historische argumenten was een kenmerk van de Patriotten. In dit geval doelden ze waarschijnlijk op de middeleeuwse situatie, toen de graaf van Holland heer van IJsselstein was. Onder Filips II was die kwestie al eerder aan de orde gekomen en toen was geconcludeerd dat de Staten van Holland niet de opvolgers waren van de graven in deze kwestie. De Oranjes waren door Filips II tot baron van een zelfstandige baronie bevestigd. Weliswaar hadden de Hollandse Staten in 1702 zich als leenheer van IJsselstein mogen gedragen, maar dat was slechts als plaatsvervanger van de baron en werd toen ingegeven door de bijzondere omstandigheden, dat er grote onduidelijkheid bestond over de erfenis van Willem III. Nu de positie van de baron in het nauw was gebracht, hoopten de Patriotten misschien die oude zaak in hun voordeel op te rakelen. Als de baron werd afgezet en de Staten van Holland soeverein werden, konden ze de Patriotten aan de macht helpen. De Hollandse Staten waren namelijk Patriots geworden. De provincies Overijssel en Groningen (Stad en Lande) hadden zich eveneens aan Patriotse zijde geschaard, Gelderland, Friesland en Zeeland waren prinsgezind. Daarom was Utrecht zo belangrijk, die kon de schaal in de Staten-Generaal doen doorslaan.

Wilden de Patriotten in IJsselstein door een aansluiting bij Holland de soevereine positie van de baron ondermijnen, een symbolische overwinning voor de Patriotten werd behaald toen het in september 1785 de prins in Den Haag te warm onder de voeten werd en hij de stad verliet en zich in Nijmegen vestigde. In Gelderland was de Oranjegezinde aanhang flink groter, maar ook daar waren Patriotse enclaves, zoals de Gelderse plaatsjes Hattem en Elburg. Gefrustreerd over hun onmacht in het westen besloten de stadhouderlijke troepen de Patriotten een lesje te leren en in augustus 1786 vielen ze de stadjes aan. Hun misdragingen deden, zoals ik al eerder beschreef, een schokgolf gaan door de Patriotten. Holland bracht haar troepen in staat van paraatheid. Generaal-in-ruste en inwoner van IJsselstein, Albertus van Rijssel, werd aangesteld als opperbevelhebber van het gebied tussen de Maas en de Zuiderzee.³³² Hij bracht de zogenaamde 'Hollandse militie', het leger van Holland, meteen in garnizoen langs de scheidslijn tussen Patriots en Oranjegezind Nederland, een lijn die dwars door de provincie Utrecht liep. Kenmerkend daarvoor was, dat de stad Utrecht bijvoorbeeld stevig in Patriotse handen was, terwijl de Oranjegezinde Staten van Utrecht in Amersfoort hun onderkomen vonden. De Montfoortse Patriotten zagen nu hun kans schoon de macht te grijpen, nu de Oranjegezinde Staten niet langer roet in het eten konden gooien.³³³ Rhenen en Amersfoort bleven bijeenkomen in de prinsgezinde Staten, terwijl de stad Utrecht samen met Wijk bij Duurstede en Montfoort de autoriteit van deze Staten verwierp. Zij vormden samen met enkele Patriotse edelen de 'Pretense Staten', die in Utrecht bij elkaar bleven komen.

Holland had een belangrijke functie bij IJsselstein voor de verdediging van haar grondgebied neergelegd. De Lopikerwaard maakte deel uit van de waterlinie die Holland moest verdedigen tegen aanvallen uit het oosten en belangrijke waterinlaten bevonden zich bij de Heul, die onder IJsselsteinse verantwoordelijkheid viel. In september 1786 ontving de IJsselsteinse magistraat een schrijven van Van Rijssel, waarin hij aankondigde, dat er een regiment infanterie en een regiment dragonders van de graaf van Bylandt onderweg waren naar de baronie en onder dak gebracht dienden te worden.

De Republiek beschikte over een leger, dat door de afzonderlijke provincies werd betaald. Het Hollandse leger bestond uit zeer verschillende onderdelen: vrijcorpsen, schuttersafdelingen maar ook vele regimenten buitenlandse huurlingen. De Staten van iedere provincie hadden de zeggenschap over de troepen op hun grondgebied en stelden de officieren aan. Op nationaal niveau viel het opperbevel onder de Staten-Generaal, maar deze autoriteit was al in de zeventiende eeuw overgenomen door de kapiteins-generaal, meestal de stadhouder in die provincie. De troepen legden een eed van trouw af aan de Staten van 'hun' provincie maar ook

332 De Van Rijssels stamden uit Vianen uit een geslacht van vingerhoedmakers en militairen. De broer van Albertus, Willem, was ook militair geweest maar sinds 1762 rentmeester en dijkgraaf van Vianen en een fel Patriot. De vader van Willem en Albertus, ook Willem geheten (kolonel en schepen in Vianen), was getrouwd met Petronella Jacoba van Braam. Zij was verwant met Aegidius van Braam (1700-1741) uit Rotterdam, die schout van Benschop was geweest. Een andere Van Braam was schout van Werkhoven. Er waren verschillende familiebanden tussen de Van Rijssels en de Van Braams.

333 Vossestein, *Loterijbriefjes*, p. 71-77 en p. 85-92

aan de Staten-Generaal.³³⁴ Lang niet alle soldaten van de Hollandse militia waren de Patriotse idealen toegedaan. De regimenten met veel Oranjegezinde soldaten werden in het relatief rustige Brabant en Zeeland gelegerd. Daar zou hun trouw aan de Patriotse bevelhebbers niet snel op de proef worden gesteld. Troepen van wie de betrouwbaarheid en gehoorzaamheid minder twijfelachtig waren, werden op plaatsen ingezet, waar wel gevechten werden verwacht. Het regiment van Van Bylandt behoorde tot deze laatste categorie, maar bestond zeker niet uit een homogene groep overtuigde Patriotten.

De twee regimenten omvatten samen bijna 700 soldaten en 180 paarden. Voor de nauwelijks 2000 inwoners van IJsselstein was het een flinke opgave deze van onderdak te voorzien. Misschien maar de helft van de 300 huizen in het stadje was groot genoeg voor het huisvesten van een paar militairen. Nog in een opgave uit 1815 gaf de stad aan, maximaal 200 soldaten te kunnen legeren! De magistraat was dan ook zeer ongelukkig met de opdracht van Van Rijssel. Hij sputterde flink tegen: Holland had geen autoriteit over IJsselstein en toestemming voor inkwartiering diende door de soeverein heer, de prins dus, gegeven te worden. Omdat de Hollandse Staten vlak daarvoor Willem V uit zijn functie als kapitein-generaal van het Hollandse leger hadden geroyeerd, had dat argument weinig kracht. Opnieuw bleek het belang van de Oranjes als beschermer van de soevereine status van de baronie. Onder Marie Louise had haar statuut veel gewicht in de schaal gelegd. Nu Willem V aangeschoten wild was, vermocht IJsselstein op eigen houtje haar soevereiniteit nauwelijks te beschermen tegen bedreigingen van buitenaf. De zelfstandigheid bleek voor een flink deel gebaseerd op de positie van de baron. Werd die ondergraven, dan was er geen andere kampioen die zich inzette voor het behoud van IJsselsteins grondrechten.

Er restte dus niet veel anders dan gelaten de kwartiermeesters af te wachten, die reeds de volgende dag aan de stadspoort stonden. Vlak daarna arriveerden de eerste 200 dragonders met even zovele paarden. Die mensen werden ondergebracht bij de bewoners van de IJsseldijk, de Achtersloot, Meerlo, het Hogeland en bij het Klaphek en bij de boeren direct rondom de stad. De hoge officieren werden binnen de muren gelogeed. Om de pijn zo gelijk mogelijk te verdelen, besloten de leden van de regering ieder zelf twee manschappen op te nemen. Dat voorkwam inderdaad protest.

Binnen een week kwamen nog eens 300 infanteristen de stad binnen, op zoek naar woonruimte. Van Affelen Codde, die in zijn functie van rentmeester regelmatig grote sommen in huis had, kreeg het wat benauwd. Al die soldaten in huis, gelegenheid maakt tenslotte de dief. De regimentskolonels beloofden echter dat de striktste discipline zou worden gehandhaafd. Ongeregeldheden dienden onmiddellijk te worden gemeld. Ook werden op verschillende plekken schildwachten opgesteld om toezicht te houden. De hoofdwacht werd in het stadhuis gevestigd, terwijl de heren officieren een informele 'mess' inrichtten in de voorkamer van de herberg St. Joris.

IJsselstein had weinig ervaring met soldaten: de laatste keer dat een grote groep militairen in het stadje verbleef, was tijdens de Franse inval van 1672 geweest. Het kwam als een onaangename

334 Zie hiervoor H.L. Zwitser, *'Den militia van den Staat'. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991), met name p. 30-35.

verrassing, dat een leger niet alleen uit soldaten bestond. Naast het komen en gaan van verlofgangers, was er ook de zogenaamde legertros, waartoe allerlei onregelmatig volk onder wie vrouwen en kinderen behoorden. Met veel soldaten en onderofficieren trokken hun gezinnen mee. Die konden lastig bij de IJsselsteinse burgers in huis gebracht worden. De stadssecretaris kreeg opdracht een huis aan de stadswal te huren ten behoeve van de getrouwde onderofficieren en soldaten en hun gezinnen. Dit probleem was nog niet achter de rug of een overste Nahuijs³³⁵ liet zich aandienen bij vicedrost en burgemeesters, met de weinig welkome mededeling dat er nog een afdeling artillerie van 150 kanonnières in de stad stond te arriveren, compleet met geschut. Nahuijs eiste niet alleen onderdak voor zijn soldaten, ook vervoerden zij enige tonnen kruut die veilig opgeslagen moesten worden. En, zo deelde hij in een bijzin mee, IJsselstein diende 100 paarden te leveren, waarmee de kanonnen verplaatst konden worden. De magistraat reageerde geschrokken. In de hele baronie waren hooguit 75 paarden te vinden!

De kanonnen werden op het plein voor het kasteel opgesteld, maar met geen mogelijkheid was er voor zoveel soldaten een slaapplek te regelen. De regenten stelden voor, een deel van de infanteristen naar Benschop te verhuizen. Het kruut zou eventueel in het torentje op het vroegere huis van Lycklama opgeslagen kunnen worden. Dat laatste idee werd snel van de hand gewezen: dat huis werd bewoond door diverse soldaten met hun gezinnen. Ze kookten hun maaltijden op open vuurtjes in de diverse kamers en de combinatie van vuur en kruut was de goden verzoeken. Een dag later werd pijnlijk duidelijk wat het betekende om een stad onder inkwartiering te zijn. De soldaten, in staat van paraatheid gebracht, eisten per bataljon acht wagens om hun spullen te vervoeren, terwijl de dragonders nog eens negen wagens compleet met paarden nodig hadden. Overal werden boerenwagens geconfisqueerd. Midden in die chaos deed een nieuw gerucht de ronde. Er zouden nog meer soldaten onderweg zijn. De regenten stuurden onmiddellijk een brandbrief naar generaal-majoor Van Rijssel. Hij, als oud inwoner, wist toch dat de stad zoveel mensen niet kon herbergen!

Onrust

In verschillende leegstaande huizen hadden soldaten illegale kroegen en tapperijen geopend. Ze betaalden uiteraard geen belasting of 'recognitie', nodig om een bedrijfje of winkeltje te drijven. Hun prijzen lagen daardoor flink lager en sommige van die kroegen waren dag en nacht geopend. De magistraat zou gaarne optreden, maar zij vreesde dat 'het vuur der verdeeldheid zodanig zal toeneemen en de gisting in de gemoederen vermeerderd en aangewakkerd word' en daaruit zou 'dikwijls grootere gevolgen en meerdere confusie ontstaan'.³³⁶ Veiliger was het een oogje toe te doen, want echt optreden tegen de militairen was feitelijk onmogelijk. De soevereiniteit van de baronie was daarmee in praktijk opgeheven. Nu niet langer de baron die soevereiniteit kon

335 Waarschijnlijk Willem Adriaan Nahuijs (1732-1815). Afkomstig uit Monnikendam doorliep hij een militaire carrière en werd in 1785 tot majoor bevorderd. In 1787 werd hij wegens gehoorzaamheid aan de Patriotse Hollandse Staten uit zijn rang gezet. Hij vluchtte toen naar Rijssel in de Zuidelijke Nederlanden en werd later titulair tot generaal-majoor bevorderd. Hij overleed in Utrecht. Zie C.C. van Eyck, *Mijn waarde vriendin. Een Gents journaal (1790-1791)* (Hilversum 2000) p. 138 http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu01_01/molh003nieu01_01_2057.htm

336 SAJJ, inv nr 702, 30-11-1786

waarborgen, bleek de zwakte van IJsselstein. Gewapend verzet was onmogelijk en niemand anders stond garant voor haar zelfstandigheid.

Niet altijd echter kon men de zaak op zijn beloop laten. Dat bleek toen op 13 november 1786 een flinke groep in het groen geklede en zwaar bewapende mannen door de stad trok, op weg van Utrecht naar Dordrecht. Het zou gaan om leden van een vrijcorps. Onder het roepen van ‘onbetamelijkeheden’ arriveerden ze aan de IJsselpoort. Daar schaarden ze zich in marsorde, en ‘voorgegaan door een officier van de hier leggende infanterie, met de escharpe om het lijf, zijn ze in volle ordre met slaende trom en de bajonet op de snaphaan’³³⁷ zonder daarvoor permissie te hebben of zelfs maar een waarschuwing gegeven te hebben, door de stad gemarcheerd en door de Benschopperpoort weer naar buiten gegaan. Daar werden ze opgewacht door ‘eenige der geringste borgers onder het geroep van Oranje Boven’. Een gevaarlijke situatie want de stad was een kruitvat en een scheldpartij zou als brandende lont kunnen werken. Wat zou er gebeuren als een groep inwoners slaags zou raken met een clubje vrijcorporisten? Die middag trok opnieuw een bewapende troep door de stad. De magistraat vermoedde boze opzet. De burgers werden uit hun tent gelokt, de vrijcorpsen hoopten op relletjes. Dat zou de militaire machtshebbers een aanleiding geven om het stadsbestuur onder toezicht te stellen en zelf het lokale bestuur over te nemen. Daarmee konden de Patriotten misschien alsnog de macht grijpen. Het laatste cosmetische restje zelfstandigheid zou daarmee verdwijnen. Daarom maanden de zittende regenten iedereen dringend tot kalmte en gaven ze de gerechtsboden, justitiedienaren en zakkendragers opdracht om onruststokers te kalmeren en eventueel te arresteren.

De bedreigde positie van prins Willem V was voor sommigen aanleiding om zich van zijn privileges niets aan te trekken. Het deed zich voor met het Utrechtse vroedschapslid Petrus Albertus Engelbert. Engelbert, lid van de Patriotse raad van de stad Utrecht, trok in oktober met een groepje vrienden naar IJsselstein om daar, op het territorium van Willem V, te gaan jagen. Hij beweerde daartoe toestemming te hebben van de Utrechtse vroedschap en dat was hem blijkbaar voldoende. Toen hij van de jachtopzieners te horen kreeg dat jagen in de baronie zonder toestemming van de baron verboden was, antwoordde Engelbert: ‘die dondersche prins heeft op menschen geschooten, nu zal ik op zijn haesen schieten. Hij is niet waardig om doodgeschooten te worden, want dit is hem een te gemakkelijke dood. Als ik hem hier vond zoude ik hem in kleine stukjes snijden’.³³⁸ Ook uitte hij bedreigingen aan het adres van drost De Beaufort, mocht hij deze te pakken krijgen. Pieter van der Meulen kon tegen het gezelschap van Engelbert niet veel beginnen. Hij durfde evenmin de dragonders die in IJsselstein waren gelegerd, op te roepen. Dat zou de indruk kunnen wekken dat hij daarmee zijn goedkeuring hechtte aan hun inkwartiering.

De uitspraak van Engelbert sloeg op het optreden van de prins in Elburg en Hattem en daarom vond Van der Meulen dat het Utrechtse vroedschapslid niet alleen voor overtreding van het jachtrecht maar ook wegens ‘verregaande insolentiën’ jegens de prins aangeklaagd moest worden. Hij stelde voor aan drost De Beaufort, om de zaak voor te leggen aan de Staten van

337 SAJJ, inv nr 702, 13-11-1786

338 FAB, inv nr 1690, brief 14-12-1786

Utrecht. Deze kwestie raakt direct aan de soevereiniteit. Nu Willem V niet langer de positie bekleedde om de onafhankelijkheid van IJsselstein te garanderen, bleek pijnlijk duidelijk hoe weinig IJsselstein daartoe zelf in staat was. Het was de statuur en reputatie van de baron die er voor zorgde, dat de omliggende provincies buiten de deur werden gehouden. Nu dit niet langer het geval was, werd de onaantastbaarheid van het IJsselsteinse territorium met voeten getreden. Holland legerde zijn troepen in de stad zonder dat er iets tegen gedaan kon worden, Utrechtse raadsleden kwamen zonder toestemming ongestraft jagen. Duidelijker kon het de IJsselsteiners niet gemaakt worden: zonder baron geen baronie. De enige tot wie Van der Meulen zich nu kon richten, waren de Staten van Utrecht, in de hoop dat zij wel de soevereiniteit zou billijken. Van der Meulen kon niet veel anders doen dan hopen op een snelle beslissing van de Staten, waarin het IJsselsteinse jachtrecht werd erkend. De Beaufort vond echter dat de Domeinraad moest worden ingeschakeld. Van der Meulen won juridisch advies in. Engelbert zelf bagatelliseerde de zaak. Hij had de beledigde koddebeiers een gulden gegeven en wilde er verder niet over horen. De zaak zou sterker staan, aldus de geraadpleegde advocaten, als de aanklacht namens de hele magistratuur van IJsselstein bij de Utrechtse stadsregering werd neergelegd. Maar de verwachting was niet hoog dat ze deze zaak zouden behandelen. Ze vreesden dat de Utrechtse laconiek zouden stellen, dat een eventuele misdaad begaan op IJsselsteins grondgebied, daar ook terecht diende te worden en dat de schout de heer Engelbert en zijn handlangers had moeten arresteren.³³⁹ Ze verwachtten ook weinig van het inschakelen van de Staten bij deze kwestie. Kortom, wenste IJsselstein een soeverein gebied te zijn, dan moest ze ook haar eigen boontjes doppen.

De Utrechtse stadsregering was zelf ook niet gelukkig met het optreden van Engelbert en bleek bereid een excuus te verzenden. 'De daad en veel meer de bewoordingen van voorn Heer worden alhier selvs door de grootste Patriotten voor onbetamelijk uitgekreeten en ik kan uwed gestr van goede hand verseecken, dat het hem bij de vroedschap deeser stad niet vriendelijk affgenomen is dat hij onder voorwending en op zijne qualiteit als vroedschap deeser stad exces begaan heeft', zo wist Van der Meulen te melden.³⁴⁰ Engelbert zelf echter had een heel andere lezing van de zaak. Hij was aangesproken door een koddebeier dat hij in overtreiding was, had de man vriendelijk bedankt en hem een gulden voor de moeite gegeven en had hem gevraagd van deze overtreiding aangifte te doen, zodat hij, Engelbert, zijn boete netjes kon betalen. Die schriftelijke beschuldiging was echter nooit gearriveerd.³⁴¹

Het voorval was koren op de molen van Engelberts Oranjegezinde tegenstanders in Utrecht. Er verschenen in deze jaren verschillende spotverzen op de Patriotse raadsleden en die zinsneden daarin over Engelbert hadden opvallend vaak betrekking op zijn illegale jachtlust. Zo werd hij onder meer 'een strooper, zuyper onvertsaagd' genoemd, of 'een strooper van het Princelant'. Dat deze Utrechtse advocaat meer slechte eigenschappen bezat, blijkt uit een geschreven portret:

339 FAB, inv nr 1690, brief 13-11-1786

340 FAB, inv nr 1690, brief 31-10-1786

341 FAB, inv nr 1690, brief 10-11-1786

‘Een heer met geel waterzugtig, vals gezigt; het spel, de vrouwen, de jagt en de geselschappen hebben mij geruineert’.³⁴²

Van Rijssel contra de magistraat

Na bijna een half jaar inkwartiering was begin 1787 de rek er uit en accepteerde de burgerij het niet langer. Er was ‘veel murmureering en ongenoegen, niet alleen bij de geringe maar zelfs bij de gegoede in- en opgezeetenen, ook zelve teegens de regenten en regeeringen’.³⁴³ Vooral de onregelmatig terugkerende verlofgangers waren de burgers een doorn in het oog. Die doken zonder aankondiging op en eisten een slaappleats. Bovendien werden er in de komende maand nog meer soldaten verwacht. De regenten wensten van verdere inkwartiering verschoond te blijven. In deze situatie waarin het stadsbestuur veel moest slikken en zijn positie aan alle kanten werd bedreigd, konden kleine voorvallen uitgroeien tot grote beledigingen. Een boze brief van het stadsbestuur schoot Van Rijssel in het verkeerde keelgat. Hij uitte zijn verbazing over hun ontevredenheid, want IJsselstein mocht blij zijn met de veiligheid die door de aanwezigheid van zoveel soldaten werd gegarandeerd. Een enorme steek onder water over de onmacht van IJsselstein haar eigen soevereiniteit hoog te houden. Bovendien waren de soldaten, zo wreef Van Rijssel nog wat zout in de wonde, een prachtige impuls voor de lokale middenstand. Denk aan al de vertering die zij deden! Dat als een ‘ondraaglijke last’ te beschouwen begreep hij absoluut niet. De sporadisch voorkomende onregelmatigheden waren naar zijn inzicht geheel te wijten aan de slechte organisatie door het stadsbestuur. De schepenbank huilde krokodillentranen. Had ze niet onmiddellijk alle verantwoordelijkheid afgeschoven door bij het begin van de inkwartiering alles betreffende het gedrag van de soldaten op het bord van de militaire rechtbank te schuiven? Het besef begon door te dringen dat er structurele oplossingen noodzakelijk waren voor het probleem van de inkwartiering. Die was duidelijk niet van tijdelijke aard en het steeds schuiven met ingekwartierde eenheden van huis naar huis was voor de burgers een te grote last, ook al omdat zij geacht werden niet alleen voor onderdak en bedden te zorgen, maar ook voor voedsel en brandstof. De magistraat nam een ingrijpend besluit. Er zou een aantal leegstaande huizen worden gehuurd, waarin soldaten voor langere tijd ondergebracht konden worden. De burgers werden zo ontzien.

Deze nieuwe onderkomens brachten enige verlichting. Dat was maar goed ook, want de huur van het gebouw waarin het voorlopige militaire hospitaal was ondergebracht, liep af en daarvoor moest een alternatief gevonden worden. Omdat er geen geschikt huis te huren bleek, ging de stad nog een stap verder en bracht 900 gulden bijeen voor de aankoop van een geschikt gebouw. De kosten stegen op die manier snel. En dan was er nog het stadhuis. Het voorste gedeelte was als hoofdzwacht ingericht. De regenten zelf moesten in een andere zaal vergaderen, maar die bleek zo gehorig dat het begrip ‘besloten vergadering’ een lachertje was geworden. Bovendien was er geen ruimte meer voor openbare bijeenkomsten, zoals het afhoren van de rekeningen en publieke verpachtingen. Het stadhuis kon node gemist worden. Men bood overste Christian van

342 A. van Hulzen, *Utrecht in de Patriottentijd* (Zaltbommel 1966), p. 250-252

343 SAJJ, inv nr 702, 19-2-1787

Logan, de plaatselijke opperbevelhebber, aan, een loods te bouwen, die zowel kon dienstdoen als hoofdwacht als tot onderkomen voor de officiersclub, die nog steeds in herberg St. Joris samenkwam.³⁴⁴ De huur voor die clubruimte werd ook door de stad betaald. De bouw van de loods bleek op de lange duur een stuk goedkoper dan het huren van de kamers voor de officiersclub in de herberg. Logan was zeer bereidwillig. Hij gaf aan niet te hebben geweten dat de stad moest opdraaien voor de kosten van de officiersclub en zegde per direct herbergier Willem van der Linden de huur op.

Kapitein-luitenant Neeff verzette zich tegen de nieuwe koers. De door de stad gehuurde huizen vond hij ongeschikt voor zijn soldaten.³⁴⁵ Toen hij met 31 nieuwe artilleristen aankwam, wilde hij ze alleen bij burgers thuis onderbrengen. Burgemeester Van Affelen Codde ging de strijd met hem aan. Hij liet weten dat de regering niet instond voor ‘de resistentie die zij van de ingezeetenen te verwagten hebben en de bloedstorting, die daar uit kan voortkomen’.³⁴⁶ Neeff had veel aanmerkingen gemaakt over de bouwvallige staat van de soldatenonderkomens. De stad liet wat kleine reparaties uitvoeren, zodat Neeff zonder gezichtsverlies alsnog zijn goedkeuring kon geven. Timmerman Gerrit van Spanjen was inmiddels begonnen met een bestek voor een loods bij de Benschopperpoort, die onderdak moest gaan bieden aan de nieuwe hoofdwacht. Neeff had opnieuw bezwaren: de plek zou ongeschikt zijn. Ook daarin kwam de stad hem tegemoet, de loods verhuisde naar de stadsmuur bij het kerkhof. Eind mei werd de nieuwe loods voor de hoofdwacht in gebruik genomen en kon het stadhuis weer in oude staat worden gebracht. Dat bleek op ‘eene ongelooflijke wijze gedeformeert’ te zijn.

In juni 1787 barstte een symbolische strijd los tussen de stad en de bezettende militairen. Overste Van Logan stuurde twee officieren naar Van Affelen Codde om de sleutels van de twee stadspoorten in beslag te nemen. Het afgeven van de sleutels hield een enorm prestigeverlies in en de burgemeester was dat dan ook helemaal niet van plan. Die sleutels waren aan de stad in bewaring gegeven door de prins en hij alleen had het recht om daarover te beschikken. Dit was het toppunt: de sleutels overgeven zou erkenning van het verlies van de soevereiniteit betekenen. Van Logan drong niet verder aan. Hij voerde ook maar orders uit. Overeengekomen werd dat de beide poortwachters niemand ‘s nachts door de poort zouden laten gaan zonder dat een schildwacht dat had gemeld aan de hoofdwacht. Van Affelen Codde bond de poortwachters op het hart, dat zij de sleutels absoluut aan niemand mochten afgeven. De inmiddels ingelichte Domeinraad speelde nog meer op veilig. De sleutels konden niet langer in handen blijven van de poortwachters. Zij eisten dat na het sluiten van de poorten de sleutels direct naar een burgemeester werden gebracht. Pas in de ochtend konden ze daar weer worden afgehaald. De magistraat reageerde beleefd doch afwijzend. Dat legde een veel te grote druk op de burgemeesters.

344 Christian van Logan was in 1756 commandeur van de barrièrestad Ieperen geweest.

345 Het is onduidelijk om welke Neeff dit gaat. Bij de artillerie is er sprake van een Jan Neeff, die echter al in 1764 geen commandant meer is, een kapitein Reinier Neeff in 1761 en een Robert Neeff, die in 1786 overlijdt en geen eigen compagnie had. Zie <http://www.milwiki.nl/dutchregiments/index.php?n=RepArt.AR677a>

346 SAJJ, inv nr 702, 14-7-1787

Tenslotte gingen er 's nachts regelmatig mensen de poort uit, zoals de vroedvrouw, de stadsdokter of de chirurgijns. Ook de officieren, met name Neeff, waren vaak onderweg en kwamen heel laat terug of vertrokken midden in de nacht naar Jutfaas of Utrecht. Dat zou betekenen dat er iemand de hele nacht op diende te blijven om telkens de sleutels te gaan halen en weer terug te brengen. Het maakte in dat geval nauwelijks uit waar de sleutels zouden behoren te zijn, omdat ze in praktijk de hele nacht onderweg waren. En mochten de militairen de sleutels met geweld willen nemen, dan konden noch poortwachters, noch burgemeesters zich daar lang tegen verzetten.

De Goejanverwellesluis

Er gloorde licht aan de horizon voor de veelgeplaagde prinsgezinde partij in IJsselstein. Willem V leek in Nijmegen het conflict te willen uitzitten, maar dat was niets voor zijn vrouw Wilhelmina. In Den Haag, zo gingen de geruchten, was men de Patriotten beu en een signaal van de stadhouder was alles wat nodig was, om een opstand te forceren. Willem durfde het niet aan, maar Wilhelmina was uit ander hout gesneden. Zij besloot de zaak te forceren. Op 28 juni 1787 trok zij met een gevolg incognito richting Den Haag. Via Schoonhoven en het riviertje de Vlist probeerde zij Den Haag te bereiken. Het feit dat in Haastrecht bij een stalhouder voor een onbekende Duitse barones wisselpaarden waren besteld, wakkerde verdenking aan. De belangrijke sluis bij Goejanverwelle, nodig voor de inundatie van dit deel van de Hollandse Waterlinie, stond onder controle van een groep Goudse Patriotten. Zij besloten de koets aan te houden. Onder gewapend escorte werd de prinses ondergebracht in een nabijgelegen boerderij.³⁴⁷ Deze belediging een prinses van koninklijke bloede aangedaan, zorgde eerst voor veel verontwaardiging en woedende ultimatum van de Pruisische koning, maar daarna leek diens kwaadheid te bekoelen. Prinses Wilhelmina overtuigde vervolgens met enige moeite haar broer ervan dat deze belediging gewroken diende te worden.³⁴⁸ De Fransen bluftten dat zij troepen zouden sturen maar uiteindelijk kregen de Staten van Holland te horen, dat ze niet veel konden verwachten van hun bondgenoot. De droge zomer met zijn lage waterstanden maakte inundatie onmogelijk. Onder de Patriotten groeide het besef dat zij, mochten de Pruisen daadwerkelijk aanvallen, er alleen voor stonden. Onduidelijk was of de Hollandse legereenheden zouden vechten of vluchten. De verwarring over de internationale situatie maakte het in de Republiek heel ondoorzichtig hoe de zaak zou aflopen. Zouden de Pruisen binnenvallen?

Terugkeer van de prins werd door de IJsselsteinse magistraat uiteraard toegejuicht, maar voorlopig dreigden er vooral gevaren. IJsselstein lag onbeschermd wanneer de gehate troepen zouden vertrekken. Een vervelende situatie: men had de vijand nodig voor de eigen veiligheid, maar tegelijk waren die soldaten een groot risico. Een oplossing zou kunnen zijn, de eigen schutterij weer in de wapenen te roepen en opdracht te geven de poorten te bewaken en de

347 W.R.C. Alkemade, 'Adriaan Leeuwenhoek (1734-1814), landbouwer en dorpsbestuurder', in: H.L.Ph. Leeuwenberg en F. Vogelzang, red., *Utrechtse biografieën. Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Oudewater, Montfoort, Linschoten, IJsselstein, Nieuwegein en Lopik* (Utrecht 2003), p. 112-117

348 Schama, *Patriotten*, p. 165

muren te bemannen. De schutterij was daartoe gaarne bereid, maar was volstrekt onvoorbereid. De patronen voor hun snaphanen, lang ongebruikt opgeslagen in de doelen, waren misschien onbruikbaar. Ook waren het er veel te weinig. In het diepste geheim stuurde het stadsbestuur een schipper naar Gouda om daar onopvallend kruut en lood in te slaan. In Gouda bleek echter geen kruut te vinden. Pas in Rotterdam kon voldoende kruut en kogels worden ingeslagen. Dat moest vervolgens IJsselstein worden binnengebracht. Het plan was om de lading in het gevangenhok in het kasteel op te slaan. Ondanks geheimhouding was de exercitie niet zonder getuigen gebleven. Al dezelfde avond verschenen kapitein Berkhuis en adjudant Palm bij de vicedrost met de boodschap dat er illegaal kruut de stad zou zijn binnengebracht. Van der Meulen wimpelde ze af. Er was niets aan de hand, de stad had voor de eigen verdediging wat kruut ingeslagen en dat was verder hun zaak niet. De heren namen daarmee echter geen genoegen. Even later bleek de schipper gearresteerd. Van der Meulen stormde uiterst verontwaardigd naar overste Van Logan. De militairen hadden geen gezag over IJsselsteinse burgers en het druiste tegen alle rechtsprincipes in om mensen op de openbare weg zonder enige vorm van beschuldiging te arresteren. Opnieuw was dit een aantasting van IJsselsteins zelfstandigheid. Van Logan, uit bed gehaald en waarschijnlijk niet in een best humeur, verweerde zich op de sommering de schipper direct vrij te laten met de constatering dat het gesmokkelde kruut contrabande was en bedoeld om doorgesluist te worden naar de stadhouderlijke troepen. Van Rijssel liet de volgende ochtend meteen weten dat het kruut in beslag genomen moest worden. Kapitein Berkhuis, die de boodschap mocht overbrengen, beschuldigde de IJsselsteiners van heulen met oproerkraaiers. Dat bewees wel het zingen op straat van Oranje Boven, het verkopen en dragen van Oranje bloemen en linten. Hij wist wel raad met dat volk: als het bestuur ze niet zou straffen, dan zou hij dat wel voor ze doen. Van der Meulen liet zich niet uit zijn tent lokken.

Opnieuw werd geëist dat de stadssleutels werden overhandigd. De stad weigerde. De sleutels waren haar zaak en ze moest zich toch kunnen verdedigen, mochten de troepen de stad verlaten. Pas in juli 1787, toen ook de Staten van Holland opriepen de stadssleutels af te geven met als alternatief militair ingrijpen, gingen de regenten door de knieën. Voor alle zekerheid benadrukten ze, dat IJsselstein altijd zelfstandig was geweest en dit gebaar niet betekende, dat de Staten van Holland enige rechtsmacht bezaten over de stad. De eed van trouw was afgelegd aan de prins, hij bleef hun soeverein. Elke verantwoordelijkheid van kwalijke gevolgen, voortkomend uit de afgifte van de sleutels, legden ze geheel bij de Hollandse Staten. Het kruut werd door Van Logan in beslag genomen.

In een situatie als deze was de baronie overgeleverd aan krachten buiten haarzelf. In normale tijden kon de aanwezigheid en de status van de baron de soevereiniteit garanderen. Nu bleek dat als hij weg viel, IJsselstein open lag voor iedere usurpator, of dat nu Hollandse troepen waren, Franse legers of Pruisische soldaten. De enige reden dat Holland de baronie had bezet en daarmee beschermd was de strategische ligging nabij de Hollandse Waterlinie. De soevereiniteit hing dus vooral af van het Huis van Oranje.

Eind juli 1787 begon het voor steeds meer mensen duidelijk te worden, dat de steun voor de Patriotten afkalfde. Hun hoop op Franse steun was ijdel gebleken. Er gingen geruchten dat de Hollandse soldaten IJsselstein ieder moment konden verlaten. De stemming was gevaarlijk:

sommige inwoners wachtten ongeduldig op de verdrijving van de Patriotten en ook waren er soldaten, die hun Oranjegezindheid niet onder stoelen of banken staken.

Op 8 september werd het laatste Pruisische ultimatum in Den Haag ontvangen. De Staten van Holland moesten binnen vier dagen reageren. Ze vonden de eisen een belediging maar waren bereid Frederik Willem II in Berlijn uit te leggen, wat er nu precies met zijn zuster bij Goejanverwelle was voorgevallen. Ze kregen echter de tijd niet om op weg te gaan. Al op 13 september trokken 26.000 soldaten de Republiek binnen.³⁴⁹ IJsselstein maakte zich op voor de strijd. Ze stond tenslotte alleen, als zelfstandig territorium. Kolonel Van Affelen Codde huurde twee onderofficieren van de Hollandse troepen in om de schutterij van de stad te trainen in de wapenoefening.

De Hollandse troepen trokken weg en de stad was eindelijk vrij van militairen. Het noodplan trad in werking. Een burgercompagnie werd bewapend, waarvoor men liever koos dan voor herbewapening van de schutterij. Die zou tenslotte de verdeeldheid van de bevolking weerspiegelen. De burgers voor de compagnie werden met zorg gekozen, zodat ook geen sprake zou zijn van een Oranjefurie. Om de rust in de stad te bewaren, ging er zelfs een verzoek naar de nog bij Vreeswijk gelegerde Patriotse legereenheden, maar die hadden wel wat anders aan hun hoofd. Op 18 september 1787 meldde burgemeester Van Affelen Codde, dat er 2000 man Pruisische troepen aan het Klaphek waren aangekomen. IJsselstein stuurde ze een lading aardappelen. De Patriotse machtstrijd leek voorbij. Op 10 oktober gaf ook Amsterdam zich over. De Patriotten vluchtten massaal. Het was tijd om de rekening op te maken.

De afrekening

Voor een flink deel van de IJsselsteinse bevolking was het wegtrekken van de Hollandse troepen een grote opluchting. Geen soldaten meer in huis, geen kosten voor inwoning en voedsel, geen dreiging van inbeslagname van paarden en wagens, geen dwangarbeid. Voor de aanhangers van de prins was er nog meer reden tot feestvreugde. Willem V werd in al zijn functies hersteld, de tijden van weleer zouden herleven.

Voor de Patriotten en hun aanhangers braken angstige tijden aan. Wat zou het herstel van Willem V voor hen betekenen? Hun drang tot vernieuwing leek ten dode opgeschreven. Ze hadden zich niet geliefd gemaakt bij hun stadsgenoten en vreesden repercuties. Het stadsbestuur wenste geen relletjes, die niet denkbeeldig waren omdat de gemoederen door de drank behoorlijk verhit konden raken. Een verzoek aan de Pruisische commandant Harrach om wat soldaten te sturen om eventuele gevechten de kop in te drukken, werd echter niet gehonoreerd. Een aantal inwoners vroeg om bescherming van hun persoon en hun goed. Gelukkig bleef het in de stad IJsselstein redelijk rustig. De sterkste anti-Patriotse gevoelens leefden onder de plattelandsbevolking, die het zwaarst gebukt was gegaan onder de inkwartiering. In Benschop nam men wraak op schout Cornelis Graves. Zijn huis werd geplunderd en de man zelf vluchtte naar IJsselstein.

Wist de eigen bevolking zich in te houden, de rondtrekkende Pruisische soldaten hadden veel minder compassie met de Patriotten. De plunderingen bleken bovendien niet geheel spontaan.

349 Schama, *Patriotten*, 167-168

Het huis van Cornelis Graves bijvoorbeeld was door de Pruisen flink leeggehaald, maar het eveneens daarin gevestigde kantoor van de grondbelasting lieten de plundersaars op miraculeuze wijze ongemoeid. Uit getuigenverslagen bleek, dat de Pruisische soldaten expliciet naar het huis van Graves hadden geïnformeerd. Dat bevestigde het gerucht, dat er een 'zwarte lijst' zou zijn van mensen die ongestraft aangepakt konden worden.

Ook werd er niet al te voortvarend werk gemaakt van de arrestatie van de plundersaars, vooral niet omdat na enig speurwerk bleek, dat een groot deel van de Benschopper bevolking zich aan Graves' spullen had geholpen. Als klap op de vuurpijl kreeg de gevluchte schout ook nog een naheffing aan zijn broek, omdat bij de spullen die hij had kunnen redden, nog een vaatje sterke drank was ingegrepen. En daarover dienden invoerrechten betaald te worden....

Toch kwam hij er nog genadig van af. Een ooggetuige in Leerdam schreef: 'Na het vertrek van onze Graavin hoorde men niet anders als van wraak over de Patriotten. "De Keezen moesten er aan, de tijd was haast daar, zeide men, dat men zyne handen in het bloed er Patriotten wasschen zouden"... Ik zal het openlyk belyden dat ik nooit gedacht hebbe, dat in Leerdam zulke menschen huisvestten, die, al riepen zy er van, tot zulk eene euveldaad konden komen'. Dit relaas van dominee Claessen besloot met een lijst van geplunderde huizen, die hij haalde uit de *Zuid-Hollandse Courant*. Daaruit blijkt dat meer dan dertig huizen het hadden moeten ontgelden.³⁵⁰

Wijze lessen

Een paar duidelijke lessen had de magistraat geleerd. Het belang van de burgerreed stond ze zeer helder voor de geest. De regenten voerden een nieuwe regel in. Het burgerschap ging niet meer automatisch over op kinderen van burgers, maar zij dienden in persoon de eed te komen afleggen. Te vaak was gebleken dat men niet op de hoogte was van de tekst van de eed, omdat een of andere verre voorouder die had afgelegd en men niet meer de moeite had genomen hem zelf uit te spreken. Een tweede maatregel was, dat alle reglementen en instructies van de ambten en door de stad te vergeven werkzaamheden goed tegen het licht werden gehouden. Zo moest in de toekomst voorkomen worden, dat bijvoorbeeld ambtenaren zich tegen hun opdrachtgevers konden keren. Van sommige functies werd de bestaande ambtseed versterkt, bij andere werd een nieuwe geformuleerd.

Er waren zorgen om de reactie van Oranjegezinde zijde. Verjaardagen van de Oranjes waren in 1788 aanleiding tot onrust. In Benschop heerste nog steeds een machtsvacuüm, omdat schout Graves in IJsselstein verbleef. Burgemeester Van Haeften van Benschop vroeg daarom de vicedrost toestemming om op de verjaardag van de tweede zoon van de prins, begin februari, de klokken te mogen luiden. Dat was weliswaar geen usance, maar hij vreesde anders voor oproer onder de bevolking. Van der Meulen steunde die inschatting van Van Haeften, maar wilde niet buigen voor het gemeen. Het was nog nooit voorgekomen dat de klokken op een andere dag waren geluid dan op de verjaardag van de baron en de erfprins. Het zou onwelgevoeglijk zijn dat nu wel te doen, ook al omdat op de verjaardag van Wilhelmina van Pruisen ook niet was geluid. De kerkmeester en de koster van Benschop kregen uitdrukkelijk bevel om de sleutels

350 Geciteerd in Van Gent, *Leerdam*, p.504 ev

van kerk of kerktoren aan niemand te overhandigen. Ze dienden zich met hand en tand te verzetten tegen lieden, die de sleutels wilden wegnemen, zodat de mensen die het probeerden, konden worden beschuldigd van ‘publicq geweld, seditie en oproer’.³⁵¹ Die zouden vervolgens, beloofde Van der Meulen, ‘op het rigoureste’ aangepakt worden en voor de rechtbank gebracht. Van Haeften kende zijn pappenheimers. Op de gevreesde verjaardag begaf een groep van zestig mannen, van wie een aantal bewapend was, zich naar het huis van Willem de Zoete. Van de waarschuwing die de vicedrost had afgegeven en nog eens door De Zoete werd herhaald, trokken ze zich weinig aan. Ze eisten de sleutel op en tegen die overmacht bliefde de kosters zich niet lang te verzetten. Met de sleutel openden ze kerkdeuren en luidden af en aan gedurende zes uur de kerkklokken. De vicedrost eiste hard optreden. Zijn autoriteit stond op het spel. Hij kon echter geen getuigen vinden, iedereen was te zeer bevreesd en geïntimideerd: ‘ze zouden tezeer in hun persoon of hun goederen benadeeld worden om de waarheid te spreken en dus gedwongen zijn een valse eed af te leggen’. Bovendien ‘dat zij voorsien, dat al werden de schuldigen nae behooren over dit hun misdrijf gestraft, de beroerde gemoederen daar door niet zullen werden tot bedaeren gebracht, maar meer en meer gaande gemaakt’.³⁵² Weer moest Van der Meulen buigen. De Domeinraad gaf een plakkaat uit waarin de boosdoeners ernstig over hun dwalingen werden onderhouden, maar waarin ze ook vergiffenis van hun misdrijf kregen, mits ze zich verder als gehoorzame en stille burgers zouden gedragen. De magistraat durfde het niet aan om de proef op de som te nemen. De verjaardag van de baron, een maand later, werd uitbundig gevierd, inclusief illuminaties op het stadhuis en de toren. Nieuwe vlaggen werden uitgehangen en de klokken geluid. Ook in de jaren die volgden, werden telkens alle verjaardagen van de Oranjes gevierd met klokgelui en vlaggen.

Een vergelijking

Het bestuur van IJsselstein werd naar eigen zeggen betrekkelijk onverwacht aan het begin van 1785 op het feit opmerkzaam gemaakt, dat hun beeld van een rustig IJsselstein, waarin het Patriotse virus geen slachtoffers had gemaakt, een fictie was. Dat was niet erg verwonderlijk, want in andere plaatsen, zoals Utrecht, Amersfoort, Wijk bij Duurstede en zelfs het landelijke Maarssen, had de oproep van ‘aartspatriot’ Van der Capellen al vanaf 1781 geleid tot het oprichten van vrijcorpsen. In IJsselstein was dat niet gebeurd. Toch lijken de regenten die rust wat te overdrijven. Ze hadden in deze tijd wel namelijk, zoals ze pas in een brief uit 1788 toegaven, schepen Lycklama ondervraagd over zijn vermoede lidmaatschap van het Utrechtse vrijcorps. En Lycklama bleek slechts één lid van een groepje binnen de magistraat, die via geheime vergaderingen bezig was, om een Patriotse machtsovername te beramen. Misschien wilden de regenten eventuele beschuldigingen van laks optreden of struisvogelpolitiek ontlopen door de opkomst van de Patriotten als een donderslag bij heldere hemel te presenteren. Waarschijnlijk onderschatte men bovendien het gevaar, omdat het maar om een beperkt aantal aanhangers ging.

351 SAJJ, inv nr 703, 14-2-1788

352 SAJJ, inv nr 703, 24-2-1788

Juist vanwege die geringe omvang van de groep Patriotse sympathisanten was een eigen vrijcorps geen optie. Een list werd gevonden. Onder invloed van groeiende internationale onrust dwongen de Patriotten de heroprichting van de schutterij af, waarbij ze via het door henzelf opgestelde reglement het niet alleen zo wisten te manipuleren, dat zij alle officiersfuncties in handen kregen maar dat door keuze van dit reglement ook de afhankelijkheid en de verbondenheid met de Utrechtse wapenbroeders werd benadrukt. Dit ging relatief gemakkelijk, omdat er daadwerkelijk grote onrust leefde over het Oostenrijkse gevaar. Anders dan bijvoorbeeld in Groningen, dat ver genoeg weg lag om zich over Oostenrijkers voorlopig geen zorgen te maken. Daar werd de toestand in de Zuidelijke Nederlanden meer als aanleiding gebruikt om het reeds bestaande vrijcorps te versterken.³⁵³ Aan de andere kant bleek die acute onrust in IJsselstein een wankele basis. Toen de internationale toestand verbeterde, boette de schutterij snel aan populariteit in. Dat gebeurde ook in andere plaatsen. Toen in Rhenen na de oprichting van de schutterij een paar maanden later de wapens arriveerden, bleek dat een flinke groep inwoners hun geweren niet eens meer ophaalden. In Rhenen waren inmiddels soldaten ingekwartierd, dus de noodzaak om zelf hun stad te verdedigen was gering. Ook hier kon de schutterij niet fungeren als rekruteringsvehikel voor de Patriotten.³⁵⁴

Als ze plannen hadden om in IJsselstein via de schutterij de pro-Patriotse gevoelens te stimuleren, dan mislukte dat jammerlijk. Niet alleen de schuttersdiensten zelf werden steeds meer als een zware last ervaren, veel mensen die er onder uit probeerden te komen, weigerden de afkoopsommen te betalen en schakelden daarbij het stadsbestuur en zelfs direct de Domeinraad in. Regelmatig dolf de burgerkrijgsraad in die conflicten het onderspit. Het zeer strenge reglement wekte onrust en wrevel, waardoor de Patriotse aanvoerders geïsoleerd kwamen te staan. Het lijkt er op dat ze zich daardoor onvoorzichtiger en radicaler gingen opstellen, wat voor de Oranjegezinde bestuurders aanleiding was, hen op hun gedane eed aan de prins aan te spreken. Het stadsbestuur ging een confrontatie niet langer uit de weg.

Dat was ook mogelijk geworden, omdat er inmiddels Hollandse soldaten in de stad waren gelegerd. Niet alleen was IJsselstein daardoor niet langer onverdedigd, ook dreigde een botsing tussen schutterij en soldaten. Een oplossing daarvoor was het 'bevriezen' van de schutterij, maar daarvoor moest men wel eerst de Patriotse officieren lozen. Door de eed aan de prins in het conflict centraal te stellen, werden de belangrijkste Patriotten gedwongen de magistraat te verlaten. Daarmee raakten ze automatisch hun officierspost in de schutterij kwijt. Opnieuw bleek hun eigen opzet zich tegen de Patriotten te keren. Aan de andere kant was de schutterij onderling teveel verdeeld om in handen van de Oranjegezinde partij een effectief machtsmiddel te zijn. Inmiddels was IJsselstein door de nationale ontwikkelingen van strategisch belang geworden en kreeg het te maken met inkwartiering. In naam waren dit troepen in dienst van de Patriotse Staten van Holland, maar de soldaten zelf waren al even weinig homogeen in hun politieke keuze als de schutters dat gebleken waren. Dat maakte dat het zowel voor de Patriotten als de

353 Zie J.K.H. van der Meer, *Patriotten in Groningen 1780-1795* (Assen 1996).

354 Door de oprichting van zoveel schutterijen maakten de wapenmakers in de Republiek overuren en konden ze niet op tijd leveren, zie bijvoorbeeld Stadsarchief Rhenen, inv nr 34, 21-2-1785.

Oranjegezinde regenten ingewikkeld manoeuvreren was. Een vergelijkbare situatie deed zich in Maarssen voor. Het daar opgerichte vrijcorps, ontstaan na de oproep van Van der Capellen en gegroeid na een enthousiast betoog van de lokale aartspriester Berendtzen om het vaderland tegen de Oostenrijkers te verdedigen, kwam in conflict met de vanuit de Hollandse Staten naar Maarssen gestuurde troepen, begin 1787. Werd in IJsselstein, om conflicten tussen de eigen schutterij en de bezetter te voorkomen, gekozen om de schutterij te bevriezen, in Maarssen was men daartoe niet bereid. Dat kwam ook omdat het vrijcorps daar kon rekenen op de steun van de lokale machtshebbers.

In IJsselstein zagen de Patriotten in de aanwezige soldaten een nieuwe gelegenheid tot een machtsovername. Ze probeerden om de door de stad marcherende vrijcorpsen op te stoken tot optreden tegen de prinsgezinde massa. In de onrust die zou volgen, zouden zij alsnog het bestuur kunnen overnemen. Het kwam echter niet tot een echte uitbarsting. Noch het stadsbestuur noch het opperbevel van de Hollandse troepen hadden baat bij een burgeroorlog. Het stadsbestuur probeerde vanuit datzelfde verlangen naar orde en rust de Oranjegezinden in toom te houden, waartoe men zelfs na het wegtrekken van de Hollandse soldaten, poogde om van elders troepen te verkrijgen om de stad te beschermen en de veiligheid te waarborgen. De eigen schutterij was niet te vertrouwen.

Hoe machteloos het bestuur stond als de mensen hun zin doordrukten, bleek keer op keer in Benschop, waar zowel de plunderingen van Patriotse huizen als het onwettige klokkenluiden op de verjaardag van leden van het huis van Oranje niet konden worden tegengehouden. Ironisch genoeg kon zowel in het geval van de Oranjegezinde reischoppers als bij de fanatieke Patriotten niet overgegaan worden tot vervolging. Er was eenvoudigweg te weinig bewijs. Omdat beide partijen geen directe confrontatie durfden aan te gaan, ook niet nadat de Hollandse militie de stad had bezet, bleef het een aarzelende machtsstrijd, die uiteindelijk van buitenaf werd beslist. De Patriotse revolutie in Vianen kende eenzelfde einde, maar een ander verloop. In 1783 hadden de kapiteins van de bestaande schutterij nog gedacht, dat de wens om wapenoefening nauwelijks leefde, maar na de oproep van de Hollandse Staten meende men toch de schutterij te moeten uitbreiden. Daartoe was een nieuw reglement noodzakelijk. In dat reglement bleef de magistraat een grote vinger in de pap houden en ook dienden alle schutters trouw te zweren aan de Staten van Holland. Anders dan in IJsselstein bracht deze eed geen ambivalentie met zich mee, omdat de Staten ook de soeverein waren van het Land van Vianen.

De Gecommitteerde Raden, die namens Holland Vianen bestuurden, bleven wantrouwig jegens de schutterij³⁵⁵. Met name in de stad Vianen werden diverse exercitiegenootschappen opgericht. De boeren voelden weinig voor deelname, ook al omdat zij geen tijd hadden om te oefenen in de wapenhandel. Dat leidde, in tegenstelling tot IJsselstein, tot hard optreden, en veroordelingen en verbanningen. Een aantal Patriotten vroeg toestemming om naast de schutterij een vrijcorps te mogen oprichten. Dat leidde net niet tot gewapende botsingen tussen Oranjegezinden en Patriotten.³⁵⁶ De rol die de Staten van Holland hier speelden lijkt tegenovergesteld aan hun

355 H.J. Smit, 'Vianen in de Patriottentijd', in *Jaarboek Oud Utrecht* 1987, p. 189-221, p. 194.

356 Smit, Vianen, p. 195

opstelling in IJsselstein en ook in Leerdam, dat eveneens onder de soevereiniteit van Willem V viel. Het kan verklaard worden uit het feit, dat Holland het vrijheidstreven van Vianen wilde inperken. Men mocht wel de Patriotse idealen toegedaan zijn, maar dat mocht niet leiden tot een onafhankelijkheidsstreven van hun wettige heer, de Staten van Holland. Alleen als het in hun voordeel was, steunden de Staten actief het verzet tegen de wettige heer, met name als die heer de stadhouder was.³⁵⁷ Een groep Patriotten uit Vianen trok zelfs naar Leerdam om daar een Oranjegezinde opstand neer te slaan en enkele leden van de magistraat aldaar te arresteren.³⁵⁸ In Vianen bleef het rustig. Het was een van de weinige plaatsen waar de Patriotten niet bang hoefden te zijn voor represailles van het vaak Oranjegezinde 'grauw'. Hun expeditie naar Leerdam had effect. Dorpen en steden in de omgeving hielden zich nu in, uit angst voor een inval. Het enthousiasme voor de Patriotse denkbeelden bij de Vianense bevolking kan voor een deel ingegeven zijn door ergernis over de afhankelijkheid van Holland, die niet veel goeds had gebracht. In tegenstelling tot IJsselstein was de economische situatie van Vianen weinig rooskleurig, ondanks het feit dat men in principe eenzelfde politiek had kunnen voeren. Maar door de slechte waterstaatkundige omstandigheden, waar slechts heel langzaam verbetering in werd gebracht, was Vianen veel minder dan IJsselstein een aantrekkelijke woonplaats. En waar IJsselstein lage belastingen handhaafde, werd Vianen gedwongen om zich aan de (hoge) Hollandse tarieven aan te passen.

Het moet bitter geweest zijn voor Pieter van der Meulen, die sinds 1761 lid was van de Raad van Justitie van het Land van Vianen, het hoogste rechtsorgaan. Hij werd in die raad omringd door Patriotten, die vele veroordelingen van Oranjegezinden bekrachtigden.³⁵⁹ Een groep boeren, die eisten dat de Oranjevlag in top werd gehesen, werd later extra bestraft met inkwartiering. Ook in Vianen werden vele soldaten ingekwartierd en dat leidde soms tot botsingen: nu juist omdat die militairen Oranjegezinde leuzen riepen en door de Patriotse inwoners werden uitgeweid. Soms kwamen er excessen voor, waarbij de soldaten zich niet ontzagen inwoners te bestelen en vrouwen te verkrachten.³⁶⁰

Na de verdrijving van de Patriotten werd Vianen geplunderd door de Pruisische troepen en een aantal Patriotten gemolesteerd. Toch bleven velen van hun voorlieden gewoon aan de macht. Toen in 1788 een groep dragonders met de Raad van Justitie aan het hoofd tegen een aantal Patriotten werd ingezet, zaten enkele van de grootste tegenstanders van de prins nog steeds in die Raad.³⁶¹ Het is duidelijk uit de vergelijking met Leerdam en Vianen dat het Patriotisme in IJsselstein niet verklaard kan worden uit de speciale status van de baronie. Gezien de Oranjegezindheid in Leerdam lijkt het eerder zo, dat de soevereine bezittingen van

357 Smit, *Vianen*, p. 201

358 Van Gent, *Leerdam*, p. 492 ev, uit een dagboek van A. de Wit (1745-1813)

359 P. Horden Jz, *Land van Vianen*, p. 252

360 Horden, *Vianen*, p. 247, 259 ev. De Oranjegezindheid van de soldaten dwong hun bevelhebber, Van Rijssel, om veerlieden te waarschuwen tegen de vele deserteurs. Smit, p. 204

361 Horden, *Vianen*, p. 268

Willem V trouw aan hun heer bleven. Hoe kan dan wel de opkomst van Patriots gedachtegoed in IJsselstein worden verklaard?

Misschien werpt een vergelijking met Amersfoort meer licht op de zaak. Daar net als elders, was er ontevredenheid over het patronagesysteem van de stadhouder. Verzet tegen dit systeem verklaart de keuze van sommige voor het Patriotse gedachtegoed.³⁶² De openheid van het IJsselsteinse stadsbestuur is al vaker opgemerkt, maar de machtsverdeling was niet geheel evenredig. Als we bezien wie de voorlieden waren in de Patriottenbeweging, dan valt op dat met name drie aanvoerders, Van der Muelen, 't Hoen en Van den Bosch, een belangrijke rol hebben gespeeld in de economische voorspoed van de stad. Zij waren de oprichters van de lijnbaan, zij zorgden voor werkgelegenheid en zij maakten de stadswerkschool mogelijk, waar de jeugd werd opgevangen. Lycklama had laten zien dat hij zich tot de moderne stroming in het maatschappelijk denken sterk aangetrokken voelde. Ondanks het feit dat 't Hoen regelmatig burgemeester was en de andere heren als schepen hadden gefungeerd, is uit de klachten die ze na hun afzetting schreven duidelijk, dat ze niet het gevoel hadden een beslissende invloedrijke rol in het stadsbestuur te spelen. Stadsdokter Lycklama was al jarenlang schepen zonder burgemeester te zijn geworden, terwijl zijn ambtsvoorgangers die waardigheid wel hadden bekleed. 't Hoen voelde zich naar eigen zeggen een derde wiel aan de wagen, omdat de tandem Van der Meulen-De Beaufort de dienst uitmaakte en altijd voldoende meelopers had. De Patriotse groep zou als een soort 'onderliggende' factie kunnen worden beschouwd, die misschien gefrustreerd was omdat ze zichzelf zag als de redder van de stad en daarvoor niet de erkenning kreeg die ze wenste. Misschien had ze grootse plannen met de baronie, waarvoor haar de macht ontbrak ze uit te voeren.

De groep maakte in sociaal opzicht van dezelfde laag deel uit als de zittende regenten. Er lijkt bij de samenstelling van de Patriotten geen sprake van een sociale tweedeling. Dat is lastig diepgaand te onderzoeken omdat, behalve de voorlieden, een groot deel van de Patriotse sympathisanten onbekend is. Dat maakt het onmogelijk om hun sociale status te onderzoeken en hun beroep en religieuze achtergrond. Ten tweede tonen de meeste studies aan dat die aanhang lokaal zeer verschillend was en in de tijd wisselt: aanvankelijk ontevreden regenten die de onrust willen gebruiken om hun positie te verbeteren maar geen democratische idealen hebben, later meer radicale bewegingen. De rol van de katholieken is een afwachtende. Voor IJsselstein gaat, net als voor veel andere plaatsen op, dat ambachtlieden, neringdoenden en leveranciers een grote rol bij de schutterij speelden, maar zij waren ook de eersten die zich daarvan afkeerden toen de internationale situatie rustiger werd. Hun politieke motivatie lijkt daarmee beperkt, ook al omdat duidelijk wordt dat de IJsselsteinse schutterij geen puur Patriots gezelschap was. Omdat de meeste boeren in IJsselstein katholiek waren, is hun houding ten opzichte van de Patriotten voor deze periode niet goed te onderzoeken. Zij spreken zich niet uit en spelen geen rol in het conflict.³⁶³

362 C.A. van Kalveen, 'Kenmerken van de Amersfoortse Patriottenbeweging', *Jaarboek Oud Utrecht* 1987, p. 114-144

363 Zie onder meer Maes, 'Kluisters', Nieuwenhuis, *Keesmannen*, p. 122-130

Het is dus, samenvattend, goed denkbaar, dat slechts een kleine groep vanuit een politiek verlangen tot modernisering de Patriotse beweging ondersteunde. Zo hoopte zij de positie te verkrijgen om hun idealen in praktijk te brengen. Hun aanhang was echter te gering en hun methoden wierpen onvoldoende vruchten af. Met hun haren verloren ze echter niet hun idealen: dat is onderwerp van het volgende hoofdstuk.

De stilte en de storm 1787-1795

Nadat de Patriotten door de Pruisen waren verjaagd, nam de IJsselsteinse stadsregering de draad van het normale leven weer op. Dat viel niet mee. De regenten werden geconfronteerd met de erfenissen van de koude oorlog tussen Oranjegezinden en Patriotten, de chaos achtergelaten door de vertrekkende soldaten en de onduidelijkheid over hoe om te gaan met de Patriotse sympathisanten. Nog voordat die zaken waren opgelost, brak in 1789, in Frankrijk de revolutie uit. Het voert in het kader van deze studie te ver om daar diep op in te gaan.³⁶⁴

Die revolutie veroorzaakte een schokgolf door Europa en ook de Republiek kreeg met de repercussies te maken. Op veel plaatsen sloegen de democratische idealen van de opstandelingen aan, zoals in de Zuidelijke Nederlanden, of keerden conservatieve groepen zich juist af van de gebeurtenissen in Frankrijk.³⁶⁵ De naar Frankrijk gevluchte Patriotten hoopten dat de revolutie ook een ommekeer in de Republiek zou bewerkstelligen. In oktober 1791 werd de internationale situatie bedreigender voor Frankrijk en kwam een jongere groep revolutionairen in Frankrijk aan het roer. Zij steunde niet alleen de buitenlandse revolutionairen die zich in Frankrijk bevonden, maar gaf openlijk haar zegen aan opstandelingen elders.³⁶⁶ Welke internationale gevolgen zou dat hebben? Hoe zouden de Patriotten in Nederland reageren?

Na de arrestatie van de Franse koning en koningin sloten sommige Europese naties zich aaneen om het Franse gevaar in te dammen. Dat leidde tot oorlog. In april 1792 werd oorlog aan Oostenrijk verklaard. Pruisen rukte op richting Frankrijk en ook Rusland steunde Oostenrijk. Die dreiging zorgde voor een nieuwe radicale opstand in Frankrijk. Dat leidde zelfs tot de executie van de Franse koning op 21 januari 1793. Opnieuw trokken Franse legers de grenzen over. Een maand later verklaarde Frankrijk de oorlog aan de Engelse koning en stadhouder Willem V. Tegen de achtergrond van deze gebeurtenissen speelde een steeds diepere economische crisis: niet langer was de Republiek relatief gezien minder goed af dan de buurlanden, vanaf 1780 ging het ook in absolute zin achteruit.

Deze ingrijpende gebeurtenissen op internationaal niveau hadden grote gevolgen voor IJsselstein. De Franse oorlogsdreiging was reëel. Wat zou een bezetting van de Republiek betekenen voor IJsselstein, een van de bezittingen van de prins? Hoe werd omgegaan met de Patriotse erfenis

364 Zie voor de Franse revolutie bijvoorbeeld: S. Schama, *Citizens. A chronicle of the French Revolution* (London 1989)

365 John Weiss, *Conservatism in Europe 1770-1945. Traditionalism, Reaction and Counter-Revolution* (London 1977)

366 Zie C. Jones, *The Great Nation. France from Louis XV to Napoleon* (London 2002), p. 449 ev, R.R. Palmer and J. Colton, *A history of the Modern World* (New York 1978) p. 358 ev; Schama, *Citizens*, p. 592 ev

in IJsselstein? Welke gevolgen had de internationale onrust in het IJsselstadje? Zou IJsselstein haar soevereiniteit kunnen bewaren temidden van deze stormen? En welke gevolgen had de verslechterde economie? Over die vragen gaat dit hoofdstuk.

De prins weer aan het roer

Op 18 september 1787 werd prins Willem V in de stad Utrecht feestelijk ingehaald. Het gros van de Patriotten uit dat bolwerk was intussen naar Amsterdam of richting Frankrijk gevlucht. In Amsterdam bevond zich ook een aantal IJsselsteinse patriotse voorlieden. Willem V schonk de meeste soldaten van de Hollandse legereenheden amnestie. Het waren vooral de officieren die de keuze voor de Patriotse Staten van Holland of Utrecht werd aangerekend. Velen van hen werden ontslagen of kregen vervroegd pensioen.

Vanuit Utrecht was de prins van plan naar zijn residentie in Den Haag af te reizen. Daar kreeg vicedrost Van der Meulen op het laatste moment lucht van. Het kon toch niet zo zijn, dat de soeverein door zijn eigen baroniebevolking niet feestelijk werd ingehaald? Hij trommelde de magistraat bij elkaar, in der haast werden enkele triomfbogen bij de stadspoorten geïmproviseerd. Daar verzamelde zich de *fine fleur* van de IJsselsteinse elite om de prins bij zijn doortocht te verwelkomen. Niet alleen de burgemeesters en alle schepenen, ook de kerkenraadsleden, onder aanvoering van de predikanten, maakten hun opwachting. Pieter van der Meulen begreep dat een prins op doorreis geen tijd had voor ellenlange speeches. Namens de gehele bevolking van IJsselstein nam hij de taak op zich, de prins welkom te heten. De nieuwe grote vlag, die Van Affelen Codde bij zijn ambtsaanvaarding als burgemeester aan de stad had geschonken, werd van de kerktoeren gehangen. Toen de koets om vijf uur in de middag arriveerde, hoorde de Hoogheid vriendelijk de groet aan en antwoordde hij 'op het minzaamste'.³⁶⁷ Onder de erepoorten reed hij vervolgens de stad binnen en vertrok direct weer richting Den Haag.

Met al die soldaten in het land, al waren het dan de Pruisische 'bevrijders', kwamen weer bekende problemen boven. Veel soldaten met verlof uit de legerkampen rondom IJsselstein zochten hun vertier in het stadje. Gelukkig had de magistraat nu het gezag van de prins om mee te dreigen. Ruim een maand na het bezoek van de prins werd het de Patriotten duidelijk, dat ze in IJsselstein geen Oranjefurie meer te vrezen hadden. Dat was opvallend, want in Zeeland was de Oranjefurie nog in volle gang en ook in Deventer zouden nog harde klappen vallen.³⁶⁸ Met lede ogen moest de magistraat aanzien, dat men 'de zogenaemde patriotten, welke zich zeedert veertien dagen in deeze stad stil hebben gehouden, begind weer meer op straet te zien, vooral Lijclama, die noch even kwaadaerdig is gebleeven, gelijk ook zijn vrouw'.³⁶⁹ De jongedames Hagen en Van der Muelen paradeerden met keeshondjes (de mascotte van de Patriotten). Er waren vele manieren

367 SAIJ, inv nr 702, 19-9-1787

368 Zie J.G. Kikkert, *Gespannen stilte*, p. 74 ev. en Hogestijn, *Algemeen welzijn*, p. 503-513

369 FAB, inv nr 1540, brief 1 oktober 1787. Een neef van Lycklama uit Bolsward, Albertus (1761-1846) was wel naar Frankrijk gevlucht en werd daar kapitein van het Bataafse legioen. Hij werd in 1795 als een held in zijn geboortestad ingehaald. Zie J.G.M.M. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003), p. 579

om symbolisch de aanhankelijkheid aan de Patriotse idealen uit te dragen, zoals bijvoorbeeld het opspelden van de verplichte oranje kokarde in een bepaalde vorm, zodat de V van vrijheid werd gevormd.³⁷⁰

Enkele van de naar Amsterdam gevluchte Patriotten keerden terug, onder wie Pieter Jacob van de Muelen. Hij kon blijkbaar toch niet meer aarden in IJsselstein of voelde zich er niet veilig. Hij vertrok enkele weken later naar Duitsland.³⁷¹ Hij zou later na amnestie terugkeren en in 1796 in IJsselstein overlijden. De eveneens gevluchte Willem van den Bosch stierf in ballingschap. Dat waren uitzonderingen. Veel terugkerende vrijcorporisten bleven. Dat gaf nogal wat gemor onder de Oranjegezinde inwoners van IJsselstein, want in hun ogen was lidmaatschap van een vrijcorps onverenigbaar met de eed aan de prins. Hoe durfden ze terug te keren naar de baronie, waar Willem V soeverein was? De magistraat wilde graag van de Domeinraad horen hoe men zich tegenover deze verraders diende op te stellen.

Dat er onder de oppervlakte nog van alles leefde, realiseerde de magistraat zich snel. Toen de Domeinraad voorstelde, de schutterij weer in te stellen om de beschikking te hebben over een sterke arm bij rellen en onrust, wezen de regenten dat resoluut van de hand. Zij beoordeelden dat de onderlinge verdeeldheid van de bevolking zich ook zou openbaren binnen de schutterij. En dat zou tot gewapende conflicten kunnen leiden. Daarom kozen ze, ondanks alle slechte ervaringen van de afgelopen jaren, liever voor soldaten. De schutterij was onderling te zeer verdeeld om ingezet te kunnen worden. Die verdeeldheid weerspiegelde de kloof binnen de burgerij zelf. Het was veiliger zo min mogelijk aanleiding tot conflicten te geven, al zonnen sommige, zelfs hooggeplaatste figuren, op wraak.

147

Oranjefurie?

Een kleine delegatie uit het stadsbestuur vertrok naar Den Haag, niet alleen om de prins in persoon te feliciteren met de gelukkige afloop, maar ook om te pleiten voor vervolging van de Patriotten. Met de schuit in Den Haag gearriveerd, ondernamen de regenten een jachtpartijtje met de prins, waarbij ze allervriendelijkst werden behandeld. Er volgde een bezoekje aan Hare Hoogheid Wilhelmina en de jonge prinsen. De prins beloofde de baronie onder 'zijn hoogst derselver gunstige protectie' te nemen.³⁷² Er was de heren veel aangelegen de onafhankelijkheid van IJsselstein op deze wijze te onderstrepen. De bescherming van de prins was van groot belang om de eigen soevereiniteit te bewaren. Dat had de episode met de Hollandse troepen wel duidelijk gemaakt.

Thuisgekomen verjoeg de weinig rooskleurige werkelijkheid hun vreugde. Lycklama en zijn vrouw hadden zich in de kerk een aantal malen misdragen. Bij de gebeden voor het behoud van de prins keken ze brutaal rond of wapperde mevrouw Lycklama met haar waaier om lucht te geven aan haar verveling. De predikanten vroegen hen daarop om van verder kerkbezoek

370 Zie J.G. Kikkert, *Gespannen stilte*, p.100

371 Hij kwam onder meer terecht in Neuwied. Hij stichtte in het nabijgelegen Brohl am Rhein een papiermolen. Zijn zoon Jan Hendrik werd er bedrijfsleider. Zie <http://www.kreis.aw-online.de>

372 SAJJ, inv nr 702,13 -11-1787

af te zien. In de kerk kwamen ze vervolgens alleen nog maar bij ds Hugenholtz, die Patriotse sympathieën koesterde. Hugenholtz was een van de Patriotten die het meest bevreesd waren geweest voor wraakneming, maar die, nu de dreiging voorbij leek te zijn, weer zijn oude idealen vanaf de kansel begon te verkondigen. Hij hield zelfs een preek, waarin hij in bedekte woorden aanhangers van de prins verweet een afgod te aanbidden en het ware geloof ingeruild te hebben voor werelds klatergoud.

Van der Meulen vreesde dat zulke praatjes vroeg of laat tot rellen zouden leiden. Het werd tijd eens en voor altijd af te rekenen met de Patriotten. Allerlei klachten en beschuldigingen werden verzameld. Vicedrost en burgemeesters leken verblind door wraak. Van der Meulen zou het liefst alle van Patriotse sympathieën verdachte figuren levenslang uit hun functies zetten en ze de toegang tot de baronie ontnemen. De Domeinraad bewaarde letterlijk en figuurlijk wat meer afstand. Zij beseftte dat de juridische onderbouwing van veel beschuldigingen volstrekt onvoldoende was om tot vervolging over te gaan. Van der Meulen moest zijn woede wegslikken. Uiteindelijk kwam hij tot het inzicht dat de meeste tegenstanders hooguit een berisping konden krijgen. Alleen reeds gevuchte Patriotten zoals Van der Muelen en Willem van den Bosch werden verbannen. Van der Meulens wraak lijkt vooral ingegeven door persoonlijke haat. Hij lijkt daarin op de Oranjegezinde politieke denker Elie Luzac, die in deze tijd schreef dat hij er weinig voor voelde om zijn oude tegenstanders te vergeven. Zij hadden hem 'aangerand, gesmeeten, getrapt en nu zal ik die guiten onder myne vrienden gaan tellen'.³⁷³

Al lukte het niet om de Patriotse sympathisanten allemaal hard aan te pakken, laat staan ze uit de baronie te verbannen, in de jaren na 1788 werden het stads- en baroniebestuur voor een groot deel gevuld met Oranjegezinden. Naast vicedrost Van der Meulen bleef rentmeester Van Affelen Codde burgemeester. De tweede burgemeesterspost rouleerde tussen onverdachte prinsaanhangers als Johan Franco Beyen en Jan Willeumier. De vicedrost wist zijn greep op de IJsselsteinse samenleving nog meer te versterken, doordat hij zijn zoon Jan Bavius in 1790 liet benoemen als zijn opvolger in de functie van schout. In mei 1792 vroegen de predikanten Hugenholtz en Rosterk, die ieder wegens hun leeftijd nog maar voor een halve preekbeurt waren aangesteld, om een 'nieuwe bekwame godvrugtig leraar'.³⁷⁴ Opgeroepen werd proponent Rijnhard Jan van der Meulen, inderdaad, een zoon van vicedrost Pieter. Deze werd vanwege zijn 'geleerdheid, goede gaaven en zeedig character' aangesteld op een traktement van 600 gulden per jaar.³⁷⁵ Zijn sterke binding met het Oranjehuis zal zeker meegespeeld hebben.

Ook andere functies werden gegund aan aanhangers van de schout. Zoon Jan Bavius nam de schoutfunctie over, Pieter bleef vicedrost. Het is opvallend dat, direct na de Patriotse troebelen, die onder meer waren voortgekomen uit protest tegen dit soort onbeschaamde vriendjespolitiek, Van der Meulen er blijkbaar niet voor koos wat voorzichtiger te opereren. Aan de andere kant

373 N.C.F. van Sas, *Metamorfose*, p. 279

374 SAJJ, inv nr 703, 10-5-92

375 SAJJ, inv nr 703, 10-5-92

paste hij daarmee geheel in de tijdgeest. Ook Willem V handhaafde het oude patronagestelsel en liet de kans, om een hechtere band met de bevolking te smeden, daarmee glippen.³⁷⁶

Economische achteruitgang

Een van de veel genoemde oorzaken van de opkomst van de Patriottenbeweging was de achteruitgang van de economie. Die achteruitgang was in IJsselstein nauwelijks merkbaar geweest. Voor een deel is dat te verklaren uit het feit dat deze achteruitgang relatief was. Tussen 1740 en 1780 maakte de Republiek zelfs in sommige opzichten economisch goede tijden door. Dat werd weliswaar door vele inwoners niet zo beleefd, vandaar de kritiek van de Patriotten, en gold ook lang niet voor alle sectoren, alle personen en alle plaatsen, maar een absolute economische achteruitgang begon pas echt voelbaar te worden na 1780.³⁷⁷ Voor IJsselstein gold bovendien dat, zoals eerder beschreven, de politiek van Marie Louise, voortgezet onder Willem V, om werkloosheid tegen te gaan door het aantrekken van fabrieken en het bieden van scholing, het weren van armlastigen uit de stad en een zeer gerichte strategie om de stad een aangenaam oord te maken voor kapitaalkrachtige inwoners als renteniers, predikanten en hogere militairen, lange tijd vruchten had afgeworpen.

De ontwrichtende periode van de Patriotse onrust, gepaard gaande met grote kosten voor inkwartiering, bleek samen te vallen met het begin van een heuse economische crisis, die ook aan IJsselstein niet voorbij ging. Er zijn verschillende indicatoren daarvoor.

Een van de grote vijanden van de handel is oorlog. Al eerder is de Vierde Engelse Oorlog beschreven, in 1789 brak, zoals gezegd, de Franse Revolutie uit. Dat bracht internationale onrust en oorlogen. In de Republiek moest geld gevonden worden om het Staatse leger te moderniseren en uit te breiden. Dat leidde tot belastingverhogingen.³⁷⁸ IJsselstein wist zich aan die belastingverhogingen te onttrekken, omdat ze een soeverein gebied was, maar de achteruitgang in de handel raakte IJsselstein door minder afzet van belangrijke producten als hoepen en touw. Hogere belastingen en minder verdiensten voor de kooplieden had effect op hun kapitaalspositie, renteniers werden voorzichtiger met het uitgeven van geld, handelshuizen gingen failliet. Hoewel er ook over deze periode geen complete cijfers bekend zijn van het aantal renteniers dat in IJsselstein verbleef, is het bijvoorbeeld tekenend dat er in de stadsnotulen nauwelijks nieuwe rijke inwoners voorkomen, die op een of andere wijze met het stadsbestuur te maken kregen. Dat was daarvoor wel regelmatig het geval. Ook duiken er bijna geen nieuwe namen op onder het stadsbestuur zelf en werd er veel geklaagd over leegstand van kapitale huizen. Het zijn indirecte indicatoren dat de groep rijke inwoners afnam en dat had zijn weerslag op de werkgelegenheid van de middenstand en de dienstensector.

376 De Bruin, 'Patriotten', p. 82

377 De Vries en Van der Woude, *Nederland*, p. 784

378 E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam 1974), p. 20; De Vries en Van der Woude, *Nederland*, p. 158-159. Voor lokale gevolgen zie bijvoorbeeld Vossestein, *Loterijbriefjes*, p. 109

Voor IJsselstein was de hoepindustrie van eminent belang. Handel en zeevaart gingen achteruit, ook al door de teloorgang van de VOC. Een van de grootafnemers van IJsselsteinse hoepen was de Amsterdamse haven. De aantasting van de hoep- en touwindustrie veroorzaakte armoede onder de bevolking in IJsselstein. Om de druk op de armoedfondsen niet nog meer te laten oplopen werd het stadsbestuur nog strenger in het weren van rondtrekkende armoedzaaiers en het toelaten van mensen zonder akte van indemniteit. Dat kon echter niet voorkomen dat er onrust dreigde. Dat bleek bijvoorbeeld toen Willem van Os zijn pacht van de bank van lening wilde vernieuwen. De Domeinraad stelde voor om de pacht te veilen. In hun ogen kon de lommerd best meer opbrengen. Dat verlangen naar meer inkomsten is tekenend voor het feit dat het economisch minder ging en Willem V geld nodig had. De magistraat waarschuwde de Domeinraad echter, dat een hogere pacht doorberekend zou worden aan de klanten. Met name de 'geringe gemeente' kon dat niet opbrengen. Dat zou slechts leiden tot ellende en knevelarijen. Dat vooral de allerarmsten klant waren bij de lommerd lag voor de hand, maar bleek ook uit weer een ander plannetje van de Domeinraad, waar het stadsbestuur eveneens een stokje voor moest steken. De Domeinraad namelijk stelde voor de verkopingen van de lommerd in de kranten te zetten, om meer publiek te trekken. De magistraat reageerde droog: de gemiddelde klant van de lommerd kon niet lezen.³⁷⁹

Internationale onrust

De Franse Revolutie van 1789 gaf de Patriotten weer hoop. Veel van de naar Frankrijk gevluchte Nederlanders, die daar in ballingschap verbleven, zagen uit naar een politieke ommekeer in de Republiek. Herman Willem Daendels, een van de gevluchte Patriotten, kaartte bij de Franse generaal Charles Dumouriez aan om een Bataafs legioen te formeren uit de ballingen.³⁸⁰ Dit legioen zou onder meer een rol kunnen spelen bij de geplande veldtocht richting de Oostenrijkse Nederlanden, het huidige België. De hoop was uiteraard om het vaderland te bevrijden. Aanvankelijk had de Franse inval succes: in november 1792 bijvoorbeeld werd een Oostenrijks leger bij Jemappes verslagen.

De revolutie en de veldtochten daarna brachten een stroom van vluchtelingen op gang. Ook IJsselstein merkte daar de gevolgen van. Er gingen verhalen dat er nogal wat duister volk op de wegen rondzwierf. In IJsselstein wenste zich op alles voor te bereiden. Het werd de inwoners verboden om na elf uur 's avonds nog de stad in of uit te gaan, met alleen uitzonderingen voor de dokter, de vroedvrouw, de predikant en de pastoor. Vreemden werden geweerd. Alleen zij mochten binnen, van wie een inwoner had verklaard de persoon te kennen. Er werden extra nachtwakers ingehuurd en na de nachtklok mochten er geen schuiten meer in de gracht liggen. Ieder werd op het hart gedrukt de veiligheid van de stad te bewaken.

Deze maatregelen bleven maandenlang van kracht, omdat de ontwikkelingen in Frankrijk geen aanleiding tot gerustheid gaven. De strijd in de Zuidelijke Nederlanden dreigde zelfs over te slaan naar Nederland en in december 1792 kwamen de vroegere Patriotten 't Hoen en Lycklama het

379 SAJJ, inv nr 703, 17-2-1791

380 Zie daarvoor Rosendaal, *Bataven!*

stadsbestuur waarschuwen, dat ze hadden begrepen dat de Franse Conventie van plan was naar het noorden op te trekken. In een herhaling van 1785 vroegen zij om bescherming van de stad door het instellen van een schutterij. Lycklama wilde graag de schuttersgeweren uit de Doelen uitdelen aan enkele tientallen betrouwbare burgers, om de stad te bewaken. Hij was eventueel bereid om zelf een snaphaan aan de schouder te zetten. Dat was waarschijnlijk de effectiefste manier om vicedrost Van der Meulen de schrik in de benen te jagen. Deze bedankte de heren voor hun inzet, maar zocht met instemming van de Domeinraad vervolgens een veertigtal in zijn ogen beter te vertrouwen burgers uit om de stadspoorten te bewaken.³⁸¹

Dat de internationale onrust ook op andere wijze niet aan IJsselstein voorbij ging, bleek uit de regelmatig langstreckende huurlingen, die voor een of meerdere dagen in IJsselstein ingekwartierd moesten worden. Het moet voor veel burgers steeds duidelijker zijn geworden dat de Republiek op een nieuwe oorlog afstevende. Op 1 februari 1793 verklaarde Frankrijk aan de Britse koning en stadhouder Willem V de oorlog. In juni 1794 wonnen de Fransen een klinkende overwinning bij Fleurus. Het werd steeds duidelijker dat een Franse aanval richting Republiek ophanden was. In IJsselstein werden daarom opnieuw soldaten ingekwartierd. Een groep van honderd jagers met even zovele paarden en later nog eens 220 soldaten meldden zich in oktober 1794 als garnizoen voor het stadje. Het ging om verse rekruten die veel moesten oefenen. Het zou het beste zijn ze op het platteland te stationeren, maar omdat ze nogal 'ongedresseerd'³⁸² waren leek het beter ze in de stad te legeren, waar meer toezicht was. Timmerman Gerrit van Spanjen mocht daarom een grote loods timmeren om de paarden in onder te brengen. De 220 soldaten werden net als vroeger bij de burgerij ondergebracht.

De Fransen leken gestuit toen de Britse opperbevelhebber zich met zijn troepen verschanste bij Den Bosch. Die stad viel echter en de terugtrekkende Engelse troepen gedroegen zich alles behalve als bondgenoten. Begin november viel Nijmegen, een stadhouderlijk bolwerk. Ook daar misdroegen de Engelse soldaten zich, wat koren op de Patriotse propagandamolen was. Bovendien leek zelfs het weer op Franse hand. Het begon hard te vriezen, waardoor de rivieren geen hindernis meer vormden en de waterlinie niet kon worden gesteld.

Voor de eigen veiligheid wilde de burgerij wel wat ongemak slikken, maar in de loop van december sloop er twijfel in het gemoed van de bevolking. Zouden deze ingekwartierde troepen de stad, als puntje bij paaltje kwam, daadwerkelijk tegen de oprukkende Fransen onder generaal Pichegru verdedigen? De twijfel daarover werd flink aangewakkerd toen op 4 januari 1795 een Engelse dragonder namens de Staten-Generaal alle wagens in de baronie kwam rekwireren. Ook alle boerenwagens uit Benschop en Noord-Polsbroek werden in beslag genomen. Dat leek verdacht veel op het voorbereiden van een terugtocht. Een vergelijkbaar verzoek werd de volgende dag ontvangen, ditmaal ondertekend door de stadhouder. De Staten van Utrecht waren in deze maanden voornamelijk bezig om de grote troepenbewegingen in de omgeving in goede banen te leiden.³⁸³ Bijna alle steden en dorpen, niet slechts IJsselstein, klaagden steen en been over

381 SAIJ, inv nr 703, 5-12-1792 en FAB, inv nr 1540, 6-12-1792

382 SAIJ, inv nr 703, 6-10-1794

383 F. Vogelzang, 'Van Staten naar Representanten naar Provinciale Staten. De omwentelingen in het gewestelijk bestuur van Utrecht tussen 1795 en 1816', *Jaarboek Oud Utrecht* 2009, p. 110-156

de steeds terugkerende eisen om paarden en wagens, en de misdragingen van de soldaten. De stadhouder schreef zelfs op 5 januari 1795 een nederige excuusbrief, waarin hij aangaf door de oorlogsomstandigheden tot deze akelige maatregelen gedwongen te zijn.³⁸⁴

De IJsselsteinse magistraat vond al die verzoeken om paarden en wagens de spuigaten uitlopen. Er waren reeds 45 wagens naar Utrecht gestuurd en nu durfden de Staten met boetes te dreigen indien dat er niet meer werden.³⁸⁵ Waar die wagens voor nodig waren, bleek twee dagen later, toen een groepje burgers onder aanvoering van de Amsterdamse ijzerkoopman Wolfert Beeldsnijder³⁸⁶ kwam melden, dat de ingekwartierde jagers van plan waren snel te vertrekken en de stad onverdedigd zouden achterlaten, zodat deze, in hun woorden 'voor alle stroopende parthijen bloot was'.³⁸⁷ Dat zal Pieter van der Meulen beslist onaangenaam in de oren hebben geklonken, te meer daar deze boodschappers allen stevig in het Patriotse kamp hoorden. Was het hun bedoeling om zich onder het mom van zelfverdediging te bewapenen? Hij kon het vertrek van de jagers niet meer voorkomen. Ze hadden al bij de burgemeesters om extra vervoersmiddelen verzocht. Van der Meulen stuurde toen een brandbrief naar drost Joachim de Beaufort in Den Haag, hem op het hart drukkend toch snel te proberen een compagnie soldaten bij Willem V los te krijgen om te voorkomen dat de stad en de plattelandsbevolking door stropende soldatengroepen werden geplunderd. Hij vroeg expliciet om soldaten van de Republiek, want hij verwachtte coulance van de Engelse bondgenoten noch de Franse vijand.

Ook de vele Engelse soldaten die al maandenlang rond Rhenen waren gelegerd, vertrokken deze dagen spoorlags en lieten die stad onverdedigd achter.³⁸⁸ Net zo min als de stadsbestuurders in Rhenen kon De Beaufort veel uithalen. Schout Jan Bavius van der Meulen en burgemeester Van Affelen Codde vertrokken toen zelf naar Utrecht om de daar verblijvende stadhouder te bewegen tot maatregelen. Het antwoord uit Utrecht was weinig bemoedigend; IJsselstein diende nog meer wagens te sturen en de vragen wie er voor de kosten opdraaide, bleven onbeantwoord. De bevolking in IJsselstein morde. De eerder afgestane wagens waren doorgestuurd naar Arnhem, toen geprest om naar Deventer door te rijden en sommige voerlieden werden zelfs gedwongen naar Hannover door te gaan. Slechts door de lokale commandanten om te kopen, wisten enkele wagenvoerders aan dat lot te ontkomen. Al die dagen hadden ze nauwelijks te eten gehad en moesten ze in de buitenlucht slapen. Hun paarden en wagens hadden behoorlijk onder deze

384 Zie HUA, inv 233, Archief Staten van Utrecht, inv nr 265-193

385 SAIJ, inv nr 704, 4-1-1795

386 Wolfert Beeldsnijder, geboren in 1740 in Amsterdam als zoon van de staal- en ijzerkoopman François Beeldsnijder en Susanna van Hemert, had samen met zijn oudere broer Gerard sinds 1762 een koopmanschap in staal en ijzer in zijn geboortestad. Beeldsnijder trouwde met Wilhelmina Françoise van Hoorn en kocht met haar rond 1787 het buiten Zeevliet in Benschop, na de verkoop van hun buitenverblijf in Beverwijk. In Benschop trouwde zijn dochter Henrietta Everdina in 1790 met haar volle neef Johan. In 1792 overleed Wilhelmina, in 1795 zijn dochter. Inmiddels had Wolfert Zeevliet wegens schulden moeten verkopen, maar kon hij er als huurder blijven wonen. Voor die financiële moeilijkheden zie: HUA, Familiearchief Des Tombe, inv nr. 535, 537, 541, 542

387 SAIJ, inv nr 704, 6-1-1795

388 H.P. Deys, 'Het Koningshuis als militair hospitaal', *Oud-Rhenen*, 9 (1990), nr 3, p. 20-33

odyssee geleden. De Utrechtse Staten bleven echter aandringen op meer wagens en uiteindelijk ging de magistraat overstag.

Er is niet veel te vinden over een militaire strategie van de Republiek om zich de Fransen van het lijf te houden. Het lijkt er op, dat men opnieuw alle vertrouwen had gesteld in de gordel van vestingsteden, vanaf Sluis in Zeeland, via Bergen op Zoom, Breda, Den Bosch, Nijmegen, langs Zutphen, Deventer en Zwolle, via Coevorden naar Bourtange en Nieuweschans in Groningen. Was deze stedenbarrière eenmaal doorbroken, hoopte men dat de Hollandse Waterlinie de vijand zou tegenhouden. Toen de Britse troepen Nijmegen zonder slag of stoot verlieten, was de ketting gebroken. Toen de rivieren ook nog bevroren, stond niets de vijand meer in de weg.³⁸⁹

IJsselstein in Franse handen

Op 15 januari staken de Franse de bevroren Lek over en inderdaad bleek dat voor de in IJsselstein ingekwartierde jagers het signaal om er van door te gaan. Enkele Franse soldaten verschenen voor de poorten van de stad. Om plundering tegen te gaan, besloot het stadsbestuur een afvaardiging te zenden naar de Franse commandant in Culemborg. Dat was geen populaire opdracht. De stadsbode meldde zich onmiddellijk ziek en de gemenelandsbode voelde zich te oud voor zo'n enerverende klus. Willem, de zoon van Patriot Pieter van der Muelen, bood zich aan.³⁹⁰ De volgende dag al keerde Willem terug. Hij was door de Franse generaal zeer minzaam ontvangen en had de toezegging gekregen dat de Fransen soldaten zich waardig zouden gedragen. Jan Bavius van der Meulen keerde op dezelfde dag terug uit Utrecht, waar het hem niet was gelukt de stadhouder te spreken. Hij had daar willen uitleggen waarom IJsselstein de vijand had benaderd. Om toekomstige beschuldigingen van verraad voor te zijn, besloot de stad de Domeinraad een boodschap te sturen, waarin ze uitlegden dat ze de Fransen hadden gesproken om plundering van het domein te voorkomen. Ze hadden daarbij slechts het voorbeeld van de stad Utrecht gevolgd, die op de 16de januari had gecapituleerd.

Op 17 januari verscheen de eerste Franse kwartiermeester bij de poort, met de weinig aangename boodschap dat IJsselstein zevenhonderd man troepen moest onderbrengen. Twee compagnieën konden wel in het kasteel huizen, de rest werd bij de burgerij in huis ondergebracht. Gelukkig bleven de troepen niet lang. IJsselstein bleef in grote verwarring achter: hoe nu verder? Er werden burgers bewapend om de eigen poorten te bewaken en voor alle zekerheid stuurde men de Engelse bevelhebber een rekening van 1500 gulden voor het gebruik van de wagens, maar verder verbleef men vooral in bange afwachting.

Van dat machtsvacuüm maakte de Patriot Wolfert Beeldsnijder handig gebruik. Hij ontbood op 29 januari de burgemeesters. Hij had in een herberg gesproken met de Franse generaal Pichegru, die op doortocht was naar Utrecht. Pichegru had zijn verbazing uitgesproken dat in IJsselstein de regering nog niet was vervangen en had, aldus Beeldsnijder, 'te kennen gegeven dat zulks

389 J. Gabriëls, 'Tussen Groot-Brittannië en Frankrijk. De landstrijdkrachten van een onmachtige mogendheid', in: J.R. Bruijn en C.B. Wels, *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003), p. 143-178, aldaar p. 151-159

390 SAJJ, inv nr 704, 15-1-1795. Willem van der Muelen zou later burgemeester van Vreeswijk worden.

hoe eerder hoe beeter moeste geschieden'.³⁹¹ Het is maar de vraag of deze episode op waarheid berust. Pichegru was er juist op uit om de rust te bewaren en liet bijvoorbeeld in Utrecht de zittende magistraat aan de macht. Hij moest niets hebben van radicale revolutionairen.³⁹² In Utrecht draaide hij de revolutie zelfs terug, door voormannen te arresteren en met de zittende vroedschap te onderhandelen.³⁹³ Het is goed denkbaar dat Beeldsnijder van de verwarring gebruik maakte om een lokale revolutie uit te roepen. Wie zou tenslotte naar Utrecht durven gaan om Pichegru nog eens nader te bevragen? Beeldsnijder raadde de burgemeesters brutaalweg aan zo snel mogelijk hun posten af te staan en de burgerij gelegenheid te geven een nieuwe regering te kiezen. Dat ging in tegen de afspraak, dat politieke omwentelingen pas zouden plaatsvinden als de politieke functionarissen, die met het Franse leger meetrokken, arriveerden. In IJsselstein durfde niemand de proef op de som te nemen.

Het verloop van de revolutie verschilde van plaats tot plaats. In het Oranjegezinde Leerdam werden de Fransen met gejuich binnengehaald en de Franse vlag wapperde al snel van de kerktoeren. Het kan zijn dat de Franse hulp bij een grote brand in Leerdam veel *goodwill* kweekte. Ondanks dat duurde het daar tot 26 februari voordat de regering werd gezuiverd. In plaatsen als Sneek en Rhenen bleef de magistraat eveneens nog een tijdlang op zijn post. Pas door optreden van afgevaardigden uit respectievelijk de Staten van Friesland en Utrecht werden de bestuurders ontslagen en vervangen. In het Land van Vianen werd al in januari 1795 het bestuur gezuiverd, maar toen het stof was neergedaald bleken er slechts drie functionarissen te zijn verdwenen. Eenzelfde resultaat bracht de ommekeer in een plattelandsdorp als het Hollandse Graft: weliswaar vormde een groepje Patriotten een Comité Révolutionnaire maar dat werd door de bevolking niet erkend. Toen de inwoners zelf hun nieuwe representanten mochten kiezen, keerde een groot deel van de vroegere magistraat terug op het pluche. De stad Vianen ondernam niets. Generaal Daendels moest er aan te pas komen om een omwenteling af te dwingen. In bijna alle plaatsen in de Vijfherenlanden werd het lokale bestuur ingrijpend gewijzigd.³⁹⁴

De omwenteling

De oproep van Beeldsnijder luidde het begin in van een hectische periode. Volgens de *Utrechtsche Courant* werd op 2 februari in IJsselstein de vrijheidsboom geplant. Een Comité Revolutionair was na de inval van de Fransen opgericht. Enkele leden vervoegden zich bij de stadsregering met een vriendelijk verzoek hoe de regenten dachten met de toestand om te gaan. Toen daarop een week lang geen antwoord werd ontvangen, liet het Comité zich opnieuw aandienen. Het stadsbestuur

391 SAJJ, inv nr 704, 29-1-1795

392 zie R.E. de Bruin, 'Charles Pichegru (1761-1804) Frans generaal, veroverde Utrecht in 1795', in J. Aalbers e.a., red., *Utrechtse biografieën 2. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse* (Utrecht 1995) p. 134-138

393 De Bruin, *Burgers*, p. 42-45

394 W.H. Strous, 'De Bataafse omwenteling van 1795 in Rhenen', *Oud-Rhenen* 14 (1995), nr 1, p. 5-14; F. Vogelzang, 'Rhenen in de Bataafse tijd, 1794-1806', in: L. Bultje-Van Dillen e.a. red., *Geschiedenis van Rhenen* (Utrecht 2008), p. 278-285; Van Gent, Leerdam, p. 495; P. Horden Jzn, Vianen, p. 275; G.J. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. De Banne Graft 1770-1810* (Franeker 1989) p.133-135, Bikker, 'Revolutie', p. 38-52

besloot toen af te treden.³⁹⁵ Twee dagen later kon een nieuwe vergadering melden dat het volk een aantal representanten had gekozen. Het kan dus niet anders of bij de Patriotten moet een draaiboek hebben klaargelegd voor deze gelegenheid. Het is onduidelijk hoe de stemming precies georganiseerd was, maar de uitslag leidt maar tot één conclusie: de Patriotten namen de macht over. De namen van deze ‘representanten door het Volk gekozen’³⁹⁶ waren Jacobus Egbertus Lycklama à Nijeholt, Dirk van den Bosch, Samuel Willeumier, Gerrit van Spanjen, Willem van de Muelen, Godart Verhoeven, Johannes Heijsters, Nicolaas van Velthuyzen, Carel Hendrik Maurits van Wolframsdorff³⁹⁷, Hillebrand Cornelis Klinkert³⁹⁸ en Wolfert Beeldsnijder. Dit was niet het enige lichaam dat de burgers hadden gekozen. Gekozen was ook voor het Comité Revolutionair. Daarin hadden vooral ambachtslieden en middenstanders zitting. Het bestond uit Nicolaas Smithoff, Gerrit van Lexmond, Johannes Schuurman, Pieter de Wolf, Zeger de Groot, Jacob Hagen jr, Jan van de Wetering, Joseph Vermeulen, Henricus Verbrugge en Huibert Brouwer. Dit comité benoemde Lycklama tot maire, een functie tussen burgemeester en schout in, met als assistenten Dirk van den Bosch, Gerrit van Spanjen en Wolfert Beeldsnijder. Zij vormden het judiciële comité, dat de oude schepensbank verving. Hieruit wordt duidelijk dat de revolutie werd gedragen door een aantal ‘oude’ Patriotten en hun familieleden, aangevuld met enkele nieuwe inwoners en een groep katholieke voormannen. Deze groep verschilt wat leeftijd betreft nauwelijks van de afgezette magistraat. Lag de gemiddelde leeftijd van de Oranjegezinde regenten bij hun aantreden rond de veertig, ook van deze mannen was het merendeel geboren rond 1750.³⁹⁹ Nieuw is natuurlijk wel het feit dat nu rooms-katholieken zitting hadden. In deze twee provisionele comités was de verdeling tussen de religies min of meer gelijkwaardig. Het Comité Revolutionair boog zich over de organisatie van verkiezingen voor een nieuw stadsbestuur, dat de naam municipaliteit kreeg. Daartoe werd de stad in vier wijken verdeeld: ruwweg van de IJsselpoort tot de Benschopperpoort, en dan een dwarsdeling langs de Kloosterstraat en de Weistraat. Iedere wijk kreeg een plek aangewezen waar de stemming zou plaatsvinden, zoals de Nicolaaskerk, het stadhuis of de katholieke schuilkerk. Stemgerechtigd waren alle burgers en ingezetenen die langer dan een jaar en zes weken in de stad woonden, minstens twintig jaar oud waren, niet als dienstbode werkzaam en niet afhankelijk waren van de bedeling. De verkiezingen werden gesteld op 26 februari, relatief snel dus, en werden zo

395 *Utrechtsche Courant*, 7 februari 1795

396 SAIJ, inv nr 707, 31-1-1795

397 Van Wolframsdorff, na een militaire carrière koopman in koffie en thee geworden, vestigde zich in 1790 in IJsselstein.

398 Hillebrand Cornelis Klinkert (Amsterdam 1759-Amsterdam 1834) was een snuif- en tabakskoopman uit Amsterdam en later Alphen en vestigde zich in 1791 in IJsselstein. Hij stond toen bekend als een vreedzaam en rustig mens en leek geen Patriotse sympathieën te koesteren. Hij trouwde met Hildegonda van Heijningen uit De Kwakel. Ze hadden al drie kinderen en kregen er in IJsselstein nog drie. Zie onder meer SAIJ, inv nr 746, bewijzen van goed gedrag; HUA, DTB IJsselstein

399 Zo was Sybrand Kortland geboren in 1750, Gerrit van Spanje in 1746, Gerrit van Lexmond in 1754, Johannes Schuurman in 1756, Zeger de Groot in 1752. Johannes Heijsters was wat jonger: hij werd in 1770 geboren. Rietveld is wat lastiger te vast te stellen, omdat er tussen 1732 en 1750 maar liefst zes Rietvelds met de voornaam Johannes worden geboren. HUA, RK doopboeken IJsselstein.

georganiseerd, dat stemopnemers per wijk lijsten zouden verzamelen. Iedereen mocht thuis twaalf namen van kandidaten invullen. Verkiesbaar waren alle burgers, die stemgerechtigd waren en niet door een eed aan de prins of de baron waren verbonden. Ook mensen die in particuliere dienst van de baron waren, mochten niet worden gekozen. De twaalf kandidaten met de meeste stemmen werden vervolgens benoemd en zouden uit hun midden een maire kiezen. De helft van die twaalf zou jaarlijks aftreden, nadat ze over de financiën verantwoording hadden afgelegd. Ieder jaar zouden op 26 of 27 februari nieuwe representanten worden gekozen voor de afgetreden of overleden leden. In alle plaatsen in de Republiek werden zulke reglementen opgesteld, al liep de tijd die men er voor nodig had, van plaats tot plaats flink uiteen, evenals het kiessysteem dat werd toegepast.⁴⁰⁰

Op diezelfde zaterdag 31 januari dat deze commissies werden geïnstalleerd, werd meteen begonnen het ambtenarenapparaat te zuiveren. Er waren nogal wat mensen ambtenaar in de achttiende eeuw. De Bruin toont aan dat het in een stad als Utrecht ging om een achtste deel van de totale bevolking.⁴⁰¹ Ook in IJsselstein waren veel gezinnen afhankelijk van een aanstelling bij de lokale overheid: zakkendragers, schippers, gerechtsdienaren, lantaarnopstekers, klapperlieden, poortwachters. Gerechtsbode Bartholomeus Rommel werd meteen opgeroepen en ontslagen. Hij kon zijn oude functie voorlopig blijven bekleden, mits hij beloofde geen orders van de oude bestuurders meer aan te nemen. In overeenstemming met de leuze 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' werd hem verboden 'eenige teekens of wapens op de busschen te dragen, dan alleen van deese stad'.⁴⁰² Dat raakte direct aan de baron: het wapen van de prins mocht dus niet langer getoond worden. Rommel verkoos een ambteloos bestaan. Sommige ambtenaren volgden zijn voorbeeld.

Stadssecretaris Hermannus ter Bruggen meldde zich liever ziek, dan zo'n principiële standpunt in te nemen. Zo gemakkelijk kwam hij er echter niet vanaf. Van der Muelen en Van Wolframsdorff gingen bij hem langs en zetten hem behoorlijk onder druk om zijn functie te blijven vervullen. Dit gold niet voor iedereen. Jan Bavius van der Meulen werd als schout direct uit zijn ambt gezet en kreeg de waarschuwing 'geene gelden, papieren of eenige documenten deeser stad en schoutampt betreffende, aan iemand anders als aan de thans provisoire regeering of hun requisitie af te geven'.⁴⁰³ Eenzelfde boodschap ontving zijn vader, de vicedrost.

De schutterij was direct weer actief. De onderofficieren Schuurman, De Groot, Brouwer en Vermeulen meldden zich onmiddellijk om de bewaking van de poorten te organiseren. Maar

400 Zie voor Utrecht; De Bruin, *Burgers*, p. 50 ev, en R.E. de Bruin, 'Gefragmenteerde volkssoevereiniteit. Democratie op lokaal en regionaal niveau 1795-1798', in O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens, red., *De Bataafse Omwenteling en het Recht* (Nijmegen 1997), p. 70-96, p. 82; voor Groningen bijvoorbeeld H.A. Kamphuis, *Stad en Lande tijdens de Bataafse Republiek. Bestuurlijke en gerechtelijke verhoudingen in Groningen, 1795-1807* (Assen 2005), p. 14 ev; voor Den Bosch, Prak, *Republikeinse veelheid*, p. 204 ev

401 R.E. de Bruin, 'Zuivering, verkiezing en genoegdoening. Een onderzoek naar politiek gemotiveerd ontslag- en benoemingsbeleid ten aanzien van ambtenaren tijdens de Bataafse Revolutie', in *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1983, p. 82-116, met name p. 85-86

402 SAJJ, inv nr 707, 31-1-1795

403 SAJJ, inv nr 707, 31-1-1795

evenals tijdens de eerste Patriotse revolutie bleek al binnen enkele weken dat het wachtlopen snel ging vervelen en kwamen er klachten uit de burgerij over de dienst bij de schutters. De schutterij was niet het enige waarover werd geklaagd. Het land was nog steeds in oorlog en de strenge winter, die de Fransen zo tot voordeel was geweest, duurde voort en bracht veel ellende met zich mee.

De twee politieke comités waren slechts provisioneel benoemd. Op 26 februari zouden verkiezingen plaatshebben.⁴⁰⁴ Daartoe moest een reglement worden opgesteld, maar eerst dienden lastige vragen over de positie van de baronie worden beantwoord. IJsselstein week tenslotte af van de gemiddelde plaats in de Republiek door haar soevereiniteit. Van Spanjen en Heijsters werden naar Lexmond gestuurd om daar te informeren hoe om te gaan met de domeingoederen, Beeldsnijder en Klinkert vertrokken naar Den Haag om zich te laten informeren over de rechtsgeldigheid van de besluiten van het stadsbestuur en de rechten van de heer van IJsselstein. De prins was op 18 januari naar Engeland gevlucht en het was nu onduidelijk hoe zijn autoriteit lag. Al een maand na de oorlogsverklaring aan de stadhouder in 1793 had de Franse Nationale Conventie in Parijs gedecreteerd, dat de bezittingen van Willem V, waaronder de vrije heerlijkheden Leerdam, Acquoy, Buren, Culemborg en IJsselstein, door de Franse staat overgenomen zouden worden. Hoewel de met de Franse troepen meereizende politieke representanten direct na de geslaagde veldtocht in de Republiek aangaven, dat de Bataven hun eigen bestuur zouden mogen uitvoeren, gold dat niet voor de territoria van de prins. Daarom werd het gebouw van de Domeinraad in Den Haag bezet en namen de Fransen het toezicht over de ambtenaren aldaar over. Een snelle bestudering van de administratie bracht echter aan het licht, dat de stadhouder zo'n 90.000 gulden per jaar verloor op zijn bezittingen, wat nogal een domper zette op de vreugde van de Franse bezetter. Omdat die zich vanaf toen nauwelijks meer bemoeide met bestuur van de bezittingen van Willem V, namen verschillende provinciebesturen die taak over.

Aansluiting bij Holland

Hoe zou het gaan in deze oorlogssituatie met de soevereiniteit van de baronie? Er volgde een onduidelijke periode, waarover in de archieven lang niet alles is terug te vinden. Het lijkt er op dat er zonder veel discussie werd besloten, de soevereiniteit op te geven. Omdat IJsselstein ooit een leen van de graven van Holland was geweest, werden met die provincie onderhandelingen geopend.⁴⁰⁵ Hoewel het formeel niet zo was dat de Staten iets over de baronie te zeggen hadden – de leenband uit het verleden gold slechts de graven van Holland – hadden de Staten zoals eerder al is beschreven, in 1702 ook IJsselstein onder hun hoede genomen. Het past wel bij de aanpak van de Patriotten. In 1786 hadden ze eveneens aansluiting gezocht bij Holland, toen om de baron aan de kant te kunnen zetten en zo te pogen de macht over te nemen. Dit keer speelde dat minder mee, omdat de positie van de baron al geheel op losse schroeven was komen te staan. In concreet opzicht had men ook aansluiting kunnen zoeken bij Utrecht, waarmee

404 SAIJ, inv nr 707, 14-2-1795

405 A.J. van Weel, *De incorporatie van Culemborg in de Bataafse Republiek* (Zutphen 1977), p. 31-34 en 83-88

veel sterkere economische en culturele banden bestonden. Zelfs het vigerende rechtssysteem was op dat van Utrecht gebaseerd. Toch is nergens iets te vinden van een overweging, zich bij die provincie aan te sluiten.

Hoofdmotieven voor het opgeven van de soevereiniteit lijken onzekerheid en angst te zijn geweest. Een definitieve beslissing over de status van IJsselstein door Frankrijk deed op zich wachten. Zouden de Fransen IJsselstein als oorlogsbuit beschouwen? Welke gevolgen zou dat kunnen hebben? Wie weet zouden plunderingen volgen. Niemand zat te wachten op een bende losgeslagen soldaten. Misschien zou aansluiting bij Holland duidelijkheid over de positie van de baronie brengen en enige bescherming van dat machtige gewest. Een aantal vooraanstaande Patriotten in IJsselstein gaf aan, zich gaarne bij Holland te willen aansluiten. Op 9 februari werd in Den Haag door de Provisionele Representanten van het Volk van Holland een verzoek daartoe uit IJsselstein ontvangen.⁴⁰⁶ Hoe verward de tijden waren, bleek uit het vervolg op dat verzoek. Holland reageerde namelijk nauwelijks. De Hollandse bestuurders schoven de zaak door naar het net opgerichte Comité voor Algemeen Welzijn. Dat comité diende over vele zaken te beslissen en de kwestie IJsselstein stond niet hoog op de agenda. Om de zaak te bespoedigen en een vinger aan de pols te houden, werd Beeldsnijder naar Den Haag afgevaardigd om druk op de ketel te houden.

Zolang hierover geen beslissing was gevallen, moesten in ieder geval de verkiezingen worden uitgesteld, zo werd in IJsselstein besloten. Verwarrend was dat Holland wel haar plakkatens naar IJsselstein stuurde om daar te laten afkondigen. Dat was feitelijk een manier om de Hollandse soevereiniteit te laten gelden. Daarmee namelijk werden de Hollandse wetten in IJsselstein ingevoerd. Dat leek een voorschot op de boodschap, die Beeldsnijder een paar dagen later doorgaf. De discussie in Holland bewoog zich in de richting van de oplossing die ook voor de vrijplaats Leerdam was gevonden. De Leerdammers hadden eveneens verzocht om bij de provincie Holland te mogen gaan behoren en dat was toegekend. Het geval IJsselstein ging echter langer duren. Beeldsnijder werd na een paar dagen teruggesleurd naar IJsselstein. Hij gaf aan dat het rapport over de status van de baronie nog niet klaar was en dat hij problemen verwachtte rond het voorlopig vastgestelde kiesreglement, mocht IJsselstein tot Holland gaan behoren.⁴⁰⁷

Het is bijzonder dat niemand zich opwierp als kampioen van een zelfstandige baronie IJsselstein. Het kan voor een deel verklaard worden uit het feit, dat IJsselstein minder gehecht was aan haar politieke zelfstandigheid dan wel aan haar vrijheid om een economische politiek te kunnen vormgeven. Men leek zich in deze dagen van revolutie niet goed te realiseren, hoe bestuursvorm en een zelfstandige economie samenhangen. Dat dit cruciaal was, zal later duidelijk worden. Eveneens kan meespelen dat een deel van de zittende bestuurselite van elders en met name uit Holland afkomstig was. Zij had minder band met IJsselstein. Ook paste een zelfstandige baronie niet in hun beeld van een nieuw, democratisch vaderland. Een andere verklaring is misschien het ontbreken van een 'baroniebewustzijn'. Het was voor de meeste inwoners een

406 NA, Archief Provisionele Representanten van het Volk van Holland 1795-1796, inv nr. 13, 9-2-1795.

407 SAIJ, inv nr 707, 17-2-1795, 19-2-1795, 20-2-1795 en 23-2-1795. Op 27 februari stuurde IJsselstein een nieuw verzoek naar de Provisionele Representanten, NA, Archief Provisionele Representanten van het Volk van Holland 1795-1796, inv nr. 13, 27-2-1795

wat abstracte en afstandelijke bestuurslaag, net als tegenwoordig de provincie dat is. De meeste inwoners hadden vooral te maken met het schoutambt waarin ze woonachtig waren. Slechts enkele functionarissen opereerden op het niveau van de baronie.

Het feit dat de baronie als bestuurslaag niet fungeerde in de nieuwe staatsinrichting, waarin uit werd gegaan van de soevereine volkeren van de onderscheiden schoutambten, bleek niet zonder gevaren. De strenge winter, die de Fransen de natuurlijke barrières van de Republiek zo gemakkelijk had doen passeren, zorgde ook voor overstromingsgevaar. De natuur dwong tot maatregelen. Het waterpeil in de Lek steeg onrustbarend en de als rentmeester aangebleven Van Affelen Codde riep de nieuwe bestuurders op het dijkleger te mobiliseren. Die wisten niet hoe dat diende te geschieden en vroegen de afgezette vicedrost om instructie. Die had echter helemaal geen zin om mee te werken en gebruikte hun eigen verbod om enige papieren uit handen te geven om te weigeren de lijst met namen van de dijkplichtigen te overhandigen. Hij wilde echter niet verantwoordelijk worden gehouden voor de mogelijke schade van niet-ingrijpen en gaf uiteindelijk een oude lijst over.

Er kwam ook geen steun van hoger niveau voor het voortbestaan van een zelfstandige baronie. Drost De Beaufort verschanste zich in Den Haag en bemoeide zich in het geheel niet met IJsselstein. Pas veel later zou hij zich over zijn afzetting druk gaan maken en toen alleen maar omdat een schadeloosstelling aan de einder gloorde.⁴⁰⁸ Dat was waarschijnlijk ook het veiligste. De baronie werd sterk geïdentificeerd met Willem V en dat was politiek niet de meest opportune connectie op dit moment.

Beeldsnijder kreeg in ieder geval gelijk met zijn waarschuwing over het kiesreglement. Het gebruik van het woordje 'heer' in een van de artikelen, was de revolutionairen in Holland in het verkeerde keelgat geschoten en de Provisionele Representanten van Holland vonden dat er aparte verkiezingen moesten komen voor de posten van maire, met een commissie voor financiën en policie (bestuur), en die van schout met een commissie van justitie.

Omdat er geen duidelijkheid kwam over nieuwe verkiezingen, besloten de IJsselsteinse provisionele bestuurders nog een tijdlang aan te blijven. Ze gaven als reden, dat zij nog enige invloed hadden bij de Provisionele Representanten van Holland. Men verwachtte dat na de verkiezingen nieuwe gezichten zouden opduiken, die veel minder de weg wisten in bestuurlijk Den Haag.⁴⁰⁹ Wel werd alvast het kiesreglement aangepast. De minimumleeftijd werd verlaagd naar achttien jaar en ambtenaren in dienst van de stad kregen geen stemrecht. Het stemmen diende bovendien anoniem te geschieden en de buiteninwoners van het schoutambt kregen ook een plek toegewezen waar ze hun stem konden uitbrengen. Dit was misschien het gevolg van protesten van de boerenbevolking uit Achterveld, die zich gepasseerd voelde door de stedelijke Patriotten.

De eerste scheuren in het front van de Patriotten begonnen zich af te tekenen. Het begon met een onbeduidende ruzie tussen Beeldsnijder en Hagen. De Patriotten hadden zich verenigd in

408 FAB, inv nr 1538

409 SAJJ, inv nr 708, 23-3-1795

een Burgersociëteit, die op 27 februari 1795 was opgericht.⁴¹⁰ Beeldsnijder had in de *Leidsche Courant* gelezen dat de Provisionele Representanten van het volk van Holland hadden besloten, de vroegere schouten voorlopig in hun functie te herstellen. Jacob Hagen reageerde met een absolute weigering om deze maatregel ook in IJsselstein door te voeren. Toen Beeldsnijder hem om argumenten vroeg omdat die beslissing dus de wil van het volk was, antwoordde Hagen dat hij namens het volk sprak. Hij werd daarin gesteund door Smithoff. Het is opvallend dat geen van beide partijen het argument gebruikten, dat zolang de status van IJsselstein niet was vastgelegd, men zich van beslissingen uit Holland nog niets hoefde aan te trekken.

Democratische onwennigheid

De nieuwe verkiezingen werden uitgeschreven voor 11 maart 1795. Hoewel er nog steeds geen beslissing was genomen over de status van IJsselstein door de Provisionele Representanten van Holland in Den Haag, gingen in IJsselstein deze verkiezingen door. In een eerste ronde werden acht stemcommissarissen benoemd, maar omdat ze allen katholiek waren, gaf dat nogal wat gemor. Daarom werd in een tweede ronde een nieuw lijstje samengesteld, waar beide religies ieder vier zetels kregen. Lycklama bracht bovendien in, dat de burgerij hem te kennen gegeven dat ze graag een permanente maire wilde kiezen en geen voorlopige. Dat zou ook onderdeel moeten uitmaken van de komende verkiezingen. Een veel groter probleem was het platteland. Er was veel onvrede onder de boerenbevolking. Zij voelde zich onvoldoende vertegenwoordigd in het nieuwe kiesstelsel. De stad was in vieren gedeeld en zij bungelde er een beetje bij. De fundamentele vraag die ze stelde was: zijn de verkiezingen alleen voor de stadsbewoners of voor de bewoners van het gehele schoutambt? Benschop en Noord-Polsbroek moesten hun eigen boontjes maar doppen. Aan deze dorpen werd geen woord vuil gemaakt. Hoewel er diverse familiale banden waren tussen de inwoners van de schoutambten, leefde men blijkbaar vrij zelfstandig van elkaar. Ook hier blijkt, dat de baronie in het dagelijks leven niet erg werd gemist. De stad Utrecht bijvoorbeeld, liet haar satellieten niet zo gemakkelijk los. Daar werd sterk gehecht aan de relatie met Vreeswijk. Dat is goed te verklaren uit de strategische en economische rol die Vreeswijk voor de stad vervulde.⁴¹¹ De discussie over de plaats van de buiteninwoners van het schoutambt IJsselstein werd op typerende Patriotse wijze opgelost. Er werd een referendum over georganiseerd. Echter alleen de inwoners van de stad mochten over dit vraagstuk hun mening geven. Er werden hun twee alternatieven geboden. De buitenbewoners konden zich na stemming al dan niet met de uitkomst conformeren; of na de stemming in de stad zou een aparte stemming voor de buitenlui plaatsvinden, via welke zij twee eigen kandidaten aan het stadsbestuur en twee mensen aan het Comité van Justitie mochten toevoegen.

De dieper gelegen oorzaak van het buiten de deur houden van de plattelandsbevolking bleek een religieus conflict. Zolang de verkiezingen werden beperkt tot inwoners van de stad, behielden de gereformeerden nipt de meerderheid. Deed echter de boerenbevolking mee, dan hadden de katholieken een duidelijke meerderheid. De angst voor een katholieke machtsovername zat diep.

410 *Utrechtsche Courant*, 2 maart 1785

411 De Bruin, Burgers, p. 56

Er waren verschillende plaatsen in de omgeving waar de katholieken de meerderheid verkregen. In Everdingen bijvoorbeeld leek het er op, dat de gereformeerden uit onvrede met de revolutie de verkiezingen eenvoudigweg boycotten. Het gevolg was dat er alleen maar katholieke raadsleden werden gekozen. Ook in het nabijgelegen Hagestein namen de katholieken de macht over. Beide plaatsen hadden een grote katholieke bevolking en waren daarmee vergelijkbaar met IJsselstein. In plaatsen als Leerdam en Rhenen speelde dit niet, omdat er nauwelijks katholieken woonden.⁴¹² De uitslag van de stemming was voor velen een verrassing. Klinkert werd, tegen zijn zin, verkozen tot maire, en De Groot, Van Velthuyzen, Schuurman en Hermannus van der Roest tot municipalen. Die laatste bedankte direct. Bij controle van de stembiljetten ontdekte men nogal veel dezelfde combinaties. Het vermoeden groeide dat er kiesafspraken waren gemaakt. Een streep door de rekening was de weigering van Klinkert en Van der Roest om in het nieuwe IJsselsteinse bestuur zitting te nemen. Er bleven toen drie katholieken over, die onder druk van buiten alsnog af moesten zien van regeringsdeelname. Dat die druk er was, blijkt uit het geval van de kleermaker Johannes Schuurman.

Schuurman, een van de directeuren van de Burgersociëteit, behoorde tot de drie gekozen katholieken en ontkende dat hij was afgetreden. Hij beschouwde zich daarmee als enig echt verkozen lid van het stadsbestuur. De provisionele regering zat met dat standpunt behoorlijk in haar maag. Zij was tenslotte 'provisioneel' en zou hebben moeten aftreden na de verkiezingen. De enige reden dat ze nog in functie was, was vanwege het aftreden van de gekozen vertegenwoordigers. Als die nu, zoals Schuurman, terugkwamen op dat standpunt, dan restte hen niet anders alsnog plaats te maken voor de officieel gekozen personen. Dat was natuurlijk niet de bedoeling, want daarmee was de katholieke coup alsnog een feit. Daarom probeerden de zittende bestuurders Schuurman bang te maken. De hele regeringslast zou door hem in zijn eentje gedragen moeten worden. Schuurman gaf geen krimp. De maire en de voorlopige representanten verlieten daarop het raadhuis, waar Schuurman met de stadssecretaris alleen achterbleef. Dat was een bespottelijke situatie. De stemcommissarissen Smithoff en Hagen onderhielden zich vervolgens zeer indringend met Schuurman, die na dat gesprek alsnog bakzeil haalde. Dit tot opluchting van de Oranjeaanhangers in IJsselstein: Pieter van der Meulen had namelijk gehoord dat 'de snijder Johannes Schuurman zijn handen in geuzenbloed [wil] wassen',⁴¹³ een weinig opwekkend vooruitzicht.

Er speelden nog meer zaken. Ten eerste werd op 21 maart eindelijk het bericht uit Den Haag ontvangen, dat de Provisionele Representanten een week daarvoor hadden besloten, dat IJsselstein en Benschop onder de provincie Holland behoorden. Direct valt hierbij op, dat Holland zo weinig op de hoogte was van de plaatselijke situatie, dat Noord-Polsbroek niet eens werd genoemd. Het decreet van 16 maart 1795 omvatte onder meer de volgende zinsnede: 'dat voorsz. districten zijn begrepen geworden altoos tot Holland te behooren, en dat alleen den invloed van de Heeren dier districten en derzelven abusive handelingen in laater tijd konden

412 T. Bikker, 'Revolutie in de Vijfherenlanden. Invloed van de patriotten op het lokale bestuur 1780-1795', scriptie UU 2008, p. 10, 43-45

413 FAB, inv nr 1540, 24-3-1795

veroorzaakt hebben de twijffelingen, welke daaromtrent zyn ontstaan'.⁴¹⁴ Daarmee wordt de indruk gewekt, dat het niet zozeer een verzoek was van de inwoners van de heerlijkheden om zich bij Holland aan te sluiten, maar dat de soevereiniteit steeds onwettig was geweest en slechts had standgehouden door de manipulaties van de Oranjes. Nu werd door Holland deze historische anomalie opgeheven. Dit komt niet overeen met het feit, dat juist de IJsselsteinse Patriotten zich tot Holland hadden gewend met het verzoek tot aansluiting, noch met de uitslag van de zestiende-eeuwse rechtszaken, die een expliciete erkenning van IJsselsteins autonomie hadden opgeleverd. De Provisionele Representanten hadden het verzoek van IJsselstein neergelegd bij hun Comité van Algemeen Welzijn. Dit Comité had vervolgens de advocaat-fiscaal ingeschakeld om hierover van advies te dienen. Het advies van deze advocaat was al op 16 februari ontvangen maar is niet in het archief van het Comité terug te vinden. Het Comité nam zijn advies wel over en stuurde een rapport door naar de Provisionele Representanten. In dat rapport wordt aan de zaak IJsselstein, Benschop en Acquoi nauwelijks aandacht besteed. Slechts de 'willekeurige magt en verderfelijke invloed van de gewesene stadhouder' had deze gebieden enige zelfstandigheid gegeven, die zonder enige twijfel, zo schreef het Comité, nergens een juridische basis had. Anders was het geval met Leerdam en Vianen. Daarover werd pagina's lang uitgewijd. Het ging daarbij vooral over het feit, dat beide plaatsen al eerder in de Hollandse Staten vertegenwoordigd waren geweest. Anders dan bijvoorbeeld IJsselstein konden ze niet zomaar worden ingelijfd, maar werden ze uitgenodigd zich aan te sluiten bij Holland. Dat gebeurde ook, al bepleitten in een gezamenlijke actie Leerdam en Vianen al snel om de politieke aansluiting niet te laten vergezellen van financiële gelijkschakeling. Dat zouden hun economieën niet aankunnen.⁴¹⁵

Die angst voor de financiële gevolgen begon ook in IJsselstein te spelen. De Hollandse interpretatie legde namelijk een basis voor protesten, die na dit besluit begonnen op te klinken. De Provisionele Representanten van Holland deden hun beslissing namelijk wel vergezeld gaan van de verplichting tot financiële gelijkschakeling.⁴¹⁶ Dat betekende dat IJsselstein zou moeten gaan meebetalen aan de aflossing van de enorme schuldenlast van Holland. Juist het plaatselijke gunstige belastingklimaat was voor de IJsselsteinse economie van groot belang. Het leek wel of door die expliciete bepaling de IJsselsteiners zich nu begonnen te realiseren, wat aansluiting bij Holland concreet inhield. Direct ontstond verzet tegen deze financiële bepaling. Het zou niet lang duren voordat de wijze waarop de aansluiting tot stand was gekomen door de bevolking werd aangevochten. Het belangrijkste argument was, geheel in overeenstemming met de tijdgeest, dat die niet via een democratische stemming was geschied.

Het is opvallend dat zo'n belangrijke beslissing in eerste instantie min of meer tussen neus en lippen door kon worden genomen. De indruk bestaat, dat noch de nieuwe bestuurders, noch de bevolking zich direct realiseerde hoe ingrijpend deze maatregel was. Er gebeurde zoveel tegelijk

414 Van Weel, *Incorporatie*, p. 35

415 NA, Archief Provisionele Representanten van het Volk van Holland 1795-1796, inv nr. 13, feb-aug 1795, Archief Comité van Algemeen Welzijn, inv nr 114, 127 en 135 (dat laatste nummer zijn de ingekomen stukken, waarin helaas het rapport van de advocaat-fiscaal ontbreekt)

416 SAJJ, inv nr 707, 21-3-1795

dat dit misschien als een formaliteit werd gezien. Aan de andere kant is het goed denkbaar, dat de onzekerheid rond de oorlogssituatie bij velen de behoefte creëerde, niet helemaal op zichzelf aangewezen te zijn. De nieuwe Patriotse machtshebbers waren misschien zo vol idealisme, dat de opheffing van de oude heerlijkheid een logische stap was in het afleggen van de oude kluisters uit het ancien regime. Daartoe behoorde tenslotte ook het afschaffen van de heerlijke rechten. Voorts moet niet worden vergeten dat alternatieven niet direct voor de hand lagen: IJsselstein kon in deze situatie nauwelijks als zelfstandig staatje optreden.

Direct na het besluit tot aansluiting richtten de Provisionele Representanten van Holland zich tot hun nieuwe onderdanen. Als goede democraten, zo gaven ze aan, wilden ze zich niet mengen in lokale aangelegenheden, maar ze voelden zich wel verantwoordelijk voor een goed bestuur. Daarom lieten ze weten dat, zolang er geen nationale conventie bestond waarin alle burgers hun stem konden laten horen, in ieder geval het lokale bestuur op orde moest zijn. Een baljuw of een dergelijke functionaris, die onderlegd was in de principes van vrijheid, gelijkheid en broederschap en zich inzette voor een regeringsvorm, die het duurzame geluk van de bevolking nastreefde, diende overal aanwezig te zijn. Daarom besloten ze dat dergelijke ambtenaren lokaal aangesteld dienden te worden namens de Provisionele Representanten van het Volk van Holland. IJsselstein diende binnen acht dagen de naam van hun kandidaat voor deze functie door te geven. De provisionele raad gaf de naam van Lycklama door, die zolang er geen schout was benoemd, ook de criminele taken op zich nam.

Om eventuele geruchten van machtsmisbruik rond de net gehouden verkiezingen meteen de kop in te drukken stuurden de IJsselsteinse raadsleden hun versie van de gebeurtenissen naar Holland. Ze legden uit dat er twee verkiezingen waren geweest, een voor de politieke en een voor de justitiële magistraat. Die waren echter niet zonder problemen verlopen. Verschillende burgers waren namelijk nogal in verwarring over de geldigheid van de eden, die ze aan de vorige regeringen hadden gedaan. Vooral ook omdat nog niet iedereen overtuigd was van de geldigheid van de beslissing dat IJsselstein nu bestuurlijk onder Holland viel. Daarom hadden diverse gekozen kandidaten alsnog geweigerd hun post in te nemen, met als gevolg dat de zittende regering gedwongen was langer aan te blijven. Geen woord werd gerept over de manier waarop de verkiezingen waren georganiseerd en de onvrede bij de burgers op het platteland.

De Hollandse lasten

Politiek gezien was het waarschijnlijk heel verstandig voor de baronie om aansluiting te zoeken bij de provincie Holland. De baronie viel tenslotte direct onder de stadhouder en nu die was verjaagd, was de status van IJsselstein zeer onzeker geworden. Wie zou het stadje en de omliggende dorpen verdedigen en wat waren de Fransen van plan? Beter was het om zich te verbinden met het machtige Holland. Dat geweest kon ook als voorbeeld dienen worden bij de invoering van de nieuwe bestuursvormen, want wie in IJsselstein wist hoe dat moest? Feitelijk was het juridisch een heikele situatie. Alle eigendommen van de stadhouder waren, zoals we zagen, tot Franse oorlogsbuit uitgeroepen. Juist dat had bijvoorbeeld in de vrijstad Culemborg veel onrust veroorzaakt. In tegenstelling tot IJsselstein was men daar minder te spreken over een eventuele opheffing van de eigen soevereiniteit. Culemborg had tot 1748 tot Gelderland behoord. Toen hadden het Kwartier van Nijmegen het graafschap aan Willem IV geschonken. Gelderland

poogde, net zoals Holland dat deed met onder andere IJsselstein, rechten op Culemborg en ook op Buren, te laten gelden. In het Graafschap Buren werd dat niet met vreugde ontvangen en zelfs, toen in 1796 eindelijk daarover werd gestemd, in grote meerderheid afgewezen. Zelfs toen Buren door Tiel onder druk werd gezet om de Gelderse autoriteit over het stadje te erkennen, wist ze van geen wijken. Om de druk verder te verhogen weigerde Tiel toen om de gelden ter bestrijding van de kosten voor de inkwartiering van de Franse soldaten aan Buren uit te keren. De Burense burgerij bleef vasthouden aan behoud van de eigen zelfstandigheid. Men wenste, al was het landje klein, gelijk behandeld te worden met de andere Europese mogendheden.⁴¹⁷ Culemborg bracht dat zelfs in praktijk. De stad ging in onderhandeling met de Franse bezetter om haar onafhankelijkheid te bewijzen. Het graafschap beschouwde zich als in oorlog met Frankrijk en wenste een eigen vredesverdrag, indachtig zijn overtuiging een zelfstandig territoir te zijn. Het kreeg zelfs de Franse bestuurder D.V. Ramel, die verantwoordelijk was voor de domeinen van de gewezen stadhouder, op zijn hand. De zittende regering mocht blijven, maar helaas bleken revolutionairen in eigen huis bij terugkomst van deze afvaardiging al een coup te hebben gepleegd. Ook de nieuwe regering echter hield voorlopig vast aan Culemborgs zelfstandigheid. Het waren de omliggende dorpen Everdingen, Zijderveld en Goilberdingen, die aan Nijmegen het verzoek deden, bij Gelderland te mogen horen en werden opgenomen.⁴¹⁸ Culemborg bleef zich lang verzetten, waarbij financiële motieven een belangrijke rol speelde, maar onderging in 1798 datzelfde lot.

Het Land van Vianen was aanvankelijk bereid om zich bij Holland aan te sluiten, maar ook hier kwam al snel een protestbeweging op gang. Het lastige was dat men niet eensgezind was: twee inwoners namen alsnog zitting in de Provisionele Staten van Holland en leken daarmee in te stemmen met de annexatie. Een vergadering van alle stemgerechtigde burgers zond toen een rekest naar Den Haag om aan te geven dat men vasthield aan de eigen soevereiniteit. Doorslaggevend was de beroerde economische situatie in Vianen. Er waren fabrieken noch grote koopmanschappen, de overstromingen en de veepest hadden de landbouw lamgelegd. Een kwart van het land werd niet bebouwd, de helft bracht geen enkele belasting op. De angst was nu dat aansluiting bij Holland en de daarbij horende belastingen het Land van Vianen naar de ondergang zouden brengen.⁴¹⁹ Holland trok zich er weinig van aan. In september 1795 werden diverse Hollandse belastingen in Vianen ingevoerd. Ondanks dat Holland Vianen een subsidie beloofde van 8000 gulden, besloot de stad het er niet bij te laten zitten en richtte ze zich in 1796 tot het toenmalige hoogste bestuurslichaam, de Nationale Vergadering. De strijd zou jaren duren. Holland bleef in gebreke bij het betalen van de beloofde subsidie en daarom weigerde Vianen belasting af te dragen. De Nationale Vergadering erkende uiteindelijk dat Vianen een afzonderlijk gewest was. Leerdam, dat aanvankelijk als voorbeeld voor IJsselstein gold voor de aansluiting bij Holland, verzette zich eveneens bijna direct na die beslissing tegen de Hollandse

417 Van Weel, *Incorporatie*, p. 36-38, 105. Pas na de radicale coup in 1798 lukte het, om het verzet van de Burense bevolking te breken. P.J. Schipperus, *Buren en Oranje* (Buren 1962), p. 69-70

418 Van Weel, *Incorporatie*, p.100

419 P. Horden Jzn, *Vianen*, p. 281 ev.

lasten. Pas in 1799 legde deze stad zich bij het onvermijdelijke neer en gaf het haar strijd voor onafhankelijkheid op.⁴²⁰

Diezelfde angst speelde in IJsselstein en niet onterecht. Al snel bleek voor IJsselstein dat de politieke voordelen van aansluiting bij Holland eveneens gepaard gingen met grote financiële nadelen. De angst voor de gevolgen drong uiteindelijk tot alle partijen door. Wat zurig moest vicedrost Pieter van der Meulen constateren dat zijn oude medestander Hermannus van der Roest, oud-burgemeester en schepen, door de Amsterdammers Nicolaas Jan van Baggen⁴²¹ en Louter Cornelis Paling ‘gestrikt’ was om deel te nemen aan het Comité der Representanten.⁴²² Dat comité zou gaan pleiten voor financiële onafhankelijkheid. Juist dit grote probleem bracht mensen van alle politieke richtingen bijeen. Van der Roest riep samen met oud-schepen Johannes Hugenholtz de hele bevolking in het koor van de kerk samen. Ze maakten de burgerij attent op twee grote problemen: de nieuwe belastingen die moesten worden opgebracht nu IJsselstein deel uitmaakte van Holland en de problemen die veel Hollandse steden hadden met het afleggen van de nieuwe eed. Wat het eerste betreft, IJsselstein was een stadje waar in hun ogen ‘de winningen der ingeseetenen veel geringer’⁴²³ waren dan in de grote plaatsen in Holland. Daarom had men de lokale lasten altijd laag gehouden. Juist vanwege die lage lasten woonden er veel renteniers in IJsselstein. Gingen de lasten nu stijgen, dan was het gevaar zeer reëel dat er mensen zouden wegtrekken. Niet alleen was dat zeer slecht voor de lokale werkgelegenheid, maar ook had dat negatieve effecten op de prijzen van huizen en grond. Om dat te voorkomen stelden ze de bevolking voor, de huidige tijdelijke bestuurders nog een tijdlang aan te houden om ze de gelegenheid te geven de Provisionele Representanten van Holland er van te overtuigen IJsselstein in dit opzicht te ontzien. Ze vroegen de bevolking daarom nieuwe verkiezingen nog even uit te stellen. Dan kon men ook afwachten hoe elders in Holland de problemen met de eed van de ambtenaren, het tweede probleem, zou worden opgelost. Het was veel mensen namelijk onduidelijk wat de status was van de eed aan de baron die ze bij aanvang van hun ambtaanvaarding hadden gezworen.

Dat vooral de economische onafhankelijkheid voor IJsselstein zwaar woog, wordt duidelijk door een vergelijking met Culemborg. Die stad verzette zich tot 1798 tegen inlijving bij de provincie Gelderland en beriep zich daarbij vooral op hun eeuwenoude politieke en juridische zelfstandigheid. Enkele jaren lang lukte het hen om een status aparte te behouden, hoewel ze opvallend genoeg daarbij de financiële onafhankelijkheid niet inbegrepen. De lasten van Gelderland lagen dan ook beduidend lager dan die van Holland.⁴²⁴ Voor Culemborg woog de

420 Bikker, ‘Revolutie’, p. 40, 46-47

421 Nicolaas Jan van Baggen, makelaar in Amsterdam, daar in ieder geval actief tussen 1762 en 1788. Van Baggen was de zoon van Eduard Pook van Baggen. Deze gewezen schout van Baarn vestigde zich in 1745 in IJsselstein en werd daar schepen. Zie onder meer HUA, Notaris en NEHA bijzondere collecties 703. Nicolaas Jan van Baggen was getrouwd met Dina Maria van Rijssel, een zuster van Albertus van Rijssel uit Vianen.

422 FAB, inv nr 1540, 24-3-1795

423 SAIJ, inv nr 707, 23-3-1795

424 De Bataafse Republiek diende haar bondgenoot 100 miljoen gulden te betalen. Dat gebeurde in twee tranches,

principiële zaak zwaarder dan de economische. IJsselstein repte in haar strijd met Holland vooral over de financiën. De stad wenste slechts ontzien te worden bij de invoering van financiële gelijkschakeling. Het lijkt daarmee dat zij in principe meer voelde voor een politieke nationale eenheidsstaat, terwijl de Culemborgers meer pasten in de overtuiging van de federalisten, die betoogden dat de onderscheiden delen van de Republiek hun eigenheid dienden te bewaren.

De strijd om financiële onafhankelijkheid

Voor IJsselstein was er een bijkomend voordeel van het uitstel van de verkiezingen. In Holland werd hard gewerkt aan een plan hoe de verkiezingen op het platteland georganiseerd moesten worden. De IJsselsteinse verkiezingen konden meteen volgens dit nieuwe plan worden aangepakt. Om de regering te stimuleren in de tussentijd aan te blijven, zegde Van der Roest toe zijn aanvankelijke weigering om deel te nemen aan het nieuwe bestuur in te trekken. Hij werd direct samen met Beeldsnijder in een commissie benoemd, die de financiële zelfstandigheid van IJsselstein in Den Haag moest gaan bepleiten. Het vertrek van de heren werd nog even uitgesteld. Op 25 maart namelijk verschenen de schout van Benschop, Cornelis Graves en twee Benschopse burgers bij de magistraat van IJsselstein. Zij hadden vernomen dat de heren van plan waren een commissie naar Den Haag te sturen om de Hollandse lasten te gaan regelen. Ze hoopten dat de commissie ook de positie van Benschop in dat gesprek zou willen betrekken. De revolutionaire regering van IJsselstein greep dit verzoek aan om een omwenteling in Benschop af te dwingen. Pas nadat 'de noodige veranderingen na 't goeddunken van de ingeseetenen van Benschop en Noord-Polsbroek zullen gemaakt zijn'⁴²⁵, zo kreeg de delegatie te horen, kon haar verzoek in overweging genomen worden. Men realiseerde zich namelijk dat Benschop en Noord-Polsbroek in baroniezaken een rol speelden en zolang die hun oude besturen hadden, kon daarover niet in overleg worden getreden. Een bijkomend probleem was dat vele inkomsten van de baronie en de stad afkomstig waren van belastingen, die werden verpacht. Die pachtcontracten konden niet op stel en sprong worden opgezegd, dus ook daarvoor diende men binnen het baroniebestuur een oplossing te vinden. De Benschoppers kwamen over dit voorstel verhaal halen bij de afgezette vicedrost. Ze hadden de boodschap gekregen een nieuwe eed af te leggen, maar voelden zich gebonden aan de oude eed aan de prins. Pieter van der Meulen wist de heren te overtuigen, dat beide eden niet te verenigen waren en dat hen paste, hun functies neer te leggen. Hij stelde zich op het standpunt, dat degenen die de boel in de war hadden geschopt, deze bestuurlijke chaos ook maar dienden op te lossen.⁴²⁶

een van 40 en een van 60 miljoen. Het aandeel van Gelderland in die tweede tranche was niet meer dan 3,8 miljoen. Toch was dat voor Gelderland meer dan twee keer de normale belastingopbrengsten. Zie onder meer: J. Hofman, 'Eenvoudig, onkostbaar en gerieflijk... Een bijdrage tot de geschiedenis van de belastingen in Gelderland in de periode 1795-1807', in: H.B.N.B. Adam, J. Hofman en G.J. Mentink, *Van Gelre naar Gelderland. Aspecten van de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw* (Arnhem 1984), p. 58-77, aldaar 60; Van Weel, *Incorporatie*, p. 105 ev

425 SAJJ, inv nr 707, 25-3-1795

426 FAB, inv nr 1540, 24-3-1795

In Benschop en Noord-Polsbroek, zo informeerden ze hem bovendien, was nog geen nieuwe maire gekozen. Er dreigde daar een bestuurlijk vacuüm. Opvallend is dat IJsselstein op geen enkele wijze haar autoriteit over de dorpen heeft willen doen gelden. Nergens is er sprake van pogingen om Benschop en Noord-Polsbroek bij IJsselstein in te lijven. Het stadsbestuur beschouwde zich blijkbaar op geen enkele manier een voortzetting van de baronie. In andere plaatsen probeerden dorpen juist oude conflicten uit te vechten en hun zelfstandigheid van of hun zeggenschap over buurdorpen te bevestigen. Zo waren Durgerdam en Ransdorp in Holland in een machtsstrijd gewikkeld en zag een groepje Patriotten in Veenendaal kans om zich los te maken van moederstad Rhenen, dat daartoe eerst politiek werd uitgeschakeld door de Patriotse provinciaal bestuur van Utrecht. Het dorp Schoonrewoerd wist zich met succes los te maken van Leerdam.⁴²⁷

Het voorlopige stadsbestuur had inmiddels een brief opgesteld voor de commissieleden, als geheugensteun bij hun bezoek aan Den Haag. Daarin ging het nogmaals uitgebreid in op de economische toestand in de baronie. De brief benadrukte de afwezigheid van fabrieken en grote werkplaatsen. De meeste burgers waren renteniers, middenstanders en arbeiders, die door de verkoop van hun winkelwaren en hun handenarbeid net konden rondkomen. Een lastenstijging zou grote armoede veroorzaken. Bovendien zou dat veel renteniers doen vertrekken, waardoor winkeliers klandizie, knechten en meiden hun dienstje en huizenverhuurders hun inkomen zouden verliezen. Op het platteland waren de mensen wat beter af, onder hen werden zelfs redelijk gegoede lieden aangetroffen. Toch was de vochtige grond in de baronie van slechte kwaliteit, waardoor veel land met onkruid overwoekerd was. Als oplossing was nogal wat griendhout geplant, maar daarvoor hadden de mensen zich in de schulden moeten steken. Het onderhoud aan de vele dijken was eveneens een zware kostenpost⁴²⁸. Vervolgens ging de brief in op de verpachtingen: de lasten op wijn, bier, tabak, geslacht en brandenwijnen waren volgens een soort *lumpsum* systeem verpacht en de opbrengsten kwamen ten goede aan de baron, de stad, de armen, het gasthuis en de schutterij. Een lastenverzwaring voor de burgerij zou, door verminderde consumptie, ook dit systeem flink aantasten. De commissie kreeg dan ook als opdracht mee om de bestuurders in Den Haag duidelijk te maken dat IJsselstein absoluut niet de draagkracht had om mee te betalen aan de grote schulden van Holland. Ze moest voorstellen dat IJsselstein financieel haar eigen regelingen zou blijven voortzetten. Mocht die optie niet mogelijk zijn, dan moest de commissie proberen een jaarlijkse contributie vast te laten stellen om zo de lasten af te kopen. Er waren nog enkele zaken die de commissie aan de orde diende te stellen. Welke eed werd verwacht van de maire en de ambtenaren en hoe dienden de verkiezingen op het platteland georganiseerd te worden. Er was nog een typisch IJsselstein probleem. Hoe diende de criminele justitie in de baronie geregeld te worden? Tot nog toe functioneerde de schepenbank van IJsselstein ook voor de baronie. Hoe moest dat onder het nieuwe bewind worden ingevuld?

427 Zie bijvoorbeeld Nieuwenhuis, *Keesmannen*, p. 92 ev en 192-195; Vogelzang, 'Bataafse Tijd', p. 282-283; Bikker, *Revolutie*, p. 73

428 SAJJ, inv nr 707, 26-3-1795

De commissie was nog niet geïnformeerd over haar opdracht, of men besloot te volstaan met het verzenden van een brief, waarin bovengenoemde punten uitgebreid aan de orde werden gesteld. Blijkbaar had dat niet het gewenste effect. Op 11 april werd alsnog een commissie naar Den Haag afgezonden. De leden kregen nog wat extra opdrachten mee. Inmiddels namelijk had men zich gerealiseerd dat de baronie nog schulden had uitstaan van 180.000 gulden. Hoe diende men met die leningen om te gaan? De meeste belastingen bleken nog voor maanden te zijn verpacht en konden dus voorlopig niet worden aangepast. Dan waren er nog de gemeenlandswerken, die op de begroting van de stad drukten. Wie ging dat betalen? Het lijkt er dus op dat de nieuwbakken bestuurders langzamerhand meer inzicht kregen in de ingewikkelde financiën van stad en baronie en dat ze steeds wanhopiger werden hoe uit die chaos helderheid te distilleren.

De noodzaak van een commissie was extra duidelijk geworden omdat op 1 april een schrijven uit Den Haag was ontvangen. De Provisionele Representanten gaven daarin te kennen, dat er voor IJsselstein geen uitzondering zou worden gemaakt. Sterker nog, de brief gaf een duidelijke instructie hoe de nieuwe, veel hogere, belastingen geïnd dienden te worden. Om wat meer beslagen ten ijs te komen werd een gesprek gearrangeerd met rentmeester Van Affelen Codde. Hij was hun laatste redmiddel, want vicedrost Van der Meulen werkte niet mee. Ze hadden hem namelijk gevraagd om zijn oude functies op financieel gebied weer te hervatten en hadden zelfs hun besluit dat Van der Meulen geen papieren meer mocht behandelen of uit doen gaan, ingetrokken. Van der Meulen was niet zo snel gepacificeerd. Hij deelde mee, dat hij door de maatregelen van de voorlopige regering nogal wat schade had geleden. Hij wenste eerst schadeloos gesteld te worden alvorens hij zijn taken weer op zich nam. Het stadsbestuur was niet geheel ongenegen en vroeg hem om een overzicht te geven van de kosten.

Van Affelen Codde weigerde zijn medewerking niet. Gesterkt door de informatie van de rentmeester gebruikte de commissie nu andere argumenten om onder de Hollandse belastingen uit te komen. Zo werd teruggegrepen op Willem de Zwijger, onder wiens bewind al IJsselstein verschoond werd van het betalen aan lasten aan Holland. Er was slechts een bijdrage geweest aan de oorlogskas van de Staten-Generaal. Deze drieduizend gulden werden echter per jaar toegekend en waren geen structurele uitkering. Vanaf 1747 was het bedrag dan ook niet meer afgedragen. IJsselstein stelde als tegemoetkoming voor, dat zij die drieduizend gulden vanaf nu jaarlijks zouden bijdragen aan de Hollandse lasten. Mocht de commissie er niet in slagen dit alternatief geaccepteerd te krijgen, moesten de heren proberen zelf zitting te krijgen in de Provisionele Representantenvergadering, om van binnenuit de IJsselsteinse zaak te vertegenwoordigen.⁴²⁹ Deze mogelijkheid was er omdat IJsselstein twee afgevaardigden mocht sturen naar de gewestelijke vergadering. De keuze viel niet verrassend op Van der Roest en Beeldsnijder.

Lobby in Den Haag

Net als de vorige maal werd de commissie overladen met nog meer, ondergeschikte vragen. Zo was er blijkbaar in Den Haag geklaagd over het feit dat maire Lycklama nog steeds geen

eed had afgelegd. De commissieleden dienden uit te leggen dat dit werd veroorzaakt door de drukke werkzaamheden van de goede dokter. De vele decreten en opdrachten uit Den Haag veroorzaakten onduidelijkheden waarover de commissieleden helderheid dienden te verkrijgen. Hoe lag bijvoorbeeld de taakverdeling tussen het te kiezen college voor civiele en dat voor criminele justitie? Een andere dringende vraag ging over de afkoop van functies. Oude functionarissen die vanwege de omwenteling uit hun ambt waren gezet, dienden volgens besluiten van Den Haag een vergoeding te ontvangen van 5% van het aankoopbedrag van het ambt. Maar hoe verhield zich dat tot het feit dat sommige ambtenaren in IJsselstein, zoals de drost en de schout, nog een deel van hun inkomsten zelf ontvingen? Hadden zij nu wel of geen recht op deze vergoeding? Dan was er nog het probleem van de eigendommen van de gewezen stadhouder. Hoe moest daarmee gehandeld worden?

Een doorn in het oog was ook de regering van Benschop en Noord-Polsbroek, die nog steeds drost De Beaufort erkenden. Cornelis Graves was in 1786 een aanhanger van de Patriotse zaak geweest, maar verder leken net als toen de Patriotten weinig aanhang te hebben op het platteland. Dan waren er nog enkele andere financiële problemen. Een plakkaat uit Holland verplichtte eenieder ongemunt goud en zilver in te leveren. In IJsselstein was echter geen zilversmid werkzaam, die de ingeleverde materialen kon beoordelen en taxeren. Een tweede probleem waren de vele assignaten die door Franse soldaten bij wijze van betaalmiddel werden gebruikt. Moesten de neringdoenden deze assignaten accepteren? Wat was de waarde van deze assignaten en wie garandeerde die? De zaak kreeg haast, omdat de lokale Franse commandant had gevraagd om tabak en zeep te mogen inslaan en wilde betalen met assignaten. Het was de bedoeling dat de assignaten een wettelijk betaalmiddel zouden vormen, maar een ongelimiteerd gebruik van deze ongedekte cheques zou het betaalverkeer flink ontregelen. Daarom werden er maxima gesteld aan de waarde van de assignaten. Uiteindelijk kwam in augustus 1795 een einde aan deze regeling, toen de Bataafse Republiek uit eigen belastingopbrengsten de onkosten van de Franse militairen ging bestrijden. IJsselstein echter viel buiten deze regeling. De stad trachtte toen haar assignaten in Holland om te zetten in geld, maar Holland weigerde. IJsselstein wenste toch financieel onafhankelijk te blijven? Dan kon de stad ook niet verwachten dat Holland voor haar problemen zou opdraaien...⁴³⁰

Zover was het nog niet toen op 16 april de nieuwe commissie onverrichterzake terugkeerde. Het Comité van Welzijn had men niet te spreken gekregen vanwege de grote werkdruk van de comitéleden. Een lid van de Provisionele Representanten had hen wel gesteund, maar kon concreet weinig voor de IJsselsteiners betekenen. Hij raadde aan de zaak in handen te stellen van een procureur, die vanuit Den Haag continu kon werken aan de zaak. Anders zou de stad enkele afgevaardigden doorlopend in Den Haag moeten stationeren.

Eind mei lukte het de IJsselsteinse afgevaardigden eindelijk om met het Comité van Welzijn, dat zich over de lasten boog, te vergaderen. Ook deze vergadering eindigde in een flop, want IJsselstein had zich voorbereid op een mondelinge uitleg, terwijl het comité een schriftelijk bericht had willen hebben. De IJsselsteiners spoedden zich terug naar hun herberg om snel

430 Pfeil, *Redding*, p. 125; HUA 71-2 Inventaris van de archieven van de kommissarissen van de kwartieren Utrecht en Amersfoort 1813-1816, inv nr 324, met dank aan H. van den Boogaard.

alle punten nog eens op een rijtje te zetten. Met dit papier in de hand konden ze vervolgens alsnog in overleg met de commissieleden. De afgevaardigden van het comité, Pieter Leonard van de Kastele, de oud-pensionaris van Haarlem en de predikant Paulus Bosveld, leken op zich wel geneigd om IJsselstein te ontzien.⁴³¹ Ze verwachtten echter niet dat de totale commissie snel overstag zou gaan. Ze waarschuwden dat IJsselstein waarschijnlijk gewoon de lasten zou moeten betalen, maar zich naderhand misschien zou kunnen beroepen op het feit, dat ze tot de armste streken van Holland behoorde en dus in aanmerking kwam voor een lastenverlichting. Het tegenvoorstel van IJsselstein om de lasten af te kopen, werd met belangstelling begroet: gaarne vernamen de heren welk bedrag men in gedachten had. De IJsselsteiners boden een bedrag van 6000 gulden per jaar en om dat in perspectief te plaatsen, gaven ze aan dat Willem V, als baron, niet meer dan 1000 gulden 's jaars had ontvangen.

Een ander belangrijk aspect van de aansluiting bij Holland was het verlies van de eigen territoriale zelfstandigheid en daarmee van de mogelijkheid om protectie te verlenen aan mensen die elders werden gezocht. Al had IJsselstein, zoals eerder is beschreven, daar sinds het aantreden van Marie Louise niet veel gebruik van gemaakt, er bevond zich een aantal asielzoekers in de baronie. Over deze kwestie moest IJsselstein zich buigen, toen in juni 1795 ene Mozes de Graaf uit Rotterdam zich tot de Provisionele Representanten in Den Haag bleek te hebben gewend om IJsselstein te dwingen het asiel van de arts Pieter van Noemer uit Zierikzee op te heffen. Nu was dat een onhandige aanpak omdat hij zo de lokale bestuurders tegen de haren instreek. De municipalen voelden zich gepasseerd. Waarom had De Graaf zich niet tot IJsselstein zelf gewend? Dit verzoek was des te meer onwelkom, om dat het ze opnieuw confronteerde met de gevolgen van het verlies van de soevereiniteit. Holland zwaaide nu de scepter in de baronie. Deze asielverlening was aanleiding tot een diepgaande discussie over de rechten van de mens, een van de hoge idealen van de nieuwe machthebbers. De Graaf vond dat asielverlening tegen de gelijkheid van de mensen indruiste. Hij wilde net als bij ieder ander de rente op zijn leningen aan Van Noemer innen. Door de asielverlening verkreeg Van Noemer een aparte positie. Het stadsbestuur van IJsselstein ontdekte dat Van Noemer sinds twee jaar asiel had. In zijn ogen was het niet netjes, dat van de een op andere dag op te heffen. Dat was ook een verworven recht tenslotte. IJsselstein was bevreesd dat het uitleveren van Van Noemer een precedent zou zijn voor alle inwoners van IJsselstein, die nog onder de oude protectiemaatregel leefden. Het stadsbestuur gaf weliswaar toe dat de asielregeling door ingrijpen van Holland was vervallen, maar dat gold in zijn ogen niet voor mensen die vóór 1795 asiel hadden verkregen. Dat zou opnieuw een klap betekend hebben voor de lokale economie. Noemer mocht blijven. Eind 1797 namelijk liet hij weten dat zijn vrouw na een zware ziekte in IJsselstein was overleden, ‘twee jonge liefdesspruitjes’ achterlatend.⁴³²

431 SAJJ, inv nr 7-9, 30-5-1795

432 *Utrechtsche Courant*, 15 december 1797

Lycklama als baljuw

De stadsdokter Lycklama was niet voor niets wat terughoudend geweest bij het afleggen van de eden, want hij had een heel ander plan in gedachten. De post van maire was hem te min, hij had zijn zinnen gezet op een belangrijker functie. Zijn tactiek was die van de geleidelijke uitbouw. Het begon met de functie van openbaar aanklager en handhaver van justitie. Lycklama had die functie al een tijdlang uitgevoerd en wilde daar nu een officiële benoeming voor krijgen met de titel van baljuw. Hij begon een lobby om in die functie aangesteld te worden. Hij was echter niet de enige kandidaat, zo ging het gerucht. Omdat de post van baljuw voor de gehele oude baronie zou gelden, moesten ook de inwoners van Noord-Polsbroek en Benschop de kans krijgen om te stemmen, volgens een bericht van het Comité van Voorlichting in Den Haag. De municipaliteit van IJsselstein werd dan ook geacht een volksraadpleging te organiseren.

Hoe dat in zijn werk ging, beschreef Pieter van de Meulen in een brief aan Joachim de Beaufort: 'in de voorigen week zijn door toedoen van de schout van Benschop eenigen boeren in de kerk te zamen geroepen om aldaer een schout crimineel te verkiezen. Drie zijn er, zo mij bericht is, gecompareerd, alle afhangelingen van den schout en van 't gemeenste soort. Deeze met de schout vergaederd en zeggende het volk van Benschop te representeeren, hebben aldaer tot die bediening verkoren & aangesteld dr. Lycklama; hoe deeze verkiezing nu geschied en waerom is mij onbekend. Dit weet ik, dat de schout voor de remotie van de rechtbank heeft gesolliciteerd om schout crimineel te worden en dat hij daer nae onder zijn handtekening ook heeft gesteld schout crimineel',⁴³³

Na deze zogenaamde verkiezing in Benschop organiseerde men een bijeenkomst in de kerk van IJsselstein, waar Lycklama een lange redevoering hield. Hij gaf aan tot dan toe het ambt van openbaar aanklager te hebben vervuld, maar dat nu neer te leggen en de burgerij de functie terug te geven. Vervolgens verkozen de verzamelde burgers de inmiddels vertrokken Lycklama unaniem tot baljuw voor drie jaar. Dat betekende ook dat Lycklama niet langer als maire kon functioneren. Hij werd in die functie opgevolgd door de tabakshandelaar Klinkert. Volgens Van der Meulen was de verkiezing van Lycklama niet zo'n uitgemaakte zaak als de uitslag nu deed vermoeden. Beeldsnijder zelf had volgens hem zijn zinnen op de post van baljuw gezet en ook was er sprake dat de katholieken zouden proberen een geloofsgenoot naar voren te schuiven. Van der Meulen zelf had zijn geld gezet op de oude Patriot Pieter van der Muelen, die na een verbanning in 1787 met zijn hele gezin in IJsselstein was teruggekeerd.⁴³⁴

Het werd dus Lycklama en al begin september kon hij de goedkeuringsbrief uit Den Haag voorlezen. Daarin stond onder meer dat hij was aangesteld voor de civiele boeten en breuken, de criminele zaken zoals doodslag, diefstal en andere delicten waarbij lijf of lid verbeurd verklaard konden worden, evenals verbeurdverklaringen van goederen. Hij diende alle plakkatens, edicten, ordonnantiën, ge- en verboden te handhaven en de boeten daarop te innen. Die boeten vervielen

433 FAB, inv nr 1540, brief 1-9-1795

434 Deze Pieter Johannes (1741-1796) zou in april van het jaar daarop in IJsselstein overlijden. Zijn zoon Willem was in 1773 in Benschop geboren, zoon Carel Joseph in 1782 in IJsselstein. Na zijn dood zou zijn weduwe, Maria Martina van Panhuys (1747-1830), nog tot haar dood in 1830 in IJsselstein blijven wonen. Alleen zoon Jan Hendrik zou in Duitsland blijven wonen en daar in de zomer van 1799 overlijden.

echter niet aan hem maar aan het IJsselsteinse Comité van Financiën. Wel had hij recht op de oude emolumenten die bij de functie van aanklager hoorden, behalve daar waar ze in tegenspraak waren met de rechten van de mens, zoals vastgesteld door de Provisionele Representanten van het Volk van Holland. Lycklama legde in Den Haag de eed af op deze voorwaarden. De IJsselsteinse municipaliteit besloot daarop Lycklama als baljuw te erkennen, maar hem geen inspraak te geven bij zaken het bestuur van de stad betreffende. Ook kreeg hij geen zitting in het stadsbestuur.⁴³⁵

Al snel bleek waarom Lycklama zijn functie van maire had ingeruild voor die van baljuw. Een baljuw was onbekend in IJsselstein en Lycklama probeerde die functie gelijk te stellen aan het ambt van drost. In zijn ogen was hij niet zozeer verkozen tot openbaar aanklager, maar was hij de vroegere drost in al zijn functies opgevolgd. Dat was tegen het zere been van zijn tegenstanders in het stadsbestuur. Die wensten niet door Lycklama buitenspel gezet te worden. Beeldsnijder en de politiek actieve katholieken begonnen een gezamenlijk offensief. Op 13 september besloot Beeldsnijder om de pretenties van Lycklama onderwerp te maken van een volksraadpleging. Bij het volk lag tenslotte de soevereiniteit en door het volk was Lycklama gekozen. Had Lycklama zich nu als baljuw beschikbaar gesteld of vonden de inwoners van IJsselstein dat hij de macht van de oude drost had verkregen?

In dat laatste geval was hij voorzitter van het stadsbestuur en mocht hij vele ambten en functies vergeven. Sander Schuurman, een broer van de eerder genoemde kleermaker Johannes, deed als voorzitter van de Burgersociëteit een schot voor de boeg.⁴³⁶ Lycklama namelijk had de sociëteit al een aantal malen geprobeerd regelingen op te leggen en hun werkzaamheden te beknotten. Schuurman stelde zich dan ook op het standpunt dat de baljuw alleen president was van de criminele rechtbank. Hij kreeg unaniem de leden van de Burgersociëteit achter zich. Waren die geheel op de hand van Schuurman, de raadpleging van alle inwoners bracht helaas geen duidelijke meerderheid voor een van beide standpunten. Daarom kon Lycklama voortgaan met zijn eigen interpretatie van zijn nieuwe waardigheid. Hij had bijvoorbeeld de sleutel van de consignatiekas overgenomen van Pieter van der Meulen. Die sleutel zou hij volgens het stadsbestuur moeten afgeven, omdat hij slechts baljuw was. Lycklama en enkele getrouwen vonden echter dat de oude regelingen rond de taken van de hoofdofficier niet meer golden en dat de kas niet onbeheerd mocht blijven. Zij benaderden de Provisionele Representanten in Den Haag om steun. De municipaliteit besloot opnieuw het volk te raadplegen. Dat dreigement was voldoende om Lycklama overstag te doen gaan. Hij eiste nu slechts een schriftelijke bevestiging dat hij na overhandiging van de sleutel, die hij als maire beheerd had, niet meer verantwoordelijk was voor de kas. Het zal hem weinig genoegen hebben gedaan dat hij de sleutel aan Beeldsnijder moest afgeven.

435 SAJJ, inv nr 709, 6-9-1795, 9-9-1795

436 Een Alexander Schuurman had zich in 1743 in IJsselstein gevestigd, zie HUA, akten van indemniteit IJsselstein. Dit is waarschijnlijk de vader van de beide Patriotse Schuurmannen, Johannes en Alexander.

Vechten om de macht

Lycklama bleef steun zoeken in Den Haag. Ook binnen IJsselstein kreeg hij mensen achter zich. Het Comité van Justitie benaderde het stadsbestuur met een brandbrief. Lycklama was, omdat hij niet langer maire was maar als baljuw fungeerde, uit de regering gezet en had ook de sleutel van de consignatiekas moeten afgeven. In zijn functie van baljuw of drost (een woordcombinatie die vanaf deze tijd opdook in hun brieven en niet toevallig werd gebruikt) had hij volgens de leden van het justitiële comité van oudsher recht op die zaken. De zaak moest in hun ogen snel worden rechtgezet om tweedracht in IJsselstein te voorkomen. De Representanten van Holland hadden tenslotte al eerder laten weten dat alle oude wetten en regelingen in de dorpen en steden van kracht zouden blijven. Deze maatregel druiste daar tegenin, want de functie van drost werd uitgekleet. Chaos dreigde, zo wisten ze met gepaste overdrijving in te brengen, want wat de baljuw was overkomen kon, als dit werd gedoogd, ook andere functionarissen overkomen. Wie was er dan nog zeker in zijn functie? Misschien waren zij als comité de volgende die van hun autoriteit zouden worden beroofd! Om hun argumenten kracht bij te zetten en de lokale bevolking achter zich te krijgen, riepen de leden van het comité een schrikbeeld op. Als de oude reglementen niet meer golden, dan kon IJsselstein zich ook niet op haar status aparte beroepen jegens de Hollandse lasten! De belastingdruk zou de stad verpletteren!

Gezien hun volgende argument was er blijkbaar door hun tegenstanders de angst uitgesproken dat met de toelating van Lycklama als voorzitter, hij het bestuur zou gaan overheersen. De leden van het comité stelden namelijk de mensen gerust met de mededeling, dat het stadsbestuur uit acht personen bestond. Als Lycklama zitting zou krijgen, had hij absoluut niet de alleenheerschappij. Er waren altijd nog zeven andere stemmen! De man had bovendien al maandenlang als maire en publieke aanklager gefunctioneerd zonder dat het stadsbestuur daarvan hinder had ondervonden. De oude rechten konden dus probleemloos worden hersteld. Ze spraken hun hoop uit dat de zaak in der minne geschikt zou worden. Anders moesten ze op zoek naar andere oplossingen. Dit vage dreigement maakte weinig indruk op de stadsbestuurders, zij reageerden slechts met een korte mededeling dat het Comité van Justitie de volledige vrijheid had om te trachten zijn doel te bereiken.

Lycklama probeerde aan de ene kant zijn functie van baljuw gelijk te laten stellen met die van drost, waardoor hij ook voorzitter zou moeten worden van het stadsbestuur. Hij gedroeg zich waar hij maar de kans kreeg, als drost en usurpeerde diens autoriteit. Aan de andere kant voerde hij de druk op om zijn rol als criminele schout geheel onafhankelijk van de wensen van het stadsbestuur in te vullen. Daarmee had hij de machtigste posities in handen. Het conflict tussen hem en Beeldsnijder leidde door de mobilisatie van beider achterbannen tot een vastlopen van het bestuur. De Burgersociëteit steunde Beeldsnijder. Deze had bovendien een flink deel van de municipaliteit achter zich, Lycklama wist zich in de rug gesteund door het Comité van Justitie en kon altijd gebruik maken van de angst voor een katholieke machtsovername.

Om uit de impasse te geraken, richtte de municipaliteit zich 'schoorvoetend' tot Den Haag.⁴³⁷ Aanleiding was het vastlopen van de wetshandhaving. De uitvoerende macht lag bij de baljuw

437 SAJJ, inv nr 709, 25-10-1795

maar die weigerde op te treden. Wat was het geval? Diverse stedelijke keuren (handvesten) waren nadat ze waren opgeplakt, vernield en bemorst. De stad had de baljuw opdracht gegeven tegen dat vandalisme op te treden, maar Lycklama had dat geweigerd. Deze keuren waren zonder zijn toestemming vastgesteld, dus wenste hij er verder niets mee te maken te hebben. Met steun van schout Van der Does had hij zich bovendien brieven, door Utrecht geadresseerd aan het stadsbestuur, door de schout laten overhandigen en weigerde hij ze af te geven. Het werd nog nijpender toen het stadsbestuur een oproep uit Den Haag ontving om een commissie te vormen om alle ambtenaren te onderzoeken op hun houding tegenover het Oranje-aristocratische systeem en het Franse broedervolk. Ieder die ooit een rekest of een memorie aan stadhouder Willem V had gezonden om medeburgers te vervolgen of mishandelingen door oranjeklanten had gesteund, moest uit zijn post worden ontheven. De commissie, na stemming gevormd door De Groot, Willeumier en twee leden van de Burgersociëteit, moest om haar werk goed kunnen uitvoeren, steun krijgen van de uitvoerende macht. Die kreeg ze niet. Zonder hulp van Lycklama bleven haar besluiten een dode letter.

De baljuw was te druk bezig met zijn eigen zaken. In november stuurde hij opnieuw een brief aan het stadsbestuur. Hij was door een vrij volk tot baljuw gekozen. Hij had de eed afgelegd en daarin was onder meer vervat dat hij recht had op de oude emolumenten en inkomsten die bij de functie van hoofdofficier hoorden. Na de eedsaflegging in Den Haag had de IJsselsteinse municipaliteit echter meteen bezwaar gemaakt tegen deze regeling en had verklaard dat de oude wetten niet meer golden. De baljuw had in hun ogen geen bemoeienis met het bestuur. Lycklama kon daarover echter niets vinden in de regels, sterker nog, in nabije plaatsen als Vianen werd de baljuw wel in het genot gesteld van de traditionele inkomsten en trok hij samen op met het stadsbestuur. IJsselstein, door welks bevolking hij met slechts één tegenstem tot baljuw was verkozen, kon toch niet zonder toestemming van de eigenlijke soeverein, de Provisionele Representanten in Den Haag, eigenstandig de wetten veranderen? Lycklama stelde voor om gewoon uit te gaan van de bestaande wetten en regels en tot een goede samenwerking te komen. Zo zou er geen bestuurlijk vacuüm ontstaan en kon hij zijn taak, het uitvoeren van de wetten, gaan vervullen.

Een tweede bezwaar dat Lycklama inbracht was dat het stadsbestuur van IJsselstein een vergadering had belegd met de rentmeester en de dorpsbesturen van Benschop en Noord-Polsbroek. Dit was in zijn ogen feitelijk een voortzetting van het oude baroniebestuur en daar hoorde hij, als opvolger van de drost, bij aanwezig te zijn. Sterker nog, hij was degene die zulke vergaderingen diende uit te schrijven! Tot nog toe had Lycklama zich afwachtend opgesteld, omdat hij niet wenste te botsen met het stadsbestuur, zo stelde de baljuw de bestuurders gerust. Hij had gehoopt dat de municipaliteit hem zelf met vragen om advies en orders zou benaderen, maar nu was hem gebleken dat overleg noodzakelijk was. Zijn streven was om de vrede en de broederschap te handhaven. Deze brief had hij ook naar Den Haag gestuurd.⁴³⁸

De stadsregering van IJsselstein voelde zich behoorlijk aangevallen door deze actie van de baljuw. De municipaliteit maakte in haar reactie naar Den Haag duidelijk dat de vork op een heel andere

438 SAJJ, inv nr 709, 12-11-1795

wijze in de steel stak. Toen er in maart sprake was van de benoeming van een baljuw, had de burgerij diverse malen verzocht de oude brouwer 't Hoen op die post aan te stellen. Lycklama had zijn concurrenten uitgeschakeld door te beloven, de post te zullen vervullen zonder de emolumenten en inkomsten die daarbij hoorden te willen genieten. Daarmee werden, in zijn woorden, de burgers behoed tegen de schraapzucht van een vreemde baljuw. Hiermee negeerde Lycklama het feit, dat naast de inmiddels overleden 't Hoen ook Beeldsnijder een kandidaat was geweest. Met die belofte kreeg hij de gezamenlijke burgerij achter zijn kandidatuur.

Hij werd unaniem tot openbaar aanklager verkozen (althans, met één stem tegen, bleek later). Bijna onmiddellijk daarna overhandigde hij de Burgersociëteit een schrijven, waarin hij verklaarde in alle oude rechten van de drost te treden, nu hij als baljuw was verkozen. Dat was niet wat de burgerij wenste, want in een nieuwe volksraadpleging had diezelfde burgerij zich unaniem uitgesproken voor de vaststelling dat Lycklama aanklager was geworden en beslist niet de drostfunctie had gekregen. Hij had dus geen invloed op bestuur of financiën van de stad. Lycklama legde zich ogenschijnlijk bij dit besluit neer, maar had toen gepoogd zich achter de schermen van de steun van Den Haag te verzekeren. In de ogen van het stadsbestuur wees dit op niets minder dan 'heerszucht' bij hun baljuw, die niet alleen de criminele rechtspraak wenste uit te voeren maar ook het burgerlijke bestuur. Ze spraken bovendien hun verontwaardiging uit over Lycklama's teruggrijpen op de oude wetten, die hij voor zijn benoeming tot baljuw steeds had verguisd als in tegenspraak met de rechten van de mens. Inmiddels echter had hij zijn 'aanklevers' in het Comité van Justitie ingefluisterd, de oude wetten te gebruiken om hem meer macht te geven.

De Representanten hadden weliswaar vastgesteld dat de oude wetten van toepassing bleven, maar daar was wel de voorwaarde aan verbonden, dat het lokale bestuur ze mocht aanpassen aan de nieuwe inzichten. In het 'gedrochtelijke vorige bestuur' had inderdaad de functie van drost bestaan, maar juist het bestaan van die functie moest iedere rechtgeaarde democraat tegen de haren instrijken. Het opnieuw benoemen van een drost zou niets anders betekenen dan het instellen van een nieuwe dictatuur! De revolutie was dan voor niets geweest. Eerlijke burgers en goede republieken stonden op eigen benen en konden een dergelijke functionaris, die in burgerlijk en crimineel bestuur veel te veel macht had bezeten, missen als kiespijn. Bovendien brak Lycklama zijn eigen eed, door nu opeens de beschikking te eisen over de emolumenten en inkomsten, waar hij tijdens zijn verkiezing van af had gezien.

De strijd tussen Beeldsnijder en Lycklama hield heel IJsselstein bezig, zeker toen zij een aantal malen in de kroeg met elkaar op de vuist gingen. Terwijl de democraten elkaar te lijf gingen, was behoorlijk bestuur ver te zoeken. De strenge winter en de oorlogsomstandigheden, de toenemende belastingdruk en de contributie van de schutterij begonnen hun tol te eisen. De armoede van de inwoners nam toe. Er brak een epidemie van gal- en brandkoorts uit, in sommige huizen lagen hele huisgezinnen ziek.

Verdeeldheid

Zolang de Patriotten de onderliggende partij waren en zich moesten verweren tegen de oranjegezinde machtshebbers, vormden ze één front. Na de Franse inval kregen ze de kans, hun idealen te verwezenlijken. Direct echter bleek, hoeveel verschillende opvattingen en

groeperingen zich achter het banier van het Patriotisme verscholen. In IJsselstein zijn een paar groepen herkenbaar.

Het meest in het oog lopend was de groep van radicale democraten rondom Wolfert Beeldsnijder, die kon rekenen op de steun van met name de ‘stadse’ katholieken. Regelmatig trokken deze Patriotten samen op met de ‘plattelandskatholieken’, onder aanvoering van agrariërs zoals Sybrand Kortland. Maar op belangrijke punten, zoals deelname aan de schutterij, kwamen zij tegenover elkaar te staan. Een andere groep Patriotten was juist zeer verbonden met deze schutterij, mensen zoals de gereformeerde J. Hagen en de katholiek Zeeger de Groot, en verbond zich al naar gelang de omstandigheden met andere groepen. Dan was er nog een aantal gematigde Patriotten, onder wie Johannes Hugenholtz en Hillebrand Klinkert. Zij hadden echter wel een duidelijke anti-katholieke houding en in gevallen waar de religie een rol speelden, kozen ze onomwonden tegen de paapsgezinden.

Een vierde groep was gecentreerd rondom Lycklama. Hij leek na zijn democratische periode tien jaar hiervoor nu alleen nog maar geïnteresseerd in verbetering van zijn eigen positie. In feite lijkt hij een restauratie van de oude toestand na te streven, maar dan met hemzelf in de rol van drost. Deze groepen keerden zich tegen de Oranjegezinden, die ook niet eensgezind waren. Van der Meulen en zijn zoon Jan Bavius waren en bleven overtuigde aanhangers van de prins; sommige oud-regenten zoals Hermannus van der Roest probeerden de kool en de geit te sparen, maar kozen uiteindelijk toch tegen het nieuwe regime. Ook de meeste predikanten bleven aanhankelijkheid betonen aan het huis van Oranje.

Er was echter een zaak waarin alle groepen samen konden optrekken: de strijd tegen financiële inlijving van de baronie bij het gewest Holland. Allen waren er van overtuigd dat die beslissing het einde betekende van de welvaart in IJsselstein en tot alle prijs moest worden voorkomen. Na aanvankelijke bereidheid de eigen soevereiniteit in te wisselen voor veiligheid bij Holland, werd, zeker toen de oorlogsdreiging afnam, van dat standpunt snel afstand genomen. Het besef van het belang van de eigen autonomie, vooral op financieel-economisch gebied, groeide en verenigde alle partijen.

In het volgende hoofdstuk volgen we de verschillende groepen in de roerige jaren negentig. Steeds meer werd IJsselstein afhankelijk van beslissingen, die ver buiten de baroniegrenzen werden genomen. De verschillende regeringswisselingen in Den Haag en de vele maatregelen die vanuit de centrale overheid – die een steeds grotere greep kreeg op het lokale bestuur – hadden ingrijpende gevolgen, ook voor het wel en wee van de diverse facties in het IJsselsteinse bestuur. De Franse bondgenoot op de achtergrond had eveneens een bepalende hand in vele zaken. Dit alles maakte het zeer moeilijk, de baronie als zelfstandige eenheid, in stand te houden. Het is echter opvallend, dat nog jarenlang die strijd gevoerd bleef. De soevereiniteit bleek een belangrijke grondslag voor de inwoners van IJsselstein.

Een nieuwe wereld 1796-1798

Met behulp van de Franse vrienden was er in de Republiek in 1795 een grote ommekeer tot stand gebracht. Daarmee was de klus nog lang niet geklaard. Sommigen vroegen zich zelfs af, of er eigenlijk wel een Nederlandse revolutie was geweest.⁴³⁹ Was de omwenteling niet slechts tot stand gekomen onder Franse druk? In ieder geval was het op alle fronten chaotisch. Er waren weliswaar idealen die als richtsnoer konden dienen, zoals de soevereiniteit van het volk, de rechten van de mens en de bekende leus ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’, maar wat dat concreet betekende en hoe die idealen in de praktijk moesten worden gebracht, daarover bestonden op alle niveaus verschillende ideeën. Daarbij kwam dat de Bataafse Republiek in een oorlogssituatie verkeerde en op vele plaatsen Franse troepen waren ingekwartierd. Hoeveel ruimte bood dat voor een autonoom Nederlands politiek proces?

Overall, en dat was in IJsselstein niet anders, bestonden op lokaal niveau grote verschillen tussen de opvattingen en de belangen van de individuele inwoners. Dat had gevolgen voor de wijze waarop men de maatschappij wilde vernieuwen. Overall tekenden zich scheidslijnen af tussen mensen die radicaal het roer wilden omgooien en meer gematigde bestuurders.⁴⁴⁰ De Staten-Generaal werden, na meer dan een jaar, vervangen door een nieuw lichaam, de Nationale Vergadering, dat als taak kreeg een nieuwe grondwet te ontwerpen. Dat proces werd gefrustreerd door grote verschillen van mening. Toen de Nationale Vergadering er op 1 maart 1796 eindelijk kwam, bleek zij in drie ‘partijen’ verdeeld. Het meest radicaal waren de unitarissen: zij wilden af van het oude systeem van onafhankelijke provincies en streefden naar een gecentraliseerde eenheidsstaat. Die moest het gevaar afwenden dat de aristocratie weer een belangrijk stempel zou drukken op de politieke processen. Lijnrecht tegenover hen stonden de federalisten. Zij gingen uit van de soevereiniteit van het volk, gebaseerd op provinciale en lokale autonomie. Tussen beide groepen in stonden de moderaten, die weliswaar uit waren op nationale eenheid, maar deze eenheid op een veel rustiger manier wilden bereiken.⁴⁴¹

Niet alleen speelden politieke idealen een bepalende rol bij deze verschillen, ook regionale sentimenten bleezen hun deuntje mee. Zo waren bijvoorbeeld Overijssel, Zeeland en Friesland nogal bevreesd voor een Hollandse overheersing wanneer al te radicaal gekozen werd voor een eenheidsstaat. Alleen Utrecht stond aan de kant van Holland, Gelderland hield zich liever afzijdig en Groningen was intern verdeeld.⁴⁴² Een stad als Amsterdam, gewend de eerste viool te spelen

439 Schama, *Patriotten*, p. 258

440 Zie bijvoorbeeld Schama, *Patriotten*, 274-282, De Bruin, *Volksoevereiniteit*

441 Zie onder meer J.R. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker 2002) p. 12

442 Schama, *Patriotten*, p. 287-288

in de Republiek, was al helemaal niet van plan de zeggenschap over haar bestuur in handen te leggen van de afgevaardigden in Den Haag. Dat leidde tot een grote botsing, die voorlopig met glans door de Amsterdammers werd gewonnen.⁴⁴³

Ondanks al deze hindernissen begon de Nationale Vergadering aan het enorme karwei, de Bataafse Republiek van een grondwet te voorzien. Het ontwerp daarvoor werd in de zomer van 1797 aangeboden en massaal weggestemd. Dat leidde tot een impasse, die pas in januari 1798 werd doorbroken door een staatsgreep, waarbij de radicalen de macht grepen en hun idealen doordrukten. Weliswaar werden een paar maanden later de radicalen op hun beurt van het pluche gewipt en vervangen door moderaten, hun maatregelen bleven voor een flink deel intact. Hoe nu voer IJsselstein in deze periode? Is daar sprake van eenzelfde partijvorming? Welke invloed had het verlangen naar behoud van de eigen economische zelfstandigheid daarop? Speelden nationale gebeurtenissen eigenlijk wel een rol, of waren het toch vooral lokale zaken die de aandacht opeisten? Hoe werden de relaties met de nationale en provinciale overheden vormgegeven en welke rol speelde het streven naar het behoud van de eigen soevereiniteit daarin? Daarover gaat dit hoofdstuk.

Lycklama verkwanselt zijn idealen

Voor Lycklama waren de gebeurtenissen in de Bataafse Republiek ver weg. Hij leek steeds meer verblind door het verlangen, zich de mantel van de vroegere drost om de schouders te slaan. Voor hem leek de revolutie vooral een gelegenheid, om zijn eigen maatschappelijke positie te verbeteren. De democratische idealen waren daartoe slechts hulpmiddelen, geen doel. Bovendien was, door het wegvallen van de stadhouder en de oude drostfunctie, eenzelfde autoriteitsvacuüm ontstaan als ten tijde van Jan Graves, een halve eeuw daarvoor. En nu was het Lycklama die dit in zijn voordeel trachtte aan te wenden. Hij beschouwde zich als de belichaming van de hoogste autoriteit. Dat wordt scherp geïllustreerd door een conflict over het jachtrecht, dat eind 1795 tussen hem en het stadsbestuur speelde.

Een van de karakteristieke zaken van het oude aristocratische systeem waren de heerlijke rechten. Tot nog toe waren die in handen van de baron en werden metterdaad uitgeoefend door drost De Beaufort. Het bleek onduidelijk op wie na de revolutie die oude rechten waren overgegaan. Ze pasten in ieder geval niet binnen het nieuwe gelijkheidsideaal, maar de verwarring daarover bleek overal voor te komen. Ook in Groningen bijvoorbeeld bleef het jarenlang onduidelijk hoe het zat met de jacht en de visserij. Ook daar leidde het tot botsingen tussen de verschillende bestuurslagen.⁴⁴⁴

De IJsselsteinse rentmeester van de stadhouderlijke goederen, Van Affelen Codde, kreeg in mei 1795 te horen van het Comité van Administratie in Den Haag, dat de autoriteit van de Domeinraad had overgenomen, dat hij voorlopig kon aanblijven.⁴⁴⁵ Daarom voelde hij zich verantwoordelijk voor het toezicht op het jagen op de domeinlanden. Hij verbood aan de start

443 Schama, *Patriotten*. p. 278-279

444 Kamphuis, *Stad en Lande*, p. 160-161

445 FAB, inv nr 1540, brief 3-5-1795

van het jachtseizoen, in de herfst van 1795, de pachters om mensen op hun grond te laten jagen zonder toestemming van dit Comité. Dat zorgde voor veel verdeeldheid in IJsselstein. Het stadsbestuur beriep zich op een uitspraak van de Provisionele Representanten van Holland, dat iedereen de bevelen van de provinciale of stedelijke overheid had te gehoorzamen. Die Representanten hadden juist dat de jacht op de domeinlanden vrijgegeven. Het stadsbestuur erkende de door Van Affelen Codde inmiddels als koddebeier (jachttopzichter) aangestelde figuren dan ook niet. Lyklama zag een prachtige mogelijkheid om dit in zijn eigen voordeel aan te wenden. Niet alleen was hij een verwoed jager, hij kon op deze manier de onduidelijkheid over de soevereiniteit aan de kaak stellen en zijn eigen autoriteit daarin proberen te laten prevaleren. Hij riep, als goed democraat!, de bevolking bijeen om in een volksstemming te laten bepalen of hij mocht jagen. Daarmee passeerde hij het stadsbestuur, omdat hij direct appelleerde aan de volkssoevereiniteit, zette Den Haag buitenspel en kon zijn eigen hobby uitoefenen, die bovendien de glans van de oude drost droeg.

Door deze opstelling voelde het Haagse Comité van Administratie zich weer gepasseerd. Het vond dat het jachtrecht een zaak van de pachter en de eigenaar was en daarom vielen beslissingen daarover onder zijn jurisdictie.⁴⁴⁶ Het stadsbestuur wendde zich nu tot Staten-Generaal zelf. Het had gesproken met de huurders van de terreinen waar het om ging en die hadden nog nooit gehoord van enig Comité van Administratie. Zij als bestuurders hadden tot taak pal te staan voor de inwoners van IJsselstein en eisten daarom duidelijkheid in deze zaak. Een reactie liet op zich wachten. Pas in december kwam er antwoord uit Den Haag en dat was het stadsbestuur niet welgevallig. De stad had in de ogen van de Staten-Generaal niets te vertellen over de jacht, de besluiten daarover waren voorbehouden aan de pachter. De beslissingen van de rentmeester en het Comité waren bindend voor de burgerij, ongeacht wat hun stedelijke overheid besloot. De Staten-Generaal gaven hiermee duidelijk aan dat zij de hoogste autoriteit belichaamden. Dit soort onduidelijkheden was een symptoom van de chaos die er heerste in de nieuwbakken Bataafse Republiek. Bovendien blijkt hier uit ook, hoe onduidelijk het met de soevereiniteit was geregeld. De baron en in zijn plaats de Domeinraad had vroeger het laatste woord in deze kwesties. Nu was die Domeinraad opgevolgd door een comité, dat echter dus geen steun van de Staten-Generaal kon verwachten. Tegelijkertijd zou het principe van de volkssoevereiniteit lokale beslissingen bij de lokale overheid moeten laten. Die werd nu ook opzij geschoven. Als de pachter mocht bepalen, dan werd de autoriteit over een vroeger heerlijk recht dus nu bij de eigenaar van de grond gelegd.⁴⁴⁷

De radicale democraten in IJsselstein hadden zich achter het banier van Beeldsnijder verzameld en veel van zijn aanhangers waren katholieken. Dat was niet verwonderlijk, gezien de pogingen van de gereformeerde Patriotten om de katholieken en de plattelanders buiten spel te zetten. Zij hadden weinig te verwachten van hun politieke broeders. Een dergelijke strijd tussen de geloven kwam ook elders voor. In Nijmegen dreigde aanvankelijk eveneens de grote katholieke meerderheid geen garen te spinnen bij de machtswisseling. Pas nadat de katholieken daar zich

446 SAJJ, inv nr 709, 26-9-1795

447 SAJJ, inv nr 709 2-12-1795

hadden georganiseerd in eigen clubs en campagne voerden, vergelijkbaar met de pogingen van de katholieken in IJsselstein, kregen ze daar vaste voet aan de grond.⁴⁴⁸ Het past ook in een breder beeld, dat de plattelandsbevolking radicaler was dan de stedelijke burgerij. In IJsselstein kwamen die twee zaken dus samen, want de plattelandsbevolking was overwegend katholiek. Ook landelijk bleken de katholieken vaker radicale idealen te koesteren dan hun gereformeerde Patriotse broeders.⁴⁴⁹ Een groot verschil in IJsselstein was, dat Beeldsnijder en zijn katholieke aanhang steun zochten en vonden bij de Provisionele Representanten van Holland. In andere provincies had de plattelandsbevolking nogal eens de neiging zich van de landelijke en provinciale overheden af te wenden.⁴⁵⁰ Nu waren de Hollandse representanten redelijk radicaal en kon Beeldsnijder ze regelmatig inzetten om besluiten van het Patriotse stadsbestuur terug te draaien. Hij maakte daarbij weinig vrienden.

Het gevecht om het jachtrecht is een goed voorbeeld om duidelijk te maken, op welke drie niveaus in IJsselstein werd geworsteld met de veranderingen. Ten eerste was er de chaos, als gevolg van de invoering van een nieuw staatsbestel. Door nationale instellingen werden vaak halfbakken en ondoordachte maatregelen genomen, die eenmaal op het uitvoeringsniveau aanbeland, het niveau dus waarop het IJsselsteinse stadsbestuur opereerde, onuitvoerbaar bleken door ontbreken van duidelijke reglementen, noodzakelijke randvoorwaarden en helder geformuleerde doelstellingen. Ten tweede was er de strijd van IJsselstein met de Provisionele Representanten van Holland om het behoud van de eigen zelfstandigheid, minstens op het terrein van financiën en economie. Aan de andere kant waren de lokale bestuurders afhankelijk van deze Representanten als het ging om beleidsmaatregelen.

Ten derde was er de onderlinge lokale machtsstrijd. Dat betrof verschil van mening tussen de verschillende groepen Patriotten, tussen Patriotten en Oranjegezinden, tussen gereformeerden en katholieken. Die groepen waren niet alleen op staatkundig-filosofisch terrein in een gevecht gewikkeld. Er doorheen speelden ook particuliere belangen, baantjesjagerij, persoonlijke animositeit en een grote angst voor de gevolgen van de nieuwe staatkundige denkbeelden. Zo waren deze drie strijd niveaus ook onderling verbonden en beïnvloedden ze elkaar.

Antikatholieke gevoelens

De Burgersociëteit was een bolwerk van de radicalere Patriotten en werd overheerst door de katholieken. Ook elders fungeerden de sociëteiten als hoeders van het Patriotse gedachtegoed. In de stad Utrecht bijvoorbeeld verzetten de leden van de sociëteiten zich tegen in hun ogen al te gematigde municipalen.⁴⁵¹ Religie zou in Utrecht geen bepalende rol spelen bij de strijd tussen Patriotten onderling. De katholieken daar richtten pas eind 1797 een eigen sociëteit op. Ook in dorp als Graft was er geen strijd langs geloofslijnen, daar waren vooral gematigden lid

448 Schama, *Patriotten*, p. 267

449 J. Rosendaal, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005) p. 216-218

450 Schama, *Patriotten*, p. 270-271

451 Zie De Bruin, *Burgers*, p. 187-199, over de katholieken 194-195. Die revolutionaire rol speelden de sociëteiten overal: zie Schama, *Patriotten*, p. 304

van het nieuwe dorpsbestuur.⁴⁵² In Friesland was dat anders. Al probeerden men de verschillen te ontkennen, in de plaatsen waar een flinke katholieke aanwezigheid was, traden botsingen en conflicten op.⁴⁵³

Dat er veel vijandigheid heerste jegens de katholieken, ook buiten IJsselstein, werd duidelijk bij de nationale verkiezingen. De stad, als politiek onderdeel van Holland, viel in het kiesdistrict Schoonhoven, waar verkiezingen gehouden zouden worden voor de nieuwe Nationale Vergadering. Elk van die kiesdistricten omvatte ongeveer 15.000 inwoners. Heel Holland was ingedeeld in 55 kiesdistricten.⁴⁵⁴ Het systeem was getrapt: elk district was ingedeeld in grondvergaderingen van ongeveer 500 inwoners. De stemgerechtigden kozen kiesmannen en deze kiezers op hun beurt brachten in de hoofdstad van het district hun stem uit en kozen uiteindelijk de afgevaardigde(n). De stad IJsselstein diende enkele kiezers te sturen om in de hoofdplaats van haar district hun stem uit te brengen. IJsselstein bestond uit vijf grondvergaderingen, Benschop werd in twee grondvergaderingen verdeeld, Noord-Polsbroek vormde één grondvergadering.

De stad en het platteland werden in wijken verdeeld en alle stemgerechtigde burgers in zo'n wijk namen deel aan verkiezingen per grondvergadering. Er werden verschillende locaties uitgezocht voor het stemmen zelf: de roomse kerk, de Nicolaaskerk, het stadhuis en de verhoorkamer op het kasteel. Toen de stemmen waren geteld bleken er veel katholieken als kiezer te zijn aangewezen. Ze vertrokken naar Schoonhoven om daar hun stem uit te brengen. De ontvangst in de districtshoofdstad was niet hartelijk. Volgens de geruchten die Van der Meulen had opgevangen, waren ze nogal onvriendelijk gerecipieerd met de woorden, of er 'niet dan roomschen' in IJsselstein woonden en nog bozere tongen beweerden, dat de katholieken de stad niet eens waren binnengekomen. Alleen Johannes Schuurman, die zijn nieuwe schuttersuniform met gouden paletten had gedragen, had de wachtposten bij de stadspoort mogen passeren. De kiezers uit Benschop waren eveneens bijna allemaal katholieken, op schout Cornelis Graves na.

Een regeringsreglement

In de eerste helft van april 1796 kwam de in IJsselstein aangestelde commissie voor het maken van een regeringsreglement een aantal malen bijeen. Ze besloot het wiel niet helemaal zelf uit te vinden, maar gebruik te maken van reeds bestaande reglementen, zoals dat van de stad Den Haag. Het is onduidelijk hoe die keuze tot stand is gekomen: misschien kon men daar gemakkelijk over beschikken omdat regelmatig IJsselsteiners in die stad verbleven. Uit die reglementen wilde men de gewenste onderdelen overnemen of aanpassen. In de commissie werd echter al snel een tweedeling zichtbaar tussen de afgevaardigden van het stadsbestuur, die graag vasthielden aan een duidelijke scheiding tussen wetgevende en uitvoerende macht, en de leden van het justitiële comité, die problemen voorzagen bij het vaststellen van keuren en ordonnantiën, en daarvoor liever een gecombineerde autoriteit wilden instellen. Lees: een

452 Schutte, *Hollandse dorpssamenleving*, p. 142-143

453 Kuiper, *Revolutie*, p. 140-149

454 T. de Nijs en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland dl 3a, 1795-2000* (Hilversum 2003) p. 10

drost. Opnieuw kwam zo de scheidslijn aan de oppervlakte tussen radicale Patriotten rond Beeldsnijder en de aanhangers van Lycklama.

Die laatsten stelden dat in een kleine stad als IJsselstein maar een beperkte regering kon worden gevormd. Er waren maar weinig geschikte kandidaten. De kans was groot dat deze kleine groep de macht zou overnemen. Daarom wilden de comitéleden een gecombineerd gezelschap. Een onlogisch argument, want al zou in het voorstel van de comitéleden het gezelschap wat groter worden, deze nieuwe groep zou helemaal geen tegenwicht meer vinden omdat niet langer de wetgevende en uitvoerende macht gesplitst waren. Van 'checks and balances' was geen sprake meer. Waar het werkelijk om ging was de angst dat de katholieken (en daarmee de groep van Beeldsnijder) de scepter zouden gaan zwaaien. De stadsbestuurders brachten er tegenin, dat de burgers verstandig genoeg waren om het gevaar van een antidemocratische coup te onderkennen en zij hun kandidaten zorgvuldig zouden kiezen. Zij vreesden nog een ander effect van samenvoeging. De municipaliteit bestond uit zeven personen, het Comité van Justitie uit acht: bij samenvoeging zouden de leden van dat laatste comité dus gemakkelijk alle beslissingen naar hun hand kunnen zetten.

In Benschop werd in deze tijd wel besloten tot samenvoeging. De leden van de magistraat vormden één lichaam met het Comité van Justitie. De zeven leden kregen neutrale titels om het onderscheid te laten vervallen.⁴⁵⁵ Door het geringere aantal katholieken in Benschop was daar waarschijnlijk geen onderliggend religieus conflict en speelde de angst voor een overname op religieuze gronden daar niet. Dat zulk een angst elders in de Bataafse Republiek wel speelde, blijkt uit het voorbeeld van Harlingen. Daar was het stadsbestuur gematigd en het lokale Comité van Waakzaamheid in handen van radicale Patriotten. Dat die radicalen vooral katholieken waren, bleek toen het comité met behulp van de schutterij een zuivering van het stadsbestuur wist door te drukken. Toen verschenen er veel meer katholieken in de raad.⁴⁵⁶

In IJsselstein werd overwogen de impasse te doorbreken om door verbreding van het electoraat het democratisch gehalte te vergroten. De angst echter voor een Oranje machtsgreep – de meerderheid van de burgers, zo vreesde men, was nog steeds aanhanger van de prins – weerhield hen daarvan. Het valt op dat het argument van de Oranjegezindheid werd gebruikt. De meerderheid van de bevolking was katholiek, dus verruiming van het stemrecht betekende feitelijk voordeel voor de katholieken.

Uiteindelijk kwam een regeringsreglement tot stand waarin grote delen van het Haagse reglement waren opgenomen. Ook hier is het interessant een vergelijking met Harlingen te trekken. Daar bevond zich binnen de schutterij een radicale groepering onder leiding van ene Eile Faber. Deze man had zich pas laat bij de militante revolutionairen aangesloten en veroorzaakte veel politieke spanningen. Toen men poogde hem uit de schutterij te zetten en zijn wapens af te nemen, werd dat door een aantal wapenbroeders uit de schutterij verhinderd. Zij kregen steun van een groot aantal katholieken, van wie beweerd werd dat ze 'Oranjeklanten' waren, en toch lid bleken te zijn van de burgersociëteit. Het protest moest uiteengeslagen worden om een

455 Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 341

456 Kuiper, *Revolutie*, p. 223-224

oproer te voorkomen.⁴⁵⁷ Gezien de situatie in IJsselstein waar de meerderheid Oranjegezind en katholiek was, maar juist ook radicale revolutionairen onder de katholieken werden gevonden, zou daaruit voorzichtig geconcludeerd kunnen worden dat de politieke scheidslijnen veel minder helder liepen dan de religieuze. De vraag is zelfs, of de katholieken niet gewoon gebruik maakten van de situatie om hun achtergestelde positie om te buigen, zonder dat dit een fundamentele afwijzing van de prins inhield. Van de gereformeerde Patriotten hadden ze weinig democratische maatregelen te verwachten.

De vijf commissarissen uit de grondvergaderingen werden uitgenodigd hun mening te geven over het nieuwe IJsselsteinse regeringsreglement. Daarbij probeerden de afgevaardigden uit het Comité van Justitie de stadsbestuurders buitenspel te zetten. Zij wensten, nog voor de goedkeuring, het artikel waarin de splitsing van de wetgevende en uitvoerende macht werd geregeld, te wijzigen. Deze splitsing was een van de grondbeginselen van het nieuwe staatsbestel en ging terug op Montesquieu, die in zijn standaardwerk *De l'esprit des Lois* uit 1748 het staatsbestuur verdeelde in een uitvoerende, wetgevende en rechtsprekende macht, zodat machtsmisbruik door het evenwicht tussen deze drie machten werd voorkomen.

De stadsafgevaardigden accepteerden de afschaffing van dit artikel dan ook niet. De vijf commissarissen probeerden de zaak te schikken, maar de comitéleden hielden voet bij stuk. Ze wensten zich niet te conformeren aan de uitslag van de stemming door de vijf commissarissen, die zich op hun beurt geschokt voelden door deze opstelling. Zij hadden niet voor niets het mandaat van hun grondvergadering gekregen. De comitéleden wilden de zaak voorleggen aan de Provisionele Representanten van Holland, die in maart 1796 waren vervangen door het Provinciaal Bestuur van Holland.⁴⁵⁸ Uiteindelijk legde de municipaliteit zich bij die arbitrage neer. Het Provinciaal Bestuur besloot dat de burgerij de laatste stem had en daarom werd in mei 1796 aan alle grondvergaderingen een brief gestuurd waarin deze zaak aan ze werd voorgelegd. Het gewraakte artikel werd daarin letterlijk beschreven, zodat alle burgers er kennis van konden nemen en zich een mening konden vormen. Het Comité van Justitie probeerde vervolgens de publieke opinie te beïnvloeden door een brief rond te sturen. Daarin stelde het comité dat het op dit ogenblik zo geregeld was, dat de raad verantwoordelijk was voor het bestuur van de stad. Zij kon indien ze dat wenste, advies inwinnen bij het Comité van Justitie. Het comité beschreef het gevaar van deze regeling. De burgerij zou wel eens 'zotten of dwingelanden' kunnen kiezen in de municipaliteit. Door nu de beide lichamen samen te voegen kon het comité als een soort buffer fungeren om al te ondemocratische of ondoordachte besluiten tegen te houden.⁴⁵⁹

De municipaliteit kwam met een logisch tegenargument. Als de comitéleden er van uit gingen dat de burgerij allerlei 'mensen van klein begrip' zou kiezen in het stadsbestuur, wat was dan de garantie dat ze niet even zoveel vreemde vogels in het Comité van Justitie zou aanstellen?

457 Kuiper, *Revolutie*, p. 244-245

458 Vanaf maart 1796. Zie NA, Archief Provisionele Representanten van Holland, inv 3.02.01; Archief Provinciaal Bestuur inv 3.02.02. Vanaf januari 1798 noemde dit bestuur zich vervolgens Intermediair Administratief Bestuur, inv 03.02.04. Daarna ging het in 1799 over in het Departement van Delf en later in het Departementaal Bestuur.

459 SAJJ, inv nr 709, 12-5-1796

De argumentatie van de municipaliteit bleek het meest aan te slaan. Ze won de stemming met overtuiging. Comitéleden Paling en Hagen namen met deze uitslag geen genoegen. Zij stelden dat de stemming had moeten gaan over veel meer punten en wendden zich opnieuw tot Den Haag. Smithoff besloot snel te handelen en het nieuwe regeringsreglement al te laten drukken. Het was niet nodig om een nieuwe commissie te benoemen want de burgerij had een duidelijke voorkeur uitgesproken. Over de andere punten was binnen de commissie geen onenigheid geweest, dus een discussie daarover met de grondvergaderingen was overbodig.

Paling en Hagen distantieerden zich van het nieuwe reglement en van de commissie. Het Provinciaal Bestuur vroeg het stadsbestuur om een reactie. Dat stelde dat er slechts over één artikel discussie was geweest en dat die discussie naar tevredenheid was afgerond. De andere genoemde artikelen waren allang door de commissie goedgekeurd en slechts Hagen had zich daar nu tegen gekeerd. Onnodig dus om de hele commissie weer bijeen te roepen, wat bovendien onmogelijk was geworden doordat een commissielid overleden was. De zaak was vastgesteld, het reglement gedrukt en onder de burgerij verspreid. Het stadsbestuur zag dus geen reden om de discussie te heropenen. Om Paling en Hagen helemaal buiten spel te zetten lieten de overwinnaars direct nieuwe verkiezingen uitschrijven, volgens het juist vastgestelde regeringsreglement. Er zouden veertien burgers gekozen worden, tien uit de stad en vier van het platteland. Zeven van hen namen zitting in het Comité van Criminele en Civiele justitie en evenveel in de municipaliteit. De verkiezingen werden een klinkende overwinning voor de groep van Beeldsnijder. Van de aanhangers van Lycklama was geen spoor meer.⁴⁶⁰ Beeldsnijder werd verkozen tot voorzitter.

De baljuw verzette zich onmiddellijk tegen deze benoeming. Hij wendde zich tot het Provinciaal Bestuur, dat IJsselstein opdracht gaf zich tot de decreten van Den Haag te beperken. De municipaliteit van IJsselstein reageerde beleefd doch beslist. De Provincie zelf had onlangs een decreet afgekondigd waarin ze vastlegde zich te onthouden van inmenging in 'domstiekie' geschillen. Daarom had het bestuur besloten de zaak zelf op te lossen en opnieuw de grondvergaderingen benaderd. De vijf vergaderingen waren als een algemeen forum bij elkaar gekomen om over de zaak te beslissen. Behalve de baljuw en twee getrouwen hadden alle burgers met het standpunt van de stadsbestuurders ingestemd. Men had de vijf grondvergaderingen ter plekke tot een grote vergadering laten samensmelten op verzoek van de burgerij. Nogal wat leden van de grondvergaderingen van de buitenlieden namelijk konden niet lezen of schrijven en dat drukte hun betrokkenheid. Ook waren ze lang niet allemaal in staat om alle bijeenkomsten bij te wonen. Door nu de grondvergaderingen samen te voegen, waren er in ieder geval voldoende mensen bijeen om beslissingen te nemen. De baljuw had geprobeerd op deze gezamenlijke bijeenkomst een langdurig betoog over alle misstanden te houden, maar dat was door de president verhinderd. Lycklama dreigde namelijk zoveel tijd in te nemen, dat er geen gelegenheid meer was om tot stemming te komen. De baljuw had vervolgens afstand genomen van de uitslag, maar daaraan wilde de municipaliteit zich niet veel gelegen laten liggen. Men kon tenslotte het democratisch proces niet laten overheersen door een ambtenaar die uit was

op de alleenheerschappij. De stadsbestuurders dreigden bij het Provinciaal Bestuur van Holland een nieuwe verkiezing voor de post van baljuw uit te schrijven.

De brandbrief die Lycklama naar Den Haag stuurde na zijn mislukte interventie had grote gevolgen. Het Provinciaal Bestuur was het niet eens met de gang van zaken. Die had tot teveel misverstanden en onrust geleid en het gaf opdracht alles bij het oude te laten. Het oude bestuur zou de boel voorlopig moeten waarnemen. De nieuw aangestelde bestuurders dienden hun posten te verlaten. Dat gaf aanleiding tot hilarische misverstanden. Klinkert was naar het stadhuis gekomen, in de veronderstelling dat het oude bestuur zou vergaderen. Hij trof er niemand. Er was geen vergadering maar ook geen stadsbestuur! De nieuwe bestuurders waren verbijsterd. Ze hadden verwacht antwoorden te krijgen op enkele detailvragen die al een tijd in Den Haag waren neergelegd en nu kwam dit bericht. Hun boodschap richting Den Haag veranderde van toon. Zij wensten als echte Bataven en goede vaderlanders klare taal te spreken.⁴⁶¹ Zij waren al die tijd bezig geweest de conflicten op een minnelijke manier te schikken. Het was echter de baljuw die al hun pogingen had gefrustreerd. Eerst wilde hij niets weten van de uitkomst van de commissie, vervolgens was hij het oneens met een artikel uit het reglement, en daarna nam hij afstand van de stemming over dat artikel. Vrije burgers konden toch niet buigen onder de knoet van een baljuw? De enige reden van het verzet van de man was het feit, dat hij minder macht had onder het nieuwe bewind. Liever trad de hele municipaliteit af dan te zich te schikken naar één man.

Op 24 juli 1796 arriveerde een commissie uit Den Haag. Blijkbaar was de zaak nu zo geëscaleerd dat men bij het Provinciaal Bestuur had besloten metterdaad in te grijpen. De commissie verlangde inzage in alle notulen en voerde gesprekken met de betrokken bestuurders. Uiteindelijk verscholen de Haagse commissieleden zich achter formele bezwaren. De stad had de vijf grondvergaderingen niet zonder toestemming van Den Haag mogen samenvoegen, waarmee die stemming ongeldig werd verklaard. Ook de wijze waarop het reglement tot stand was gekomen en de verkiezingen waren georganiseerd kon rekenen op kritiek. Daarom besloten de provinciale bestuurders na horing van hun commissie in augustus dat er schoon schip gemaakt diende te worden. Er was niemand iets te verwijten, men had in IJsselstein te goede trouw geopereerd, maar uit onkunde waren er fouten gemaakt.⁴⁶² Het reglement diende opnieuw te worden voorgelegd aan alle vijf de grondvergaderingen afzonderlijk en daarna aan Den Haag. De oude bestuurders konden voorlopig hun posten innemen en er werd een nieuwe commissie benoemd die het reglement zou aanpassen. Dat diende binnen veertien dagen te geschieden. Lycklama was een van de mensen die in de commissie werd gekozen. Die commissie diende te bestaan uit mensen van het stadsbestuur en het Comité van Justitie. Was de baljuw eigenlijk lid van dat comité? Den Haag besloot uiteindelijk dat Lycklama 'sonder swarigheid' kon meewerken. De tijdslimiet van twee weken bleek erg optimistisch. Pas half september lag een nieuw conceptreglement in de diverse herbergen ter inzage. De stemming daarover werd ingewikkeld gemaakt. Niet alleen moest over het reglement worden gestemd, dit werd

461 SAJJ, inv nr 709, 7-7-1796

462 SAJJ, inv nr 709, 13-8-1796

gecombineerd met het stemmen voor of tegen het voortzetten van de functie van civiele schout, zoals die tot dan toe door Jan van der Does werd uitgeoefend. Een ander punt waarover de mening van de burgers werd gevraagd, was of een combinatie van bepaalde ambten met een bestuursplaats toegestaan diende te worden. De uitslag was een overgrote meerderheid voor het nieuwe reglement, het afschaffen van de functie van schout en het verkiesbaar stellen van ambtenaren voor bestuursfuncties. Het is een wonder dat de mensen al die zaken uit elkaar konden houden.

De radicalen aan de macht

De daarop volgende verkiezingen eind september 1796 lieten een vertrouwd beeld zien; opnieuw werden Beeldsnijder en zijn aanhangers in de municipaliteit gekozen.

Beeldsnijder bleef populair of had zijn achterban goed georganiseerd. Op nog een andere manier kreeg hij meer invloed. Vanuit Holland kwam het verzoek correspondenten aan te stellen die meewerkten aan een onderzoekscommissie die binnen- en buitenlandse machinaties om de nieuwe republiek omver te werpen moest tegengaan. Beeldsnijder en Klinkert vervulden deze posten, die feitelijk een soort kliklijn met Den Haag vormden. Alle zittende ambtenaren dienden bovendien te worden doorgelicht op hun politieke betrouwbaarheid. Daarmee kregen de stadsbestuurders veel invloed op de economisch afhankelijken van de stad.

Ambtenaren werd gevraagd een eed af te leggen waarin ze verklaarden te geloven in de oppermacht van het volk en vrijheids- en vaderlandslievende burgers te zijn. Dit soort eden had men in het verleden ook verlangd, maar dit keer leek de reikwijdte groter vanwege de politieke omstandigheden en moesten ook lagere ambtenaren de eed afleggen, zoals turftonsters en zakkendragers. Een heikel punt waren de bekleeders van de kerkelijke ambten. Zij vielen officieel sinds de scheiding tussen kerk en staat, die was ingevoerd op 5 augustus 1796, niet onder de municipaliteit. Mocht men van hen dan wel een eed verwachten? Bovendien maakte geen van de predikanten deel uit van een grondvergadering en werkten ze ook niet mee aan de stemmingen. Dat werd echter wel verplicht gesteld aan ambtenaren, maar ontslag van de zielenherders zou leiden tot woede bij de bevolking. De predikanten wachtten liever met het afleggen van de eed. Hun collega's in Holland en Gelderland beraadden zich eveneens nog op hun standpunt. Men keek liever de kat uit de boom.

In veel plaatsen was er grote onduidelijkheid over de bestuurlijke en financiële gevolgen van de scheiding van kerk en staat.⁴⁶³ De overheid stond boven de partijen en behandelde alle godsdiensten gelijk.⁴⁶⁴ Dit betekende onder meer het verdwijnen van het monopolie van gereformeerden op bestuurlijke ambten: katholieken, joden en lutheranen waren niet langer (overal) uitgesloten van het lokale bestuur. Plannen werden gemaakt over het nationaliseren van de armenkassen, nu tenslotte het werkgebied van de kerken en later zou ook het bezit van de kerkgenootschappen tegen het licht worden gehouden.

463 Zie bijvoorbeeld, Schutte, *Dorpssamenleving*, p. 150-153; Nieuwenhuis, *Keeshonden*, p. 116-117

464 D.J. Schoon, 'Lodewijk Napoleon en de regeling der godsdiensten in Holland', in: J. Hallebeek en A.J. Sirks, *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)* (Hilversum 2006), p. 77-100, met name p. 78

Baljuw Lycklama legde zich met tegenzin neer bij de uitslag van deze verkiezingen. Nu er geen civiele schout meer was – aktes werden nu vastgesteld in bijzijn van twee leden van het Comité van Justitie en de leges waren afgeschaft – ijverde hij voor de aanstelling van minstens een criminele schout, iemand die hem zou ondersteunen bij het opsporen en berechten van misdadigers. Hij kreeg het voor elkaar dat er tweehonderd gulden werd gevoteerd voor de aanstelling van een dergelijke functionaris, op voorwaarde dat stads- en baroniestuur akkoord gingen met de kandidaat. De ambtenaar zou namelijk voor een deel uit de baronierekening betaald moeten worden, al was volstrekt onduidelijk wie daar precies verantwoordelijk voor was. Na het afzetten van de baron waren de gezamenlijke besturen van IJsselstein, Benschop en Noord-Polsbroek voor de taken van de voormalige baronie verantwoordelijk gemaakt. Deze situatie zorgde regelmatig voor onduidelijkheid.

De toezegging van het bestuur voor een nieuwe schout leidde niet tot toenadering tussen de baljuw en het stadsbestuur; Lycklama haalde de municipalen het bloed onder de nagels vandaan met een nieuwe ongeautoriseerde actie. Hij gaf een aantal inwoners van IJsselstein toestemming om hun vee van het Stichtse grondgebied naar de stad te brengen. Daarover had hij geen jurisdictie en hij overtrad daarmee reglementen van het Provinciaal Bestuur en de net vastgestelde regels van de municipaliteit.

De belangrijkste kwestie die als een zwaard van Damocles boven de hoofden van de IJsselsteinse bestuurders hing bleef de financiële relatie met Holland. IJsselstein deed nog steeds zijn uiterste best om te bewijzen, dat de stad onafhankelijk was van Holland wat financiën betrof, om te voorkomen dat ze moest meebetalen aan de torenhoge Hollandse schulden en de daarbij horende belastingen. In september had men zich over die kwestie tot de Nationale Vergadering gewend en een rekest ingediend, om de inlijving bij Holland onwettig te verklaren.⁴⁶⁵ In oktober 1796 werd een nieuwe IJsselsteinse commissie ingesteld, waarin opnieuw de politieke scheidslijnen geen grote rol speelden. Rentmeester Van Affelen Codde nam vanwege zijn inhoudelijke kennis deel en ook de Benschopper schout Graves nam zitting in de commissie. Een derde lid kon niet snel gevonden worden, maar toen de naam Beeldsnijder viel, had men het gevoel dat die meer 'kwaed dan goed' zou doen.⁴⁶⁶ Toen bood Hermannus van der Roest zich aan, al wist hij van de zaak zelf zeer weinig. Weliswaar vreesde Van der Roest opnieuw geïdentificeerd te worden met de zaak van de radicale Patriotten, het algemeen belang ging voor. Het gerucht ging namelijk dat vanwege de IJsselsteinse weigering mee te betalen aan een door Holland ingestelde vermogensheffing van 6%, het Provinciaal Bestuur van plan was, het stadje voor straf een dubbele heffing op te leggen.

De vroegere vicedrost Van der Meulen volgde de zaak van een ironische afstand. Hij had vertrouwen in Van Affelen Codde, maar vond dat de man een te timide indruk maakte en niet de juiste argumenten gebruikte.⁴⁶⁷ Hij kreeg gelijk want de commissie kwam onverrichterzake

465 *Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering*, 12 september 1796. Zie <http://192.87.107.12:8080/decreten>

466 FAB, inv nr 1540, 21-10-1796

467 *Dagverhaal*, 4 oktober 1796, geeft de brieven van Holland en die van IJsselstein weer.

terug. Sterker nog, de commissie zou met een zeer slechte boodschap teruggekeerd zijn, als niet Johannes, een van de kleinzonen van de vroegere schoolmeester Van Lokhorst een goed woordje voor ze had gedaan.⁴⁶⁸ Men kon opgelucht zijn dat deze predikant, vanuit zijn machtige positie als lid van de Nationale Vergadering, zich als kampioen van zijn geboortestad had opgeworpen. Hij had gebruikmakend van zijn politieke invloed, strenge maatregelen voorlopig weten te voorkomen. Voorlopig werd de zaak aan een commissie van de Nationale Vergadering overgelaten.

Van Affelen Codde kwam nu met hangende pootjes aan Van der Meulen om hulp vragen. Voor deze goede zaak streek de oud-vice-drost over zijn hart en schreef samen met de rentmeester een rekest. Dat rekest zat blijkbaar waterdicht in elkaar. Op 12 februari 1797 werd van de Nationale Vergadering in Den Haag bericht ontvangen, dat IJsselstein weliswaar politiek deel uitmaakte van de provincie Holland met alle bijbehorende wetten en regelgeving, maar dat zij financieel van de Hollandse lasten was vrijgesteld.⁴⁶⁹ De beslissing van 12 februari 1797 is niet in het *Dagverhaal* terug te vinden. Daaruit blijkt slechts dat half januari de commissie nog niets had besloten. Pas op 9 augustus 1797 werd het rapport van deze commissie, waarin onder meer Rutger Jan Schimmelpenninck zitting had, behandeld en vastgesteld. De commissie hief toen de inlijving van IJsselstein bij Holland op. Het gebied maakte wel deel uit van de Bataafse Republiek. Meebetalen aan de Hollandse lasten verviel hierdoor, maar zodra er een grondwet was vastgesteld, dienden de burgers van IJsselstein de algemene belastingen, zoals die in de gehele Bataafse Republiek geheven zouden worden, op te brengen.⁴⁷⁰ Al eerder hadden de opstellers van het Plan van Constitutie van 1796 vastgesteld, dat IJsselstein niet hoefde 'mee te delen in de particuliere schulden en huishoudelijke lasten' van de provincie waarin ze zouden worden opgenomen. Wel zou er een jaarlijkse bijdrage moeten worden vastgesteld voor de kosten van het 'inwendig departementaal bestuur'.⁴⁷¹ Langs vergelijkbare lijnen had dus nu ook de Nationale Vergadering besloten. Deze klinkende overwinning betekende natuurlijk niet dat Van der Meulen opeens de Patriotse zaak was toegegaan.

In augustus 1797 werd een referendum georganiseerd over de nieuwe nationale constitutie. Er waren twintigduizend samenvattingen van de nieuwe grondwet, 'het dikke boek', in de Bataafse Republiek verspreid. De Nationale Vergadering had er geruime tijd over gedelibereerd, want de verschillen van opvattingen waren zeer groot. Het eindproduct was dan ook een vreemde combinatie van voostellen en amendementen. Het was van groot belang dat er in ieder geval een regeling werd aangenomen, maar de grondwet werd overtuigend verworpen.⁴⁷² Dat kwam mede door de averechts werkende steun van de Fransen, die vonden de knoop moest worden

468 Johannes van Lokhorst (1761-1826). Eerst predikant te Sprang, later in Geervliet. Werd lid in mei 1796 lid van de Nationale Vergadering, later van de Constituerende Vergadering. Zoon van Gerrit van Lokhorst en Anna Margrita Zellman.

469 FAB, inv nr 1540, 11-2-1797

470 *Dagverhaal*, 9 augustus 1797

471 L. de Gou, *Het Plan van Constitutie* (Den Haag 1975), p. 385-386.

472 Schama, *Patriotten*, p. 323

doorgehakt. Juist dat schoot velen in het verkeerde keelgat: de Fransen hadden nog altijd 25.000 soldaten in de Bataafse Republiek, die op Bataafse zak teerden.⁴⁷³ Er werden 103 stemmen uitgebracht in IJsselstein, waarvan 90 tegenstemmers.

De verwerping bracht chaos op het nationale niveau, maar lokaal ging het leven gewoon door. Stemmen werd een regelmatig terugkerend verschijnsel voor de burgerij. Een maand na de verkiezingen over de grondwet was de helft van de municipaliteit aan de beurt om herkozen te worden en opnieuw ontvingen de burgers een oproep. Dit nieuw verkozen stadsbestuur ging vanaf nu verder onder de naam 'Raad der Gemeente'. Beeldsnijder werd opnieuw tot voorzitter gekozen. Haagse ontwikkelingen maakten veel minder los dan de lokale toestanden: de strijd met Lycklama ging onverdroten voort.

Het was volkomen aan de IJsselsteinse bestuurders voorbij gegaan hoe er met hun baronie was gesold in de Nationale Vergadering. Aanvankelijk werden de 'Landen van IJsselstein' ingedeeld in het negende departement, dat van Maas en Merwe, en zouden ze onder Dordrecht ressorteren. Even later werd IJsselstein toegevoegd aan de provincie Utrecht, om samen met Vianen en Culemborg het Departement van den Rhyn te gaan vormen. Ook dat plan werd snel losgelaten, toen het inmiddels weer met baronie aangeduide territorium opnieuw bij Maas en Merwe werd gevoegd. Dat werd vervolgens weer opgedeeld en IJsselstein verhuisde naar het gebied dat onder Delft zou vallen. Dat duurde niet lang, even later werd Utrecht het nieuwe departement en vervolgens kwam IJsselstein bij het departement van de Vecht.

De Nationale Vergadering was zich tijdens deze deliberaties wel bewust van de aparte status van IJsselstein. Afgevaardigde J.A. de Vos van Steenwijk was er verontwaardigd over dat in gebieden zoals IJsselstein naar zijn zeggen geen belastingen werden geheven. Dat was onbillijk vond hij, iedereen moest even hard bijdragen. Het laat zien hoe weinig adequaat men op de hoogte was in de Nationale Vergadering. Omdat de voorstellen tot niets leidden, bleef IJsselstein deel van Holland.⁴⁷⁴ De Staatsregeling van 1798 zou pas duidelijkheid bieden.

Nieuwe botsingen met Lycklama

Lycklama poogde in oktober 1797 de aanstelling van wat hij inmiddels een onderschout was gaan noemen door te drukken, door te gaan dreigen dat hij anders de emolumenten wenste te ontvangen van het oude drostambt. De stadsregering stond niet negatief tegenover een onderschout, maar het baroniebestuur voelde er niets voor. Een delegatie werd namens de raad naar Lycklama gestuurd om over diens precieze eisen te gaan praten. Tijdens dat gesprek liet de baljuw de eis voor de emolumenten direct varen, maar bleef hij hameren op de noodzaak van een onderschout. Zonder zo'n functionaris kon hij zijn werk niet uitvoeren en hij dreigde de zaak bij het Provinciaal Bestuur in Holland te gaan bepleiten. Hij had al een kandidaat op het oog, zijn knecht Riekle Mulder. Lycklama bood aan zelf een instructie voor de man op te stellen en hem slechts zo lang in functie te laten als hij zelf baljuw was. De raad ging, zonder te

473 Schama, *Patriotten*, p. 296-324

474 L. de Gou, *Het ontwerp van Constitutie van 1797. De behandeling van het plan van Constitutie van 1797 in de Nationale Vergadering* (Den Haag 1983), dl 1, p. 68, 75, dl. 2, p. 85, 92, 106, 259, 377, 561.

overleggen met het voorlopige baroniebestuur, akkoord met deze eisen, zich niet realiserend dat de onderschout daarmee een creatuur van de baljuw werd.⁴⁷⁵ Nog even probeerde de baljuw in de instructie de onderschout onder de benaming ‘substituutschout’ aan te laten stellen, maar daar stak de raad een stokje voor.

Ondanks de toegeeflijkheid van de raad inzake de aanstelling van een onderschout bleek Lycklama toch in Holland gelobbyd te hebben om de beschikking te krijgen over de emolumenten van de oude drost. Dat bleek hem te zijn gelukt. Het stadsbestuur werd hierdoor overvallen en vroeg een opgave van welke inkomsten daar onder vielen. Lycklama verklaarde schijnheilig dat hij niet alle oude gelden wilde opstrijken, omdat sommige posten indruisten tegen de rechten van de mens. Op zijn lijstje stonden onder meer posten voor wijn, inkt, papier, paarden, schouwen en schuifvervoer. Ook meende hij recht te hebben op een zesde deel van sommige imposten en accijnzen. In december 1797 kwam een commissie onder Beeldsnijder tot de conclusie, dat de baljuw inderdaad recht had op enkele emolumenten. Ze wezen er nogmaals fijntjes op dat Lycklama de post had aanvaard onder uitdrukkelijke afwijzing van enige inkomsten, maar zich niet aan zijn woord had gehouden. De commissieleden waren bereid Lycklama 163 gulden per jaar te betalen, mits hij vanaf nu geen nieuwe eisen meer stelde. Om de zaak waterdicht te maken, stelde de commissie voor, dat deze beslissing moest worden bekrachtigd door alle grondvergaderingen. Lycklama ging akkoord. Zijn antwoord was echter zo vaag geformuleerd dat de raad hem vroeg om een minder ambivalente toezegging te doen.⁴⁷⁶

Staatsgreep

In januari 1798 vond er in Den Haag een ‘heuglijke omwenteling’ plaats. Toen Beeldsnijder dat via de kranten vernam, vroeg hij in het stadsbestuur om een steunbetuiging voor de omwenteling. Het een en ander was onder meer een gevolg van het mislukken van de nieuwe grondwet, die ook in IJsselstein was afgestemd. De conflicten in Den Haag deden vrezen dat de volksvertegenwoordigers niet snel tot een goede staatsregeling zouden komen. Er waren vele geschilpunten, onder meer over de financiën.

Nog steeds stonden groepen tegenover elkaar die het niet eens konden worden of de Bataafse Republiek een eenheidsstaat of een federatief verband moest worden. Met Franse instemming werd toen op 22 januari door generaal Daendels de zittende regering afgezet.⁴⁷⁷ Nu was het tijd om daadkrachtig op te treden en vanuit de beginselen van de een- en ondeelbaarheid van de Republiek tot een goede staatsvorm te komen. Daarmee was deze staatsgreep slecht nieuws voor de IJsselsteiners, die hoopten nog steeds financieel een eigen koers te kunnen varen. Zij hadden meer te verwachten van de federale oplossing.

Een nieuwe Constituerende Vergadering ging aan de slag voor een nieuwe grondwet en in de tussentijd bestuurde een Uitvoerend Bewind het land. Dat Uitvoerend Bewind bestond uit vijf directeuren en werd bijgestaan door acht Agenten, die aan het hoofd stonden van departementen.

475 SAJJ, inv nr 709, 12-10-1797

476 SAJJ inv nr 709, 2-1-1798

477 Zie bijvoorbeeld Schama, *Patriotten*, p. 346-369

Dat waren de departementen van oorlog, marine, justitie, financiën, binnenlandse zaken, buitenlandse zaken, nationale opvoeding en nationale economie.⁴⁷⁸ Er was weinig tegenstand in het land. Velen kozen eieren voor hun geld en lieten de nieuwe sterke mannen weten hoe verheugd zij waren met deze ommekeer. De stadsregering van Utrecht bijvoorbeeld hoopte, door zich aan te passen aan de nieuwe wind, haar positie te kunnen behouden, maar kon niet voorkomen dat een ingrijpende zuivering van het bestuur en de ambtenarij werd doorgevoerd.⁴⁷⁹ Beeldsnijder paste met zijn radicale denkbeelden heel goed bij de nieuwe richting die Den Haag was ingeslagen. Hij kon zonder te veinzen laten weten dat de gedane stappen de enige juiste waren om het vaderland te behoeden voor regeringsloosheid en overheersing. In IJsselstein werden de vlaggen uitgehangen. De proclamatie uit Den Haag werd onder veel vertoon van de schutterij voorgelezen. Misschien verklaart dit ook wel het feit, dat Beeldsnijder niet gevraagd was in de commissie, om de IJsselsteinse soevereiniteit in Holland te bepleiten. Het is goed denkbaar dat voor hem en zijn aanhangers die soevereiniteit minstens zoveel negatieve als positieve gevolgen had. Want bij de economische zelfstandigheid hoorde ook een grotere politieke autonomie en het was Beeldsnijder en zijn katholieke achterban al diverse malen gebleken, dat ze weinig van hun gereformeerde mede-Patriotten te verwachten hadden. Hun positie was alleen door ingrijpen van het Provinciaal Bestuur van Holland verbeterd. Daarbij kan nog iets anders meespelen. De meeste katholieken waren in de landbouw werkzaam. Hun afzetmarkt was Holland. Zij waren daarmee minder afhankelijk van de lagere belastingen die vooral renteniers moesten trekken.

Het nieuwe eenheidsstreven van de Republiek kon niet anders dan effect hebben op de status van de vroegere autonome bezittingen van de Oranjes. Al in maart 1797 waren deze vrijstaatjes bediscussieerd in de Nationale Vergadering. Toen werd echter geen beslissing geforceerd, alhoewel een commissie tot de conclusie kwam, dat bijvoorbeeld Buren en Culemborg geen recht meer hadden op soevereiniteit.⁴⁸⁰ Juist hun afzijdige opstelling bleek nu in hun nadeel te werken. Zij waren als zelfstandige staatjes door Frankrijk in 1795 veroverd en door de overwinnaar vervolgens aan de Bataafse Natie afgestaan. Volgens sommigen was daarmee ook hun zelfstandigheid beëindigd. Juridisch was dat een aanvechtbare interpretatie en de Nationale Vergadering nam er geen definitief standpunt over in.⁴⁸¹ Het verzet in Buren tegen de inlijving was zo groot geweest, dat er gewapende relletjes ontstonden. Gelderland stuurde toen troepen om de rust te herstellen. Vervolgens waren die troepen ingezet om Buren te dwingen het Gelderse gezag te erkennen. Dat laatste werd echter door de Nationale Vergadering afgekeurd, als in strijd met de democratie.⁴⁸²

478 Zie Schama, *Patriotten*, p. 379. Pfeil, *Redding*, p. 187-188 noemt slechts zes agentschappen.

479 De Bruin, *Burgers*, p. 59 ev

480 HUA, Archief Staten van Utrecht, inv nr 1147, Resoluties van de Nationale Vergadering, maart 1797. De Vergadering behandelde alleen Buren en Culemborg, IJsselstein wordt in deze bijeenkomsten niet aan de orde gesteld.

481 Van Weel, *Incorporatie*, p. 126, noot 35

482 Schipperus, *Buren*, p. 69-70

Eind 1797 had de provincie Gelderland opnieuw geprobeerd om Buren en Culemborg in te lijven. Dat was niet gelukt. Maar nu, na de staatsgreep van januari 1798, legden de leden van de Landelijke Vergadering 's Lands van Culemborg het hoofd in de schoot en erkenden hun onderhorigheid aan de Bataafse Republiek.⁴⁸³ De staatsregeling die volgde, nam echter geen beslissing over de status van Buren. Dat bleef dus in een onduidelijke situatie verkeren, die pas in 1801 in de nieuwe grondwet tot een einde kwam. Toen werden zowel Culemborg als Buren als onderdeel van Gelderland beschreven. IJsselstein, dat nooit een punt had gemaakt van haar politieke bereidheid op te gaan in een groter geheel, bleef lange tijd buiten schot. Bovendien richtte het IJsselsteinse verzet zich niet zozeer op de politieke en bestuurlijke incorporatie bij Holland, maar wilde men vooral financieel autonoom blijven. Die interpretatie van de zaken werd door het Uitvoerend Bewind niet tegengesproken.

De nieuwe radicale nationale bewindhebbers wilden een tegencoup voorkomen en zuiveringen bleven niet uit. IJsselstein merkte dat direct. Vanuit Den Haag kwam de waarschuwing dat alle sociëteiten, die tegen de omwenteling waren, gesloten dienden te worden. De IJsselsteinse gezelschappen haastten zich om steun te betuigen aan de omwenteling. In juni 1797 was er net in IJsselstein een nieuwe sociëteit opgericht, onder het motto Eendragt en Order, met Beeldsnijder als president. Dat zegt genoeg over de politieke kleur van dit gezelschap.⁴⁸⁴ De net in augustus 1797 geïnstalleerde Raad der Gemeente werd opnieuw omgedoopt, nu tot de mondvul Provisioneel Administrerend Bestuur der Stad en Schoutambt van IJsselstein. Het ging niet gepaard met vernieuwde verkiezingen of personele wisselingen.

Helaas was men in Den Haag te druk bezig met de nationale besognes om aandacht te besteden aan de bijzondere toestand in IJsselstein. Er werd geen rekening gehouden met de oude bestuurslaag van de baronie. Juist daar speelden veel onduidelijkheden. Cornelis Graves bijvoorbeeld poogde in dat bestuur een vooraanstaande rol te spelen. Hij probeerde een aantal malen bijeenkomsten van het baroniestuur bij te wonen, maar werd beleefd gevraagd in vervolg weg te blijven. Graves maakte echter handig gebruik van zijn positie als maire van Benschop en Noord-Polsbroek en riep de grondvergaderingen in die dorpen bijeen, die hem, zoals te verwachten viel, verkozen tot hun afgevaardigde in het baroniestuur. Dit leidde tot nog meer ruzie. Het bijeenroepen van grondvergaderingen was een soeverein recht van de nationale regering. Graves mocht dus opnieuw niet bij de baroniebijeenkomst aanzitten. Hij had met de andere bestuurders uit Benschop en Noord-Polsbroek afgesproken dat ook zij zouden opstappen als Graves werd verwijderd.⁴⁸⁵ Dat gebeurde inderdaad toen Graves opnieuw te horen kreeg dat hij geen recht had om de vergadering bij te wonen. Het Provinciaal Bestuur van Holland werd gevraagd om een oplossing. Graves leek eenzelfde rol te willen spelen als Lycklama en twee van zulke lastposten was teveel van het goede.

Lycklama zat intussen niet stil. Ondanks zijn toezeggingen aan het stadsbestuur over het afzien van verdere geldelijke beloningen, kwam er een klacht van de kameraars en heemraden

483 Van Weel, *Incorporatie*, p. 119-121

484 *Utrechtsche Courant*, 16 juni 1797

485 SAJJ, inv nr 709, 17-2-1798

van de verschillende polders over financieel wangedrag van Lycklama inzake de overhoeven. Dit waren fictieve hoeven waarover van oudsher belasting werd geheven om de onkosten te vergoeden die schout en drost maakten bij het innen van dijkgeden. De heemraden kwamen niet alleen klagen dat ze jaren hadden betaald voor niet-bestaande gronden, maar dat die gelden tegenwoordig verdwenen in de zakken van de baljuw. Een fatsoenlijke afrekening had altijd al ontbroken, zo beweerden de heren, zodat het aandeel van de weduwen en wezen in die gelden niet goed gecontroleerd kon worden (door op te komen voor deze armlastigen werd de verdenking dat ze in hun eigen belang handelden, afgewenteld). Nu echter had de baljuw zelfs zonder enig overleg het geld geïnd. Later had hij een minnelijke schikking voorgesteld, omdat hij meende recht te hebben op dit inkomen vanuit het feit dat hij als baljuw geen ander traktement ontving. Dat kwam de grondbezitters vreemd voor, want hoe kon het zijn dat de baljuw naar eigen inzicht uit belastinggeden zijn inkomen aanzuiverde? Ze stelden voor de baljuw het geld gewoon te laten teruggeven, uit angst om bij een officiële klacht terecht te komen in ellenlange en kostbare rechtszaken. Uit nader onderzoek bleek dat deze actie paste in de strategie van Lycklama om de prerogatieven van het oude drostambt te verkrijgen. Hij had namelijk in Den Haag verzocht om voorlopig de renteloos liggende gelden uit het drostambt te innen. De overhoeven behoorden daar in zijn ogen ook bij. Den Haag had hem dat vergund. Hij was, naar eigen zeggen, onmiddellijk bereid de gelden weer terug te geven, maar had de belasting willen gebruiken om een beslissing te forceren over zijn traktement als baljuw. Een commissie die vanuit het stadsbestuur de zaak onderzocht, deed enkele vruchteloze pogingen Lycklama van zijn ongelijk te overtuigen.

193

De gevolgen van de staatsgreep

Het Uitvoerend Bewind had besloten om de lokale besturen om te vormen. Bewindsman P. van 't Hoff arriveerde uit Den Haag en bevestigde een nieuw stadsbestuur.⁴⁸⁶ Beeldsnijder werd president van wat vanaf nu de Administratieve Municipaliteit van IJsselstein heette. Samen met vier anderen was hij verantwoordelijk voor bestuur, de geldmiddelen en de plaatselijk eigendommen. Hij diende zich te onthouden van alle wetgevende maatregelen, waarmee IJsselstein veel van de oude zelfstandigheid verloor. Een taak waar vanuit Den Haag veel nadruk op werd gelegd, was het bewaren van de lokale rust. Steeds meer verschoof in ieder geval de formele macht naar het centrum.

Bijna overal in de Bataafse Republiek betekende de 'wetsverzetting' dat de meer radicale Patriotten aan de macht kwamen. Dat gebeurde niet alleen in IJsselstein, maar bijvoorbeeld ook in Montfoort en Utrecht. Alleen in Rhenen was er nauwelijks sprake van personele wisselingen. Daar had men al veel eerder een compromis tussen radicalen en gematigden gesloten en wilde men blijkbaar het evenwicht niet verstoren. Bovendien leek daar het aantal radicalen zeer beperkt.⁴⁸⁷ Dat er in IJsselstein in ieder geval door een aantal burgers met vreugde op de radicale staatsgreep werd gereageerd, bleek toen het Uitvoerend Bewind een schrijven ontving van

486 SAII, inv nr 711, 23-3-1798

487 Zie Vossestein, *Loterijbrieven*, p. 145 ev, De Bruin, *Burgers*, p. 58 ev en Vogelzang, 'Bataafse tijd'.

een aantal IJsselsteiners, die zich uitspraken voor verdere democratisering en pleitten voor een nationalisatie van de lokale en provinciale schulden en de invoering van een algemeen en evenredig belastingstelsel. Daarmee sloten deze IJsselsteiners aan bij een bredere beweging. Het bewind ontving diverse van zulke aansporingen.⁴⁸⁸ Aan de ene kant betekende dit dat een deel van de IJsselsteiners de soevereiniteit op financieel gebied wilde opgeven. Aan de andere kant hoopte men misschien de schulden van de baronie en de stad zelf op die wijze op de schatkist af te wentelen.

IJsselstein viel vanaf nu onder het Administratief Bestuur van het gewest Holland en diende alle twijfelachtige ambtenaren binnen twee weken te vervangen door kundige vaderlanders. Dit gebeurde in alle plaatsen. Niet alleen kon zo iedereen die overtollig was of niet helemaal de juiste politieke sentimenten had tentoongespreid, worden verwijderd, ook werden niet alle opengevallen plaatsen ingevuld, wat een aardige besparing betekende.⁴⁸⁹ Dat was hard nodig, want het ging financieel niet goed met de Bataafse Republiek. De betalingen aan Frankrijk, de voortdurende oorlog en de achteruitgang van de handel verzwakten de economie. Een oplossing waren hogere belastingen en daarvoor werd in IJsselstein gevreesd. De IJsselsteinse stadsbestuurders legden weliswaar zonder uitzondering de nieuwe eed af, maar bleven hameren op de financiële onafhankelijkheid van Holland. Zo werd gehoopt dat de belastingdruk niet zou verzwaren.

Een tijd van verwarring volgde. De afgevaardigde uit Den Haag, Van 't Hoff, had weliswaar de gemeenteraad gereorganiseerd, maar had blijkbaar geen opdracht om ook het Comité van Justitie aan te pakken. Evenmin was hij voorbereid op vragen over het baroniebestuur, waardoor de positie van schout Graves onduidelijk bleef.⁴⁹⁰ Eveneens dienden de grondvergaderingen te worden gereorganiseerd. Dat bestond eruit, dat er een commissie werd opgericht die de leden van de verschillende grondvergaderingen tegen het licht zou houden.

Dit was ter voorbereiding op een nieuwe volksraadpleging, die een nieuwe door de Constituerende Vergadering opgestelde grondwet moest beoordelen. Om te voorkomen dat Oranjegezinden, aristocraten en ander politiek onbetrouwbaar volk roet in het eten zou gooien, werden de stemlijsten van deze categorieën gezuiverd. Vervolgens werden de verkiezingen over het nieuwe grondwetsvoorstel georganiseerd.

Toen op 23 april 1798 de uitslag bekend werd, bleek dat het aantal mensen dat hun stem had uitgebracht, flink groter was dan bij de volksraadpleging die het 'dikke boek' had verworpen. Van de 133 uitgebrachte stemmen waren 76 voorstanders van de nieuwe constitutie. Daarmee had IJsselstein heel wat meer tegenstemmers, 57 (dus ruim 40%) dan het landelijk beeld

488 L. de Gou, *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming* (Den Haag 1988) dl 1, p. 46.

489 Zie Schama, *Patriotten*, p. 382-384; Kuiper, *Revolutie*, p. 457-460. In Den Bosch leidde de zuivering tot het verwijderen van 30% van de burgerij van de stemlijsten. Zie M. Prak, *Republikeinse veelheid*, p. 252

490 Cornelis Graves bleek een al even onhandelbaar heerschap als zijn vader en broer. Hij trok de overhoeven aan zich, maar werd in 1799 door een commissie verordonneerd hiervan af te zien. Hij bleef tot aan zijn dood in 1801 zich hier tegen verzetten. Door ziekte moest hij vanaf 1799 zijn taken als schout, secretaris en gadermeester laten waarnemen door Antony Callenburg Baartmans uit IJsselstein. Zie Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 356

liet zien: daar stemden 153.913 mensen voor en slechts 11.587 tegen.⁴⁹ Dat betekende dat de nieuwe Staatsregeling landelijk met een meerderheid van 93% was geaccepteerd. Dit heuglijk feit diende op 19 mei met een groot feest gevierd worden: IJsselstein ontving instructies hoe deze festiviteit er uit diende te zien.

Terugblik

IJsselstein had succesvol geopereerd, om financieel zelfstandig te blijven. Dat hield in dat de zware Hollandse lasten niet in de baronie geheven werden. Het invoeren van nieuwe bestuursreglementen ging echter minder voorspoedig en het was zoeken naar de juiste democratische procedures. Beloften van de Nationale Vergadering deden op zich wachten. De Provisionele Representanten van Holland, die zich intensief met het politieke proces bemoeiden, grepen vaak laat in en stelden tegengestelde eisen, waardoor in IJsselstein de bestuurders regelmatig niet wisten hoe te handelen. Dat werd acuut omdat de verschillende groeperingen binnen de Patriotten elkaar zodanig hinderden, dat het regeren soms onmogelijk werd. Katholieken hadden getracht via verkiezingsafspraken aan de macht te komen en dat had geleid tot het aftreden van het bestuur. Nieuwe verkiezingen hadden weliswaar een stadsbestuur opgeleverd, maar dat werd vaak tegengewerkt door baljuw Lycklama en zijn aanhangers. De meer radicale Patriotten in de Burgersociëteit en de top van de schutterij zetten het stadsbestuur regelmatig onder druk. Ook de maatregelen tegen onbetrouwbare ambtenaren verdeelden het bestuur. Een staatsgreep in Den Haag gaf de radicale factie van Beeldsnijder veel ruimte. Steun van de katholieken was echter een tweesnijdend zwaard. Een flink deel van de katholieken was nog steeds aanhankelijk aan Oranje. Uitbreiding van het electoraat, een democratische wens, betekende daarmee een toename van het aantal politiek onbetrouwbaren. Feitelijk even onbetrouwbaar was Lycklama. Hij ontpopte zich, met steun van het Comité van Justitie, als een tegenstander van het gehele stadsbestuur, maar kon rekenen op steun van de gereformeerden toen hij zich tegen de katholieke machtsvergroting van Beeldsnijder verzette. Toch was Lycklama een onbetrouwbare bondgenoot, omdat hij vooral uit leek op vergroting van zijn eigen macht en ernaar leek te streven de positie van drost te herstellen. Dit alles speelde zich af tegen het decor van een groeiende economische crisis, die vele IJsselsteiners in armoede deed vervallen, hoewel een kleine groep zich wist te verrijken.

491 SAJJ, inv nr 711, 23-4-1798 en Schama, *Patriotten*, p. 381

Het einde van de baronie: 1798-1802

Onder de radicale regering was het gelukt een nieuwe grondwet aan te nemen. De hoop was nu, dat er ruimte was te gaan bouwen aan een nieuwe samenleving. Al was niet iedereen helemaal te spreken over de wijze waarop de grondwet tot stand was gekomen, er lag in ieder geval een basis. Toch waren ook de radicalen verdeeld. Een man als Van de Kastelee, die zich onder meer met de kwestie IJsselstein had beziggehouden, bleek niet zuiver genoeg op de revolutionaire graat en werd gevangen gezet. Meer mensen verdwenen in het cachot, wat voor anderen een stimulans was hun ambten neer te leggen. De zittende machtshebbers zagen steeds meer tegenstanders en overal werden zuiveringen doorgevoerd. De voortdurende centralisatiepolitiek maakte het regime niet populairder. De protesten zwollen aan.⁴⁹²

Juni 1798: weer een staatsgreep

Voordat IJsselstein veel werk had kunnen maken van de nieuwe maatregelen die in het regeringscentrum waren afgekondigd, kwam belangrijk nieuws uit Den Haag. Daar was opnieuw een nieuwe regering aan de macht gekomen. Het harde optreden van de radicalen had het Uitvoerend Bewind in een isolement gebracht. Het Bewind had bovendien de betekenis van de beloofde verkiezingen na de zuiveringen uitgehold door in mei 1798 opeens aan te kondigen, dat slechts een derde deel van de zittende leden zou hoeven af te treden. Dat bracht de gemoederen, ook onder de aanhangers van het Bewind, flink in beweging. Men was bereid geweest voor de goede zaak de strenge en niet altijd even tactische maatregelen te gedogen, maar nu de democratische procedures door het Bewind zelf met voeten werden getreden – deze maatregel druiste in tegen de nieuw aangenomen grondwet – verloor het bestuur enorm veel draagvlak. De relatie met het leger verslechterde en toen ook in Frankrijk een gematigder regering aantrad, waren de dagen van de radicalen in Den Haag geteld. Opnieuw was het generaal Daendels die ingreep en op 12 juni 1798 het Binnenhof bezette. De leden van het Uitvoerend Bewind werden gearresteerd. Toch werd slechts een beperkt aantal van hun maatregelen werden teruggedraaid.⁴⁹³ Het federalisme bleef de vijand. Een ingrijpende manier om dat uit te bannen was om de soevereine provincies uit de tijd van de Republiek ook fysiek tot de verleden tijd te verklaren. Het volk was ingedeeld in 5000 grondvergaderingen van ieder maximaal 500 inwoners. Dit werd nu de basis van een nieuwe staatsinrichting. De Bataafse Republiek werd verdeeld in departementen die ieder een bepaald aantal grondvergaderingen omvatte. De oude provinciegrenzen werden

492 Schama, *Patriotten*, p. 381-400

493 Zie bijvoorbeeld De Bruin, *Burgers*, p. 63 en Schama, *Patriotten*, p. 412 ev.

losgelaten en nieuwe grenzen getrokken. De provincie Holland werd over drie departementen verspreid. IJsselstein kwam in het Departement van de Delf te liggen, dat een flink deel van het huidige Zuid-Holland omvatte. De provincie Utrecht verdween van de kaart: die werd verdeeld over het Departement van de Texel (of de Zuiderzee), de Delf en dat van de Rijn.⁴⁹⁴

De nieuwe regering zag zich als de hoeder van de ware revolutie en streefde naar een eenheidsstaat. In juli mochten alle grondvergaderingen stemmen voor de afgevaardigden in het nieuwe Vertegenwoordigend Lichaam, dat bestond uit een Eerste en Tweede Kamer. In augustus benoemde de Tweede Kamer een nieuw Uitvoerend Bewind. Opnieuw werd dit ondersteund door een aantal Agenten. Het Uitvoerend Bewind streefde naar nationale verzoening, die moest leiden tot eenheid. Onduidelijk was alleen of dat een opgelegde nationale staatkundige eenheid moest zijn, of dat alle burgers, uit alle politieke gelederen, daarin tot samenwerking dienden te komen. De coupplegers wensten niet, zoals hun voorgangers, te worden beschuldigd van baantjesjagerij en het najagen van eigenbelang. Men streefde naar een breed draagvlak onder de bevolking. Dat zou betekenen dat verzoening het devies zou moeten zijn. Toch werd die keuze niet eenduidig gemaakt. Een aantal oude tegenstanders en bijvoorbeeld ook de radicalen van de coup van januari 1798 werden vrijgelaten, maar niet iedereen werd op vrije voeten gesteld. Het nieuwe Uitvoerend Bewind voelde zich niet zo heel zeker van haar zaak. Stel dat het volk democratisch zou beslissen het gehate federalisme in te voeren? Daarvan wilde men niets weten.

Een nieuw bestuur in IJsselstein

198

Om van de Republiek een eenheidsstaat te maken, werd steeds meer macht geconcentreerd in Den Haag. De nationale wetgevende en uitvoerende macht delegerde delen van haar autoriteit naar de lagere overheden, maar het ging duidelijk om afgeleide autoriteit. De lagere bestuurshelons konden dus niet zelfstandig aan de slag. Ze dienden alle lokale aanvullende wetten en plaatselijke verordeningen ter goedkeuring aan het Bewind voor te leggen.⁴⁹⁵ Voor het toezicht hierop werd een nieuwe structuur in het leven geroepen: commissarissen maakten inspectiereizen langs de gemeentebesturen in hun departement. Zij hadden een controlerende functie en bij hen kon beroep worden aangetekend, mochten lokale bestuurders hun boekje te buiten gaan. Al deze maatregelen stuitten uiteraard op verzet. Het ingebakken besef van de eigen soevereiniteit, dat al eeuwenlang zo kenmerkend was voor de Nederlanders, was niet van de ene dag op de andere verdwenen. In sommige gebieden, zoals Zeeland, werd het gros van de oekazes uit Den Haag dan ook zonder pardon ter zijde gelegd.

In IJsselstein was van verzet niet veel te merken. Daar overheerste verwarring. Moest men nu doorgaan met de invoering van de nieuwe Staatsregeling, de grondwet van het vorige bewind, of waren er na deze staatsgreep opnieuw veranderingen te verwachten? Het maakte IJsselstein niet zozeer uit onder welke provincie zij viel, zolang de financiële autonomie maar werd behouden.

494 Schama, *Patriotten*, p. 428; R.E. de Bruin, 'Van soeverein gewest naar administratieve eenheid', C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht. Vanaf 1780* (Utrecht 1997), p. 85-110, aldaar p. 96-97

495 Schama, *Patriotten*, p. 429

Alle tekenen wezen er op, dat een dergelijke constructie in het nieuwe staatsmodel niet paste. Toch werd het verzet niet opgegeven.

Voorlopig wist Beeldsnijder de stadsregering te overtuigen gewoon door te gaan met de liggende opdrachten, waaronder de registratie van stemgerechtigden, maar voor alle veiligheid werd een adhesieverklaring met het nieuwe Bewind naar Den Haag gezonden.⁴⁹⁶ Dat mocht niet baten. Op 9 juli 1798 kwam er een brief uit Utrecht. Een commissie uit het Administratief Bestuur van het voormalig gewest Utrecht gaf te kennen van het Interim Uitvoerend Bestuur van de Bataafse Republiek opdracht te hebben ontvangen om het zittende bestuur van IJsselstein te ontbinden. Het viel blijkbaar niemand in IJsselstein op, dat de brief uit Utrecht kwam. Feitelijk had die provincie niets over het IJsselstadje te zeggen. Waarschijnlijk diende Utrecht slechts als postmeester in deze zaak. De brief aan IJsselstein werd niet eens in een vergadering van het Utrechtse Administratief Bestuur besproken.⁴⁹⁷ De boodschap in het schrijven was glashelder. Het stadsbestuur diende zich direct na ontvangst van dit schrijven op te heffen. Dit bericht werd zonder slag of stoot geaccepteerd. Voorzitter Beeldsnijder hield een kort afscheidspraatje, waarna de municipalen uiteengingen. Diezelfde middag bleek er een nieuw stadsbestuur te zijn geformeerd, waarin met name de gematigde elementen de boventoon voerden onder leiding van president Hillebrand Cornelis Klinkert. De naam van dit bestuur werd Administratieve Municipaliteit.

Bij de Utrechtse brief was eveneens een reglement bijgevoegd, met daarin in ieder geval een commissie voor de baronie. Blijkbaar was nu eindelijk tot Den Haag doorgedrongen dat IJsselstein zowel een stad als een baroniebestuur had gekend. Als secretaris van het nieuwe stadsbestuur bleef Herman ter Bruggen fungeren. Dat is niet heel verwonderlijk. De soms weinig succesvolle zuiveringen van de afgelopen jaren hadden de nieuwe nationale regering huiverig gemaakt om al te streng op te treden. Niet alleen wilde men een breed gedragen regering, al te vaak hadden de zuiveringen er toe geleid, dat bestuurservaring verdween en dat onbekwame figuren zich allerlei baantjes toeëigenden. Hier en daar had het zelfs geleid tot lokaal verzet. De leden van de stadsregering van Dokkum bijvoorbeeld traden en masse af, ze waren de veelvuldige zuiveringen beu.⁴⁹⁸ Alleen figuren die aantoonbaar politiek onbetrouwbaar waren, werden dit keer afgezet. Bovendien waren alternatieven niet altijd snel te vinden. Omdat de inkomsten uit de ambten flink waren teruggelopen, kwam het regelmatig voor dat kandidaten afzagen van deelname aan het bestuur of het bekleden van bepaalde ambten. Ze konden eenvoudigweg de eindjes niet meer aan elkaar knopen. Het afwijzen van bestuursplaatsen kwam in IJsselstein niet voor.

President Klinkert moest direct zijn autoriteit laten gelden. Niet alleen berispte hij een grondvergadering over procedurefouten, de schutterij had wacht gelopen op de Doelen en patrouilles rondgestuurd, zonder toestemming van de raad. Het was belangrijk, om te laten

496 SAIJ, inv nr 711, 14-6-1798

497 HUA, Archief Staten van Utrecht inv 233, Intermediair Administratief Bestuur, inv nr. 1197-11 bevat alle vergaderverslagen van juli 1798. In geen enkele vergadering komen de brief of IJsselstein voor.

498 Schama, *Patriotten*, p. 434-435, Pfeil, *Tot redding*, p. 198; Kuiper, *Revolutie*, p. 481

zien dat de nieuwe raad zich niet liet kapittelen door de schutterij. Dat was een broeinest van ontevredenheid, waarin de radicalen nog een grote rol speelden. Ook in andere plaatsen bleek de schutterij de hoedster van de oude Patriotse idealen.⁴⁹⁹ In IJsselstein zou dat een paar maanden later blijken. Kapitein Schuurman kreeg een reprimande en liet die gelaten over zich heen komen. Hij verontschuldigde zich er voor, niet te hebben begrepen dat de schutterij het stadsbestuur ondergeschikt was en beloofde beterschap.⁵⁰⁰

Al snel bleek dat er een nieuwe politieke wind waaide. In plaats van nieuwe afzettingsprocedures werd er uit Den Haag een verbod ontvangen om ambtenaren uit vorige besturen te ontslaan. Dit verbod ging echter gepaard met de boodschap dat ook nieuw aangestelde ambtenaren niet mochten worden verwijderd. In IJsselstein wist men niet goed hoe te handelen. Moest men de oude en de nieuwe ambtenaar naast elkaar handhaven? Er kwamen vaker tegenstrijdige berichten binnen. Soms zelfs nog van het inmiddels opgeheven vorige bestuur, zoals de opdracht een commissie te formeren die zich moest buigen over de betaling van de predikanten. Het duurde vaak meer dan een week voor een boodschap uit Den Haag in IJsselstein arriveerde. Daardoor kon het voorkomen dat tegengestelde berichten bijna tegelijkertijd aankwamen. Die betaling van de predikanten kwam voort uit de reeds in 1796 ingevoerde scheiding van kerk en staat, die ook dit Uitvoerend Bewind handhaafde. Toen was toegezegd, dat de predikanten nog drie jaar uit de algemene middelen ondersteund zouden worden. Voor andere ambten gold zo'n afspraak niet. Soms leidde dit tot ontslag, omdat sommige ambten voor een deel door de lokale overheid en een deel door de kerk werden betaald. Wanneer een van beide instellingen besloot, niet langer mee te betalen, kon het voorkomen dat de ambtsdrager het voor gezien hield, omdat het traktement te laag werd.⁵⁰¹

De Staatsregeling

Het leek er op dat de Staatsregeling van toepassing bleef. Toch was men er in IJsselstein niet gerust op. In hoeverre werden ze geacht alle onderdelen al operationeel te hebben en zouden er niet alsnog wijzigingen worden doorgevoerd? Die Staatsregeling zat bovendien zo in elkaar, dat de centrale overheid zich met de meest pietluttige details diende te bemoeien. De lokale overheden waren slechts uitvoerders van de wetten en decreten van het Uitvoerend Bewind. Dat bleek in veel opzichten een onwerkbaar situatie. Ten eerste kon het kleine Uitvoerend Bewind zich niet met al die gemeenten intensief bemoeien, ten tweede waren er over veel beleidsgebieden nog niet eens wetten vastgesteld en was het eeuwenlang ingebakken particularisme van de inwoners van de Republiek niet zomaar opgelost. In 1800 probeerde het Uitvoerend Bewind bijvoorbeeld een nieuw reglement voor de gemeenten in te voeren, maar dat kwam er uiteindelijk pas drie jaar later, toen er een heel andere politieke wind waaide.⁵⁰² In de tussentijd bleef er

499 Schama, *Patriotten*, 397

500 SAJJ, inv nr 711, 16-7-1798

501 Zie bijvoorbeeld Schutte, *Dorpssamenleving*, p. 151

502 Schama, *Patriotten*, p. 428-429

veel onduidelijk. Het bleek voor lokale bestuurders beter niet al te alert te reageren, omdat dan telkens de zaken weer teruggedraaid moesten worden.

De opmars van de gematigden werd versterkt, toen het Uitvoerend Bewind de voorwaarden voor het verkrijgen van het stemrecht versoepelde. De lichtere voorwaarden maakten politieke deelname aanvaardbaar voor grotere groepen in de samenleving. In IJsselstein was dat te merken, want mensen als rentmeester Van Affelen Codde, de Oranjegezinde predikanten Van der Meulen en Rosterk, afgezette regenten zoals Hooft Graafland en Hermannus van der Roest en gematigde Patriotten als Johannes Hugenholtz zagen geen bezwaren meer zich aan te melden. Aan de andere kant was registratie als kiezer in belang toegenomen. Zonder zo'n registratie kon men geen gebruik maken van zijn burgerrechten en bijvoorbeeld bepaalde beroepen niet meer uitoefenen. Dat zorgde voor een stormloop op de stadssecretaris, die deze registratie diende uit te voeren.⁵⁰³

Voor Lycklama's optreden bracht de wisseling in het stadsbestuur slechts een nieuwe aanleiding om zijn gelijk, zoals hij dat opvatte, te halen. Zijn strijd liep door alle politieke omwentelingen heen. De baljuw stelde opnieuw zijn salaris aan de orde. De raadsleden Van der Roest en Hooft Graafland bogen zich over dit vraagstuk. Ze hadden twee onderzoeksvragen meegekregen: was de baljuw de drost in al zijn taken opgevolgd; en had men bij de aanstelling van de baljuw een traktement vastgesteld of had de baljuw daar toen zelf om gevraagd? Ze bestudeerden ter beantwoording van deze vragen vele stukken maar konden niet tot een duidelijke conclusie komen.⁵⁰⁴ Men werd in ieder geval wel duidelijk dat de baljuw niet eenzelfde functie vervulde als de drost. De burgerij had in de grondvergaderingen duidelijk aangegeven de wetgevende en uitvoerende functies van de drost te willen splitsen en de baljuw was alleen aangesteld als publiek aanklager cq. hoofdofficier en hoofd van het college van criminele justitie. Uit hun onderzoek bleek bovendien glashelder, dat Lycklama bij zijn aanstelling expliciet had aangekondigd, geen voordeel of traktement uit zijn functie te willen ontvangen. Hij was vervolgens op die voorwaarden drie jaar benoemd.

De toenmalige Provisionele Representanten van Holland hadden zich er op instigatie van Lycklama toen mee bemoeid en goedgekeurd, dat hij de emolumenten, rechten en baten die van oudsher samenhangen met zijn functie mocht genieten, voor zover die niet strijdig waren met de nieuwe idealen. De wijze waarop dat laatste was geformuleerd, bewees volgens Van der Roest en Hugenholtz dat het ging om de emolumenten die verbonden waren aan het hoofdofficierschap en niet de functie van drost, die immers niet meer paste in het nieuwe democratische bestel. In hun ogen had Lycklama geen grond om te klagen over zijn inkomsten. Wel adviseerden ze vanwege de zwaarte van het werk een nieuwe commissie te benoemen, die een uitspraak zou moeten doen over een passende beloning. In hun ogen paste daarbij bijvoorbeeld papier-, inkt- en wijngeld van 163 gulden per jaar. Het stadsbestuur schaarde zich achter deze uitkomst, mits Lycklama af zou zien van verdere verzoeken om emolumenten. Een nieuwe commissie achtte men niet nodig: het voorstel van 163 gulden onkostenvergoeding werd ongewijzigd overgenomen.

503 Schama, *Patriotten*, p. 433

504 SAJJ, inv nr 711, 6-8-1798

Deze beslissing zou bovendien gedragen moeten worden door de burgerij. Daarom werd besloten het rapport voor te leggen aan de grondvergaderingen.

De commissieleden bezochten de baljuw om hem op de hoogte te brengen van hun conclusies. Lycklama wilde dit besluit aanvaarden als hij niet behoefde af te zien van inkomsten uit de polders. Aangezien een deel van de problemen was voortgekomen uit zijn eis het overhoevengeld te mogen opstrijken, wilde de commissie daarover geen uitspraak doen. Dat viel buiten hun competentie. De raad loste het nog sneller op. Zij besloot dat hiermee de kous af was en stuurde een bericht van die strekking naar het Uitvoerend Bewind.⁵⁰⁵

Dat leek een oplossing voor het geval Lycklama, maar hoe te handelen met de andere ambtenaren? Ook daarin speelde de Staatsregeling een belangrijke rol. In augustus werd een schrijven ontvangen van de Agent van Financiën, Isaac Gogel. Hij kondigde aan dat hij op basis van de Staatsregeling de opperste autoriteit bezat over alle ambten en posten op gebied van financieel beheer. Hij wenste overal betrouwbare ambtenaren aan te stellen. Gogel kon echter onmogelijk van de geschiktheid van alle zittende ambtenaren op de hoogte zijn en was dus aangewezen op de oordelen van de lokale besturen. Daarnaast streefde Gogel bezuinigingen na en was zijn plan, overbodige functies op te heffen. De Agent van Financiën had een zware taak: hij probeerde tevergeefs de nationale begroting sluitend te krijgen en kampte met enorme tekorten in de schatkist.⁵⁰⁶

Gogel had zich blijkbaar over de situatie in IJsselstein gebogen en had, zonder overleg met het lokale bestuur, besloten om een nieuwe rentmeester in de baronie aan te stellen. Die aankondiging schoof het stadsbestuur door naar het baroniebestuur, dat nog steeds op voorlopige basis werd gevormd door de gezamenlijke gemeentebesturen van IJsselstein, Benschop en Noord-Polsbroek. Bij hen was die rentmeester in dienst. Het was jammer dat Gogel zich niet had laten informeren. Er was tenslotte al een rentmeester en de nieuwe kandidaat, een F. Bymholt (later rentmeester in Leerdam), kreeg geen duidelijke taakomschrijving mee. De relatie met de zittende rentmeester was in het geheel niet omschreven. Dat leidde tot competentiekwesties. De Agent had eveneens nieuwe financiële maatregelen voor IJsselstein in petto. Daarbij bleek telkens, dat, net als met de aanstelling van Bymholt, zijn gebrek aan kennis van de lokale situatie het IJsselsteinse bestuur met problemen opzadelde. Zo werden diverse accijnzen voorlopig gehandhaafd en andere afgeschaft. Ook aparte subsidies voor onderhoud aan de stadsmuur en turf voor de armen werden door de Agent ingetrokken. Het lopende onderhoud van de muur en de turfuitdelingen werden echter uit de nu afgeschafte belastingen betaald. Omdat geen aparte subsidie meer mocht worden aangevraagd, wist het stadsbestuur niet waar er gelden gevonden moesten worden.

De strijd van Lycklama

Al was de grote tegenstrever van baljuw Lycklama, Wolfert Beeldsnijder, verdwenen uit het stadsbestuur en was er een veel gematigder regering aangetreden, het bleek geen garantie voor

505 SAJJ, inv nr 711 13-8-1798

506 Pfeil, *Redding*, p. 211-218

vrede. De machtsstrijd tussen Lycklama, soms met steun van het Comité van Justitie, aan de ene zijde, en het stadsbestuur aan de andere kant ging overminderd voort. Dat lijkt er op te wijzen dat de strijd niet zozeer om personen of politieke overtuigingen ging, maar dat Lycklama zijn vroeger zo enthousiast beleden democratische idealen had afgezworen en de politieke situatie wenste te benutten om zijn eigen positie te versterken. Op allerlei manieren bleef hij pogen, de functie van de oude drost tot de zijne te maken. Daarbij hoefde hij zich geen grote zorgen te maken voor ingrijpen door het Uitvoerend Bewind: dat had wel grootse plannen, maar slechts weinig slagkracht en het kon zich niet veroorloven, om al te veel mensen tegen zich in het harnas te jagen.

Zo eiste Lycklama aanwezig te mogen zijn bij vergaderingen van het stadsbestuur. Toen hem dat werd geweigerd, was hij er de man niet naar dat over zijn kant te laten gaan. Hij sprak het stadsbestuur er niet direct op aan, maar ging op zoek naar een stok om de hond op een andere manier te kastijden. Die was snel gevonden. De stadsbode namelijk had een plakkaat niet opgehangen, hoewel de baljuw hem daartoe 'expresselijk' opdracht had gegeven. Bode Van Lokhorst handelde in dit geval in opdracht van Klinkert, president van het stadsbestuur. Niet zozeer namelijk wilde men het plakkaat niet afkondigen, maar plakkatens behoorden pas na goedkeuring door en in opdracht van het stadsbestuur te worden opgehangen. Dat paste in zijn taak als wetgevende macht. De baljuw vond echter dat dit tot zijn prerogatieven behoorde. In de ogen van Klinkert ging hij daarbij zijn boekje te buiten. Lycklama vatte het hoog op. Hij dreigde zich, met tegenzin weliswaar, tot een hogere instantie te wenden. Het stadsbestuur zou zich namelijk niet houden aan de wetten van het departement door dit plakkaat achter te houden. Daarmee werd Klinkert in de verdediging gedwongen, want hij wilde bij het bestuur van het Departement van de Delf, waar IJsselstein nu onder viel, niet in een kwaad daglicht worden gesteld. Hij gaf aan dat het plakkaat uiteraard zou worden afgekondigd, maar op een door het stadsbestuur te bepalen tijdstip. De stadsregering bleef dus niet in gebreke bij het toepassen van een vastgestelde regeling, zoals Lycklama beweerde.

Klinkert verzette zich eveneens tegen de lezing van Lycklama, dat hem de toegang tot de vergaderingen van het stadsbestuur was ontzegd. Dit druiste recht tegen de waarheid in. Lycklama was niet alleen toegelaten, hij had zelfs het woord mogen nemen. Het was echter aan de regering om vervolgens zelfstandig haar beslissing te nemen. Zij was niet verplicht de baljuw in zijn aanbevelingen te volgen. Klinkert ging namens het stadsbestuur naar Lycklama om hem te overtuigen dat deze de zaak verkeerd had begrepen en dat accepteerde Lycklama uiteindelijk. Daarmee was het bestuur niet tevreden. Het gezeur met de baljuw hing de heren blijkbaar zo de keel uit, dat men probeerde om van hem af te komen. De bestuurders speurden naarstig naar een uitweg. Al snel ontdekte men dat de baljuw voor drie jaar benoemd was en dat die termijn bijna verstreken was. Zou het geen idee zijn het Uitvoerend Bewind in Den Haag daarvan op de hoogte te stellen en nieuwe verkiezingen voor de post te organiseren? Om Lycklama geen reden te geven zijn functie een dag langer dan noodzakelijk te laten bekleden, dienden alle verplichtingen jegens hem te worden voldaan en daarom werden nieuwe onderhandelingen

geopend om de financiële kant van de zaak af te handelen. De laatste rekening die de baljuw had ingediend werd vlotjes voldaan, op voorwaarde dat hij geen nieuwe financiële eisen ging stellen.⁵⁰⁷ Dat soort afspraken leidden bij Lycklama meestal tot nieuwe problemen en op die regel bleek dit voorval geen uitzondering. De heemraden van de polders rondom IJsselstein stonden niet lang daarna met de pet in de hand bij het stadsbestuur. De baljuw had toch weer het geld van de overhoeven geïnd. En dat terwijl hij juist had afgezien van die gelden en diverse burgers had verteld daarop niet langer recht te hebben! Zijn traktement was namelijk inmiddels vastgesteld en alle rekeningen waren vereffend. De financiële onduidelijkheid over zijn functie was juist voor Lycklama de aanleiding geweest het overhoevengeld te innen en onder zich te behouden. Daarmee had hij naar eigen zeggen een drukmiddel willen creëren om de stad te dwingen zijn traktement te bepalen. Het stadsbestuur had daarom verwacht dat Lycklama, nu alles netjes geregeld was, de overhoeven met rust zou laten. Nu dat niet gebeurde, steunde het bestuur de heemraden in hun conflict. De raadsleden beschuldigden Lycklama van woordbreuk en spraken hem daarop aan.

Lycklama kwam omstandig uitleggen hoe hij tegen de zaak aankeek, waarbij hij uiteraard het verleden behoorlijk in zijn voordeel inkleurde. Zo beweerde hij in 1795 als opvolger van drost De Beaufort eerst als maire, later onder de titel baljuw, te zijn aangesteld. Hij was met algemene stemmen in die post gekozen en had toen afgesproken af te zien van de emolumenten mits er een vast traktement werd toegezegd. Hij beloofde in dat geval ook af te zien van de gebruikelijke 5% die de drost op allerlei inkomsten ontving. Lycklama, die een steeds groter gezin moest onderhouden, kwam echter in de problemen omdat het stadsbestuur zich niet aan deze afspraak hield. Sterker nog, de vorige regering maakte hem het leven behoorlijk zuur en had geprobeerd hem uit zijn functie te verdrijven, omdat hij haar 'revolutionaire en heerszuchtige' instelling niet deelde.⁵⁰⁸

Daarmee gaf hij de radicalen van Beeldsnijder een trap na, maar aan de andere kant nam hij wel heel veel afstand van zijn eigen revolutionaire verleden. Nog in januari 1798 had hij persoonlijk een brief naar Den Haag gestuurd, om de Nationale Vergadering te feliciteren met de radicale coup!⁵⁰⁹ Lycklama was tenslotte een van de voormannen geweest van de revolutie in 1787 en ook in 1795 had hij een hoofdrol gespeeld. Het leek wel of hij daar nu afstand van wenste te nemen en in de rol van de gematigde 'elder statesman' probeerde te kruipen. Het is niet ondenkbaar dat zijn revolutionaire idealisme even weer was opgeflakkerd, maar daarna snel gedoofd was toen zijn eigenbelang weer de overhand nam. Hij had geprobeerd om zonder democratisch proces als baljuw van Benschop en Noord-Polsbroek te worden aangesteld. De burgerij had toen verkiezingen geëist, die Lycklama uiteindelijk won.⁵¹⁰ Ook had hij zich tegen alle besturen, ongeacht hun mate van politieke radicaliteit, verzet als ze zich niet conformeerden aan zijn

507 SAJJ, inv nr 711 10-9-1798

508 SAJJ, inv nr 711, 17-12-1798

509 *Dagverhaal*, 29 januari 1798

510 Den Uyl, *Lopikerwaard*, dl 1, p. 330-331

eisen. Het is duidelijk dat hij vanaf het begin van de Franse inval alle gelegenheden te baat nam om zijn eigen positie te versterken.

Zijn verhaal aan het stadsbestuur had uiteraard een heel andere strekking. In zijn ogen lag de oorzaak van de ellende geheel bij zijn tegenstanders. Om financieel het hoofd boven water te houden, had de baljuw moeten besluiten, toch de emolumenten waar zijn voorganger recht op had gehad, waaronder de overhoeven, te innen en had daartoe aan Den Haag toestemming gevraagd en gekregen. Het toenmalige stadsbestuur trachtte er toen middels 'uitvluchten' aan te ontkomen hem die emolumenten uit te betalen. Het lot was de baljuw echter gunstig gezind geweest. Een regeringswisseling had plaatsgevonden en de grootste 'warhoofden' waren uit het stadsbestuur verdwenen. Met deze kwalificatie duidde hij Beeldsnijder en zijn collega's aan. Hun opvolgers hadden hem, zo beweerde Lycklama, het recht op de emolumenten toegezegd, behalve enkele gelden die in tegenspraak waren met de nieuwe 'heersende principes'. Zo had hij afgezien van sommige gelden die toekwamen aan het schoutambt van de stad, maar de overhoeven vielen wat hem betreft daar niet onder. Die werden bovendien betaald door de heemraden, dus daarover had de stad helemaal niets te vertellen. Toen dus na een jaar deze emolumenten niet meer werden uitbetaald, was dat in zijn ogen tegen de afspraken. De overhoeven brachten ongeveer 400 gulden per jaar op. De emolumenten van de stad die hij had toegezegd gekregen bedroegen slechts 163 gulden. Het was dus logisch dat hij met de acceptatie van die 163 gulden niet automatisch had afgezien van de overhoeven. In dat geval had hij wel een hogere tegemoetkoming geëist! Zijn betoog eindigde met de wens, dat het stadsbestuur de heemraden zou adviseren, met de baljuw tot een minnelijke schikking te komen.

Het stadsbestuur zocht het hogerop. Ze brachten de zaak in bij de Commissie van Politie van het voormalig gewest Holland. Dit was een onderdeel van het voorlopige bestuur, in afwachting van de definitieve instelling van het nieuwe Departement van de Delf. De IJsselsteinse bestuurders legden de commissieleden uit, dat ze Lycklama als arts zeer waardeerden, maar dat hij in zijn functie van baljuw toch behoorlijk buiten zijn boekje was gegaan. Ze kwamen terug op het oude twistpunt of Lycklama de opvolger was van De Beaufort. In hun ogen was dat alles behalve het geval. Lycklama had zichzelf naar voren geschoven voor de functie van baljuw en had de verkiezing tot dat ambt vooral te danken aan zijn belofte, af te zien van welke emolumenten dan ook, mits hij niet de vorige functionaris schadeloos hoefde te stellen. Een edelmoedig aanbod dat volgens het stadsbestuur de enige reden was waarom hij was verkozen. Ze konden zich niet voorstellen dat Lycklama de functie had geambieerd vanuit geldelijk gewin, want als arts en apotheker had hij een bloeiende praktijk en eigenlijk geen tijd over om zich nog meer werk op de hals te nemen. Door deze nadruk op zijn functie als arts ondergroeven ze Lycklama's tactiek zich als hoge bestuurlijke functionaris te afficheren en grepen ze zijn beroep aan om te laten zien dat hij de veelomvattende taken van drost eenvoudigweg niet kon uitoefenen. Als geneesheer had hij het veel te druk om bijvoorbeeld alle voorzitterschappen van bestuurscolleges, die de oude drost had bekleed, te kunnen uitvoeren. Het was volgens het stadsbestuur vanaf het begin duidelijk dat de functie van baljuw niets méér inhield dan publiek aanklager en hoofdofficier. De aanduiding baljuw voor die functie was zelfs niet eerder voorgekomen in IJsselstein. Toch bleek de nieuwbakken baljuw na zijn aanstelling alle inkomsten van de drost op te eisen, geheel tegen zijn aanvankelijke belofte in.

Binnen die inkomsten waren de overhoeven een extra beladen onderwerp. Het was, zoals eerder al aan de orde kwam, een oud gebruik in de baronie om over het grondbezit in de polders een belasting te heffen, die werd betaald aan de kameraar van de heemraden. Er werd echter over meer dan de daadwerkelijke aanwezige morgens belasting geheven, de zogenaamde overhoeven. Dat geld ging niet naar de kameraar, maar werd verdeeld over enkele functionarissen als een soort onkostenvergoeding. De drost had voor 1795 ongeveer 1200 gulden uit de overhoeven ontvangen, de schout van IJsselstein 235, de stad IJsselstein 270 en de schout van Benschop en Noord-Polsbroek kreeg 337 gulden. Pas in 1795 was bij het grote publiek deze regeling aan het licht gekomen, met als gevolg dat de grondeigenaren niet langer voor de overhoeven wilden betalen.⁵¹¹ Ze beschouwden dat alleen maar als een extraatje om de zakken van de drost te spekken. De stadsregering weigerde dan ook om die gelden te innen en was zeer verbaasd om te merken dat de baljuw meende recht te hebben op dat geld. Wat gechargeerd stelde de regering, dat arme landmannen, weduwen en wezen toch geen geld hoefden op te brengen om een rijk betaalde ambtenaar nog vetter te maken.⁵¹² De reden dat de drosten voorheen dit soort belasting oplegden, was omdat ze flinke bedragen hadden betaald voor hun functie en die kosten moesten terugverdienen. Lycklama had zijn functie gratis gekregen, dus hij had geen enkele reden om het overhoevengeld te innen. Dat had de man feitelijk zelf met zoveel woorden toegegeven. Hij had het geld alleen maar gebruikt om de stadsregering te dwingen een beslissing over zijn traktement te nemen. Dat was inmiddels geregeld, dus zijn actie om alsnog deze belasting te verkrijgen getuigde van wispelturigheid. Bovendien loog hij over de 163 gulden. Naast dat bedrag kreeg hij ook een uitkering van Benschop en Noord-Polsbroek en had hij recht op een deel van de boeten en breuken die werden uitgedeeld. Vervolgens gaf ook zijn praktijk als arts en apotheker hem veel werk en dus veel inkomen. Zoveel werk had de stadsdokter zich met zijn nieuwe functies op de hals gehaald, dat de stad naast de drie dienaren van justitie geld had moeten fourneren voor de aanstelling van een onderschout.

Onrechtmatigheden bij de schutterij

In Den Haag werd hard gewerkt aan de oprichting van een Nationale Militie. IJsselstein merkte dat in oktober 1798 toen er een schrijven uit Den Haag werd ontvangen over de inschrijving van alle mannen, die voor zo'n nationale militie in aanmerking kwamen. Er werd een soort keuring voorgesteld, waardoor die kandidaten die geen dienst konden doen vanwege lichaamsgebreken, met een briefje van een erkende arts vrijstelling kregen. IJsselstein wilde deze regeling wel toepassen. Ook dat bewijst opnieuw dat de soevereiniteit an sich geen kwestie was binnen het zittende bestuur, maar dat het verzet tegen Holland vooral te maken had met de financiële gevolgen van een totale samenvoeging met die provincie. Nu IJsselstein bij een departement

511 Toch zijn er in de administratie van de baronie al vanaf het begin van de zeventiende eeuw rekeningen van de verschillende overhoeven te vinden. Die rekeningen werden openbaar afgehoord. Dus zo onbekend was het niet. Pas toen het conflict met Jan Graves speelde, werden deze overhoeven onderwerp van kritiek. Zie onder meer FAB, inv. nr. 1549

512 SAJJ, inv nr 711, 19-12-1798

hoorde, was het onduidelijk hoe omgegaan zou worden met de schuldsanering van de diverse vroegere gewesten.

De vraag die de IJsselsteiners wel stelden was, in hoeverre deze maatregelen een algemene dienstplicht inhielden en hoe zich dat verhiel met de verplichtingen van de burgerij jegens de bestaande schutterij. Waar men zich eveneens druk om maakte, was de mogelijkheid dat IJsselsteinse jongelieden elders ingezet konden worden. De schutterij was tenslotte bedoeld voor de eigen verdediging, maar een nationale militie betekende inzet in heel de Bataafse Republiek en misschien zelfs daarbuiten. IJsselstein leek daar, gezien de reactie van de stadsbestuurders, niet direct tegen in opstand te komen, maar deze vragen wijzen er wel op, dat men wilde weten welke kant het uitging, alvorens de regels te gaan invoeren. Voorlopig echter was de schutterij nog vooral een plaatselijke aangelegenheid en een lichaam dat, politiek gezien, tegenover het stadsbestuur stond. Dat kan een reden zijn voor het ontbreken van verzet. Het IJsselsteinse stadsbestuur hamerde tenslotte vooral op zijn financiële autonomie en was misschien wel blij dat het ongeleid projectiel 'schutterij' een kopje kleiner gemaakt zou worden.

De schutterij zou blijven bestaan totdat de burgerij in nieuwe compagnieën waren verdeeld en opgingen in de nieuw op te richten Bataafse gewapende burgermacht. Het voorstel voor die nieuwe burgermacht was nogal ingrijpend. In aanmerking voor dat nieuwe leger kwamen alle mannen boven de 18 en alle jongelieden tussen de 16 en 18, die stevig genoeg waren om de wapens te kunnen opnemen. Alle zittende leden van de schutterij zouden vanzelf een plaats krijgen in de nieuwe burgermacht en nieuwe verkiezingen voor officieren en onderofficieren volgden daarna. Alle weduwen en 'oude vrijsters', ongetrouwde dames, die geen mannelijke bloedverwanten of huisgenoten hadden die in de schutterij dienst deden, moesten contributie betalen. Om de overige kosten van deze nieuwe gewapende macht te bestrijden, zou een bijzondere heffing worden ingevoerd onder de naam van wachtgeld. Die kwam naast een landelijke heffing voor de algemene burgerwacht. De contributie ging naar vermogen en de percentages waren niet gering. De laagste klasse, met een vermogen onder de 200 gulden, diende 10% van dat vermogen te betalen. Het percentage ging in kleine stapjes naar beneden, zodat de bezitters van kapitalen boven de 20.000 gulden 1,5% belasting betaalden.⁵¹³ Van een vrijwillige inschrijving in het militieregister kon geen sprake zijn. De gelijkheid van alle burgers bracht met zich mee, dat iedereen verplicht moest meedoen. Weigeraars kregen een driedubbele aanslag.

In IJsselstein vroeg men uitstel bij de invoering van al deze nieuwe regels. Dat was een beproefde tactiek in de Bataafse Republiek. De regels en wetten volgden elkaar zo snel op, dat het beter was om de kat een tijdje uit de boom te kijken. Zeker als het ging om zulke ingrijpende en weinig populaire maatregelen als de invoering van een nieuwe lastenverzwaring. Wat dit duidelijk aantoonde, is dat de scheiding die IJsselstein zo gaarne maakte tussen politieke afhankelijkheid en financiële soevereiniteit, feitelijk een fictie was. Veel bestuurlijke beslissingen, zoals de oprichting van een Nationale Militie, werden vergezeld door financiële maatregelen. Het doorvoeren van het een kon niet gebeuren zonder zich ook aan het andere te onderwerpen. Naarmate er meer landelijke maatregelen werden opgelegd, kon IJsselstein zich steeds minder onttrekken

aan de daarbijhorende belastingen. De speelruimte werd zo steeds kleiner. Het is onduidelijk hoe de bestuurders in IJsselstein zich voorstelden, dat hun financiële onafhankelijkheid vormgegeven zou moeten worden. Ze wensten lagere belastingen in te voeren om hun burgerij te ontzien en misschien hun oude rol van financiële enclave weer te kunnen opnemen, maar het lijkt onvermijdelijk dat ze steeds meer beseft moeten hebben dat er een sterker wordende centralisatie optrad. Dat maakte het steeds moeilijker om zo'n uitzonderingspositie vol te houden. Het lijkt er op dat ze trachtten te komen tot een compromis, waarbij ze zich niet verzetten tegen algemene belastingen, zoals deze militiebelasting, maar probeerden zaken lokaal te regelen zaken als invoerrechten en eenmalige vermogensheffingen in eigen hand te houden. Dat was in veel opzichten ook een bittere noodzaak.

Geldzorgen

Al snel na de gevraagde aansluiting in 1795 van IJsselstein bij het gewest Holland, gaf de stad te kennen die aansluiting geen financiële gevolgen mocht hebben. De torenhoge schulden van Holland zouden het 'arme' IJsselstein tot de rand van het bankroet brengen. In 1797 werden de oude gewestelijke schulden samengevoegd tot een nationale staatsschuld. Verzet tegen inlijving bij Holland was toen voor IJsselstein vanuit financieel opzicht een gepasseerd station.⁵⁴ Nu richtte de strijd zich op meer algemene financiële onafhankelijkheid. Niet voor niets kwam de discussie los of IJsselstein als ooit autonoom gebied niet direct onder de Nationale Vergadering diende te ressorteren. Naarmate er op nationaal niveau steeds nieuwe belastingmaatregelen dreigden, lag het voor de hand dat IJsselstein zich met hand en tand zou verzetten tegen hogere lasten. De instantie waar dat protest moest worden ingediend, was de nationale regering. Toen in september 1798 een bericht van het Vertegenwoordigend Lichaam werd ontvangen dat Cornelis van Foreest⁵⁵ had voorgesteld om alle burgers die met meer dan 300 gulden gegoed waren een belasting op te leggen van 10%, in ruil waarvoor ze van de staat een schuldbrief zouden ontvangen die een rente van 3% opleverde, haastte het stadsbestuur zich om de schade te beperken. Het probeerde Den Haag uit te leggen dat dergelijke maatregelen een zeer nadelig effect zouden hebben op de lokale samenleving. IJsselstein kon niet zomaar gelijk gesteld worden aan andere stadjes. In de rijkere steden in Holland bijvoorbeeld woonden kooplieden die beschikten over voldoende geldelijke reserves om zulke belastingen te kunnen opbrengen. De burgerij van IJsselstein bestond, volgens het stadsbestuur, voor een flink deel uit kleine ambachtlieden en arbeiders, die van hun loon nauwelijks het hoofd boven water konden houden. Een extra belasting betekende niets anders dan ernstig koopkrachtverlies en dat zou zich als een inktvlek uitbreiden over de hele samenleving, want iedereen was van elkaar afhankelijk. Minder loon van de arbeiders betekende minder consumptie en dus minder omzet van de middenstand. Mensen zouden wegtrekken, huizen kwamen leeg te staan. Het stadsbestuur voorzag een ware exodus. De raadsleden haastten zich om deze weigerachtigheid niet als

514 Pfeil, *Redding*, p. 175-176

515 Jhr. Mr. Cornelis van Foreest (1756-1825) was voorzitter van beide kamers van het Vertegenwoordigend Lichaam. Hij begon zijn carrière als vroedschap in Alkmaar en werd na 1813 toegelaten tot de ridderschap van Holland. Zie Regionaal Historisch Centrum Alkmaar, Familiearchief Van Foreest 1422-1979.

politieke onwil te presenteren. Zij hadden de Staatsregeling ondertekend en gaven daarmee aan dat ze achter de Bataafse Republiek stonden, maar dat betekende niet dat IJsselstein in staat was tot zulke grote financiële offers.

Er werd met geen woord gesproken over de boerenstand. Na de agrarische crisis was vanaf het midden van de achttiende eeuw de landbouw langzaam opgekrabbeld. Vanaf de Bataafse tijd tot aan de instelling van het koninkrijk ging het de boeren flink voor de wind. De kosten stegen slechts langzaam, maar de opbrengsten vertoonden enorme pieken.⁵¹⁶ Evenmin kwamen de renteniers in de apologie van het stadsbestuur voor. Het is te begrijpen dat IJsselstein liever voorbij ging aan het feit, dat juist veel renteniers het stadje tot domicilie hadden gekozen. Van hen was de lokale middenstand minstens zo afhankelijk. Het paste natuurlijk niet in hun streven, om vrijgesteld te worden van belastingen door aan te geven, dat er wel een groep inwoners was, die deze lasten in principe konden opbrengen. De stadsbestuurders vreesden aan de andere kant terecht, dat koopkrachtverlies van de groep renteniers de stad economisch een flinke dreun zou uitdelen. Daarom benadrukte het bestuur, dat dit soort belastingen wel zouden kunnen worden opgebracht in steden met veel rijke kooplieden, waar de economie bloeide. Kooplieden waren tenslotte economisch actief.

Ook het volgende argument sloot aan bij het economisch beleid, dat IJsselstein al sinds Marie Louise voerde. De raadsleden lieten namelijk doorschemeren, dat in hun ogen een gelijkstelling van alle financiële wetten en regelingen in de hele Bataafse Republiek niet nodig was. Dat past zeker ook in de politieke wind die er waaide. Na de staatsgreep van de radicalen van januari 1798 was getracht het federalisme met wortel en tak uit te roeien. En hoewel de nieuwe machtshebbers, die na 12 juni 1798 het regeringspluche hadden ingenomen, nog steeds een eenheidsstaat nastreefden, was hun aanpak veel gematigder en leek er enige ruimte om lokaal en gewestelijk een meer eigen koers te varen. IJsselstein gaf als voorbeeld van die regionale verschillen aan, dat de huidige belastingdruk in Holland van 8% beduidend hoger lag dan die in het gewest Utrecht, waar slechts 6% werd geheven. Gezien het voortbestaan van die verschillen, moest het mogelijk zijn dat ook IJsselstein een eigen belastingregime zou kunnen handhaven.⁵¹⁷ Juist dit laatste is feitelijk een voortzetting van de soevereiniteit van IJsselstein. Hier had men die, zoals eerder aangetoond, niet zo zeer ingevuld op juridisch of religieus gebied, maar wel door een belastingparadijs te zijn voor renteniers. Door belastingverschillen in stand te houden, zou men die rol kunnen blijven vervullen. Sterker nog, misschien hadden de stadsbestuurders wel in het achterhoofd, dat gezien de vele donkere belastingwolken aan de horizon, IJsselstein extra garen zou spinnen bij een gunstig belastingregime.

Het blijft onduidelijk op welke bloeiende steden de IJsselsteiners doelden. Het lijkt eerder een retorisch hulpmiddel. In heel de Republiek greep de economische achteruitgang om zich heen. De oorlog met de Engelsen maakten het de visserij en scheepvaart bijna onmogelijk om nog te functioneren. De schepen liepen, als ze uitvoeren, grote kans om te worden opgebracht. In sommige vissersteden was meer dan tweederde van de vloot al op die wijze teloor gegaan.

516 Zie daarvoor De Vries en Van der Woude, *Nederland*, p. 613

517 SAJJ, inv nr 711, 12-9-1798

De overige schepen lagen te rotten in de havens, omdat hun eigenaren niet langer over geld beschikten voor het noodzakelijke onderhoud. Toeleveringsbedrijfstakingen zoals zeilmakerijen en touwslagerijen (denk aan de hennep teelt in de baronie) ondervonden grote last van deze terugloop. Vlaanderen was beschermd door hoge tariefmuren, waardoor de afzet uit de Republiek daar flink werd gehinderd, terwijl goedkope importproducten of juist stremming van grondstoffen uit het buitenland bedrijfstakingen zoals de pijpenmakerij, suikerraffinaderij, zeepziederij en de textielindustrie decimeerden. Koloniale waren kwamen nauwelijks het land binnen door de Britse scheepsblokkade. Alleen de landbouw deed het goed. De malaise was vooral in de steden merkbaar. In veel grotere en kleinere steden was een groot deel van de bevolking van de bedeling afhankelijk geraakt en de aantasting van de consumptie door de armoede zorgde weer voor een verlaging van de belastingopbrengsten. Veel gasthuizen en diakonien waren juist van zulke imposten afhankelijk. De Republiek bouwde in deze jaren een impostante staatsschuld van een miljard gulden op. Agent van Financiën Gogel probeerde steeds opnieuw het Vertegenwoordigend Lichaam er van te overtuigen, dat ingrijpende maatregelen noodzakelijk waren.⁵¹⁸

Het valt daarom goed te begrijpen dat IJsselstein haar financiële zelfstandigheid graag wilde vasthouden. Ze wenste niet mee te betalen aan die enorme schulden. De stad stond daarin zeker niet alleen. Veel provincies verzetten zich tegen de plannen, alle regionale schulden samen te voegen tot een nieuwe nationale schuld, het zogenaamde amalgame. Het lag namelijk voor de hand, dat voor de meeste plaatsen buiten Holland dat tot een flinke belastingverhoging zou gaan leiden. Die aangekondigde samenvoeging van alle schulden werd uiteindelijk vastgelegd in de Staatsregeling van 1798.⁵¹⁹

Leningen en belastingen

Op nationaal niveau bleven de financiën een enorme zorg. Structureel waren de uitgaven hoger dan de inkomsten. Bezuinigen ging lastig, omdat de Franse bondgenoot grote offers bleef eisen voor de 'gezamenlijke' strijd. Agent van Financiën Gogel moest daarom zijn toevlucht nemen tot inkomensheffingen. In de Staatsregeling was daarvoor ruimte opgenomen. In de zomer van 1798 moest een gat van 36 miljoen gulden worden gedicht. Het parlement was echter beducht om de bevolking nog extra te belasten. Daarom dacht de agent aan een gedwongen renteloze heffing.⁵²⁰ De geruchten over deze 5% inkomstenbelasting, die in IJsselstein de ronde deden, bleken daarmee niet uit de lucht gegrepen: Van Affelen Codde probeerde nog wel duidelijkheid te krijgen of IJsselstein daarin nu wel of niet Holland diende te volgen, maar in december 1798 werd hijzelf aangesteld als inner van die belastingen en werd de oproep tot betaling onder de burgers van IJsselstein verspreid.⁵²¹ Het belastinggeld dat door Van Affelen Codde moest worden geïnd, diende volgens de instructie uit Den Haag, op een veilige manier naar die stad vervoerd

518 Schama, *Patriotten*, 435-439, Pfeil, *Redding*, p. 201 ev.

519 Pfeil, *Redding*, p. 194

520 Pfeil, *Redding*, p. 213

521 SAJJ, inv nr 712, 22-10-98 en 12-12-1798

te worden. Het invoeren van deze belasting kwam voor veel IJsselsteinse burgers als een koude douche na de hoop dat zij vrijgesteld zouden worden.

Dat de burgerij door al deze financiële aanslagen verarmde, bleek op verschillende manieren. Molenaar Dirk Brouwer klaagde dat veel mensen brood van elders haalden om zo de belasting op het gemaal te ontlopen. De stad deed een plakkaat uit waarin ze burgerij nog eens waarschuwde dat ze de molenaar altijd deze belasting verschuldigd was. Later bleek de verwarring te zijn veroorzaakt door de dwang op het gemaal, dus de verplichting van de IJsselsteiners om hun koren in de molen van de heer te malen. Die was namelijk opgeheven toen de heerlijke rechten werden afgeschaft. Velen hadden dat opgevat als een afschaffing van de belasting op het gemaal.⁵²² Het ontduiken van de belasting op het brouwkoren was slechts een manier om de uitgaven te beperken. De lommerd deed goede zaken en dat kwam ook de nationale regering ter ore. Deze was in IJsselstein voor 100 gulden per jaar verpacht en de bankhouder kreeg een duit per 30 stuivers beleende spullen. Medio 1800 werd duidelijk dat Den Haag alle leenbanken in Nederland wilde centraliseren en dat daarom nieuwe verpachtingen aan een maximumduur van twee jaar werd gebonden. Uiteindelijk echter bleek dit een van de plannen die eindeloos zou worden uitgesteld.⁵²³

Van Affelen Codde moest in mei 1799 melden, dat de baroniekas leeg was en hij verplichte betalingen aan de stad niet meer kon voldoen. Hij moest om uitstel van betaling vragen. Dat de tekorten structureel werden, bleek in oktober van dat jaar toen IJsselstein Den Haag inzage moest bieden in haar jaarrekening. De inkomsten waren 8159 gulden geweest, maar daar stonden uitgaven van meer dan 9200 gulden tegenover. De begroting voor het jaar 1800 zag er al evenmin gunstig uit. Daar werd een verlies van ruim 1500 gulden ingecalculeerd. Dit was het algemene beeld in de Republiek. Overal konden stadsbesturen hun verplichtingen niet meer nakomen.⁵²⁴ De economische achteruitgang werd nog eens versterkt door een nieuwe uitbraak van de veepest. Den Haag wenste een fonds op te richten dat de gevolgen van die pest zou kunnen verzachten.⁵²⁵ Dat fonds diende gevuld te worden met een extra belasting. Op iedere koe die verkocht werd, moest de koper een extra bedrag neertellen. Dat was niet de laatste keer dat er vanuit de nationale regering een nieuwe belasting werd geïntroduceerd. Een paar maanden later volgde er een op springhengsten, die slechts voor een handjevol IJsselsteinse boeren van toepassing bleek. Het was te verwachten dat zij hun uiterste best zouden doen, onder deze belasting vandaan te komen. De jaren die volgden wemelde het van de klachten van de belastinginners over tegenwerking en ontduiking.

Een voorgestelde 3% belasting op het bezit raakte een veel grotere groep inwoners. Niet alleen betekende het opnieuw verlies aan koopkracht, maar de organisatie van de belasting was zo onhandig, dat veel IJsselsteiners enorme moeite moesten doen om hun centjes ter bestemder plekke te krijgen. Hun ontvanger zetelde in Amersfoort. Dat betekende dat de IJsselsteiners naar

522 SAIJ, inv nr 7154, 29-9-1800

523 SAIJ, inv nr 714, 16-6-1800

524 Zie bijvoorbeeld Schama, *Patriotten*, p. 435-436

525 Homan, *Nederland*, p. 57

Amersfoort zouden moeten reizen om hun geld in te leveren. Het stadsbestuur probeerde daarom een lokale belastingontvanger aan te stellen, omdat het voor de burgers veel te ingewikkeld en te gevaarlijk was om telkens zo'n lange reis met veel geld op zak te moeten maken. Agent van Financiën Gogel vond het echter onnodig om een aparte functionaris voor IJsselstein te benoemen.⁵²⁶ Hoe chaotisch alles was georganiseerd, bleek in november 1800. Een nieuwe regeling stelde toen vast, dat belastinggelden dienden te worden ingeleverd bij een gemeentelijke ontvanger. Zo'n functionaris ontbrak in IJsselstein. Uiteindelijk kwam Gogel de IJsselsteinse burgers tegemoet. Het geld mocht bij de inner in Utrecht worden afgeleverd, inclusief de boeten die waren opgelegd aan de burgers die hadden geweigerd of door alle omstandigheden te laat waren geweest met te betalen.⁵²⁷

De baronie tijdelijk opgeheven

Het Uitvoerend Bewind beval, als onderdeel van de staatkundige herindeling van de Bataafse Republiek, eind maart 1799 de opheffing van de bestuurlijke eenheid baronie van IJsselstein en voegde het grondgebied vervolgens bij het inmiddels opgerichte Departement van de Delf.⁵²⁸ Voor een aantal inwoners was dat het teken, om baroniebelaastingafdrachten te staken. Geen baronie, dus geen belastingen, moeten ze gedacht hebben. Niet zo raar, de afgevaardigden van de drie gemeenten die de zaken van de baronie tot dan toe behartigden, besloten ook niet meer bij elkaar te komen. Dat zorgde voor een bestuurlijk vacuum. Pas in februari 1802 werd weer een baroniebestuur aangesteld. In de tussenliggende periode moest een commissie uit Holland zich over de financiën buigen. Volgens die commissie veranderde er niets aan het belastingstelsel.⁵²⁹ Er moest dus toch betaald worden aan de baronie, ook al bestond die niet langer! Rentmeester Van Affelen Codde wist vaak niet op welke wijze die inning diende te geschieden en toen hij werd opgevolgd door Bymholt werd de zaak nog ingewikkelder. Wie was nu voor wat verantwoordelijk? De pacht van de domeinlanden bijvoorbeeld gebeurde vroeger door de schout-civiel. Die functie bestond niet meer. Moest die verpachting nu plaatsvinden onder leiding van het Comité van Justitie?

Het verdwijnen van de baroniekas had gevolgen voor de drie gemeenten. Tekorten in hun begrotingen werden soms tijdelijk aangezuiverd vanuit de baronie-inkomsten. Dat kon dus niet meer, terwijl juist nu thesaurier van de stad, Johannes Hugenholtz, flinke problemen had. De stadskas was regelmatig leeg en Hugenholtz kon vaak niet aan zijn betalingsverplichtingen voldoen. Leningen kreeg hij al helemaal niet meer los en veel meer dan om uitstel of afstel van betaling vragen kon hij niet.⁵³⁰ Daarom werd met kunst en vliegwerk geprobeerd om nieuwe inkomsten te genereren. Zo vroeg de thesaurier aan de regering in Den Haag of zij bereid waren

526 SAJJ, inv nr 714, 28-4-1800, 5-5-1800

527 SAJJ, inv nr 716, 27-11-1800 en 4-12-1800

528 FAB, inv nr 1540, 12-4-1799

529 Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 331

530 SAJJ, inv nr 714, 9-6-1800

een oude subsidie van de prins aan IJsselstein, ten bedrage van 236 gulden per jaar, bedoeld voor onderhoud aan de stadswerken, opnieuw te willen uitbetalen.⁵³¹

Ook in Benschop leidde de onduidelijkheid rond de baronierekening tot problemen. De kastekorten daar waren al een paar jaar niet meer aangevuld en nu de baronierekening wegviel, waren nog meer tekorten te verwachten. IJsselstein had haar begrotingstekort nog net kunnen opvangen met een extra belasting op het grondbezit. Daarom stelde de IJsselsteinse gemeenteraad voor, een dergelijke belasting ook in Benschop en Noord-Polsbroek in te voeren. Dat was des te meer noodzakelijk, omdat de kosten van de justitie voor de drie schoutambten werden gedekt uit de baronierekening, die nu was opgeheven. Het Departementaal Bestuur was zich daar van bewust en wenste te vernemen, op welke wijze men dacht deze onkosten te kunnen betalen.⁵³² Een mogelijkheid waren bezuinigingen en daar was nog een wereld te winnen. Men kwam met het voorbeeld van een jochie van twaalf jaar, dat al een tijdlang zat opgesloten, wat een hoop geld kostte. De uitlevering aan de juiste autoriteiten van dat soort gevangenen zou veel vlotter moeten verlopen. Betere controle van de uitgaven van het Comité van Justitie door een commissie uit het stadsbestuur zou tot meer efficiëntie en kostenbesparing moeten leiden. Het waren druppels op een gloeiende plaat. De financiële aanslagen op de burgers bleven komen. In februari 1801 kwam er een gedwongen staatslening met als onderpand de bezittingen van de stadhouder. Gedwongen omdat de lening van de waarschuwing vergezeld ging, dat als er onvoldoende zou worden ingetekend, er weer een extra belasting nodig was om de noden van de staat te lenigen. Intekenaren kregen als zoethoudertje een loterijbriefje, als ze tenminste meer dan 1000 gulden inlegden. Zo'n briefje kostte normaal 100 gulden.⁵³³

De stad kreeg regelmatig betalingsaanmaningen van het departement. Zo werd in de zomer van 1801 nog eens 262 gulden afgedragen, hoewel de thesaurier al maanden had geweigerd tot enige betaling over te gaan omdat de stadskas werkelijk leeg was, de burgerij een extra belasting was opgelegd om de inkwartieringskosten van soldaten op te vangen en de voorgevel van het stadhuis op instorten stond en zelfs voor die allernoodzakelijkste reparatie geen geld was. Het departement dwong de betaling af onder verwijzing naar de Staatsregeling en daarin opgenomen (financiële) verplichtingen van lokale besturen.⁵³⁴

Financiële openheid moest het vertrouwen van de burger in zijn regering verstevigen, maar al deze nieuwe belastingen veroorzaakten het tegendeel. De mensen stemden met hun voeten en dat werd pijnlijk duidelijk in de sterk teruglopende belangstelling voor het democratisch proces. Toen in IJsselstein een nieuwe commissie moest worden benoemd om de rekeningen van de stad te controleren, bleek niemand geïnteresseerd. De opkomst voor de verkiezingen van deze commissie waren zo mager, dat zelfs na twee pogingen er onvoldoende stemmen waren om de commissie te benoemen. De stadsregering legde deze mislukking uit als een daverend succes.

531 SAIJ, inv nr 715, 3-11-1800

532 SAIJ, inv nr 715, 17-2-1801

533 SAIJ, inv nr 715, 5-3-1801

534 SAIJ, inv nr 715, 20-4-1801, 6-7-1801

De burgerij had zoveel vertrouwen in de eerlijkheid van het bestuur, dat ze het onnodig vond daarvoor een commissie in te stellen!⁵³⁵

Men ging daarmee erg gemakkelijk voorbij aan de lawine van klachten over de vele geldheffingen en ook de wijze waarop die werden georganiseerd. Soms waren het eenvoudige logistieke problemen die voor veel ellende zorgden. Zo dienden de burgers van IJsselstein bepaalde belastingen op het kantoor van de ontvanger in Schoonhoven te brengen. Met Schoonhoven bestond geen vaste veerdienst. De burger had dus de keuze om een eigen rijtuig te huren, wat een kostbare zaak was, zeker in deze tijden, of te gaan lopen. Nu was het ruim vier uur gaans naar Schoonhoven en kon men niet eerder vertrekken dan wanneer het licht was. De openingstijden van het kantoor in Schoonhoven waren echter nogal ongunstig. Vaak stonden er ook grote mensenmassa's te wachten tot ze aan de beurt waren. Het kwam dus regelmatig voor dat een IJsselsteiner, na vier uur lopen door weer en wind, in Schoonhoven arriveerde en niet aan de beurt kwam voordat het kantoor weer sloot. De burger kon vervolgens onverrichterzake vier uur terugwandelen om het een week later weer eens te proberen. Met als risico dat het opnieuw niet zou lukken en dat hij een boete zou krijgen wegens wanbetaling.⁵³⁶ In de winter ging de zon zo laat op, dat het kantoor nooit op tijd bereikt kon worden.

Onder het Departement van de Delf

Op 19 april 1799 werd in IJsselstein de boodschap ontvangen dat de stad overging van Holland naar het nieuwe Departement van de Delf. Al eerder is beschreven dat dit een uitvloeisel was van de Staatsregeling van 1798, die poogde het oude gewestelijke particularisme uit te bannen. Daartoe waren nieuwe bestuurseenheden gecreëerd, waar de Delf er een van was. Tot dit departement behoorden ook Jutfaas en Vreeswijk, Montfoort, Woerden en de rest van zuidwest Utrecht. Direct kwamen er uit Delft, de nieuwe hoofdstad, schrijvens over de aangestelde ambtenaren binnen IJsselstein. De angst was dat er ambtenaren in functie waren van wie tegenwerking was te verwachten. Daarom werd vanuit Delft gevraagd in de gaten te houden of er mensen waren die wel stemrecht bezaten, maar zich niet actief opstelden in de grondvergaderingen. Ook werd een oproep ontvangen om goede voorbeelden van republikeins gedrag te verzamelen, die zouden kunnen dienen om de 'lauwe landsaard' enthousiast te maken voor de nieuwe orde. Het was namelijk, zo vond men in Delft, de taak van het stadsbestuur om het nationale karakter ten goede te veranderen en de zeden te verbeteren.⁵³⁷

Dit soort oproepen werden in andere plaatsen vaak naast zich neergelegd of pas na geruime tijd beantwoord. Het lijkt er op, dat op politiek gebied IJsselstein een volgzame stad was, die eerder in de problemen kwam door de oproepen te snel en te letterlijk te willen uitvoeren en daarbij in botsing kwam met de praktijk of de onduidelijkheid van de regelingen, dan dat zij zich verzetten tegen deze inbreuk op haar autonomie. Alleen bij financiële regelingen ging men protesteren. Steeds weer werd dan benadrukt, dat de stad zelfstandig was. Dat past in het gedrag van de

535 SAJJ, inv nr 715 31-8-1801

536 SAJJ, inv nr 715, 14-9-1801

537 SAJJ, inv nr 713 22-4-1799

stad vóór de revolutie. De eigen soevereiniteit werd toen met name gebruikt om economisch gunstige maatregelen te treffen. Dat woog zwaarder dan politieke onafhankelijkheid. Het is ook denkbaar dat men gedacht heeft, door politiek mee te werken, voldoende *goodwill* te kweken om economisch zelfstandig te blijven.

Een andere vraag uit Delft betrof het IJsselsteinse burgerrecht, dat als politiek instrument kon worden ingezet. In IJsselstein kende men maar één categorie burgerrecht. Inboorlingen verkregen dat recht gratis. Ambachtslieden of neringdoenden van buiten waren verplicht het burgerrecht te kopen om een ambacht of een handel te kunnen uitvoeren. Het Uitvoerend Bewind had in de Staatsregeling de mogelijkheid om de volledige burgerrechten uit te oefenen, heel slim verbonden aan het stemrecht. Die mensen die tot nog toe zich politiek op de vlakke hadden gehouden, werden zo gedwongen zich alsnog als stemgerechtigde in te schrijven, als ze een beroep wensten uit te oefenen.⁵³⁸ Dat leidde dan ook tot tientallen personen die het burgerrecht kochten.

IJsselstein had nooit gilden gekend, zoals die in veel andere steden werkzaam waren. Daar diende men zich dan in te schrijven alvorens men een bedrijf mocht uitoefenen. Die toestemming werd in IJsselstein verleend door het stadsbestuur. De nationale overheid had de gilden afgeschaft en al maakte dat voor IJsselstein geen verschil, wel kreeg men er mee te maken dat men zich nu vrij als ambachtsman of neringdoende mocht vestigen. Ook legde Delft veel nadruk op het uitreiken van paspoorten. Burgers die naar het buitenland wilden reizen, dienden daartoe een paspoort aan te vragen. Zo kon men in de gaten houden wie er wensten te gaan reizen. Al deze vragen hadden te maken met internationale onrust.

Het Departementaal Bestuur begon zich in 1799 namelijk erg druk te maken over buitenlandse dreigingen. In de lente van dat jaar werden de Franse legers over een breed front teruggedrongen, zowel in Zuid-Duitsland als in Italië. De geruchten groeiden over plannen van een invasie van de Republiek.⁵³⁹ Die bleken op waarheid te berusten. In september voerde een gecombineerd Engels-Russisch leger in Noord-Holland een invasie uit. IJsselstein merkte daar behoorlijk wat van. Soldaten werden geronseld, troepen trokken door de baronie, wagens en voerlieden werden opgeëist en vertrokken naar Noord-Holland. Uiteindelijk bleef een Oranje-opstand achterwege en trokken de geallieerden zich terug.

Die dreigingen bevonden zich ook dichterbij huis. In de stadhoudelijke bezittingen over de grens met Gelderland, zoals Lingen, had zich een groep mensen had verzameld, die de stadhouder wenste te steunen bij een eventuele invasie van de Republiek. Veel van die mensen waren uit de Republiek afkomstig en om te voorkomen dat deze groep zou toenemen, wilde het Departementaal Bestuur het uitgeven van paspoorten aan politiek onbetrouwbare figuren tegen gaan. Inderdaad werd vanuit hier een inval in de Achterhoek georganiseerd.

De angst voor een Oranje-aanval vertaalde zich in strenger toezicht op de burgers. Zo werd bode Bartolomeus Rommel, ‘diep in de tachtig jaren’,⁵⁴⁰ aan de tand gevoeld over zijn politieke

538 Schama, *Patriotten*, p. 433

539 Schama, *Patriotten*, p. 457-460

540 SAJJ, inv nr 714, 17-11-1799

sympathieën. Weliswaar was hij ingeschreven als stemgerechtigde maar omdat hij zijn functie al meer dan vijftig jaar uitoefende, was hij dus ook lange tijd bode geweest onder het vorige bewind en dat maakte hem blijkbaar verdacht. De stad beschreef hem als een ijverig en vlijtig man. Het was bovendien niet erg waarschijnlijk dat deze grijsaard de wapens zou opnemen...

Een nieuwe Staatsregeling

Internationale gebeurtenissen hadden grote invloed op de Republiek en ook op IJsselstein. De Franse revolutie had diverse fasen doorlopen, radicaal en gematigd. Een geheel nieuwe fase brak aan in oktober 1799. De Franse generaal Napoleon Bonaparte had zijn veldtocht in Egypte als een overwinning gevierd. In feite had hij zijn legionaires aan hun lot overgelaten, maar voordat het slechte nieuws in Frankrijk arriveerde, was Napoleon reeds onder grote publieke belangstelling zijn vaderland als held binnengehaald. Bij de Franse politici was het enthousiasme beduidend minder groot en eind oktober werd het Napoleon te heet onder de voeten. Hij begreep dat zijn positie werd bedreigd en besloot tot een staatsgreep. Op 9 november, 18 brumaire in de revolutionaire tijdrekening die na de Franse revolutie was ingevoerd, sloeg hij toe.⁵⁴¹ Deze greep naar de macht maakte hem al snel de machtigste man in Frankrijk. Zijn militaire overwinningen leken van hem een onstuitbaar natuurverschijnsel te maken. Heel Europa moest buigen. Het was dan ook Napoleon die in 1801 een vrede aan Oostenrijk kon opleggen. In die vrede van Lunéville werd onder meer de erkenning van de Bataafse Republiek vastgelegd. Dat betekende echter niet dat de Fransen de Bataven als onafhankelijk volk behandelden.

216 Napoleon had na zijn staatsgreep laten weten dat de revolutie voltooid was. Hij wenste geen onrust maar eenheid.⁵⁴² Dat betekende ook binnenlandse rust bij de bondgenoot in het noorden. Dat bood dat kansen aan de vroegere aanhangers van de prins van Oranje, die nu niet langer meer bij voorbaat maatschappelijk en bestuurlijk buitengesloten werden. Op 25 maart 1801 werd een algemene amnestie afgekondigd voor misdrijven die zouden zijn begaan vanuit politieke overtuigingen.

De bestaande Staatsregeling echter werd door de Franse vertegenwoordigers in de Bataafse Republiek als een hinderpaal voor het nieuwe beleid gezien. Ondanks het feit dat was vastgelegd, dat er geen herziening zou plaatsvinden binnen vijf jaar, bleek dat onder Franse druk een dode letter. Opnieuw grepen de Fransen in en werd het regeringsbestel in de Bataafse Republiek aangepast. Er werd een nieuwe grondwettelijke regeling geïntroduceerd, waarin de democratie flink werd beteugeld en de financiën gedeeltelijk werden gedecentraliseerd. Dit plan werd aan de grondvergaderingen voorgelegd en met grote meerderheid verworpen. Door echter de thuisblijvers bij de voorstemmers te tellen, kon de regeling toch langs 'democratische' weg worden goedgekeurd.⁵⁴³

Die amnestie en het referendum over de grondwet vonden ook in IJsselstein plaats. Dat kwam op een ongelukkig moment. Het stadsbestuur was namelijk bezig met de organisatie van

541 A. Schom, *Napoleon Bonaparte* (New York 1997), p. 203-221

542 Schama, *Patriotten*, p. 480-483

543 Schama, *Patriotten*, p. 487-489

reguliere verkiezingen voor de grondvergaderingen, het gemeentebestuur en de waterschaps- en polderbesturen. Waren de instructies voor de gemeentelijke verkiezingen al een bron van veel verwarring, de polderbesturen hadden te kampen gehad met vacatures door overlijden en voor het voorzien in die open plaatsen was helemaal niets geregeld.⁵⁴⁴ Juist het referendum over de aangepaste grondwet gooiden roet in het eten. De gemeentelijke verkiezingen moesten daardoor worden uitgesteld. Op 28 september 1801 lagen op het IJsselsteinse stadhuis de nationale stemregisters klaar. Dat gaf weer verwarring. Moesten de kiezers die waren geregistreerd in de eerdere lijsten, zich opnieuw inschrijven? Bericht kwam dat alle mannen van 20 jaar en ouder die volgens de wet niet waren uitgesloten van stemrecht, zich dienden in te schrijven. De raadsleden die het platteland vertegenwoordigden, kregen de opdracht om er voor te zorgen dat ieder uit het schoutambt die mocht stemmen, dat ook deed. De rest van de gemeenteraad zou de stadsbewoners stimuleren. Uitstel van de lokale verkiezingen zorgde voor problemen. Zo was maire Cornelis Graves van Noord-Polsbroek en Benschop net overleden. De bevolking werd verboden over de opvolging een verkiezing te houden. Hanzo Lemstra Buma werd uiteindelijk de opvolger van Graves. Dat gebeurde van bovenaf.⁵⁴⁵

Jammer genoeg kreeg men op 5 oktober uitgebreide instructie over de te volgen stemprocedure, terwijl de verkiezing al op 1 oktober had plaatsgevonden. De organisatie liet op meer punten te wensen over. IJsselstein ontving te weinig exemplaren van de nieuwe Staatsregeling om op de aangewezen plekken aan te plakken, zodat niet iedereen kennis kon nemen waarover gestemd werd. Een heikel punt in IJsselstein, de definitieve beslissing over de status van de baronie, was in deze grondwet evenmin opgenomen. De Nationale Vergadering had weliswaar in 1797 besloten dat IJsselstein niet onder Holland resorteerde, maar had toen aangekondigd dat een nieuwe grondwet de uiteindelijke oplossing zou moeten brengen. Vooral was de financiële positie van belang. In de regelingen die toen volgden, was daaraan geen aandacht besteed en ook in deze grondwet werd de knoop niet doorgehakt. IJsselstein werd opnieuw bij Holland ingedeeld, maar over de financiën werd geen woord gerept. Hoe weinig Holland met IJsselstein had, bleek even later. Vianen, daarvoor opgenomen in Holland, was bij Utrecht ingedeeld. In de jaren hierna zou Holland proberen IJsselstein uit te ruilen met Utrecht.⁵⁴⁶

De bij het referendum meegelevede instructie gaf aan, dat er twee registers zouden komen: een voor de voor- en een voor de tegenstemmers. Iedere kiezer diende in het register de eigen naam op te schrijven met daarachter ja of nee. Als iemand niet kon schrijven, mocht iemand anders dat voor die persoon te doen. Om te voorkomen dat mensen meerdere malen hun stem zouden uitbrengen, was streng toezicht verplicht. Ook moest worden voorkomen dat mensen

544 SAIJ, inv nr 716, 25-3-1801

545 SAIJ, inv nr 717, 24-5-1802. SAIJ, inv nr 717, 21-12-1801. Daar is een brief bijgevoegd uit Benschop uit september 1801, waarin de dood van Graves in juni wordt beschreven. Dat leidde tot een conflict over zijn opvolging: de bevolking van Benschop vond dat het overhoevengeld dat Graves was blijven opeisen, niet meer betaald diende te worden en wenste zelf een nieuwe gadermeester aan te stellen. Dat werd hen verboden. De nieuwe schout mocht voorlopig de overhoeven blijven innen en de gadermeester zou later benoemd worden.

546 In HUA, Archief Staatsbewind der Bataafse Republiek 1801-1805 wordt IJsselstein verder niet behandeld. Zie HUA, Archief Staten van Utrecht, inv nr 233, Staatsregeling 1801; Departementaal Bestuur van Utrecht 1801-1805, index. Hierin wordt verder niet over IJsselstein gesproken; SAIJ, inv nr 717, 28-9-1801 en 5-10-1801

niet zouden durven stemmen. Bedreigingen dienden hard te worden aangepakt. Iedereen vanaf 20 jaar was stemgerechtigd, ongeacht of ze een eed of een belofte hadden afgelegd. Het stadsbestuur kreeg bovendien de opdracht, om iedereen waarvan men wist of dacht dat ze niet zouden stemmen, toch in het register bij te schrijven. Een onduidelijke zaak, want het stadsbestuur wist tenslotte niet in welk register – dat van de voor- of tegenstemmers – die personen hoorden. Misschien is dat de reden dat in IJsselstein alleen namen verschenen in het register van voorstemmers. Het andere leeg bleef. Het stadsbestuur vroeg zich af of de lege lijst ook diende te worden ingestuurd. Van de 509 stemgerechtigden had niemand daar zijn naam opgeschreven. Uiteindelijk stuurde men ze alletwee in, op aandrang van het nieuwe Staatsbewind.

Twee weken later werd het niet-verrassende bericht ontvangen, dat het Bataafse volk de nieuwe staatsregeling had geaccepteerd. In mei kreeg IJsselstein bericht van de uitslag. Opvallend genoeg bleken in het IJsselstadje 520 mensen voor de Staatsregeling te hebben gestemd: meer mensen dus dan officieel stemgerechtigd waren...⁵⁴⁷ Dit doet denken aan de verkiezingsfraude, zoals die in het Duitsland in de jaren '30 van de twintigste eeuw voorkwam, waarbij de percentages voorstemmers cosmetisch net onder de 100% werden gehouden.

In de nieuwe grondwet werd de Bataafse Republiek vervangen door het Bataafs Gemenebest. Het nieuwe Staatsbewind werd bijgestaan door een Wetgevend Lichaam met 35 leden. De eerste keer werden de leden benoemd, vanaf 1803 gekozen door kiesmannen. Het stemrecht werd verbreed. Alle mannen vanaf 20 jaar mochten hun stem uitbrengen op deze kiesmannen. Een Nationaal Sijndicaat werd opgericht om de grondwet te bewaken. Daar kon de burger verhaal halen als hij vond, dat de regering zich niet aan de rechten van de mens hield.⁵⁴⁸ In het nieuwe systeem was meer ruimte voor Oranjegezinden, zeker nadat Willem V zijn aanhangers in december 1801 toestemming gaf, om openbare functies te bekleden.⁵⁴⁹ Om onderlinge politieke botsingen te voorkomen werd door het Staatsbewind een verbod uitgevaardigd op het dragen van tekens die tot oproer konden leiden.⁵⁵⁰

De uiterlijke tekenen van de revolutie verdwenen stilletjes. Zo stierf de daarvoor op alle officiële stukken opgenomen leus 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' een zachte dood. Het verdwijnen van de revolutionaire parafernalía bood de mogelijkheid aan gematigden en Oranjegezinden om hun plaats aan de bestuursdis weer te gaan innemen. Een voorbeeld was predikant Rijnhard Jan van der Meulen, de zoon van de zeer Oranjegezinde vicedrost. Hij verzocht het stadsbestuur om een vaste aanstelling. In 1792 was hij als provisioneel predikant aangenomen, maar sinds de dood van dominee Hugenholtz vervulde hij een volledige functie. Hij vond daarom dat hij ook recht had op alle daarbij horende traktementen en emolumenten. Eerder had hij daarom niet verzocht, omdat hij er van uitging dat de politieke constellatie een gunstig antwoord in de weg stond. Nu zag hij blijkbaar wel een reële kans. Omdat predikant Rosterk eveneens ziekelijk was,

547 SAIJ, inv nr 717, 24-5-1802

548 A.M. Elias, *Het Nationaal Sijndicaat 1802-1805* (Bussum 1975)

549 Homan, *Nederland*, p. 22-31

550 HUA, Staten van Utrecht inv 233, inv nr 1259-13, bericht 5-11-1801

vond Van der Meulen het niet meer dan billijk dat hij officieel tot tweede predikant zou worden benoemd. Hij kreeg onmiddellijk zijn officiële aanstelling met bijbehorende emolumenten. In tegenstelling tot zijn zoon lijkt vicedrost Pieter van der Meulen zich in het geheel niet meer te hebben ingespannen voor een herstel van zijn vroegere waardigheid, misschien ook vanwege zijn leeftijd. Hij was over de zeventig.⁵⁵¹ Waar namelijk andere oud-bestuurders, waaronder zijn vrienden Van der Roest en Hooft Graafland vanaf deze tijd weer een belangrijke rol in het stadsbestuur gingen spelen, werd van Van der Meulen niets meer vernomen. Alleen op het financiële vlak wikkeldde hij nog wat zaken af voor zijn oude patroon, drost Joachim de Beaufort en voor zijn schoonfamilie, Tra Kranen. De Beaufort zelf had zich metterwoon op het buiten Broekbergen bij Zeist gevestigd. Van der Meulen en De Beaufort hielden elkaar op de hoogte van de wederwaardigheden van wederzijdse kennissen, maar de drost had zich geheel uit het politieke leven teruggetrokken. Hij zou in 1807 overlijden.

Rumfordse soep

De voortdurende oorlog, de gedwongen leningen aan Frankrijk, het onderhouden van soldaten en de kaapvaart zorgden ervoor dat de Bataafse Republiek economisch steeds verder wegzakte. Daarvan was ook de regering in Den Haag goed doordrongen en zij probeerde het tij te keren. IJsselstein merkte dat door een brief van de Agent van Economie Johannes Goldberg van november 1800. Hij deed daarin de oproep om het Nederlandse vakmanschap te stimuleren. De motor van de economie bestond in zijn overtuiging uit de binnenlandse handel (door de oorlog was er van de internationale markt niet veel over) en de fabrieken. Hij hoopte door fabrieken te stimuleren, de kwaliteit van hun productie te verhogen en zo de welvaart te laten groeien die uit zou stralen door de hele maatschappij. Daarom had hij wetenschappers gevraagd, mee te werken om de productie te verbeteren. Fabrieken boden grote groepen werkgelegenheid. Hij beperkte zich niet tot de nijverheid: ook handel, scheepvaart en visserij hadden zijn aandacht. Daarom stuurde hij een aantal vragenlijsten het hele land door, zodat hij een goed nationaal overzicht kon krijgen van de economie, maar ook van de armoede.⁵⁵² Klinkert en Van der Roest namen het op zich, de gevraagde informatie te verzamelen.

Uit hun rapport bleek, dat IJsselstein, met 300 huizen en 2600 inwoners, slechts beschikte over twee fabrieken, namelijk een lijnbaan en een vlasfabriek. De meeste werkgelegenheid in de stad kwam van de hoepelmakerij. Dat had velen een goed bestaan gegeven, maar door de oorlog

551 Deze passiviteit van Van der Meulen kan ook met persoonlijke drama's te maken hebben. Vanaf begin 1800 namelijk was Van der Meulen geconfronteerd met meerdere sterfgevallen: zijn oudste zuster overleed en hijzelf kwam nauwelijks de deur nog uit. Hij voelde zich daarin verbonden met Rosterk, die door zijn ziekte ook aan bed gekluisterd was en niet meer kon uitgaan. Van der Meulen vond het niet zo erg: hij had nooit veel van gezelschappen gehouden en ging alleen nog maar om met Van de Roest en Hooft Graafland, de enige heren op wie hij nog staat kon maken. Bovendien leek hij sinds het 'smertelijk overlijden' van zijn jongste zoon in 1798 een gebroken man. Die zoon, die 'zo'n braaf karakter had', leed al langer aan 'rheumatische pijnen'. Evaporerende middelen hadden die kwalen uitgedreven en zoonlief voelde zich net wat beter, toen na drie dagen het noodlot toesloeg. Binnen enkele uren ontving de oude vicedrost het bericht dat zijn zoon was overleden. Een klap waar hij, zelf ziekelijk, chronisch lijdend aan een oude beenwond, niet meer van hersteld lijkt te zijn. FAB, inv nr 1540, 29-12-1798 en 15-1-1800

552 SAIJ, inv nr 715, 24-11-1800

was zowel de uitvoer naar de Oost als die naar Scandinavië ingezakt. Ook de haringvisserij, de belangrijkste binnenlandse afnemer, was ingestort. Het gevolg was een enorme crisis. Er werd nog wat werk geboden door timmermansbazen, schuitenmakers, smeden en een wagenmaker. De meeste andere inwoners waren in de landbouw werkzaam, vooral in de veeteelt. Die profiteerde veel minder van de opleving van de landbouw dan de akkerbouw.

De economische achteruitgang was in IJsselstein op diverse manieren te merken. Gasthuismeester Hugenholtz stelde in december 1800 voor om een commissie in te stellen om een gaarkeuken op te richten. Hugenholtz had begrepen dat in diverse steden gratis soep werd uitgedeeld, ook om de overlast van het groeiend aantal bedelaars tegen te gaan. De keuken van het gasthuis werd beschikbaar gesteld als plek om de soep te bereiden en te distribueren. De commissie moest zich bezinnen op maatregelen om de burgers over te halen de soepkeuken financieel te steunen. Het ging om Rumfordse soep. In 1800 werd deze soep, gebaseerd op de wetenschappelijke inzichten van de uit Massachusetts afkomstige Benjamin Thompson, graaf Rumford, voor het eerst in Beieren gemaakt. De ingrediënten waren gort, erwten, aardappelen, wittebrood, azijn in een bouillon van runderbeenderen. Soms werd ook rijst toegevoegd. Het nut van dit brouwsel werd door de commissie in een schrijven aan alle draagkrachtige inwoners aangeprezen met het argument, dat door de duurte, de toenemende armoede, het stoppen van bedrijven en de groeiende werkloosheid het leger van bedelaars hand over hand toenam. Die armen trokken dagelijks langs de huizen om een aalmoes te vragen en gaven enorm veel overlast. Om dat te voorkomen stelt de commissie voor een paar maal per week de behoeftigste inwoners tegemoet te komen met een portie soep.⁵⁵³ Hun initiatief werd van harte ondersteund door de Agent van Economie. In een tweede brief schetste hij nogmaals de zorgelijke situatie van het vaderland en de toenemende armoede door de oorlog. Hij riep alle gemeentebesturen op om alles te doen om de zo ontstane nood te lenigen. Een van de voorbeelden waarop hij uitgebreid in ging was het oprichten van gaarkeukens, waar Rumfordse soep werd uitgedeeld. Hij beseftte dat daar kosten aan waren verbonden en deed in zijn brief suggesties om vooral op de brandstof te besparen. In zijn ogen waren bedelaars verachtelijk en lui, en zou de ondersteuning zich moeten richten op de 'stille noodlijdenden', zoals grijsaards en moeders met verkleumde kinderen. Om te voorkomen dat het verkeerde slag zijn handen legde op de soep, stelde hij voor om biljetten te laten maken, in ruil waarvoor de juiste armen soep konden krijgen.⁵⁵⁴

Ondersteuning van 'goede' armen, aanpak van 'slechte' armen was het devies. Er volgde een veel strengere aanpak van de bedelarij. Om de goede burgers tegemoet te komen, moesten ze door de soepuitdeling daadwerkelijk worden bevrijd van de langs de deuren trekkende aalmoesvragers. Baljuw Lycklama vroeg dan ook om plakkatens, waarin de bedelarij streng werd aangepakt, zodat hij kon optreden tegen ongewenst volk. Ook traditionele bedeldagen zoals nieuwjaarsdag werden nu afgeschaft.⁵⁵⁵

553 SAJJ, inv nr 716, 22-12-1800

554 SAJJ, inv nr 716, 29-12-1800

555 SAJJ, inv nr 716, 31-12-1800

Armoede en misdaad

De naderende winter van 1802 trof de armen van IJsselstein in een al even slechte positie als het jaar daarvoor. Een comité van rijke burgers bood daarom aan, opnieuw een gaarkeuken te willen subsidiëren, om ellende en bedelarij te voorkomen. Ze stuurden hun bemiddelde stadsgenoten een biljet toe, waarop die een bedrag ter schenking konden invullen. Door de ongunstige weersomstandigheden moest deze gaarkeuken tot in maart doorgaan met haar uitdelingen. Daartoe ontbrak echter het geld. Toen Johan Franco Beyen dat aan de orde stelde in een gemeenteraadsvergadering, besloot de stad de ontbrekende 25 gulden aan te zuiveren. Hoe erg het was geweest, beschreef Pieter van der Meulen in een brief aan Joachim de Beaufort. De afgelopen winter, zo vertelde hij, was er door de honger zelfs gebrek aan veevoer ontstaan, omdat de armen alles aten waar ze hun hand op konden leggen. De boeren moesten hun toevlucht nemen tot het voeren van in stukjes gehakt griendhout en jonge wilgetenen aan het vee. Als de koeien niet snel de wei in konden, dreigde ook de veestapel ten onder te gaan. Alleen het winterkoren deed het goed en zuivelboeren deden uitstekende zaken. Ook in Oudewater werd touw als belangrijkste product door kaas van de markt verdrongen.⁵⁵⁶ Dat het ook met de rijkere bovenlaag minder ging, ondervond de secretaris van Benschop, Wilree. Hij had de brouwerij De Klok gekocht om het aan een rentenier als herenhuis te verhuren. Hij had echter geen huurder kunnen vinden en het gebouw had het hele jaar leeggestaan. Van der Meulen verwachtte dat Wilree het waarschijnlijk met flink verlies van de hand zou moeten doen.⁵⁵⁷ De stad kreeg opnieuw te maken met bemoeienis van het nieuwe Staatsbewind in maart 1802. Op vele plaatsen in de Bataafse Republiek waren problemen ontstaan door het gebruik van onbetrouwbare maten en gewichten. Oplichterij was het gevolg en om dat te voorkomen was besloten overal dezelfde maten en gewichten te gebruiken. Om die enorme operatie te kunnen doorvoeren, moest eerst worden geïnventariseerd welke maten en gewichten op dat moment in de verschillende plaatsen werden gebruikt, zodat er een omrekeningstabel kon worden gemaakt. Daartoe wenste men de beschikking te hebben over de originele maten en gewichten, want een proef had reeds uitgewezen, dat door onkunde en slechte gereedschappen, aangeleverde kopieën teveel afwijkingen hadden. De nauwkeurigheid van de meetapparatuur was bovendien de laatste jaren sterk gestegen, maar deze nieuwe apparatuur was nog lang niet overal voorhanden. IJsselstein had als zelfstandige baronie altijd gebruik gemaakt van de Utrechtse maten en gewichten. Utrecht was het gebied waarmee men de sterkste economische banden had gehad. Alleen voor gewichten boven de vijf pond gebruikte men Amsterdamse gewichten. Er waren dus in de IJsselsteinse Waag zowel de Utrechtse als de Amsterdamse voorbeelden aanwezig.⁵⁵⁸ De man die daar het meest mee te maken kreeg was Willem van Os, die vanaf mei 1802 de pacht van de Waag wist te verlengen. Blijkbaar maakte hij niet zo'n haast met het invullen van de tabellen en misschien was hij daar in normale omstandigheden ook mee weggekomen. Nu echter kwam er een oekaze van het Departementaal bestuur van de Delf.

556 Schama, *Patriotten*, p. 437-438

557 FAB, inv nr 1540, 26-2-1800

558 SAJJ, inv nr 717, 29-3-1802 en 10-5-1802

Omdat het departement vanwege de invoering van de nieuwe grondwet dreigde te worden opgeheven, wenste het bestuur deze daad nog op haar konto te schrijven. Het departement was echter niet het enige dat zou worden opgeheven.

Een kleinzegel als doodssteek

Begin 1802 was namelijk in Den Haag weer een manier gevonden om geld te genereren: de invoering van een nieuw kleinzegel, een soort leges, te betalen over allerlei officiële bescheiden. In Holland was dat al gebeurd en nu waren ook IJsselstein en Leerdam aan de beurt. Na de opheffing van het Departement van de Delf was IJsselstein ingedeeld bij het Departement Holland. Dat probeerde nu IJsselstein te dwingen, dit kleinzegel in te voeren. IJsselstein maakte uiteraard direct bezwaar. Ten eerste was de stad gevraagd de operatie ook voor Benschop en Noord-Polsbroek te verzorgen, maar die dorpen vielen niet langer onder haar autoriteit dus daarvoor kon de stad niet verantwoordelijk worden gesteld. Een groter bezwaar was echter de enorme tijdsdruk die werd opgelegd. Vier dagen waren er voor uitgetrokken. Dat was een veel te krappe periode om nieuwe zegels te kopen. Bovendien was het oude zegel nog geldig en in omloop, en dat diende eerst officieel te worden afgeschaft. Een laatste bezwaar was dat IJsselstein, zo hield het stadsbestuur nogmaals het Departementaal Bestuur van Holland voor ogen, niet onder het financiële bewind van Holland viel. De invoering van een Hollands kleinzegel was dus buiten de orde.

Typerend was, dat ondanks de opgelegde invoerperiode van vier dagen, het maanden duurde voordat uit Den Haag een reactie werd ontvangen. IJsselstein werd in haar verzet gesteund door Leerdam, dat evenmin het Hollandse zegel wenste in te voeren. Holland stuurde uiteindelijk een strenge ordonnantie, waarin alle oude zegels werden afgeschaft, nieuwe zegels werden ingevoerd en de regeling van start ging zodra de lokale besturen de zegels ontvingen. Dit was de stadsbestuurders van IJsselstein te veel. Ze lieten nu het hoofd hangen. Blijkbaar hadden opeenvolgende maatregelen, die stuk voor stuk de financiële zelfstandigheid uitholden en de burgers onder steeds zwaardere lasten bedolven, de wil om zich te verzetten, gebroken. Nog één keer benadrukte de municipaliteit haar inspanningen om financieel onafhankelijk te blijven. Geen middel was daarbij onbeproefd gelaten, maar nu, moesten de stadsbestuurders toegeven, zagen ze geen uitweg meer. De druk van buiten was te groot geworden. Een laatste maal gaven ze aan, hoe slecht deze financiële gelijkshakeling zou kunnen uitpakken, maar er was in hun ogen geen andere uitweg meer dan toe te geven.⁵⁵⁹ Daarmee gaf IJsselstein haar laatste restje autonomie op. Feitelijk werd nu toegegeven, dat politiek-bestuurlijke afhankelijkheid niet los gezien kon worden van financiële volgzzaamheid. Na eeuwen was de soevereine baronie IJsselstein niet meer.

Het past misschien ook wel dat dit gebeurde in het jaar, waarin Frankrijk een vrede had gesloten met Engeland, waarin het Bataafse Gemenebest nauwelijks een rol speelde, zodat ook op

559 SAIJ, inv nr 717, 28-8-1802, 31-5-1802, 7-6-1802. Deze capitulatie is in tegenspraak met de bewering dat de overgang van IJsselstein naar Holland in 1801 gepaard ging met een grotere mate van autonomie. Financieel gezien is dat dus zeker niet het geval. R.E. de Bruin, 'Van soeverein gewest naar administratieve eenheid', *Geschiedenis van de provincie Utrecht. Vanaf 1780* (Utrecht 1997), p. 85-110, aldaar p. 99

internationaal niveau de onbetekendheid van de Nederlandse provincies werd benadrukt. Deze vrede, die van Amiens, bevatte ook aanzetten tot een toenadering tussen Frankrijk en de stadhouder. Het Huis van Oranje zou in ruil voor een schadeloosstelling, bereid zijn de aanspraken op zijn bezittingen in de Republiek op te geven.⁵⁶⁰ Later bleek dat Frankrijk niet van zins was deze schadeloosstelling, die vijf miljoen gulden bedroeg, te betalen en mocht de regering van het Bataafs Gemenebest pogen het bedrag bij elkaar te brengen. Nadat hij zijn volgelingen al toestemming had gegeven weer functies te bekleden, had het mogelijk herstel van het Oranjehuis tot toenadering tussen de stadhouder en Frankrijk gezorgd.⁵⁶¹ Met name de erfprins bleek zich niet langer te verzetten tegen de Franse overmacht. Hoe kon men als onderdanen van de prins het hoofd fier omhoog houden, als de toekomstige baron zelf bereid was om een schikking te treffen en hen daarbij in de steek liet?

560 Schama, *Patriotten*, p. 509

561 Homan, *Nederland*, p. 30

Van Holland naar Utrecht 1802-1806

Op 30 maart 1802 ontving IJsselstein bericht via een koerier dat de Vrede van Amiens was gesloten. De Europese oorlogen leken daarmee verleden tijd. Het bestuur gaf het vreugdevolle bericht direct door aan de burgerij en besloot de volgende dag de vlaggen uit te steken. Een rustige periode volgde. Betere tijden leken aan te breken. Het stadhuis werd versierd met lampions. De plaatselijke notabelen vierden de vrede met een gezellig samenzijn.

In 1801 was, zoals beschreven, een nieuwe Staatsregeling van kracht geworden, die een overwinning betekende voor de federalistische stroming. Unitarissen zoals Isaac Gogel, die van Nederland een meer gecentraliseerde staat hadden willen maken, moesten in deze regeling hun plannen op een laag pitje zetten. Veel bestuursvormen uit de tijd dat de gewesten over veel zelfstandigheid beschikten, kwamen terug. Ook de oude provincies kwamen weer terug. Dat betekende dat IJsselstein van het Departement van de Delf naar het Departement Holland verhuisde. Gelderland werd de baas in Culemborg en Buren, Utrecht kreeg Vianen toegewezen. Zonder dat men zich daar in de vroegere baronie van bewust was, werd men onderdeel van een heel getouwtrek. De toewijzing van IJsselstein kon de Hollanders blijkbaar niet zo erg bekoren, want het Hollandse Departementaal Bestuur opende onderhandelingen met zijn collega in Utrecht tot een gebiedsruil. Utrecht zou zijn grenzen langs de Lek kunnen leggen door de hele baronie te incorporeren, waardoor ook de grillige territoriale verdeling in het zuidwesten van de provincie strakker werd. In ruil daarvoor zou Vianen onder Holland vallen. Utrecht bleek hier wel oren naar te hebben. Het bestuur van Vianen werd benaderd. Men verzuimde echter de IJsselsteiners van dit plan op de hoogte te brengen. De onderhandelingen liepen daarna vast, in 1804 werd nog een vergeefse poging gedaan. IJsselstein bleef dus Hollands. Pas bij een volgende Staatsregeling, die van 1805, zou dat veranderen.⁵⁶²

De nieuwe centrale regering, het Staatsbewind, werd ondersteund door vier secretarissen van staat en een raad van financiën onder een thesaurier-generaal. Het Staatsbewind was op verzoening gericht en veel aanhangers van Oranje konden hun oude ambten weer innemen. Het nieuwe Staatsbewind erfde een enorme schuldenlast, voor een flink deel veroorzaakt door de hoge kosten van de vele oorlogen waaraan de Republiek had moeten bijdragen. De Vrede van Amiens van 1802 gaf in ieder geval een gunstiger toekomstperspectief.⁵⁶³ Het Bataafse Gemenebest had bij de vredesonderhandelingen slechts een zeer ondergeschikte rol gespeeld.

562 H. van den Boomgaard, 'IJsselstein binnen het grondgebied van het "Bataafs Gemenebest". Opheffing van de Baronie en herstel van de band met Utrecht', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 119, december 2007, p. 7-26; HUA, Archief Staten van Utrecht inv 233, inv nr 233, Staatsregeling van 1801 en 1805.

563 Pfeil, *Redding*, p. 314 ev.

Ook de vrede betekende een financiële aderlating. Frankrijk eiste grote leningen tegen zeer lage renten en de beloofde schadeloosstelling aan de Oranjes, in ruil waarvoor ze afstand hadden gedaan van hun bezittingen in de Republiek, moest door het Gemeenebest worden betaald.⁵⁶⁴ Het nieuwe Staatsbewind had dus snel veel geld nodig en bood een soort financiële amnestie, door te bepalen dat alle achterstallige betalingen boetevrij waren, mits de bevolking binnen drie maanden hun schulden zouden komen afbetalen. Met die prioriteit op het gebied van financiën kreeg de baronie direct te maken. IJsselstein werd in de nieuwe Staatsregeling een hoofddistrict voor de belastingen en kreeg de beschikking over een eigen belastingcommissie, waarin namens de stad Klinkert en Van der Roest plaatsnamen.⁵⁶⁵ De commissie diende te controleren of alle belastingen waren ontvangen. Regelmatig werden nieuwe toezichthouders benoemd in de commissie. De bevolking hamerde er bij de commissie op, een eigen ontvanger te benoemen, omdat men in het verleden zulke vervelende ervaringen had gehad met de ontvangers in Amersfoort en Schoonhoven. Het voorstel om Hugenholtz tot lokale ontvanger te benoemen, werd echter in Den Haag afgewezen.

Nieuw regeringsreglement

Op de valreep van haar opheffing vroeg het Departementaal Bestuur van de Delf in juli 1802 het IJsselsteinse stadsbestuur om een commissie samen te stellen van drie tot negen personen, die zich zouden moeten gaan bezighouden met de 'voet en inrichting'⁵⁶⁶ van een nieuw gemeentebestuur. Ze kregen daartoe twee weken de tijd. De commissie diende te bestaan uit de 'kundigste en beste' mensen in de stad. Voorgedragen werden onder meer Van Affelen Codde en Beeldsnijder. Die laatste was blijkbaar weer salonfähig geworden. Ook in de stad Utrecht zien we in deze tijd dat een vergelijkbare commissie bestaat uit radicalen, gematigden en Oranjezinden.

In augustus 1802 werd de commissie volgens de voordracht geïnstalleerd en kreeg een werkkamer aangewezen. Hun werk werd bemoeilijkt door het feit, dat de nationale regering nog een aantal regelingen over stem- en kiesrecht niet had vastgesteld. Dit waren cruciale zaken om tot een nieuw gemeentebestuur te komen en daarop diende men zich dus niet te concentreren. Het reglement dat zij moesten ontwerpen, moest zoveel mogelijk rekening houden met de lokale omstandigheden maar wel binnen de kaders blijven die het Departement stelde. Aanpassingen konden altijd later nog plaatsvinden. In het reglement moesten niet alleen zaken worden vastgelegd met betrekking tot het lokale bestuur, maar ook de plaatselijke belastingen, de wijze van vergaderen en de manier waarop besluiten werden geadministreerd.⁵⁶⁷ Het leek ironisch. Op het moment dat IJsselstein had afgezien van haar aanspraken op (financiële) soevereiniteit kreeg de stad van hogerhand meer bewegingsruimte. Al op 20 september 1802 kwam de commissie met een uitgebreid reglement.

564 Homan, *Nederland*, p. 35

565 SAJJ, inv nr 717, 20-7-1802, 28-7-1802 en 4-9-1802

566 SAJJ, inv nr 717, 12-7-1802

567 SAJJ, inv nr 717, 23-8-1802

Ze stelde voor een gemeentebestuur te benoemen van vier leden, ondersteund door een secretaris. Het voorzitterschap zou elke drie maanden rouleren. Er moest een kiesreglement komen voor de burgerij om dit bestuur te kiezen. Voorwaarden om zitting in dit bestuur te verkrijgen was een minimum leeftijd van 25 jaar en minstens twee jaar in IJsselstein woonachtig zijn geweest. De verkozen mannen mochten geen gemeentelijk ambtenaar zijn en geen familiebanden met elkaar hebben dan in de derde graad (ooms, kinderen van broers en zusters). Opkomend zwagerschap was wel toegestaan. Ieder jaar diende er een lid af te treden: de nieuwe kandidaat zou via verkiezingen op Oudejaarsdag worden bepaald. Mocht een lid tussentijds moeten aftreden, dan mocht er geen gat vallen langer dan drie maanden. Dan moesten dus verkiezingen worden georganiseerd.

De gemeenteraad hield zich onder meer bezig met de stadsfinanciën, waarin de burgerij op een heldere manier inzage moest krijgen. Ze stelde ook een stadsthesaurier aan, een secretaris en een stokhouder (veilingmeester), twee gasthuismeesters en vier vuurschouwers. Ook dienden voor alle ambten reglementen te worden opgesteld. Toewijzing van de ambten en bediening geschiedde door het bestuur met meerderheid van stemmen. Alle zaken rond politieke keuren, reglementen, ordonnanties en uiteraard de financiën vielen onder zijn verantwoordelijkheid, maar het bestuur mocht niet op eigen autoriteit belastingen invoeren. Het nieuwe bestuur verleende burgerrecht en keurde inwoning van nieuwe burgers goed. Het was verantwoordelijk voor kramers en tappers, had het oppertoezicht op de godshuizen en stelde daartoe regenten aan. Ook controleerde het de rekeningen van deze instellingen. Om belangenverstrengeling te voorkomen mochten stadsbestuurders geen van de functies vervullen waar ze het toezicht op hadden. Iedere maandagochtend diende het bestuur te vergaderen. De leden ontvingen daartoe een vergoeding van 50 gulden per jaar, plus eventuele andere emolumenten, zoals schouwgeldden en reiskosten.⁵⁶⁸ Het lijkt heel wat, waarmee dit nieuwe bestuur zich mocht bezig houden, maar na een paar maanden al werd besloten de wekelijkse vergaderingen om te zetten in tweewekelijkse. Nu steeds meer macht bij het Departement lag, was er eenvoudigweg veel minder te doen.⁵⁶⁹

Na al dit werk bleef het lang stil. Er kwam geen reactie van het Departement. Toch kon IJsselstein trots zijn. Niet overal lukte het om een eigen bestuursplan samen te stellen. In enkele dorpen in Noord-Holland bijvoorbeeld bleken de lokale tegenstellingen zo groot, dat men er niet uit kwam. Ook in Montfoort waren de lokale belangen dusdanig verdeeld, dat niemand zijn vingers wilde branden aan het opstellen van een regeringsreglement. In de stad Utrecht kwam men wel tot een uitgebreid protocol, met daarin vergelijkbare zaken als de IJsselsteinse commissie in haar reglement had opgenomen.⁵⁷⁰

568 SAIJ, inv nr 717, 20-9-1802

569 SAIJ, inv nr 717, 11-1-1802

570 Nieuwenhuis, *Keesmannen*, p. 119-120; Vossestein, *Loterijbriefjes*, p. 172; De Bruin, *Burgers*, p. 102-104

Eerherstel voor Oranjeaanhangers

In de commissie voor het gemeentereglement waren Oranjegezinden opgenomen. Het werd tijd om ambtenaren en andere functionarissen, die vanwege hun afhankelijkheid aan de stadhouder waren ontslagen, tegemoet te komen. Daartoe werd een overzicht gevraagd van hen die wegens de omwentelingen de afgelopen jaren hun posten waren kwijtgeraakt en welke financiële gevolgen dat had gehad. Dat had ook te maken met het besluit, om schadevergoedingen toe te wijzen voor het verlies van de heerlijke rechten. Sommige van die oude rechten werden zelfs weer hersteld.⁵⁷¹

Rentmeester Van Affelen Codde werd gevraagd de lijst samen te stellen. Hij begon met de belangrijkste: drost Joachim de Beaufort. Die drost was voor een deel van zijn taken vervangen door de baljuw, maar de niet-criminele zaken werden door het gemeentebestuur overgenomen. De drost had inkomen uit de stadsrekening, de baronierekening, de polderlasten en de gemenelandsrekeningen van Noord-Polsbroek en Benschop. Die bedroegen 789 gulden. Daarnaast waren er de wisselende inkomsten uit de overhoeven. De baljuw ontving op dit ogenblik 313 gulden uit de drostinkomsten, maar had geen recht op de overhoeven, die al sinds 1799 niet meer werden geïnd. De tweede op zijn lijst was hijzelf, als rentmeester, die voor een deel van zijn functies was vervangen door Theodoor Bijmholt.⁵⁷² Wel was Van Affelen Codde griffier van het leenhof en heemraad gebleven. De registers waarin zijn inkomsten werden opgetekend, kon hij echter niet inzien, dus daarover kon hij geen uitsluitsel geven. Pieter van der Meulen was schout en gadermeester geweest, en ontvanger van het huisgeld. Hij was korte tijd vervangen door Jan Glabbeek van der Does, waarna het ambt van schout was opgeheven.⁵⁷³ Van der Does had de taak van gadermeester behouden, Johannes Schuurman was sinds enige tijd ontvanger van het huisgeld, een taak die vroeger ook bij de schout had gelegen. De inkomsten van de schout bedroegen vroeger 400 gulden, plus een deel van de overhoeven. Die 400 gulden vervielen nu voor een groot deel aan het stadsbestuur.

De secretaris van Benschop en Noord-Polsbroek, J. Nordingh Wilree, was aanvankelijk vervangen door Cornelis Graves, en na diens dood door Jan Glabbeek van der Does. Uiteindelijk had hij zijn oude post weer teruggekregen. Het vaste inkomen voor deze beide functies was vijfhonderd gulden. Dan was er ook de functie van bode van Benschop en Noord-Polsbroek, die weliswaar

571 Homan, *Nederland*, p. 57

572 Eerder was sprake van een F. Bymholt. Naspeuring leverde slechts een predikant Theodoor Bijmholt op, die rond het midden van de achttiende eeuw werkzaam was. F. Bymholt werd, zoals gezegd, in 1815 rentmeester van Leerdam. De naam Theodoor lijkt dan ook een verschrijving.

573 Den Uyl gaat er van uit, dat Van der Does tot 1804 schout is gebleven, waarna hij door Buma werd vervangen. Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 416. Op p. 417-418 beschrijft hij echter dat Van der Does door het Departement zonder inspraak van de bevolking in 1802 al weer werd ontslagen als schout van Noord-Polsbroek en vervangen werd door Buma, die toen reeds schout van Benschop was. Al spreekt hij zichzelf tegen wat betreft de bekleder van de functie, het geeft aan dat het schoutambt niet gemortificeerd zou zijn. Den Uyl beweert eveneens dat Lycklama schout van Noord-Polsbroek had willen worden. Dat lijkt vreemd, omdat die al baljuw was voor beide dorpen en juist in IJsselstein duidelijk was geworden dat die combinatie van functies niet mogelijk was.

geen recognitiegeden hoefde te betalen, maar wel honderd gulden aan de voorganger diende af te dragen.

Wat de gevolgen van deze inventarisatie zouden zijn voor de mannen die hun ambten in het verleden waren kwijtgeraakt, bleef onduidelijk. Pieter van der Meulen had er weinig fiducia in dat het tot een goed resultaat zou leiden. Hij schreef in juli 1802 aan Joachim de Beaufort, dat zijn vrienden er op aandrongen dat hij schadevergoeding zou gaan eisen voor de ambten die hij ooit had bezeten en waaruit hij zeven jaar geleden op onwettige wijze was verwijderd. Pieter vroeg of ook De Beaufort van plan was om actie te ondernemen. Hijzelf namelijk betwijfelde of de zaak ooit op de oude voet zou worden hersteld. Het was misschien ook wat onrealistisch om te hopen dat wat er de laatste zeven jaar gebeurd was, zonder spoor in het niets zou verdwijnen. Misschien ook was het geklaag van een oud en gebroken man.

Eindelijk drost Lycklama?

IJsselstein had, zoals we zagen, een bestuursreglement ontworpen. De volgende logische stap zou zijn, dat het aangewezen stadsbestuur verkiezingen zou organiseren voor een nieuwe gemeenteraad. Er was echter nog geen Departementaal kiesreglement. Ondanks dat kregen de IJsselsteinse bestuurders op 7 april 1803 een brief uit Den Haag. Daaruit bleek dat er in Den Haag veel misverstanden leefden over IJsselstein. De brief namelijk gaf het stadsbestuur opdracht om de huidige leden van de gemeenteraad voor hun werk te bedanken en nieuwe leden in te zweren. Dat zou kunnen gebeuren door de drost. De IJsselsteiners wisten niet wat ze hiervan moesten denken. Moesten er geen nieuwe verkiezingen worden gehouden alvorens men een nieuwe gemeenteraad kon aanstellen? En wie werd er bedoeld met de drost? Die functie was al bijna een decennium geleden afgeschaft.

Opnieuw bleek de kwade genius van Lycklama een rol te spelen. Terwijl de raadsleden delibereerden over wat te doen, betrad Lycklama de vergadering en bleek door het Departement als drost te zijn erkend. Hij gaf de heren hun congé en riep vervolgens een aantal nieuwe bestuurders binnen: Johan Franco Beyen, Hendrik Hooft Graafland, Nicolaas Jan Klinkert en Hermannus van der Roest Hz.⁵⁷⁴ Zij bleken door het Departement te zijn benoemd en werden ter plekke ingezworen door de baljuw. Vervolgens overhandigde Lycklama hen het nieuwe regeringsreglement, dat het opstel bleek te zijn dat de eigen commissie in de herfst van 1802 had vormgegeven. Direct aansluitend werd door de nieuwe leden een voorzitter uit hun midden benoemd, Hermannus van der Roest. De eerste taak was de reglementen op te stellen voor de verschillende functionarissen en de rechtbank.

574 Johan Franco Beyen was de derde van die naam. Hij was in 1773 geboren en promoveerde in 1799 in Utrecht als arts. Hij trouwde in 1800 met Jeanne Florentine Trip. In 1803 werd hij vader van de vierde Johan Franco Beyen. Nicolaas Jan Klinkert is een zoon van Hillebrand Klinkert. Hermannus was de zoon Hermannus van der Roest en Hermpje Keizer en werd geboren in 1751. Deze Herman trouwde eind 1803 met Catharina Willeumier. Slechts drie maanden later overleed Herman. Een gelijknamige neef, zoon van Gerrit van der Roest en Merrigje Wildschut, geboren in 1773, zou enkele maanden later toetreden tot de schepenbank. Hoe populair de naam Hermannus was in de familie blijkt uit het feit, dat er nog een neef, geboren in 1786, van die naam bestond. Zijn ouders waren Pieter van der Roest en Johanna van der Roest.

In Montfoort had een paar maanden daarvoor een vergelijkbare machtswisseling plaats gevonden. De door het Departement daar aangestelde maarschalk gaf het oude bestuur haar congé en installeerde een nieuw door het Departement benoemd bestuur, met daarin ook een aantal Oranjegezinden en gematigde Patriotten.⁵⁷⁵ Zowel het ingrijpen in Montfoort als in IJsselstein druisde een beetje tegen de geest van de nieuwe Staatsregeling in. Die ging er van uit dat er in de Departementen zelf reglementen werden gemaakt en ook de steden en dorpen eigen, op de lokale toestand toegesneden, reglementen zouden ontwerpen. Slechts als men lokaal nalatig was of een reglement had opgesteld, dat niet werd goedgekeurd door het betreffende Departementaal Bestuur, zou van boven mogen worden ingegrepen.⁵⁷⁶

Van der Roest zat alleen deze eerste vergadering voor. Op het daarna gemaakte aftreedschema werd Van der Roest als laatste geplaatst: Hooft Graafland werd de nieuwe president. Klinkert, die tot dan toe als stadsthesaurier had gefungeerd, trad af omdat die functie niet te verenigen was met een zetel in het stadsbestuur. Hem werd gevraagd de rekening van 1802 nog af te ronden, alvorens een opvolger zou worden benoemd. De stadsfinanciën waren verre van gezond en Klinkert zal misschien opgelucht zijn geweest dat hij daarvoor niet meer verantwoordelijk was.⁵⁷⁷ De nieuwe thesaurier kreeg eveneens een instructie mee. Hij was verantwoordelijk voor alle inkomsten en uitgaven voor de stad en het gemeneland van IJsselstein. De gewone zaken mocht hijzelf afhandelen, maar bijzondere posten en afrekeningen van bijvoorbeeld de stadstimmerman en de stadsmetselbaas diende hij met toestemming van het stadsbestuur af te handelen. Ook mocht hij niet zelfstandig nieuwe leningen aangaan en had hij geen zeggenschap over de stadswerklieden. Er stond wel een traktement tegenover.

Terwijl het nieuwe stadsbestuur werkte aan een reglement voor een rechtbank, kwam van het Departementaal Bestuur het bericht, dat IJsselstein was ingedeeld bij de kleine steden, hetgeen inhield dat er een baljuw zou worden aangesteld. Die post viel grotendeels samen met wat vroeger de schout-civiel deed. Als schout-civiel zou de baljuw voorzitter zijn van een rechtbank van zeven schepenen, aldus het nieuwe reglement dat eind april 1803 werd aanvaard. Voor het bekleden van een schepenfunctie golden dezelfde eisen als aan een stadsbestuurder werden gesteld. De rechtbank boog zich niet alleen over civiele en criminele zaken voor IJsselstein, maar fungeerde voor bepaalde zaken ook als rechtbank voor Benschop en Noord-Polsbroek. Huwelijken, transporten van vaste goederen, renten en schulden werden eveneens voor de rechtbank afgesloten. Iedere donderdag kwam dit lichaam bijeen. De schepenen kregen ondersteuning van een bode en een secretaris.⁵⁷⁸ Daarmee leek dit bestuursonderdeel verdacht veel op de wijze, waarop deze zaken vóór 1795 waren georganiseerd, inclusief de oude benaming 'schepenen'.

Het nieuwe stadsbestuur ging voortvarend aan het werk. Statussymbolen bleken niet langer verdacht in deze nieuwe postrevolutionaire wereld. De kerkbanken voor de baljuw en de

575 SAIJ, inv nr 719, 7-4-1803. Zie Vossestein, *Loterijbrieffes*, p.172-175

576 Savornin Lohman, *Bestuursinrichting*, p. 232 ev

577 SAIJ, inv nr 719, 18-4-1803

578 SAIJ, inv nr 719, 28-4-1803

stadsregering werden hersteld, zodat ook fysiek de afstand met het gewone volk weer werd benadrukt.⁵⁷⁹ De geslaagde coup van Lycklama was nog niet compleet. Niet tevreden dat hij nu in een brief van het Departementaal Bestuur als drost was omschreven, meende hij dat hij vanuit die functie automatisch recht had op het presidentschap van het gemeentebestuur. De zittende president vroeg om opheldering bij het Departement. De baljuw had nu behalve de criminele zaken ook de civiele zaken onder zich gekregen, maar was daarmee in zijn ogen nog lang niet gelijk te stellen met de vroegere drost.⁵⁸⁰ Lycklama maakte van de gelegenheid gebruik om de inkomsten van de schout-civiel, die tot nog toe toevielen aan de gemeenteraad, op te eisen. De raad wilde wachten tot de instelling van de rechtbank. Dan zou de boel in één keer netjes geregeld kunnen worden. Lycklama nam daarmee geen genoegen en het stadsbestuur ging direct overstag. Dat leek te wijzen op een machtsverschuiving. Waar de vroegere stadsregenten steeds de strijd met de baljuw waren aangegaan, waren deze nieuwe bestuurders tenslotte door hem ingezworen.

Toch bleek het niet zo eenduidig te liggen. In juni probeerden Klinkert en Lycklama het Departementaal Bestuur ervan te overtuigen, dat nu de baljuw ook het civiele schoutambt bekleedde, hij daarmee de oude functie van drost vervulde en dus ook alle autoriteit die daarbij hoorde diende te bezitten. Dat zat ze niet glad. De andere drie leden van het stadsbestuur verzetten zich, onder leiding van Van der Roest, hevig tegen deze interpretatie. Ze verwezen daarbij naar het verleden, toen er, en dat wist de baljuw heel goed, naast een schout-civiel, ook een drost was geweest. Lycklama probeerde ze met twee argumenten de pas af te snijden. Ten eerste diskwalificeerde hij hun standpunt omdat twee van de drie nieuwelingen waren, die geen ervaring hadden met besturen en hun oren zouden laten hangen naar de oude Van der Roest (die helemaal zo oud niet was; hij was net vijftig); ten tweede bestond het stadsbestuur nu uit een even aantal, wat het gevaar van het staken der stemmen met zich meebracht. Als hij als baljuw cq. drost president zou zijn, met een beslissende stem, dan werd die mogelijke impasse vermeden.⁵⁸¹

Van der Roest gebruikte in zijn antwoord de argumenten van Lycklama tegen hem door op het gevaar te wijzen dat de nieuwe drost een te grote macht zou krijgen in IJsselstein. Allereerst verwees hij naar het reglement van het Departementaal Bestuur, waarin geen sprake was van een drost. Mocht Lycklama als drost/baljuw in de regering komen en daarnaast als schout-civiel opereren, dan zou dat formeel kunnen betekenen dat hij twee of zelfs drie stemmen kon laten gelden. Dat was een onaanvaardbare concentratie van macht in de handen van één persoon. Bovendien vielen de functies die Lycklama nu vervulde, nog lang niet samen met die van de oude drost. Van der Roest sprak de hoop uit dat het Departementaal Bestuur nu eindelijk eens aan Lycklama duidelijk zou maken, waar de grenzen van zijn bevoegdheden lagen.⁵⁸² Het Departement werd blijkbaar door deze brief op het idee van een oplossing gebracht.

579 SAIJ, inv nr 719, 5-5-1803

580 SAIJ, inv nr 719, 9-5-1803

581 SAIJ, inv nr 719, 1-6-1803

582 SAIJ, inv nr 719, 10-6-1803

Het bestudeerde nog eens nauwkeurig het regeringsreglement van IJsselstein en kwam tot de ontdekking, dat de schout-civiel daarin niet werd genoemd als lid van het stadsbestuur. Dat betekende dat het uitgesloten was dat hij president van de raad zou worden.⁵⁸³ Dat was niet de enige teleurstelling die Lycklama moest verwerken. Hij was tegelijkertijd bezig om de beschikking te krijgen over misschien wel het krachtigste symbool van de waardigheid van de drost: het kasteel. Hij had zich tot vervelens toe tot de Domeinraad gewend met het verzoek zich in het kasteel te mogen vestigen en de beschikking te krijgen over de tuinen. Dat werd keer op keer in Den Haag afgewezen.⁵⁸⁴

Eind 1803 werd een oproep uit Gouda ontvangen; Gouda was de hoofdplaats van het district waar IJsselstein nu onder ressorteerde. Er dienden districtsverkiezingen te worden gehouden. IJsselstein had echter de grondvergaderingen nog niet bijeengeroepen. Die zouden kandidaten moeten kiezen die vervolgens de afgevaardigde namens IJsselstein zouden kiezen. Daarom organiseerde de stadsregering twee weken later alsnog verkiezingen. Van Affelen Codde, Kortland, Klinkert, Cornelis Kippersluis en Hermannus van der Roest werden gekozen door de IJsselsteinse burgerij.⁵⁸⁵ Het was een van de laatste daden van de Van der Roest: hij zou op 12 maart 1804 overlijden.

Het bestuur gereorganiseerd

Het stadsbestuur werd door baljuw Lycklama niet met rust gelaten. Hij gaf de strijd om zijn positie niet op. In april 1804 deed hij een nieuwe poging om het Departementale Bestuur van Holland over te halen hem als drost te benoemen. Hij greep daarbij terug op het feit, dat van oudsher de baronie was bestuurd door een drost, een schout en twee leden uit de regering van IJsselstein, de burgemeesters, aangevuld met de schout van Benschop en Polsbroek en twee leden uit de respectievelijke dorpsbesturen. Dat bestuur benoemde ook een commissie die de werken in de baronie schouwde. Door de bestaande onduidelijkheid van bevoegdheden, zat er in de baroniale schouwcommissie niemand meer namens IJsselstein en was het pas onlangs gelukt om iemand vanuit Benschop de schouwen te laten uitvoeren. Lycklama gebruikte deze schouwcommissie om duidelijk te maken, dat het herstel van het oude baroniebestuur de beste optie was om dit soort problemen in de toekomst te voorkomen. Daarmee sloot hij aan bij een algemene herstelbeweging in het Bataafse Gemenebest. Op meer plaatsen probeerde men oude structuren te herstellen.

De stad IJsselstein reageerde door een reglement uit 1802 op te sturen, waarin was geregeld dat het schouwen zou geschieden door een groep van vijf burgers, van wie er twee door IJsselstein en twee door Benschop waren benoemd en een uit Noord-Polsbroek afkomstig was. Hugenholtz was degene die er namens de stad in zat, dus het verhaal van Lycklama was onwaar. Wel was door de dood van Hermannus van der Roest de tweede plek vrijgekomen. Het Departement besloot

583 SAJJ, inv nr 719, 4-7-1803

584 P.W.A. Broeders, 'Geen landschapspark voor de drost. Een bijdrage tot de kennis van de IJsselsteinse kasteeltuinen uit de periode 1750-1950', *Stichting Historische Kring IJsselstein* 75 (1995), p. 315-342, met name 330-331

585 SAJJ, inv nr 719, 2-11-1803 en 15-11-1803

het reglement van 1802 te blijven volgen en vroeg de stadsregering om nieuwe kandidaten aan te melden. Hugenholtz werd bedankt en Beyen, Klinkert, Hooft Graafland en Van der Roest meldden zichzelf aan als twee dubbeltallen, waaruit het Departementaal Bestuur een keuze kon maken. Zo werd ook deze poging van Lycklama om de macht te grijpen, verijdeld.⁵⁸⁶

Bij de benoeming van de zittende stadsregering had IJsselstein zich al afgevraagd, of er geen verkiezingen moesten worden georganiseerd. Eindelijk kwam uit het Departement een rapport van een commissie, die zich had gebogen over de organisatie van dergelijke verkiezingen. In dat rapport werd bepaald dat de stemgerechtigde burgerij een aantal kiezers moest aanwijzen, die vervolgens een commissie zouden samenstellen die voor de stad een eigen stemreglement zou maken. Daarvoor was al een aantal algemene bepalingen opgesteld, maar er was voldoende ruimte gelaten om lokaal een eigen invulling te geven. Dat door de commissie te maken stemreglement moest vervolgens ter goedkeuring naar het Departement en daarna zouden nieuwe verkiezingen plaatsvinden. IJsselstein besloot om de commissie die het vorige stemreglement had gemaakt, weer op te roepen om dit schrijven nader te bestuderen. Die commissie deed na een paar dagen de aanbeveling om geen eigen stemreglement te maken maar zich aan te sluiten bij een algemeen stemreglement, dat door het Departement in het vooruitzicht werd gesteld.⁵⁸⁷ Dat zorgde echter voor enorme vertraging. Eind december 1804 trok de gemeente Texel aan de bel. Ook zij had te kennen gegeven liever een algemeen stemreglement over te nemen, maar had sindsdien niets meer vernomen. Dat klopte. Het Departement moest toegeven dat er nog geen reglement was. Daarom werden alle gemeenten opgeroepen, voorlopig geen verkiezingen te houden, maar het aftreedschema van vóór 1801 te blijven gebruiken.

IJsselstein kreeg van het Departement wel een reglement voor de rechtbank opgelegd. De stad IJsselstein had, zoals eerder was verzocht, een eigen reglement voor de rechtbank opgesteld. Dit was ter goedkeuring naar Holland gestuurd, maar dat werd door het Departement ontkend. Dat zou niets hebben ontvangen en daarom werd nu vanuit Den Haag de zaak geregeld. Het door Holland opgelegde reglement verschilde in een aantal opzichten van de vigerende IJsselsteinse opzet. Zo stelde het Departement slechts vijf schepenen aan, en was de baljuw alleen voorzitter bij criminele zaken. Bij civiele zaken mocht de schout-civiel slechts als adviseur optreden. Ook stelde dit reglement een aanwezigheidsplicht in, verbood het gebruik van plaatsvervangers en zag er streng op toe dat schepenen geen rol speelden in zaken waar ze persoonlijk bij betrokken waren. Schepenen werd het eveneens verboden als adviseur op te treden. Hun taken werden uitgebreid met het onder curatele stellen van krankzinnigen en het toezien op een menswaardige behandeling van gevangenen. Zij dienden aanwezig te zijn bij het toebrengen van lijfstraffen. Nieuw was ook de bepaling, dat de pleidooien in principe openbaar waren. De schepenbank kreeg geen eigen bode of secretaris, maar diende die van de stad te gebruiken. Ook werd afgezien van een traktement, maar werden wel bepaalde emolumenten toegewezen. Een schepenfunctie mocht niet worden gecombineerd met die van predikant of priester. De zittingsduur was vijf

586 SAJJ, inv nr 720, 25-4-1804

587 SAJJ, inv nr 720, 1-6-1804 en 7-6-1804

jaar. Ieder jaar trad een schepen af en dan diende het gemeentebestuur een dubbeltal voor te leggen aan het Departement.⁵⁸⁸

Het stadsbestuur maakte enig bezwaar tegen deze nieuwe opzet. Het feit dat hun eigen reglement blijkbaar onbekend was bij het Departement bleef verbazen, maar met de meeste bepalingen kon IJsselstein goed leven. Wel zagen de IJsselsteiners liever dat het aantal schepenen werd verhoogd tot zeven. Het bezwaar over de omvang van de schepenbank had succes. In februari werd bepaald dat IJsselstein zeven dubbeltallen mocht aanleveren, waaruit het Departementaal Bestuur dan een keuze zou maken. Op de lijst stond een aantal bekende namen van mensen die in het bestuur hun sporen hadden verdiend. Opvallend is dat de afvallers vooral (katholieke) ambachtslieden en boeren lijken te zijn. Er werd blijkbaar, net als vroeger, weer gekozen voor mensen uit wat voorheen de 'regentenstand' heette. Die ontwikkeling is ook in de stad Utrecht zichtbaar.⁵⁸⁹

IJsselstein gaf bij het indienen van de lijst aan, dat de bovenste zeven eigenlijk de enige geschikte kandidaten waren voor de rechtbank en dat men grote moeite had om genoeg personen te vinden om dubbeltallen te kunnen formeren. Een opvallend bezwaar, omdat het IJsselsteinse bestuur zelf het aantal schepenen had verhoogd van vijf naar zeven.⁵⁹⁰ Het feit dat Holland de uiteindelijke keuze deed, leek geen struikelblok. Evenmin verzette men zich tegen het bericht, dat vanaf 1805 de lokale besturen geen zeggenschap meer hadden over het postwezen. De stad mocht ook geen brieven meer openen. Postmeester Nicolaas van Spanjen kreeg zonder verdere uitleg die mededeling doorgezonden. De soevereiniteit was opgeheven en daar had men zich duidelijk helemaal bij neergelegd. Het enige dat bleef, was onduidelijkheid over de taken van de vroegere bestuurslagen.

Onduidelijkheid over de baronie

De verschillende staatsregelingen brachten geen helderheid over wie de taken en verantwoordelijkheden van de baronie IJsselstein had overgenomen. Dat bleef vooral problematisch als het ging om de waterstaat en de infrastructuur. Begin 1802 wilde Schoonhoven de Slangeweg, die langs de Vlist de toegang tot de baronie uit het westen vormde, opknappen en opnieuw bezanden. Daartoe vroeg zij de baronie de brug over de Vlist af te sluiten met een boom, zodat alleen voetgangers nog van de weg gebruik konden maken. Lopik bleek voor een deel van de weg verantwoordelijk, omdat zij in 1774 het onderhoud had overgenomen van IJsselstein. Dat deel was echter flink verzakt en Lopik wilde van het onderhoud af. IJsselstein vond, voordat de stad de weg zou overnemen, Lopik eerst de weg diende op te knappen. De onderhandelingen liepen vast omdat onduidelijk was wie voor wat precies aansprakelijk was. Er was geen baroniestuur meer, dus met wie moesten de onderhandelingen plaatsvinden? IJsselstein vond dat het Departement een nieuw bestuur vanuit de betrokken gemeenten moest benoemen, dat zich met de weg zou bezig houden. Dat voorstel stuurde ze ook aan de

588 SAJJ, inv nr 720, 24-12-1804

589 De Bruin, *Burgers*, p. 207

590 SAJJ, inv nr 720, 25-2-1805

gemeentebesturen van Benschop en Noord-Polsbroek. De beide dorpen ontvingen veel klachten over de slechte toestand van de weg en besloten, in afwachting van een nieuw baroniebestuur, de grootste gaten en verzakkingen provisorisch aan te pakken. Ze twijfelden echter over het meebetalen aan het bezanden van de weg. Die werd toch vooral door mensen van buiten de baronie gebruikt. Schoonhoven bijvoorbeeld zou daar een flink aandeel aan moeten bijdragen. Ook stelden beide gemeenten voor, de brug over de Vlist bij de Koeschans niet af te sluiten, maar te repareren. In hun ogen kon Schoonhoven de kosten daarvan delen met Bergambacht. Het bestuur van Schoonhoven antwoordde ironisch, dat zij deze suggestie zeker op prijs stelde. De stad herinnerde IJsselstein er echter fijntjes aan dat er verplichtingen lagen voor het onderhoud van de weg. Schoonhoven zelf kon het bezanden noch het repareren van de brug betalen.⁵⁹¹ De bestuurders van IJsselstein betreurde deze reactie maar zag niet in waarom Schoonhoven het probleem omschreef als 'oneindig meerdere kosten'. In hun ogen was dit juist de kans om de bestaande kleiweg te verbeteren voor relatief weinig geld, een verbetering die bovendien vooral ten goede zou komen aan de inwoners van Schoonhoven. Vervolgens gebeurde er lange tijd... niets.

Pas eind 1804 kwam de dijkgraaf van de Krimpenerwaard op deze zaak terug. Hij maande IJsselstein de brug bij de Koeschans, die blijkbaar nog steeds niet gerepareerd en inmiddels zeer vervallen was, op te knappen. Hij baseerde zich op een contract uit 1774. IJsselstein kon zich in dit geval beroepen op het feit dat het genoemde contract ooit was afgesloten met de baronie: een bestuurslichaam dat niet langer bestond. Zij kon dus helaas niet nagaan wie deze verplichting had overgenomen. Er bleek op dat moment wel een nieuw lichaam te bestaan dat zich bezig hield met het onderhoud van bepaalde waterwerken, dus misschien kon de dijkgraaf daar zijn licht op steken?⁵⁹²

De waterschappen bleven gelukkig wel functioneren. Regelmatig namen stadsbestuurders van IJsselstein de uitnodiging aan om de afrekening van de Lekdijk Benedendams te komen horen. De slechte tijden waren hier ook merkbaar. Er waren vaak conflicten over de kosten. In juli 1802 werd een nieuwe financiële regeling ingevoerd, die gelijkheid als basis leek te hebben. De kosten voor het dijkonderhoud werden namelijk gelijkelijk verdeeld over alle landerijen. Vroeger waren de kosten voor direct langs de dijk gelegen percelen hoger, die percelen waren dus ook goedkoper in de aanschaf. Door nu de kosten evenredig te verdelen werd echter juist een ongelijkheid geschapen. Van der Roest en Hugenholtz, die deze zaak aan de orde stelden, waren weinig hoopvol dat ze deze zaak tot een goed einde zouden kunnen brengen. In hun ogen zou een beslissing vastlopen in de hogere bestuursorganen en uiteindelijk vergeten worden. Een tekenende opstelling: de ervaringen met het nieuwe staatsbestel waren niet erg positief. In februari 1803 werd opnieuw alarm geslagen vanwege hoog water. De kerkklokken riepen de dijkplichtigen op zo snel mogelijk naar het Klaphek te komen. Velen bleken hun grondbezit niet te hebben opgegeven waardoor zij niet waren beschreven in het dijkleger.⁵⁹³ Er kwam dus

591 SAJJ, inv nr 717, 11-1-1802, 24-1-1802 en 2-3-1802

592 SAJJ, inv nr 721, 12-11-1804

593 SAJJ, inv nr 717, 25-2-1803

nauwelijks iemand opdagen. Daarom werd er een nieuwe lijst van dijkplichtigen opgesteld. Dit soort gaten konden vallen door gebrek aan duidelijkheid over verantwoordelijkheden. En dat werd weer veroorzaakt door het feit, dat beslissingen op te grote afstand werden genomen, waar men geen weet had van de lokale organisatie.

Naar het Departement Utrecht

Ook de Staatsregeling van 1801 kon lang niet iedereen bekoren. Gogel klaagde over de slechte staat van de staatskas, de groei van het administratief personeel van de Departementen en de nog steeds voortdurende lokale ‘eigenaardigheden’. Dat maakte het onmogelijk het Bataafs Gemenebest financieel gezond te maken. Dat sloot aan bij de ergernissen van Napoleon Bonaparte over de incompetentie van de Bataafse bondgenoot. Voor een groot deel was hij daar zelf schuld aan. De beëindiging van de Vrede van Amiens en de daaruit voortvloeiende oorlogshandelingen dreven de belastingen enorm op. Napoleon wilde Engeland veroveren en verlangde geld, schepen en manschappen van het Gemenebest. Tegelijkertijd wenste hij de sluikhandel met Engeland aan banden te leggen, een belangrijke inkomstenbron voor de Hollanders. Hij eiste dat schepen zouden worden doorzocht en dreigde havens te sluiten. De Hollanders, afhankelijk van de handel, voelden daar niets voor. Door veel gebruik te maken van neutrale schepen, wist men de handel nog enigermate op peil te houden. Toen het Staatsbewind onvoldoende meewerkte, bleek Napoleon zich van de soevereiniteit van zijn bondgenoot niets aan te trekken. Hij stuurde Franse soldaten naar de Bataafse havens om daar direct toezicht te gaan houden.⁵⁹⁴

In mei 1804 werd de generaal tot keizer uitgeroepen.⁵⁹⁵ De republikeinse staatsvorm was daarmee duidelijk verleden tijd. In het Bataafse Gemenebest had de toestand van het vaderland bij diverse bestuurders in Den Haag eveneens een verlangen naar een meer geünificeerd bestuur doen rijpen. Napoleon greep de weigering om schepen door Franse douaniers te laten controleren aan om de uit Deventer afkomstige jurist Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825) te ontbieden, die zich in Parijs bevond. Napoleon gaf deze zoon van een wijnhandelaar opdracht, om een nieuwe grondwet te ontwerpen, die er voor moet zorgen dat de Bataven meer aan de Franse leiband liepen. Schimmelpenninck had tijdens de Bataafse Republiek al diverse hoge bestuursfuncties bekleed. Zo was hij in 1796 en 1797 voorzitter geweest van de Nationale Vergadering. Hij had onder meer deel uitgemaakt van de commissie, die zich boog over de speciale positie van IJsselstein en de andere vrijsteden. Daarna was hij ambassadeur geweest in Parijs, had namens de Republiek onderhandeld tijdens de Vrede van Amiens en was in de ban geraakt van Napoleon. Die zag in Schimmelpenninck een bruikbaar instrument om zijn plannen met het Bataafs Gemenebest uit te voeren. Schimmelpenninck ging hard aan de slag.

Op 1 april 1805 werd in IJsselstein opnieuw een Ontwerpstaatsregeling ontvangen van het nationale bestuur. Die moest aan het volk ter stemming worden voorgelegd. In vele herbergen, zoals St. Joris, De Vergulde Kok, Het Morriaanshoofd en De Vischkorf, kwam een afschrift van

594 Homan, *Nederland*, p. 41-46

595 Schama, *Patriotten*, p. 534-541; Pfeil, *Redding*, p. 399-407

de grondwet te liggen, zodat alle stemgerechtigde personen er van kennis konden nemen. De geringe populariteit van de democratie bleek uit de opkomst bij de stemming. Er bleken slechts 275 personen in IJsselstein gebruik te hebben gemaakt van hun stemrecht. Zij schaarden zich achter de nieuwe grondwet.⁵⁹⁶

Dat was typerend voor de hele Republiek. Van de meer dan 350.000 geregistreerde kiezers kwamen er slechts 14.000 opdagen. Omdat opnieuw de thuisblijvers als voorstemmers werden beschouwd, werd deze grondwet met grote meerderheid aangenomen. Daarin was een nieuwe regeringsvorm vastgelegd: Schimmelpenninck werd aangesteld als Raadpensionaris en bekleedde de uitvoerende macht. Hij werd bijgestaan door een Raad van State van vijf tot negen leden. De wetgevende macht werd belichaamd door negentien Hun Hoog Mogenden. Daarnaast bestond er een staatsraad en een aantal Secretarissen van staat, die ongeveer de rol speelden van de vroegere Nationale Agenten. Schimmelpenninck fungeerde als een spin in het web en had veel invloed bij de benoeming van de diverse functionarissen.⁵⁹⁷ Feitelijk echter was de speelruimte van de nieuwe Raadpensionaris beperkt, omdat uiteindelijk Frankrijk bepaalde wat er gebeurde. Een hoofddoel van de nieuwe regering was het op orde brengen van de financiën, waartoe aan de ene kant bezuinigingen werden doorgevoerd, aan de andere kant diverse buitengewone belastingen werden afgekondigd. Gogel was de sterke man op financiën geworden en trachtte een in heel de Bataafse Republiek uniform stelsel in te voeren.

Uitgangspunt van Gogel was belasting op uitgaven en niet op inkomen. Deze opstelling paste in het beeld van de mens als zelfstandig wezen en sloot aan bij internationale economische denkers. Ieder kon tenslotte zelf bepalen waar hij zijn geld aan uitgaf en dat was ook veel gemakkelijker na te gaan dan inkomensbelasting. Dat zou een enorme bureaucratische rompslomp met zich meebrengen, fraude in de hand werken en fundamenteel oneerlijk zijn. Inkomen kon fluctueren, informatie over inkomens zou de concurrentiepositie van veel mensen aantasten. Iets dergelijks gold voor vermogensbelastingen: iemand die erg zuinig leefde zou relatief harder worden getroffen dan mensen die het geld over de balk smeten. In dit systeem paste ook, dat belastingen niet geheven moesten worden op de eerste levensbehoeften, omdat daar geen keuze mogelijk was. Juist belasting op de meer luxe goederen, die niet noodzakelijk waren, zou een groot deel van de bevolking ontzien en het geld halen bij die mensen, die het missen konden. Voor luxe uitgaven kon de consument tenslotte kiezen.

Veel van de belastingen drukten dan ook op zaken als bezittingen, dienstboden, paarden en haardsteden. De belastingen werden bijvoorbeeld gebaseerd op de huurwaarde van het woonhuis. Het uitgangspunt was dat men een huis bewoonde dat paste bij de staat die men wenste te voeren. Alle huizen onder de dertig gulden waren vrijgesteld. Daarmee werden de meeste arbeiders ontzien. Eenzelfde mechanisme gold bij het haardstedengeld. Pas bij meer dan twee haardsteden werd de belasting geheven. Twee plaatsen om te koken en zich te verwarmen waren noodzakelijk: meer was luxe. Zo ook bij de dienstboden. Eén dienstbode die moeder de vrouw

596 SAIJ, inv nr 720, 1-4-1805 en 22-4-1805

597 A.H.M. Dölle, 'De constitutie voor het Koninkrijk Holland van 1806', in J. Hallebeek en A.J. Sirks, *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)* (Hilversum 2006) p.25-46, aldaar p.37-40, Homan, *Nederland*, p. 49 ev.

hielp in het huishouden en bij het opvoeden van de kinderen werd niet als een statussymbool gezien. Pas bij meer dienstboden werd er belasting geheven, volgens een progressief tarief. Toch kon Gogel er niet omheen, om bijvoorbeeld belasting op het gemaal (waardoor brood duur bleef) en turf in stand te houden. Anders zou hij eenvoudigweg veel te weinig binnen halen.⁵⁹⁸ Een direct gevolg van de nieuwe grondwet was de verhuizing van IJsselstein naar het Departement Utrecht. Al eerder is beschreven dat de Departementen Holland en Utrecht daarover al jarenlang onderhandelden. Dat werd nu eindelijk in een concrete daad omgezet: Vianen kwam aan Holland, IJsselstein aan Utrecht. Dat drong niet onmiddellijk tot het stadsbestuur door. Pas toen er een nieuwe oproep kwam van het ijken van de maten en gewichten en de Departementale commissie van geneeskundig toezicht uit Utrecht zich opeens ging bemoeien met de aanstelling van de IJsselsteinse doktoren en vroedvrouwen, kwam het stadsbestuur in beweging. Het stuurde een verbaasde brief naar Utrecht en kreeg als – waarschijnlijk voor hun verrassend – antwoord dat sinds 21 juni 1805 IJsselstein deel uitmaakte van het Departement waar Utrecht de hoofdstad van was. Ook de gemeenten Benschop en Noord-Polsbroek waren meeverhuisd. Dat was vastgelegd in de nieuwe Staatsregeling.⁵⁹⁹

Net als gebeurde bij de indeling bij het Departement van de Delf en vervolgens bij Holland wensten de nieuwe superieuren in Utrecht zich middels vragenlijsten uitgebreid te informeren over het reilen en zeilen in IJsselstein. In september 1805 bijvoorbeeld wilde Utrecht alles weten over de Waag en verpachting daarvan. Blijkbaar vreesde IJsselstein dat dit een ouverture was om de Waag in IJsselstein op te heffen, want met nadruk stelden de stadsbestuurders het belang van deze instelling centraal, ondanks het feit dat ze niet konden aangeven welke emolumenten de pachter precies ontving. De pacht zelf bedroeg zeshonderd gulden per jaar.⁶⁰⁰ Die angst bleek niet helemaal ongegrond. De Secretaris (minister) van Financiën liet weten dat die plaatsen, waar het Waaglokaal eigendom van de gemeente was, vanaf nu de Waag dienden te verhuren aan de staat. Dat was ergens wel logisch. Gogel streefde naar een uniform belastingsysteem en de lokale Waag werd gebruikt voor het vaststellen van plaatselijke imposten en accijnzen. Die zouden verdwijnen bij centralisering van het belastingsysteem. Een door de staat geopereerd waagsysteem bracht standaardisatie van maten en gewichten met zich mee. Daarom wilde Gogel alles weten over de gebruikte maten en gewichten en de kosten van overname daarvan. IJsselstein besloot de Waag, in overeenstemming met de eis van het Departement, voor 50 gulden te verhuren. Een smid taxeerde de waarde van de gewichten op

598 O. Ydema, ‘Op zoek naar draagkracht’, in: J. Hallebeek en A.J. Sirks, *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)* (Hilversum 2006) p. 101-124

599 L. de Gou, *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming* (Den Haag 1997), p. 25, 68, 96 en 109. Dat betekent dat vanaf dit moment voor de periode 1805-1807 veel archivalia ook in het Utrechtse archief voorkomen. Een uitgebreide controle van de index op die archivalia leert, dat dit deze stukken vaak letterlijk overeenkomen met de stukken die berusten in het IJsselsteinse stadsarchief. Het heeft geen meerwaarde, naar die stukken te verwijzen. Zie voor deze zaken HUA, Archief van de Staten van Utrecht, inventaris 233. Archief van het Departementaal Bestuur, inv nr. 1306, per datum; inv nr 1307-1 en 2, index.

600 SAJJ, inv nr 720, 23-9-1805

300 gulden.⁶⁰¹ Advocaat Willem Craaijvanger uit Utrecht kwam langs om de gewichten te ijken, maar ging onverrichterzake weer naar huis. Ondanks de uitgebreide vragenlijsten was hij er blijkbaar niet van op de hoogte dat IJsselstein al sinds mensenheugenis de Utrechtse gewichten gebruikte en dus geen aangepaste set gewichten en maten nodig had.⁶⁰²

Al was de organisatie niet vlekkeloos, IJsselstein ging steeds meer merken dat het beleid buiten de gemeentegrenzen werd bepaald. Zo verbood de Raadpensionaris bijvoorbeeld ‘zedenedervende vertoningen, zang- en spelvoorstelling op straat’, maar ook waarzeggen en het trekken van horoscopen werd strafbaar gesteld.⁶⁰³ Niet alleen op dit detailniveau kwamen bepalingen uit Den Haag of Utrecht. IJsselstein ontving in december 1805 de boodschap dat tussentijdse aftredingen in het gemeentebestuur direct gemeld dienden te worden aan het Departement. Opnieuw gaf dat aanleiding tot zorgen. Omdat het Departement Utrecht, net als dat van Holland, had verzuimd een kiesreglement vast te stellen, was het de stad onmogelijk geweest om verkiezingen te organiseren. Dat betekende dat de aanvankelijk benoemde bestuurders nog steeds niet waren vervangen. Utrecht kon toen niet anders dan goedkeuren dat Hooft Graafland voorlopig in de raad bleef, al zou hij op termijn moeten aftreden. Ook Van Affelen Codde, die als schepen bijna aan het einde van zijn termijn zat, kreeg uitstel. Een probleem was Beeldsnijder, die zijn post als schepen had neergelegd. Er was geen kiesreglement om te voorzien in een opvolger.

Problemen zoals deze kwamen overal voor. Niet alleen vanwege het ontbreken van kiesreglementen, maar ook omdat opvolgingen goedgekeurd dienden te worden door het Departementaal Bestuur. Vaak bleef dat in gebreke, zodat vacatures lang bleven open staan of de zittende mensen ver voorbij hun termijn aan het werk bleven. In Groningen werd bijvoorbeeld in 1805 geconstateerd, dat geen enkel plaatselijk bestuur werkte volgens de daartoe vastgestelde reglementen.⁶⁰⁴ Het verlangen naar een eenheidsstaat was één ding; het opbouwen van de daarbij horende organisatie was niet met een pennenstreek geschied. Op lokaal niveau, zoals in IJsselstein, moesten de bestuurders maar zien hoe ze de zaak draaiende hielden. Dat werd steeds moeilijker door de voortdurende verslechterende economie. Om aan geld te komen werden steeds weer belastingen ingevoerd.

Het aantal heffingen werd daardoor erg onoverzichtelijk. Er was een 8ste heffing, een 25-jaarlijkse heffing, een 2% heffing en in april 1805 kwam een nieuw schrijven van het Utrechtse Departement over een heffing die in een aantal termijnen vanaf 1804 zou worden ingevoerd. De angst was groot dat deze belastingen voor de bevolking ondragelijk zwaar zouden worden. In Benschop waarschuwde het gemeentebestuur in 1805 voor een faillissement en inderdaad bleek twee jaar later de schuld van het dorp al tot 32.000 gulden te zijn gestegen, met de verwachting dat die

601 SAIJ, inv nr 721, 16-12-1805

602 SAIJ, inv nr 721, 2-6-1806

603 SAIJ, inv nr 721, 11-12-1805

604 Kamphuis, *Stad en Lande*, p. 173-174

zeer snel boven de 50.000 gulden zou geraken. De schuld van de baronie was in 1807 gestegen tot bijna 65.000 gulden.⁶⁰⁵ Daarnaast waren er de lokale heffingen. Belastinginner Johannes Schuurman moest in 1805 toegeven, dat hij thesaurier Hugenholtz niet kon betalen. De raad ging niet akkoord met zijn vage toezegging binnenkort te zullen komen afrekenen. Men sommeerde Schuurman direct verantwoording te komen afleggen, maar die weigerde te komen. Hij kreeg toen een ultimatum. Hij had een jaar geleden twaalf maanden de tijd gehad om alle achterstallige belastinggelden in te leveren, anders zou hij uit zijn functie gezet worden. Dat jaar was inmiddels ruim verstreken. Twee dagen later werd hij opnieuw op het matje geroepen en nu verscheen hij wel. Hij kreeg direct zijn congé en zijn borgen werden ingelicht dat zij, mocht Schuurman niet betalen, de achterstallige bedragen dienden te fourneren.⁶⁰⁶ Het is opvallend hoe steil de val van Schuurman was: ooit een kopstuk van de revolutie, lid van diverse stadsbesturen en kapitein van de schutterij, verloor hij nu zijn positie en werd min of meer vanwege financieel wanbeheer afgeserveerd. Het ontslag van Schuurman was het teken voor Lycklama om in actie te komen. De post van ontvanger van het huisgeld was vroeger in handen geweest van Pieter van der Meulen. Lycklama, als schout-civiel, vond dat dit onderdeel van zijn functie behoorde te zijn. Hij stond twee dagen later bij het stadsbestuur op de stoep om de opengevallen plaats op te eisen. De raad ging daar niet op in. Het vergeven van dit ambt lag binnen hun jurisdictie en in hun ogen paste het uitstekend binnen het takenpakket van de stadsthesaurier. Lycklama ging niet zonder gevecht akkoord. Hij eiste een aantekening van zijn standpunt in de notulen, zodat eventuele opvolgers alsnog hun gelijk zouden kunnen halen. Klaas Jansen Sirre en Johannes van Lexmond werden vervolgens als borgen van Schuurman ontvangen en kregen de weinig welkome mededeling, dat ze tot 1 juni de tijd hadden om de schulden van Schuurman te voldoen.⁶⁰⁷ Dat had niet zo veel effect. In augustus was het huisgeld nog steeds niet afgerekend. Wel was toen inmiddels Hugenholtz als ontvanger aangesteld.

Belastingperikelen

Op 1 januari 1806 werd eindelijk een centraal belastingstelsel ingevoerd, dat al jaren daarvoor door Agent van Financiën Gogel was ontworpen. Omdat nu overal in de Republiek dezelfde belastingen volgens dezelfde tarieven werden geheven, waren plaatsen als IJsselstein, die relatief lage belastingen kenden, slecht af. Hun belastingdruk nam behoorlijk toe. Dat gold voor meer plaatsen en gewesten. Omdat Gogel kapitaalvlucht wilde tegengaan en hij effecten en lijfrenten de jaren ervoor flink had belast, werden die ontzien. Dat betekende dat luxe goederen en onroerend goed zwaarder werden belast. Lokale belastingen werden tegelijkertijd afgeschaft. Dat bracht het toch al verarmde IJsselstein in een zeer lastig parket. Die nationale belastingen kwamen tenslotte niet in IJsselstein terecht en de eigen inkomsten namen enorm af. Net als vele andere gemeente luidde de stad de noodklok. Er bleek een oplossing. In overleg met het

605 Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 325-326.

606 SAJJ, inv nr 720, 22-4-1805 en 24-4-1805

607 SAJJ, inv nr 720, 26-4-1805

Departement en de lokale belastingcommissie was het mogelijk om eigen belastingen te plakken aan de nationale inning, de zogenaamde opcenten. Helaas ontbrak een lokaal belastingcomité. Dat was noodzakelijk voordat deze opcenten konden worden ingevoerd. Omdat ook een kiesreglement voor een dergelijk comité ontbrak, werd een reglement van de stad Delft geleend, die daarin blijkbaar al voorzien had.⁶⁰⁸ Het Departement gaf in maart 1806 toestemming om een lokale belastingcommissie samen te stellen. Nicolaas Jan van Baggen, Van Affelen Codde en de agrariërs Sybrand Kortland en Teunis Bos werden benoemd. De bevolking mocht middels een stemming achteraf laten weten of ze het met deze samenstelling eens was.⁶⁰⁹

Het wegvallen van de vroegere lokale belastingen had niet alleen gevolgen voor de stad zelf, maar ook voor verschillende instellingen. Dat kwam Gogel ter ore. Hij vroeg een overzicht van alle belastingen die nu niet meer ten goede kwamen aan instellingen of particulieren. Hij wilde eveneens weten wie van welke belasting was vrijgesteld en hoe het zat met de inkomsten van gasthuizen en andere kerkelijke instituten. Het stadsbestuur gaf aan, dat de imposten op zaken als bier, azijn, mede, zeep, het gemaal, het bestiaal, de brandewijn en het gedistilleerd voor vele zaken binnen de baronie en de stad werden aangewend. De schouten, de rentmeester, het gasthuis, de drost, de predikanten en de secretarissen waren vrijgesteld geweest van deze imposten, de rector van de Latijnse school voor een deel. De vrijstelling waren deze heren nu kwijt, maar omdat ze ook niet langer verplicht waren een recognitie voor hun ambt te betalen, was niet goed te gaan welke gevolgen dit had gehad voor hun inkomsten. Deze belastingen speelden ook een rol bij de betaling van de predikanten, de vroedvrouwen en de schoolmeesters. De stadskinderschool annex werkhuis werd hieruit gesubsidieerd. Veel renten van uitgezette leningen werden voldaan uit deze belastingen. Het was dus een vrij ingewikkeld systeem, waar nu de basis onderuit gevallen was.⁶¹⁰

Het Departement bepaalde al vrij snel dat het gasthuis werd vrijgesteld van belastingen. Utrecht wenste preciezer geïnformeerd te worden over de betalingen en vrijstellingen aan particulieren. Zo bleek bijvoorbeeld dat de catechiseermeester 150 gulden misliep, en de stadschirurgijns en de dokter samen 450 gulden. De predikanten hadden 42 gulden ontvangen uit de belastingen en de schoolmeesters samen bijna duizend.⁶¹¹ Problemen waren er niet alleen bij de afschaffing van de oude imposten. De nieuw ingevoerde belastingen waren niet doorzichtig. Vooral rond de patentbelasting bestond veel onduidelijkheid. Dit was een belasting die moest worden betaald voor de uitoefening van een beroep. Niet alle beroepen waren belastingplichtig en er waren nogal wat belastingklassen. De organisatie liet hier eveneens flink te wensen over. Vaak werden formulieren en zegels veel te laat of in te geringe aantallen van het Departement ontvangen. Het hielp niet dat Den Haag er als de kippen bij was om aan te geven dat zaken verkeerd waren ingevuld. Meestal moest namelijk dan alles opnieuw worden gedaan.⁶¹² Daar

608 SAJJ, inv nr 721, 28-2-1806

609 SAJJ, inv nr 721, 19-3-1806

610 SAJJ, inv nr 721, 14-3-1806

611 SAJJ, inv nr 721, 5-5-1806

612 SAJJ, inv nr 721, 24-3-1806 en 31-3-1806

doorheen speelden de pogingen van vele particulieren om vrijstelling te verkrijgen, van met name de patentbelasting. Al is het betalen van belastingen nooit populair, de staat ging wel erg ver in het zoeken naar nieuwe inkomstenbronnen. Wat te denken van een belasting op het dragen van haarpoeder door personeel?

Al was er inmiddels een commissie voor stedelijke belastingen, die had nog geen resultaten geboekt. De president van het stadsbestuur sprak daarover in mei 1806 zijn bezorgdheid uit. De stedelijke financiën waren erg zorgelijk. De stilte rond de commissie bleek veroorzaakt te zijn door commissielid Van Baggen, die veel de stad uit was. W.G. Verhoeven, de procureur die al jaren bezig was om elders werk te vinden, was inmiddels aangesteld als ontvanger van de onbeschreven middelen (indirecte belastingen, accijnzen). Bij wanbetaling mocht hij de zakkendragers inzetten om beslag te leggen. In juni begon de nieuwe belastingcommissie dan eindelijk haar werk en al twee dagen later werd een vergadering belegd tussen stadsbestuur en commissieleden, om te delibereren over haar voorstellen. Die hielden onder meer in een bezuiniging op het traktement van de rector van de Latijnse school, een nieuwe belasting op honden, met ontheffing voor schaapherders, blekers en kooilieden. Dit pakket zou ongeveer 10.000 gulden moeten gaan opleveren.⁶¹³ Een week later werden deze voorstellen aangevuld met een verhoging van alle bestaande belastingen met een stuiver. Bovendien, omdat onbekend was hoeveel de huidige nationale belastingen opbrachten, stelde de commissie voor om opcenten toe te voegen aan de nationale belastingen van vijf stuivers, die dan ten goede van de stad zouden kunnen worden aangewend. Ze dienden daarbij een lijst in van nationale belastingen waar die opcenten aan gekoppeld zouden kunnen worden: de verponding van de huizen, personeel en dienstboden, paarden- en pleziërgeld, runderen, mobiele belasting (op roerende goederen), wijn, bestiaal, gemaal, waag, klein zegel en hondenbelasting.⁶¹⁴ Eind augustus 1806 werd toestemming ontvangen om deze opcenten te mogen invoeren. Toen was echter al weer een nieuwe, ingrijpende verandering in het bestuur van de Republiek doorgevoerd: Napoleon had zijn broer Lodewijk Napoleon als koning aangesteld.

Groeiende financiële druk

Misschien leek het er even op, dat IJsselstein net te vroeg haar financiële onafhankelijkheidsstreven had opgegeven. De ontwikkelingen op nationaal niveau toonden echter vrij snel aan, dat de grote geldproblemen van de staat tot steeds meer algemene maatregelen op belastinggebied leidden. Daarin had IJsselstein nooit een eigen koers kunnen varen. Steeds meer verschoof de macht naar het centrale niveau.

De lokale draagkracht nam sterk af en de armoede greep om zich heen. Dat uitte zich in een veel grotere aanslag op de armenfondsen en het gasthuis, in meer fraude, misdaad en belastingontduiking en vooral in schrijnende menselijke ellende. Huizen stonden leeg, de bomen langs de wandelalleen werden te gelde gemaakt. Overal probeerden mensen en instellingen geld vandaan te halen: onverkwikkelijke ruzies over kerkenbanken, burenhulp bij begrafenissen,

613 SAJJ, inv nr 721, 3-6-1806

614 SAJJ, inv nr 721, 9-6-1806

competentiekwesties tussen bestuurders en faillissementen waren het gevolg. Vanuit de nationale overheid, die onder druk van de Franse bondgenoot meer in de richting van een eenheidsstaat werd gedwongen, kwamen steeds meer aanslagen op de beurs van de burger. Belastingmaatregel volgde op belastingmaatregel, zonder dat er een goede instructie of een heldere organisatie aan ten grondslag lag. De steeds grotere afhankelijkheid van de hogere bestuurslagen ging gepaard met een groeiende bureaucratie, met als gevolg dat vele maatregelen tot grote verwarring leidden. Dat uitte zich niet alleen in zeer langzame besluitvorming. De kennis van de lokale situatie ontbrak en dat leidde bijvoorbeeld tot afschaffing van de baronie, zonder dat de taken die dat bestuurslichaam had uitgevoerd, helder werden gedelegeerd. Dat leidde tot gevaarlijke verwaarlozing van wegen en waterstaatkundige werken.

Ondanks het licht dat aan de horizon gloorde na de Vrede van Amiens, bleek al snel dat dit slechts een intermezzo in een lange strijd was. De Franse oorlogsmachine had geld nodig, en de Bataafse Republiek had dat als bondgenoot maar te fourneren. Om dat te verkrijgen, greep Napoleon zwaar in.

IJsselstein onder Lodewijk Napoleon 1806-1810

Na lange jaren van verzet had IJsselstein uiteindelijk het hoofd in de schoot gelegd. Na het verlies van de bestuurlijke soevereiniteit, had de gewezen baronie ook haar aanspraken op financiële zelfstandigheid laten varen. Na een korte periode waarin de Bataafse Republiek meer decentraliseerde, kwam juist de tegenovergestelde beweging op gang. Het is dus de vraag of tegen dat centralisatiegeweld IJsselstein bestand was geweest. Bracht echter de financiële gelijkschakeling, die een van de belangrijkste kenmerken was van de centralisatie, de gevreesde gevolgen? Dat wordt in dit hoofdstuk onderzocht.

Het einde van de Republiek

Op 2 december 1804 liet Napoleon Bonaparte zich tot keizer kronen en niet lang daarna werd hij erkend als koning van Italië. Zijn schoonzoon, Eugène de Beauharnais, werd door hem daar geïnstalleerd als onderkoning en een jaar later als opvolger. Napoleon kreeg de smaak te pakken om familieleden Europese kronen te schenken. Het is duidelijk dat Napoleon ook de Bataafse Republiek in deze periode wilde gaan ombuigen in de richting van een koninkrijk. Al vanaf maart 1805 werden staatsinstellingen van deze vazalstaat in die richting omgevormd.⁶¹⁵ Er waren twee hindernissen die dienden te verdwijnen voordat een familielid de nieuw gevormde troon kon bestijgen: de aanwezigheid van Raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck en de oude stadhouder Willem V. Het lot was de Franse alleenheerser gunstig gezind. Schimmelpenninck bleek te lijden aan een oogziekte, waardoor hij langzaam blind werd. Die handicap was een prachtige aanleiding om zijn stroman te verwijderen. Schimmelpenninck kon echter nog goed functioneren, een bewijs te meer dat Napoleon de blindheid als smoes misbruikte.⁶¹⁶ Napoleon zou later grote spijt krijgen van deze beslissing. Een tweede gelukkige gebeurtenis was de dood van Willem V, die op 9 april 1806 in Brunswijk overleed. De laatste stadhouder was daarmee voorgoed van het toneel verdwenen.⁶¹⁷

Een tijdlang was het onduidelijk, wie Napoleon op de troon van Holland zou willen plaatsen, maar toen begin 1806 Napels als koninkrijk werd ingericht, werden de geruchten steeds hardnekkiger, dat de jongere broer van de Franse keizer, Louis, naar het noorden zou komen.

615 J.-L. Harouel, 'De 'familie'-politiek van Napoleon I', in: J. Hallebeek en A.J. Sirks, *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)* (Hilversum 2006), p. 11-24, aldaar 11-13

616 Homan, *Nederland*, p. 57 ev

617 Schama, *Patriotten*, p. 572

In maart 1806 werd Schimmelpennink op de hoogte gebracht dat de problemen van zijn blindheid zo groot waren, dat er een nieuwe persoonlijke krachtige leiding noodzakelijk was geworden. In april werd door de Franse minister Talleyrand een traktaat opgesteld waarin de Bataafse Republiek werd omgevormd. De Nederlanders zelf speelden daarin geen rol. Sterker nog, Napoleon eiste, dat het Nederlandse volk zijn broer zou verzoeken om koning van Holland te worden. Schimmelpenninck weigerde dat, maar een commissie onder de bij Napoleon favoriete vice-admiraal Carel Hendrik VerHuell, van wie een oom in IJsselstein geboren was, vertrok naar Parijs om namens het volk, de keizer de gunst te vragen, zijn broer tot koning te benoemen. Op 5 juni 1806 was het dan zover.⁶¹⁸

Lodewijk Napoleon

Louis was de in 1778 geboren jongere broer van Napoleon. Onder de vleugels van Napoleon was hij een militaire loopbaan begonnen, die, ondanks het feit dat het soldatenleven hem niet lag, redelijk succesvol was. Louis hield meer van literatuur en kunst, maar wist zich op het slagveld goed te weren. Tijdens de Italiaanse veldtocht, die hij onder Napoleon meemaakte, werd hij echter ziek. Volgens sommigen zou het kunnen gaan om een geslachtziekte, anderen houden het op reuma.⁶¹⁹ Napoleon bepaalde het leven van zijn broer. Lodewijk bijvoorbeeld was gevallen voor de betovering van Emilie, een nichtje van Joséphine de Beauharnais, de minnares en later de echtgenote van Napoleon. Napoleon zelf bleek andere huwelijksplannen te hebben voor zijn broer: wel een Beauharnais, maar dan Hortense, de dochter van Joséphine. In januari 1802 werd het huwelijk gesloten. Even bepalend was Napoleon wat betreft het koningschap. Louis zelf was een van de laatste die te horen kreeg, in welke richting zijn toekomst was gedacht.⁶²⁰ Hij voelde weinig voor het koude Nederland, maar had weinig keus. Op 5 juni 1806, een dag nadat Schimmelpenninck was afgetreden, werd Louis in Parijs tot koning benoemd. VerHuell werd naar Den Haag gestuurd om de komst van de nieuwe vorst voor te bereiden, drie weken later arriveerde Lodewijk Napoleon, zoals hij hier genoemd werd, in zijn nieuwe koninkrijk. In Frankrijk was een nieuwe grondwet voor Holland voorbereid. Deze werd later door Lodewijk geamendeerd. De vorst was alleenheerser en werd bijgestaan door een Staatsraad van dertien leden. Zij moesten worden geraadpleegd bij het aannemen van wetten. Er was een Wetgevend Lichaam van 38 leden, dat slechts twee maanden per jaar bij elkaar kwam. Een aantal Ministers van Staat was verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken. Het koninkrijk werd ingedeeld in tien, later elf, Departementen. Aan het hoofd van ieder Departement stond een landdrost. Die werd bijgestaan door enkele kwartierdrossen. Daarnaast beschikte de landdrost over een

618 Schama, *Patriotten*, p. 561 ev, Dölle, *Constitutie*, p. 29, Homan, *Nederland*, p. 60; A.J.C.M. Gabriëls, 'C.H. VerHuell (1764-1845), marineofficier, minister en diplomaat', in: J.A.E. Kuys e.a., red., *Biografisch Woordenboek Gelderland VI* (Hilversum 2007) p. 129-132

619 C. de Munck, *Lodewijk Napoleon, koning van Holland. Een miskende Bonaparte* (Zutphen 1997); Kikkert, *Lodewijk Napoleon*, p. 24

620 Kikkert, *Lodewijk Napoleon*, p. 64

aantal assessoren en een secretaris-generaal.⁶²¹ De gemeentebesturen waren binnen de wet bevoegd om 'hun huishoudelijke belangen te regelen'.⁶²² Aan de andere kant raakte het lokale bestuur zijn rechterlijke functie kwijt, maar het duurde nog voordat een alternatieve organisatie werd ingericht. Napoleon zelf wenste dat zijn *Code civil* werd ingevoerd, maar er kwam een veel meer op de Hollandse situatie toegesneden wetboek. Ook werd een eigen crimineel wetboek opgesteld. Op godsdienstig gebied stelde Lodewijk zich strikt neutraal op. De verschillende godsdiensten werden gelijkwaardig behandeld. Daadkrachtig zette hij zich in om de positie van joden en katholieken te verbeteren. Lodewijk verwachtte dat daarmee de gelovigen loyale onderdanen zouden worden.⁶²³

In februari 1808 werd een regeling voor het lokale bestuur ingevoerd. Hierbij was het inwoneraantal bepalend. Er waren plaatsen met meer en met minder dan 5000 inwoners. IJsselstein viel duidelijk in die laatste categorie. De stad viel onder het Departement Utrecht, dat werd geleid door landdrost Jan Hendrik van Lynden van Lunenburg. Utrecht was in twee kwartieren verdeeld, en IJsselstein viel in het eerste kwartier, onder kwartierdrost Jan Maximiliaan van Tuyll van Serooskerken. De landdrost had toezicht op de gemeentebesturen en met hem kreeg het IJsselsteinse bestuur dan ook veel te maken. Omdat de wetgeving voor de kleinere gemeenten onder Lodewijk niet van de grond kwam, bleef veel bij het oude.⁶²⁴ Napoleon had zijn broer op de troon gezet, omdat hij verwachtte, dat die zijn eisen beter zou inwilligen dan bijvoorbeeld Schimmelpenninck. Frankrijk voerde te land en ter zee constant oorlog en had grote behoefte aan geld en soldaten. Lodewijk diende dan ook zorg te dragen voor een stroom rekruten. Hij weigerde echter om de dienstplicht in te voeren. Sterker nog, Lodewijk gedroeg zich als een Hollander onder de Hollanders en deed zijn best de soms zware eisen van zijn broer te verzachten om zijn nieuwe onderdanen te ontzien. Napoleon bleef echter ingrijpen als hij het gevoel had, dat zijn broer zijn bevelen niet stipt opvolgde. Lodewijk zelf voelde zich vaak gemanipuleerd en misbruikt.⁶²⁵ Zijn smeekbeden, dat de Hollandse schatkist leeg was, leidden slechts tot meer eisen. Hij moest nieuwe belastingen invoeren maar probeerde ook de economie te verbeteren. Lodewijk zette zich in om de nijverheid en landbouw te stimuleren, onder meer door het organiseren van een jaarbeurs in Utrecht (1808) en de ontginning van woeste gronden. Onder zijn leiding werd de waterstaat een aparte bestuursafdeling. Met die belangstelling voor de landbouw bewees Lodewijk een kind van zijn tijd te zijn. Vanaf het midden van de achttiende eeuw had een groeiende groep grondbezitters en geleerden zich bezig gehouden met de verbetering van de landbouwmethoden. De Staatsregeling van 1798 had er concreet werk van gemaakt door de instelling van een Commissaris van de Landbouw. Deze

621 Homan, *Holland*, p. 77, Dölle, *Constitutie*, p. 41-43

622 Dölle, 'Constitutie', p. 44

623 Schoon, 'Lodewijk Napoleon', p. 85

624 R.E. de Bruin, 'De uitvoering der wetten en orders van het gouvernement', in: J. Hallebeek en A.J. Sirks, *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)* (Hilversum 2006), p.165-200, aldaar 183

625 De Munck, *Lodewijk Napoleon*, p. 172 ev.

Jan Kops maakte vervolgens reizen door het land. Hij stond aan de wieg van de instelling van het Landbouwfonds om de gevolgen van de veepest te bestrijden en een van zijn stokpaardjes was de ontginning van de woeste gronden.⁶²⁶ Dat had gehoor gevonden bij de nieuwe koning, al kwam er niets van terecht door de korte periode dat Lodewijk Napoleon aan de macht was. De daden van Lodewijk om zijn nieuwe koninkrijk er bovenop te helpen, werden telkens door zijn machtige broer doorkruist. Napoleon wilde Engeland op de knieën krijgen en had daartoe een economische blokkade, het Continentaal Stelsel, in het leven geroepen. Dat moest alle handel met Engeland tegengaan. Deze maatregel zorgde voor enorme ellende in het koninkrijk Holland, dat zo afhankelijk was van handel en koopmanschap. De invoering was Napoleon niet snel en niet compleet genoeg. De spanning tussen de broers groeide. Napoleon liet zijn broer uiteindelijk vallen; dat bleek pijnlijk duidelijk in juli 1809 toen de Engelsen een invasie op Walcheren uitvoerden. Veel Hollandse troepen waren in het buitenland gelegerd, dus op hen kon Lodewijk niet terugvallen. Verzoeken aan zijn broer om uit Frankrijk versterkingen te sturen, liepen op niets uit. Ondanks deze handicaps wist Lodewijk de Engelsen te verjagen. Dankbaarheid hoefde hij echter uit het zuiden niet te verwachten.

Het leidde slechts tot nog meer eisen. Om zijn Continentaal Stelsel succesvol te laten zijn, stuurde Napoleon Franse douaniers om toezicht te houden in Hollandse havens. De soevereiniteit van het koninkrijk werd daarmee sterk aangetast. Uiteindelijk dwong Napoleon zijn broer tot aftreden. In juli 1810 deed Lodewijk troonsafstand en lijfde zijn broer diens vroegere koninkrijk in bij Frankrijk.⁶²⁷

Een oude baronie en een nieuwe koning

Ook IJsselstein werd van de nieuwe staatsvorm op de hoogte gebracht. Op 16 juni – de koning zelf was vanuit Frankrijk nog naar zijn nieuwe vorstendom onderweg – ontving het stadsbestuur reeds de eerste publicatie van Lodewijk Napoleon, waarin de nieuwbakken vorst er op wees, dat alle pachters van brandewijnen, jenever, ‘inlandse’ wijnen en gedestilleerde wateren een eed bij de baljuw dienden af te leggen.⁶²⁸

Een soeverein aan het hoofd van de natie deed allerlei oude reflexen in IJsselstein herleven. Als vroeger een nieuwe baron aantrad, werd gedelibereerd over het welkomstgeschenk dat de stad zou overhandigen. Nu werd een vergadering belegd van het stadsbestuur van IJsselstein, de dorpsbesturen van Benschop en Noord-Polsbroek en Van Affelen Codde om zo net als vroeger, een baroniebestuur te vormen. Er was weliswaar in 1802 een soort baroniebestuur in het leven geroepen, maar dat hield zich vooral met waterstaatstaken en dergelijke bezig. Blijkbaar vond men de baronie de juiste bestuurslaag om de nieuwe heerser tegemoet te treden. De beraadslagingen waren geconcentreerd rond de vraag, of het nuttig zou zijn om namens de oude baronie de nieuwe koning in Den Haag welkom te gaan heten. Gezamenlijk kwam men tot de overtuiging, dat een dergelijke verwelkoming voor de baronie een goede zaak zou zijn. Het

626 J.M.G. van der Poel, ‘Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1770-1840’, in D.P. Blok e.a., red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* dl 10 (Haarlem 1981), p. 159-182, met name 164

627 Homan, *Nederland*, p. 88-115, Kikkert, *Lodewijk Napoleon*, 198 ev

628 SAJJ, inv nr 721, 16-6-1806

zou kunnen leiden tot goodwill voor de inwoners van de drie plaatsen. President Johan Franco Beyen, secretaris Van Bruggen en de Benschopse schout Buma werden gevraagd, deze gewichtige expeditie te ondernemen. Uiteraard kon van de drie heren niet worden verwacht, dat ze op eigen kosten het voorgeschreven hofkostuum zouden aanschaffen. De gemenelandsrekening werd daartoe aangesproken en wel naar rato van het aantal grondvergaderingen in de verschillende plaatsen.⁶²⁹

Op 30 juni vertrokken de heren naar Den Haag. Het duurde een paar dagen voordat ze een plekje wisten te veroveren op de officiële ontvangstlijst van de koning. Uiteindelijk werden ze besteld op zondag 6 juli, om zich in de middag op ‘Paleis In ’t Bosch’ in Den Haag te vervoegen. Dat bericht kwam pas op het laatste moment, zodat de heren al die tijd hadden moeten logeren in de hofstad. Toen ze de Oranjezaal betraden, bleek daar al een gezelschap van meer dan veertig hoogwaardigheidsbekleders verzameld te zijn. Beyen had een speech in het Frans voorbereid, waarin hij de koning feliciteerde met zijn verheffing. De koning had daarop geanimeerd gesproken over IJsselstein en was zeer benieuwd geweest naar de ligging, de grootte, de bevolking en de nijverheid in het stadje. Ook had hij toegezegd de baronie een keer te komen bezoeken. Een geslaagd bezoek, al met al. Het enige waarmee men in de maag zat, waren de nieuw aangeschafte kostuums. Men besloot die netjes op te bergen voor een volgende officiële gelegenheid.⁶³⁰ De secretaris van Binnenlandse Zaken stuurde direct na het bezoek een brief, waarin hij informeerde naar de samenstelling van het bestuur en de namen van de ambtenaren. Het stadsbestuur kreeg van de koning toestemming om te blijven zitten, terwijl opengevallen plaatsen voorlopig niet opgevuld hoefden te worden, tenzij er lokaal dwingende redenen waren om dat toch te doen. In dat geval diende dat in overleg te gebeuren met het Departement Utrecht.

Geldtekorten

Lodewijk Napoleon werd door zijn broer onder grote financiële druk gezet en hoe minister van Financiën Gogel ook trachtte, de staatsbegroting sluitend te krijgen – dit was de tijd waarin hij veel van zijn belastingplannen, zoals eerder beschreven, in praktijk kon brengen – zolang het Koninkrijk ondergeschikt was aan Frankrijk en haar onverzadigbare oorlogshonger, bleven de uitgaven de inkomsten overtreffen. Dat was niet alleen op landelijk niveau voelbaar. Ook in IJsselstein, net als in de rest van het Departement, bleef de armoede groeien.⁶³¹ Het Departement Utrecht richtte een commissie op voor de aanpak van de bedelarij en de ‘ledigangers’. De commissie moest aan de slag om werk te organiseren om behoeftigen in hun levensonderhoud te laten voorzien. Dit paste in de aanpak van Lodewijk Napoleon, die graag de nijverheid in het koninkrijk wilde stimuleren. Een van zijn adviseurs was zijn tijd ver vooruit en pleitte zelfs voor de invoering van een minimumloon om de armoede te bestrijden.⁶³²

629 SAIJ, inv nr 721, 26-6-1806

630 SAIJ, inv nr 721, 7-7-1806

631 SAIJ, inv nr 721, 12-5-1806

632 Kikkert, *Lodewijk Napoleon*, p. 173

Al was er veel gebrek, de landbouw maakte hoogtijdagen door. Het lijkt er echter op, dat de groei vooral ten goede kwam aan de akkerbouw in het Koninkrijk. De export van bonen, haver, meekrap, erwten en vlas nam flink toe. Ook de boterproductie groeide en daar zou een veeteeltgebied als IJsselstein wel van hebben moeten profiteren. Zeker de boeren die tegen het zuivelgebied rond Woerden aan lagen, moeten goede zaken gedaan hebben. Over de veranderingen in de vleesproductie zijn helaas geen gegevens voorhanden.⁶³³

Het Departementaal initiatief mondde uit in een verzoek aan de lokale besturen, om vergelijkbare comités op te richten. In januari 1807 namen zowel gereformeerden als katholieken zitting in het IJsselsteinse armencomité. Hun eerste daad was het stadsbestuur te vragen een collectebus neer te zetten bij de plek waar de schuiten aan- en afvoeren. Ze vroegen ook om toestemming voor collectanten, om op de schepen zelf te mogen rondgaan.⁶³⁴ Dit was niet meer dan een doekje voor het bloeden. Dat meer structurele maatregelen nodig waren – er werd op landelijk niveau gewerkt aan nationale wetgeving op het gebied van armenzorg – was iedereen duidelijk. Het Departement wenste zich daarom uitgebreid te laten informeren over de toestand van IJsselstein. Stadsbestuurders Beyen en Hoofst Graafland gaven een ontluisterend beeld van de lokale gemeenschap. Van de 2500 inwoners vielen er meer dan 500 onder de armen. De kerkelijke armenfondsen bedeeden er slechts een beperkt aantal van: de gereformeerden 64 armen en de katholieken 70. De meesten van deze bedeeden waren niet in staat om te werken. Een handjevol kinderen zou eventueel een dienstje kunnen vervullen, maar zulk werk bleek in IJsselstein niet voorhanden. Er waren ook geen werkinrichtingen waar deze ongelukkigen aan de slag konden. Dat laat zien dat de toestand in IJsselstein ingrijpend was veranderd. Dienstjes waren er vroeger vele geweest, toen er nog een grote groep renteniers in de stad verbleef. Ook de werkverschaffingsprojecten van het stadsbestuur – denk aan de lijnbanen en vlasfabrieken – hadden een halve eeuw hiervoor voor veel werkgelegenheid gezorgd. Die instellingen waren er niet meer. IJsselstein was door de gelijkschakeling van de belastingen niet meer aantrekkelijk voor renteniers, die bovendien steeds harder werden geraakt door de toenemende belastingen. En van een eigen economische politiek was helemaal geen sprake meer. Vlas, touw, hoepen, het waren allemaal producten die te maken hadden met de handel en die kwijnde weg in het Koninkrijk Holland. Het lokale comité had bovendien nauwelijks armslag: de landdrost gaf aan dat er geen plannen konden worden ontwikkeld om de armoede tegen te gaan. Alles wachtte op een nationale aanpak van de armenzorg.

Toch kon men met de bestrijding van de gevolgen van de armoede daar niet op wachten. Lycklama kwam in februari 1808 vragen een nieuwe veldwachter aan te mogen stellen. Zijn dienaars van justitie konden het vele werk niet meer aan. Er waren eenvoudigweg te veel bedelaars in het schoutambt. In Benschop had men daarom een extra dienaar aangesteld, die er een dagtaak aan had om bedelaars en landlopers weg te jagen. Dat bedelaars zich niet beperkten tot het passief hand ophouden, bleek uit een andere maatregel van de baljuw. Er was een opvallende toename

633 Kikkert, *Lodewijk Napoleon*, p. 177-178, De Vries en Van der Woude, *Nederland*, p. 270-283, Van der Poel, 'Landbouw', p. 169-175

634 SAJJ, inv nr 722, 5-1-1807 en 6-4-1807

van het aantal onguere types, dat lood en oud ijzer in de aanbidding had. Lycklama was er van overtuigd dat ze daar niet eerlijk aan gekomen waren en vroeg om een verbod of een strenge controle van de koop en verkoop van metalen.⁶³⁵

De IJsselsteinse belastingcommissie stelde aan de orde hoe zwaar de verschillende belastingmaatregelen op de bevolking drukte. Naast de landelijke belastingen waren er ook nog opcenten, extra stuivers die lokaal besteed konden worden. Dat was noodzakelijk, want door het invoeren van een landelijk belastingstelsel waren veel lokale belastingen vervallen. De zaken die daaruit werden betaald, werden niet uit de landelijke belastingen gedekt. Een fundamenteel probleem was, dat de commissie niet kon overzien of de heffing wel voldoende zou opleveren. Het was tenslotte niet bekend hoeveel IJsselstein betaalde aan de algemene belastingen en dus hoeveel de 5% opcenten in totaal zouden bedragen. Inmiddels moesten er wel uitgaven gedaan worden. Om niet opnieuw leningen of tijdelijke belastingen te moeten opleggen, stelden de commissieleden voor, om een aantal bomen langs de poortdijk buiten de IJsselpoort te verkopen. Met de opbrengst daarvan kon de stad het een paar maanden uitzingen, lang genoeg om duidelijkheid te verkrijgen over de lasten en opbrengsten van de nieuwe belastingmaatregelen.

Ze stonden niet alleen in hun bezorgdheid. Baljuw Lycklama vroeg belet bij de vergadering en wierp zich op als kampioen van de burgerij. Die zou hem hebben verzocht om bij het stadsbestuur te pleiten voor belastingbeperking en maatregelen om het welzijn te vergroten. Het was misschien goed voor zijn eigen PR maar Lycklama wist even goed als de stadsbestuurders, dat de autoriteit om belastingen te beperken grotendeels op hogere niveaus lag. Lycklama was nooit te beroerd om in troebel water te vissen en deze laatste streek was teveel voor de president van de gemeenteraad. Hij reageerde fel dat het welzijn van de burger altijd het oogmerk was van de gemeenteraad. Een paar dagen later bleek dat de verkoop van de bomen en de stadsbleek onvoldoende zouden opbrengen dus dat er helaas geen andere oplossing was dan de gehate belastingen alsnog op te leggen. De raad probeerde de pijn te verzachten door de maatregel toe te lichten. De burgers ontvingen een notificatie waarin de gemeenteraad aangaf dat de oude imposten en pachten waren vervallen. Dit betekende dat de stad niet langer de inkomsten daaruit genoot. Daarom was de maatregel ingevoerd dat op iedere gulden van de nationale belastingen en de verkoop van goederen op publieke veilingen 5% – dus een stuiver – extra betaald zou moeten worden. De belasting zou in twee delen worden ingevoerd, per 1 januari 1806, dus met terugwerkende kracht, en per 1 september.

De invoering van de nieuwe opcenten bleken organisatorisch nogal wat voeten in de aarde te hebben. Voordat de belasting op de huizen kon worden geheven, moesten eerst alle gebouwen worden getaxeerd. Om er enig systeem in aan te brengen, gaf de gemeenteraad opdracht, alle huizen van een geschilderd nummer te voorzien. Tegelijkertijd deed de regering in Den Haag een oproep aan alle burgers, om de gecommitteerden tot verponding van de landerijen alle medewerking te verlenen. Eigenaren dienden aanwezig te zijn om de commissieleden de grenzen van hun bezittingen duidelijk aan te wijzen en de polderbesturen moesten inzicht geven in

635 SAJJ, inv nr 723, 2-2-1808

hun financiële huishouding. Lycklama, die zich de post van gadermeester had toegeëigend en Van Affelen Codde, als rentmeester en hoogheemraad van de Lekdijk, moesten die informatie verzamelen.

Het Departement was zich er van bewust dat het innen van de belastingen diende te gebeuren door betrouwbare ambtenaren en geëmployeerden. Niet alleen zou anders fraude welig tieren, de bevolking diende vertrouwen in een eerlijke inning te hebben. Ondanks dat kwamen er veel klachten binnen van met name de belastinginners op de wijn en het gedistilleerd. Ze voelden zich zo bedreigd door de IJsselsteiners dat ze hun werk niet durfden uit te voeren. Daarom verzocht het Departement de gemeentebesturen deze heren zoveel mogelijk ondersteuning te bieden en een duidelijke instructie op te stellen voor de wijze waarop de belastinginning zou worden aangepakt. De burger kon dan controleren of een en ander op de juiste wijze gebeurde.⁶³⁶

Verponding en patentbelasting

De nieuwe verpondingbelasting betekende, dat er nieuwe registers moesten worden gemaakt van onroerend goed en ook moesten van alle inboedels taxaties worden gemaakt. IJsselstein beschikte zelf niet over beëdigde taxateurs en beraadde zich over de organisatie van deze ingrijpende operatie.⁶³⁷ De commissaris van de verponding bevond zich in Schoonhoven en wenste in november 1806 alle kohieren van de IJsselsteinse belastingen te ontvangen, zoals die van 24 stuivers per morgen, die van 15 stuivers per morgen en het huisgeld. Twee weken later wilde de Raad van Financiën van het Departement Utrecht eveneens de beschikking over een verpondingregister. Goed nieuws was dat kerken, gasthuizen en stadhuizen vrijgesteld werden van deze belastingen. Maar werd zo'n gebouw gedeeltelijk bewoond of verhuurd voor eigen gebruik dan verviel de vrijstelling. Bovendien wenste de koning uiterlijk op 31 december het reglement voor de lokale belastingen te ontvangen. IJsselstein moest daar dus haast mee maken.⁶³⁸

Het stadsbestuur riep dan ook direct de commissie voor de belastingen bij elkaar, want de indruk bestond dat de additionele stuivers op de landsbelastingen niet langer geïnd mochten worden. Daarom werd nu besloten te trachten de opcenten te verbinden aan de belasting op de onbeschreven middelen. Dit zijn belastingen waar geen formulieren moeten worden ingevuld ('beschreven') zoals dat gebeurt op inkomen en bezit, maar belastingen die vooral op consumptiegoederen worden geheven en dus in de prijs zijn inbegrepen. Omdat de commissie echter geen enkel inzicht had in hoeveel die nationale belasting opbracht, tastte ze volledig in het duister over de opbrengst van eventuele opcenten. De opcenten waren namelijk relatief, vijf stuivers in de gulden en daarom vroeg de commissie, toen ze het nieuwe reglement aanbood aan het Departement, om het mogelijk te maken het percentage zo aan te passen dat er minstens 7000 gulden zou worden opgehaald. Ze voegden een begroting bij waaruit bleek dat de stad 8364 gulden aan inkomsten nodig had. De commissie was zich er van bewust, dat haar voorstel

636 SAJJ, inv nr 721, 11-9-1806

637 SAJJ, inv nr 721, 4-8-1806

638 SAJJ, inv nr 720, 24-11-1806

nog onvoldragen was. Liever had ze meer tijd gewenst, maar liever een half voorstel dan het verwijt te krijgen, haar werk niet naar behoren te hebben uitgevoerd en uit luiheid in gebreke gebleven te zijn. Ze vroeg een voorschot van vijf stuivers in de gulden voor een half jaar, en hoopte daarna met een nieuw voorstel te komen, gebaseerd op de ervaringen van de inkomsten van de komende maanden.⁶³⁹

De speelruimte van de stad in deze financiële kwestie bleek echter veel kleiner dan vroeger. Niet langer bepaalde ze zelf haar begroting. Dat werd duidelijk toen de landdrost niet zomaar akkoord ging met deze wensen. Hij wenste eerst precies te weten waar IJsselstein haar geld aan uitgaf. Er moest dus een uitgebreide verantwoording worden overgegeven. Daaruit bleek dat de stad vooral kosten maakte voor de traktementen van de verschillende functionarissen, het onderhoud aan de wegen in en rond de stad, de stadspoorten, van de dijken rondom de stad, van de stadsgrachten, van de schoolgebouwen, het stadhuis, de kerktoren en de waag, kosten voor inkwartiering en het onderhoud van de stadsgevangenis.

De landelijke belastingen bleven een probleem. Telkens kwamen daar wijzigingen in, die door het stadsbestuur moesten worden doorgevoerd. Zo werd de patentbelasting opnieuw verbreed. Steeds meer beroepsgroepen werden patentplichtig. De belastingregisters geven een goed beeld van een deel van de beroepsbevolking van IJsselstein. Zo waren er 16 baanders, 18 fruitverkoopsters, 8 hoepbazen en 41 hoepmakersknechten. Ook waren er vele kooplieden, die waren ingedeeld in verschillende klassen, afhankelijk van hun omzet. De meeste kooplieden in IJsselstein, 53, behoorden tot de zevende klasse, dus de hele kleine neringdoenden. Slechts twee kooplieden behoorden tot de vijfde klasse, 2 tot de zesde en maar één tot de derde klasse. Er waren meer dan 50 winkeliers. Ook de kleermakers bleken ruim vertegenwoordigd met 15 kleermakersbazen en 6 knechten. Ook timmerlieden, schoenmakers en naaisters waren in vergelijkbare aantallen aanwezig. Voor vertier zorgden behalve de drie kolfbaanhouders en de biljarthouder, de muzikant en de liedjeszanger. Opvallend was de aanwezigheid van twee horlogemakers.⁶⁴⁰ Inmiddels bleek zich ook een joods schoolmeester in IJsselstein gevestigd te hebben. Veel mensen met meerdere beroepen betaalden over ieder beroep patent. Dat betekent dat de patentregisters wel een beeld geven van de uitgeoefende beroepen, maar niet van de aantallen per beroepsbeoefenaren. Er worden namelijk lang niet altijd namen genoemd.

Een voorbeeld van de onduidelijkheid. De categorie 'kooplieden van de zevende klasse' overlapte voor een flink deel de beroepsgroepen kleermakers, pruikenmakers, wever, schoenmakers, glazenmakers, tappers, voerlieden en enkele kleine winkeliers. Dat kwam omdat ze naast ambachtsman ook spullen verkochten en dus koopman waren. Bovendien waren weinig winkeliers in één product gespecialiseerd: velen moesten dus meerdere patenten aanvragen. Het aantal van vijftig patenthouders zegt dus niets over het aantal etablissementen. Behalve patentbelasting betaalden de mensen ook luxebelastingen. De stadstimmerman kreeg opdracht om vanwege die belasting onmiddellijk een opname te doen van het aantal huispoorten waardoor

639 SAIJ, inv nr 720, 12-12-1806

640 SAIJ, inv nr 725, 22-8-1810

een koets kon rijden en het aantal vensters op de eerste en tweede verdieping van de huizen. Deze lijst moest zo spoedig mogelijk naar de minister in Den Haag worden gezonden.

Sturing van boven

Het stadsbestuur kreeg nog meer bureaucratie te verwerken. S. van Nooten Azn uit Schoonhoven bleek te zijn aangesteld om de verponding op de huizen en de landerijen in IJsselstein uit te voeren. Hij wenste de stad ingedeeld te zien in wijken en de huizen moesten van nummers voorzien worden. Deze hele operatie moest vóór oktober 1806 zijn afgerond, want dan zou hij zijn werkzaamheden oppakken. Ook gaf hij het stadsbestuur opdracht, om aan te geven hoeveel belastingbiljetten nodig waren. Dat bleken er zeshonderd. Het bestuur kon mededelen, dat de huizen in de stad reeds waren genummerd en die in het schoutambt binnenkort van een nummer zouden worden voorzien.⁶⁴¹

IJsselstein dacht daarmee de zaak goed georganiseerd te hebben, maar kreeg een fikse uitbrander van de Raad van Financiën in Utrecht. De bezittingen van alle burgers hadden in kohieren en in gedetailleerde rapporten vastgelegd moeten worden. Alle goederen moesten op naam van de tegenwoordige bezitter staan, en zowel huizen, landerijen als andere onroerende goederen vielen daaronder. Om dat alsnog in orde te maken kreeg IJsselstein tot 1 december de tijd. Van Nooten kwam daar met een extra waarschuwing over heen. De nummers op de huizen moesten in olieverf worden aangebracht. Blijkbaar had de man nog steeds niet in persoon IJsselstein bezocht, want dan had hij kunnen zien dat dit reeds was geschied. De burgerij kreeg de oproep hun bezittingen netjes te laten registreren.⁶⁴² Het stadsbestuur belegde een extra vergadering om alle zaken rond deze belastingen en de algemene middelen helder op een rijtje te zetten, zodat iedereen het naadje van de kous wist. Het Departement wenste de baronierekening van de laatste vijf jaar af te sluiten en dus een volledig financieel overzicht te ontvangen. De gevraagde registers over de verponding kwamen op tijd klaar. Toen Van Nooten in november een complete lijst vroeg van het grondbezit in IJsselstein, kon het stadsbestuur hem daarvan een kopie sturen, vergezeld van een lijst van het huizengeld en het grondbezit per eigenaar. Alles rondom de belastingen was nu een nationale zaak geworden. Dat merkten enkele boeren. Toen zij het stadsbestuur om ontheffing van de belasting op het personeel verzochten, verwees het stadsbestuur ze door naar hogere autoriteiten. Hierover had het niets meer te zeggen.⁶⁴³ Dat betekende uiteraard een enorme stroom van formulieren en informatie richting Den Haag. Het lag voor de hand dat het onderbemenste ministerie dat allemaal niet direct in goede banen wist te leiden. Een voorstel om naast de 119 ambtenaren op het ministerie nog eens 76 mensen aan te stellen voor het Generaal-Kantoor van de belastingen werd met moeite geaccepteerd. Die 76 mensen echter dienden meer dan 1500 kantoren te controleren!⁶⁴⁴ Dat dit voor grote achterstanden in de uitvoering zou gaan zorgen, lag voor de hand. De minister en

641 SAJJ, inv nr 721, 17-9-1806

642 SAJJ, inv nr 721, 13-10-1806

643 SAJJ, inv nr 721, 3-11-1806 en 10-11-1806

644 Pfeil, *Redding*, p. 493-495

het Departement waren er snel bij om IJsselstein op de vingers te tikken als ze hun zaken niet op orde hadden, maar lieten zelf regelmatig steken vallen. Beslissingen bijvoorbeeld deden op zich wachten of werden twee keer afgekondigd.

Het Departement stelde een nieuwe eis. De stad diende binnen drie maanden met een eigen plan voor het heffen van lokale belastingen te komen. De belastingcommissie reageerde afwijzend. Die periode was veel te kort, vooral omdat nog steeds geen belastingen waren ontvangen en men dus geen flauw benul had wat de huidige maatregelen daadwerkelijk aan geld in het laatje brachten. Pas als dat duidelijk was, kon men gaan nadenken over de lokale belastingen. De personele belasting en de grondbelasting waren nog niet eens ingevoerd.⁶⁴⁵ Daar wenste het Departement geen rekening mee te houden. Zij had ontvanger Verhoeven al opdracht gegeven om zoveel mogelijk informatie te verstrekken, zodat op basis daarvan de lokale belastingcommissie een plan kon maken. Dit alles maakt steeds opnieuw duidelijk, hoe afhankelijk het lokale bestuur van het Departement en de landelijke overheid was geworden.

Belasting	Opbrengst	Zegelgeld
Runderen	1143	64
Personeel	7257	394
Dienstbodengeld	1086	72
Paarden- en pleziergeld	854	50
Mobilair	720	41

De in de tabel opgenomen bedragen zijn niet helemaal betrouwbaar: sommige bedragen waren geheven over bezittingen buiten het schoutambt en van de verponding was nog niets bekend. Van Nooten kon alleen aangeven dat hij tot dan toe ongeveer 1200 gulden had opgehaald, en dat was over het laatste kwartaal van 1806.⁶⁴⁶ Voor een deel werd de vertraging bij het innen van de verponding veroorzaakt door een tekort aan formulieren; de schatting was dat deze belasting veruit het meeste zou opbrengen. De informatie die Van Nooten verzamelde, biedt ook een inkijkje in de landbouw. Het areaal van IJsselstein bestond in 1806 uit een aantal polders. In die polders lagen ongeveer 1180 morgen bouwland, 500 morgen hooiland, 360 morgen weiland en 430 morgen uiterwaarden. Er waren geen bossen, alleen 50 morgen grienden, beplant met els en wilg. Vijf morgen waren in gebruik als tuin. Op het bouwland werd tarwe, paardenbonen, koolzaad, erwten, bonen, gerst en haver geteeld, in veel mindere mate vlas en hennep.⁶⁴⁷

Raadslid Klinkert kreeg opdracht een plan te maken voor de stedelijke belastingen. De financiële commissie uit Utrecht stuurde het onverwijld terug. Het plan rammelde in haar ogen aan alle kanten. Ze had het zelfs niet aangedurfd het voor te leggen aan de minister. Ze waarschuwde IJsselstein niet meer met zo'n krakkemikkige opzet te komen. Het zou slechts de woede van

645 SAIJ, inv nr 722, 5-1-1807 en 10-1-1807

646 SAIJ, inv nr 722, 20-1-1807 en 26-1-1807

647 SAIJ, inv nr 722, 17-2-1807

de minister opwekken en hem sterk innemen tegen IJsselstein. De Utrechtse commissie bond de IJsselsteinse stadsbestuurders op het hart op een heldere manier opgave te doen van de behoeften van de stad, met daarin opgenomen de vaste inkomsten en de additionele middelen. Zo zouden ze werken volgens de grondwet en conformeerden ze zich aan de wijze waarop het gouvernement wenste te worden ingelicht.

Ook dat is een bewijs, dat de lokale autonomie duidelijk beperkt werd door de landelijk gestelde kaders. Het lijkt er echter ook op dat de waarschuwingen van IJsselstein, dat ze slechts met schattingen kon werken omdat de belastingen nog niet definitief waren ontvangen, niet werden aanvaard.⁶⁴⁸ Feitelijk waren de eisen van minister Gogel onrealistisch. Hij wenste een plan gebaseerd op gegevens, die niet voorhanden waren. Een week later pas kreeg men bijvoorbeeld inzicht van de ontvanger van de nationale onbeschreven middelen. Hij gaf de volgende bedragen aan: de belasting op de waag had 90 gulden opgebracht, die op het gemaal 595, op het bestiaal 406 en de imposten op de wijn hadden 79 gulden opgeleverd.⁶⁴⁹

Belastingplannen

Al deze financiële regelingen veroorzaakten een enorme groei van bureaucratie. Nu bleek dat een kenmerk van de regering van Lodewijk Napoleon.⁶⁵⁰ Zo werden de belastingontvangers van de additionele middelen verplicht om het stadsbestuur maandelijks een overzicht te overleggen van hun inkomsten en moest er een formulier komen voor de ontvanger van het middel op de turf, waarin precies stond hoeveel turf er werd verhandeld.⁶⁵¹ Kooplieden en venters moesten eerst hun patent laten zien alvorens ze hun waren konden aanbieden, en dienden dan alsnog zes stuivers te betalen. De president van de raad had de discretie om eventuele armoedige venters vrij te stellen van deze betaling.

Weliswaar werd het nieuwe IJsselsteinse belastingplan door Utrecht goedgekeurd, maar niet volledig. Een deel van de opgenomen inkomsten werd door het Departement niet erkend. Zo bleek dat de kapittels in Utrecht die grond bezaten in de baronie, niet konden worden verplicht daarover belasting te betalen en ook de oude subsidies van de baronie die in de begroting waren opgenomen werden niet geaccepteerd. Dat zorgde voor een begrotingstekort. De goedkeuring van het belastingplan betekende in ieder geval dat de eerder aangekondigde traktementsverhogingen konden worden uitgekeerd. Deze begroting creëerde een alles behalve financieel gezonde situatie.

Het gerucht ging dat Lodewijk Napoleon belastingen wilde gaan invoeren op eerste levensbehoeften, zoals brood, meel, vlees en drank.⁶⁵² Klinkert en Hooft Graafland reisden af om met de landdrost te overleggen over deze invoering. De instructies bleken namelijk nogal onduidelijk. Sommige inwoners van IJsselstein dachten, dat er alleen belasting moest

648 SAJJ, inv nr 722, 27-2-1807

649 SAJJ, inv nr 722, 3-3-1807

650 Pfeil, *Redding*, p. 497

651 SAJJ, inv nr 722, 23-3-1807

652 SAJJ, inv nr 722, 11-5-1807 en 1-6-1807

worden betaald over ingevoerd meel en brood. Ze weigerden te betalen voor in IJsselstein zelf geproduceerde waar. IJsselstein was niet de enige plek waar deze belasting op het gemaal tot vragen leidde. In andere plaatsen kwam het zelfs tot rellen en tumult.⁶⁵³ In IJsselstein was geen sprake van verzet maar van verwarring. Zoveel maatregelen tuimelden over elkaar heen en niemand kon meer wijs uit de vele belastingen.

Telkens opnieuw bleek dat de nationale en departementale overheden hoge eisen stelden aan de procedures op lokaal niveau, zonder veel rekening te houden met de praktische uitvoerbaarheid. Zo wenste de landdrost een complete financieel overzicht te ontvangen, terwijl de stad nog geen enkel zicht had op haar inkomsten. Bovendien bepaalde hij, dat de belastingen van IJsselstein in een bepaalde proportie dienden te staan tot de landelijke belastingen. Zouden die stijgen of dalen, dan bewogen de lokale belastingen mee. Dat was uiteraard lastig begroten voor de gemeenteraad, die geen enkel zicht had op de landelijk geïnde bedragen.⁶⁵⁴

In december 1807 leidde belastingen opnieuw tot een stroom van protesten.⁶⁵⁵ De verponding had plaatsgehad en daardoor ondervonden de bewoners van IJsselstein aan den lijve wat deze belasting voor gevolgen had. Diverse boeren dienden bij de landdrost een bezwaarschrift in. De additionele stuivers moesten het ontgelden. De klagers begrepen zeer wel dat alle inwoners van Nederland een belasting moesten betalen en daar hadden ze dan ook geen bezwaar tegen. Feilloos voelden ze aan waar de werkelijke macht lag. Het was onmogelijk om de landelijke belastingen te beïnvloeden, maar de lokale heffingen zouden wel eens minder in steen gebeiteld kunnen staan. Daarom richtten ze hun pijlen op de extra stuivers, opgelegd door de stad IJsselstein. Zij, als inwoners van het schoutambt, betaalden via de stuivers mee aan het onderhoud van de stad en de diensten die geleverd werden aan de stadsbewoners, maar hadden daar zelf geen enkel voordeel van. Bovendien moesten zij als buitenburgers ook nog polderlasten betalen, een last die niet op de schouders drukte van de stadsbewoners. Als boeren hadden ze grote last van de hondenbelasting. De stadsbewoners hielden hun beesten voor het plezier. Schoothondjes waren een leuke hobby, die je kon besluiten weg te doen. Zij als boeren hadden waakhonden hard nodig, al was het maar om zwervers en bedelaars van het erf te houden.

Dan was er nog de dreiging van veepest. Om die tegen te gaan waren de boeren verplicht aan de pest bezweken beesten te begraven en daartoe had de stad een vilder aangesteld, die betaald werd uit een extra heffing. Ze waren best bereid om die vilder te betalen voor het begraven van koeien, maar ze moesten hem nu ook betalen voor het begraven van varkens en 'nugtere' kalveren en andere beesten zonder waarde. Die konden hun knechts wel zelf onder de grond stoppen. Als er dan extra belastingen geheven zouden moeten worden, zou dat op luxe moeten

653 Joor, *Adelaar*, p. 393 ev

654 SAJJ, inv nr 722, 10-7-1807

655 Geklaag over de belasting is van alle tijden, maar bijvoorbeeld ook in Gelderland kwamen uit alle lagen van de bevolking grote protesten tegen de nieuwe belastingen. Zie bijvoorbeeld J. Hofman, 'Eenvoudig, onkostbaar en gerieflijk... Een bijdrage tot de geschiedenis van de belastingen in Gelderland in de periode 1795-1807', in: H.B.N.B. Adam, J. Hofman en G.J. Mentink, *Van Gelre naar Gelderland. Aspecten van de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw* (Arnhem 1984), p. 58-77. Met name de molenaars klaagden steen en been, met als gevolg toen ze geen gehoor vonden, ze steeds meer fraudeerden.

zijn, zoals grote trouwfeesten of begrafenissen. Dat stond in hun ogen ook met zoveel woorden in het gemeentereglement (en paste in de uitgangspunten van minister Gogel!).⁶⁵⁶ De boeren waren bereid hun verpondingbelasting te betalen maar niet de opcenten. Omdat zowel de grondbelasting als het huisgeld met de opcenten gecombineerd moesten worden overhandigd, konden ze alleen maar kiezen voor niets betalen of alles betalen. Bovendien hadden ze een aanslag voor twee jaar ineens gekregen en was er grote verwarring over de betaling van een personele belasting over hun grondbezit. Was dat geen overlapping met de verponding? Hier liepen onduidelijkheid over belastingplicht aan het Rijk en aan de gemeente door elkaar. Het stadsbestuur probeerde de landdrost dit protest nader uit te leggen, waar een oud conflict tussen stedelingen en buitenbewoners aan ten grondslag lag. Van oudsher bestond IJsselstein uit de stad en het schoutambt, het buitengebied. De wetten en regels golden voor alle inwoners. De inwoners van stad en schoutambt werden dus gelijkwaardig behandeld. Vanaf 1795 hadden de buitenbewoners via hun eigen grondvergaderingen invloed uitgeoefend op de politieke besluitvorming in de stad. Er waren weliswaar sinds 1803 geen buitenburgers meer in het bestuur gekozen, maar dat werd veroorzaakt door het gebrek aan geschikte kandidaten. Het stadsbestuur verdedigde zich tegen de impliciete aantijging van discriminatie van buiteninwoners, door aan te geven dat twee bewoners van het schoutambt lid waren geweest van de commissie die deze belastingvoorstellen had opgesteld. Het plan was vervolgens voorgelegd aan en goedgekeurd door alle inwoners. Toen was het moment geweest voor de buitenburgers om met hun bezwaren te komen, maar dat was niet geschied en nu was het in hun ogen dus een gepasseerd station. Vervolgens gingen de bestuurders in op de inhoud van het bezwaar. Het voorstel om een belasting op luxe in te voeren zou voor IJsselstein niet werken. Er werd weinig getrouwd met pracht en praal en ook werden er weinig luxe goederen verhandeld. De hondenbelasting drukte alleen zo zwaar op de boeren, omdat ze vaak veel meer honden hielden dan ze voor het bewaken van hun erf nodig hadden. Bijvoorbeeld de buurt aan de Achtersloot bestond uit aaneengesloten bebouwing en daar hoefde niet iedereen over een waakhond te beschikken, zoals geïsoleerd gelegen boerenbedrijven dat wel moesten. De opcenten werden gebruikt voor de scholen, het onderhoud van het stadshuis en de stadswaag: openbare gebouwen die niet alleen voor de stadsbewoners van nut waren. De vilder waar men zich zo druk over maakte, was niet zozeer aangesteld om dode beesten te begraven, maar om toezicht te houden op de veestapel. Er bleek namelijk nogal veel gefraudeerd te worden op het bestiaal en regelmatig dook vlees van zieke beesten op de markt op. De kosten van de vilder werden laag gehouden: zo laag dat de eerste ambtenaar de functie had opgegeven omdat hij er niet van kon leven. Zijn opvolger had het afgelopen jaar minder dan twintig gulden geïncasseerd. In de ogen van het stadsbestuur werd de klacht van de boeren door iets heel anders ingegeven. Door het toezicht op de dode beesten was het niet meer mogelijk om illegaal zelf te slachten en dat vlees zonder belasting te kunnen consumeren of doorverkopen. Tot slot ging het stadsbestuur in op de overlap aan belastingen. De grondbelasting waar de drie boeren zich tegen afzetten, was een heel oude belasting, die al jaren geheven werd om tekorten van de stads- en de gemenelandsrekening op te vangen. De drie

656 SAJJ, inv nr 723, 7-12-1807

klagers waren zelf ingelanden van het schoutambt en hadden er in de ogen van de stadsregering alleen maar baat bij. Het verbaasde de stad dan ook dat ze hierover klaagden.⁶⁵⁷

De boeren waren echter niet de enigen die schrokken van de sterk gestegen lasten. Vele burgers hadden niet betaald. Daar hielp ook de toezegging van de landdrost om zonder boete de nog niet voldane haardstedengelden te komen betalen, niets aan. Een grote groep van de 'notabelste burgers en ingeseetenen'⁶⁵⁸ verscheen op een vergadering van de raadsleden om hun schrik uit te spreken over de ontvangen taxaties van hun huizen. In hun ogen was bij de waardevaststelling in het geheel geen rekening gehouden met het verschil tussen een klein stadje als IJsselstein en de grote steden van Holland. De taxatie leek op het prijspeil van de huren in Amsterdam en Rotterdam te zijn gebaseerd. De burgers wisten dat ze hun bezwaren bij de commissaris voor de verponding dienden in te brengen, maar omdat ze met zovelen waren, vroegen ze hun regeerders om namens hen allen op te treden.

De raad, onder leiding van Beyen en Hooft Graafland, was overtuigd van de geldigheid van de bezwaren van hun stadgenoten en vroegen een gesprek met de landdrost aan. Van der Roest en Klinkert zouden in de tussentijd naar Schoonhoven vertrekken om over deze zaak met Van Nooten te praten. Van Nooten echter stuurde de heren door naar de landdrost, met de waarschuwing dat het in zijn ogen een lastige zaak zou worden om de gedane taxaties te wijzigen.⁶⁵⁹ De landdrost kon ze evenmin verder helpen. Hij wilde ze wel tegemoet komen maar had geen zeggenschap over de belastingen en raadde ze aan om naar de koning te gaan of te spreken met de minister van Financiën. Klinkert en secretaris Terbruggen besloten toen de volgende dag naar Den Haag te vertrekken, maar voordat het zover was kwam een spoedbericht uit Utrecht van de landdrost. Hij had er nog eens een nachtje over geslapen en hem leek dat de IJsselsteinse commissie zich beter direct tot de koning kon wenden. De landdrost bood aan een audiëntie voor ze regelen.

Hooft Graafland, Beyen en de secretaris besloten die raad op te volgen, maar vonden het wel zo opportuun eerst de minister van Financiën van hun plannen op de hoogte te brengen. In een bericht aan deze schetsten de commissieleden hun dilemma. In IJsselstein was nooit eerder een verponding geïnd, maar waren de burgers gewend aan het betalen van huisgeld. Dat huisgeld was echter beduidend lager dan de nu ingevoerde verponding. Hoewel men overtuigd was dat het koninkrijk Holland een belasting op huizen moest invoeren, dienden in hun ogen daarbij lokale verschillen verdisconteerd te worden. De taxaties van de huurwaarden van de IJsselsteinse huizen waren echter hoger dan ooit daadwerkelijk aan huren was betaald, zelfs in de bloeiperioden van de stad. Zeker nu er armoede heerste, kon niemand zulke huurprijzen opbrengen. De opbrengsten waren zelfs zo erg gedaald, dat een huis dat vroeger voor 250 gulden per jaar werd verhuurd, nu nauwelijks voor 1000 gulden kon worden verkocht! De taxaties waren dus volstrekt onrealistisch. Herziening en bijstelling waren noodzakelijk. In de tussentijd zag de stad ervan af om de verponding af te dragen. De bestuurders hopten dat de minister daar

657 SAIJ, inv nr 723, 7-12-1807

658 SAIJ, inv nr 723, 18-1-1808

659 SAIJ, inv nr 723, 18-1-1808 en 22-1-1808

begrip voor zou hebben en het niet zou interpreteren als onwilligheid.⁶⁶⁰ In feite gebeurde hier waar men al zo lang bang voor was: door de gelijkschakeling met de rest van het Koninkrijk verloor IJsselstein haar gunstige financiële positie en verdween de economische basis die zolang voor voorspoed had gezorgd.

De minister reageerde echter weinig welwillend. Er waren wettelijke procedures om belastingkwesties aan de orde te stellen en net als alle andere inwoners van het land dienden ze zich daaraan te houden. Hij had zelfs kritiek op de handelwijze van het stadsbestuur. Dat kwam nu wel klagen, maar had ruim een week nodig gehad om te reageren op de klaagbrief van zijn inwoners. In die tijd hadden de inwoners zelf gemakkelijk de normale weg van bezwaarschriften kunnen volgen. Deze reactie klonk weinig bemoedigend. Hooft Graafland en Klinkert besloten nogmaals te gaan overleggen met de landdrost. Die adviseerde het bezoek aan de koning maar even uit te stellen en eerst af te wachten wat de inhoudelijke reactie zou zijn van de minister. Die liet nogal op zich wachten – ondanks zijn eigen bezwaren tegen het ‘langzame’ optreden van het stadsbestuur – want vier maanden later, in mei 1808, verzamelde het stadsbestuur opnieuw klachten over de verponding om daarover met de minister te gaan praten. Intussen waren alle huizen in IJsselstein opnieuw genummerd, op verzoek van de commissaris van de verponding. Hij had geen wijs kunnen worden uit de chaotische nummering die hij aantrof.⁶⁶¹

Schulden uit het verleden

In februari 1808 moest de landdrost in actie komen vanwege een heel andere financiële molensteen, die nog om de nek van IJsselstein hing. Vele schulden uit de stadhouderlijke periode werden door Lodewijk Napoleon opgenomen in de nationale schuld. Hij richtte daartoe een mortificatiefonds op, waaruit de staatsschuld versneld zou moeten worden afgelost.⁶⁶² De schulden van de gewezen baronie, ter waarde van 64.866 gulden, had men getracht ook te verschuiven naar de staatsschuld. De minister had die opname echter niet geaccepteerd. Daarom moest de landdrost in gesprek met de grondeigenaren in de baronie om tot een oplossing te komen.⁶⁶³ Er werd een commissie samengesteld met grondeigenaren uit Utrecht, Benschop, Noord-Polsbroek en IJsselstein. De commissie concludeerde dat de schuld een algemene schuld was, die gedragen diende te worden door allen, die in de baronie land of huizen bezaten.

In theorie zou iedereen naar draagkracht moeten betalen, maar dat was praktisch onuitvoerbaar. Ten eerste omdat de taxatie van de bezittingen van de bewoners van de stad IJsselstein veel te hoog was en ten tweede omdat de bezittingen buiten de stad nog niet waren getaxeerd. Bovendien voorzag de commissie nogal wat conflicten over de hoogte van deze taxaties en dat zou de zaak nodeloos ingewikkeld maken. Daarom raadde ze aan om uit te gaan van de polderlasten en de lasten voor de Lekdijk. Die waren misschien iets minder rechtvaardig verdeeld, maar vormden een eenduidig uitgangspunt. Deze gelden konden door de reguliere gadermeesters worden

660 SAJJ, inv nr 723, 23-1-1808 en 24-1-1808

661 SAJJ, inv nr 723, 13-2-1808

662 Pfeil, *Redding*, p. 505

663 SAJJ, inv nr 723, 22-2-1808

opgehaald en overhandigd aan rentmeester Van Affelen Codde. Hij zou kunnen worden belast met het aflossen van de schuld en daar een douceur van honderd gulden voor ontvangen. Het zou namelijk een zaak van lange adem worden. Niet alleen moesten de achterstallige en lopende renten worden afbetaald, ook moest een kas worden ingesteld om deze achterstand in te lopen en te beginnen met aflossen van de oorspronkelijke lening. In de ogen van de commissie kon pas in 1811 begonnen worden met de daadwerkelijke afbetaling van de schuld, voor een bedrag van 2500 gulden. Eerder en meer aflossen zou een ondraaglijke last vormen voor de eigenaren. Men verwachtte in de jaren daarna iets meer te kunnen aflossen maar zelfs in 1819, meer dan tien jaar in de toekomst, zou de schuld nog altijd 38.000 gulden bedragen. Het stadsbestuur kon zich voor een deel vinden in dit voorstel. Het vond echter dat de armenfondsen en het gasthuis, die ook landeigenaar waren, vrijgesteld dienden te zijn van de schuldsanering. Omdat deze regeling in hun ogen buitenproportioneel veel druk legde op IJsselstein stelde de stad voor om Benschop extra aan te slaan. Want IJsselstein kon niet van haar burgers verlangen om, naast de hoge taxaties van de verponding, ook nog eens 500 gulden extra per jaar aan schulden te moeten aflossen. In hun ogen moest de verponding uitgangspunt zijn van de lastenverdeling, maar dan niet een gebaseerd op de huidige taxatie. De beste gronden dienden de zwaarste lasten te dragen en daarvoor stuurde het stadsbestuur pagina's met nieuwe berekeningen mee. Het voorstel van de commissie kwam op een slecht moment. De additionele penningen over 1806 en 1807 waren weliswaar geheven maar nog steeds niet aan IJsselstein overhandigd. Er was dus acuut geldtekort, de ambtenaren ontvingen hun salarissen niet en veel crediteuren dreigden de stad met rechtszaken. Enkele rijke inwoners hadden de stad wat geld voorgeschoten, maar dat was niet genoeg. Het zou niet lang duren of bijvoorbeeld het gasthuis zou zijn inwoners niet meer van het allernoodzakelijkste kunnen voorzien.⁶⁶⁴ Het stadsbestuur bestookte daarom de minister met missives de opcenten snel uit te keren. De openbare kassen waren leeg. Van Affelen Codde moest gemenelandsbode Van Eijken teleurstellen. Hij kon zijn salaris niet overhandigen. Hoe zeer de armoede om zich heen greep, bleek uit de onverkwikkelijke ruzie tussen bode Van Eijken en stadsbode Van Lokhorst. De heren hadden een conflict over de kaarsstompjes en de restjes turf die na de vergaderingen overbleven! De raad velde het Salomonsoordeel dat de beide heren die restjes netjes dienden te verdelen. Om de heren wat meer inkomen te gunnen, werd het kraamgeld dat rondtrekkende verkopers moesten betalen, verdubbeld en kregen de boden ook wat geld voor het halen van turf, het aanmaken van de haard in het stadhuis en het schoonmaken van de vergaderzaal. Om nieuwe ruzies te voorkomen, mochten ze deze karweitjes om beurten uit voeren.⁶⁶⁵

Gelukkig kondigde eind april de landdrost een onderzoek aan naar de te hoge verpondingen in IJsselstein. Hij kon meteen ook bemiddelen in een conflict met de belastinginners. Die zouden voor hun inspanningen een douceur van 60 gulden van de stad ontvangen. Nu bleek echter dat de heren daarnaast ook nog eens 4% hadden ingehouden van de door hun geïnde belastingen. De stad vond het daarom niet meer dan billijk, ze de toegezegde 60 gulden niet uit te betalen. Als

664 SAIJ, inv nr 723, 4-4-1808

665 SAIJ, inv nr 723, 16-5-1808

compromis stelde Klinkert voor, om een eenmalige uitkering van 40 gulden te betalen, omdat de heren zoveel extra moeite hadden moeten doen om de boel te organiseren.⁶⁶⁶

Dialogo met de kwartierdros

De geldzorgen van het Koninkrijk Holland bleven onverminderd groot en de eisen die Napoleon aan zijn broer stelde wat betreft het Hollandse aandeel in de militaire inspanning maakten het onmogelijk de staatsfinanciën op orde te krijgen. Steeds opnieuw moest er geld gevonden worden. In juni 1808 bleek dat de koning had gegrepen naar het middel van een quotisatie. Ieder Departement moest een bepaald bedrag opbrengen en de landdrossen dienden dat zo eerlijk mogelijk over de inwoners te verdelen. Daarom ontving ook IJsselstein een tabel waarin financiële gegevens moesten worden opgenomen, zodat de quotisatie kon worden uitgevoerd. Kwartierdros Van Tuyl van Serooskerken kondigde bovendien aan dat hijzelf met enkele assessoren IJsselstein zou bezoeken. Hij hoopte niet alleen de gemeenteraad uitgebreid te spreken, maar stelde ook een soort vragenuurtje in, waarop alle burgers even kort hun zorgen en problemen aan hem konden voorleggen. Niet alleen de kwartierdros zou IJsselstein met een bezoek vereren: ook de koning zelf wenste door het Departement te reizen en zich daar persoonlijk op de hoogte te stellen van het reilen en zeilen van zijn onderdanen. Omdat hij goed geïnformeerd aan die tocht wilde beginnen ging zijn verzoek gepaard met een flinke vragenlijst. Hij wilde alles weten over oppervlakte, inwoners, economie, bestuur, criminaliteit en alle andere aspecten van de stad en het schoutambt.⁶⁶⁷

262

Het aanstaande bezoek van de kwartierdros bracht de IJsselsteinse raad een beetje in verlegenheid, omdat de financiën niet op orde waren. De thesaurier had, ondanks herhaalde verzoeken, de rekeningen nog niet opgemaakt. Bovendien bleek dat diverse functionarissen hun belastingen nog niet hadden voldaan. Ze waren er van uit gegaan dat ze per ambt moesten betalen. Maar de kwartierdros, die het toezicht op de belastingen had overgenomen van de Raad van Financiën, liet weten dat men de inkomens bij elkaar op diende te tellen. De belastingen waren namelijk progressief en hoe hoger het inkomen, hoe hoger het percentage belastingen. Tijdens het bezoek van de kwartierdros bracht de raad ook de additionele stuivers ter sprake. Men hoopte die ook voor het lopende jaar te mogen heffen. Ook legden ze hem een nieuw verschil van mening met de belastingophalers voor. De raad vond dat een belastinginner die tegelijk met de reguliere belasting ook de opcenten meenam, maar één keer daarvoor betaald hoefde te worden. De kwartierdros was het daar niet mee eens. Al was het één handeling, het ging om twee verschillende belastingen waarvoor dus tweemaal betaald diende te worden. Dit kan zijn ingegeven door de constatering, dat het niet meeviel om goede belastinginners te vinden. Niet alleen bracht het werk soms onvoldoende op, deze beroepsgroep was weinig populair en moest soms onder bescherming van de justitiedienaren haar werk doen.⁶⁶⁸ Als laatste financiële punt overlegde de raad over de opgeheven baroniekas. De kwartierdros werd op een korte excursie

666 SAJJ, inv nr 723, 22-4-1808

667 SAJJ, inv nr 723, 20-6-1808

668 T. Pfeil, *Redding*, p. 438 e.v.

meegenomen. Hij kreeg een rondleiding over de brug buiten de Benschopperpoort en de straat voor de herberg van Willem van Zwieten. Dit waren twee zaken, die vroeger uit de baroniekas werden onderhouden. Dit was echter al enige jaren geleden gestopt en de negatieve gevolgen kon Van Tuyl van Serooskerken met eigen ogen aanschouwen. Hij zegde toe een poging te wagen om de kosten door het Departement te laten dragen.

Eveneens werd gesproken over het naderende bezoek van de koning. Die wenste namelijk de nieuwe schutsluis te bekijken en de raad wilde graag weten op welke wijze de majesteit ontvangen diende te worden. De drost wist er ook het fijne nog niet van maar beloofde de stad persoonlijk te ondersteunen.⁶⁶⁹ Samen liepen de raadsleden met de drost de ingevulde vragenlijst door, die de koning moesten voorbereiden op zijn bezoek. Die lijst gaf geen rooskleurig beeld. Het bleek dat de inkomsten uit de hoepindustrie nog maar 400 gulden bedroegen. De stad beschikte niet langer over een eigen brouwerij. Ook ontbraken branderijen, zeepziederijen, stokerijen en zoutketen. Er waren dus geen grote werkgevers meer, zoals in de tijd van Marie Louise. De handel was vooral gericht op Utrecht en Amsterdam. Naar de eerste stad werd vooral vee, boter, kaas, fruit, koren en aardappels vervoerd, terwijl naar Amsterdam hoepen, vlas en hennep werden verscheept. Van de veestapel, die bestond uit ruim 1000 koeien, 600 vaarzen,⁶⁷⁰ ruim 600 schapen, 242 paarden en meer dan honderd ‘halve paarden’, werd een tiende deel binnen IJsselstein zelf geconsumeerd, de rest werd geëxporteerd.⁶⁷¹

De kerkgenootschappen dienden eveneens inzicht te geven in hun financiën. Binnen een dag hadden ze hun lijsten ingeleverd. De bezittingen van de gereformeerde kerk bestonden uit een boomgaard op het Neder-Oudland, twee werfjes ter weerszijden van die boomgaard. De kerk had verder wat inkomsten uit renten, giften, verpachtingen en tienden en de verhuur van de banken en stoelen in de kerk. Al met al haalde men jaarlijks zo’n 1382 gulden op. De roomse kerk bezat twee woonhuizen en de huur daarvan bracht, samen met de kerkcollecte, per jaar 412 gulden op. Meer geld kwam binnen voor de roomse armen. De armfondsen bezaten wat land en dertien woonhuizen: met de collecte erbij bracht dat 2074 gulden op.⁶⁷²

Het bezoek van de koning liet nog even op zich wachten. De advocaat-fiscaal hield intussen de patenten van IJsselstein tegen het licht en concludeerde dat een aantal mensen te weinig had afgedragen. Voor mensen met een smallere beurs als handelaren en ambachtlieden bleek de patentbelasting soms een onoverbrugbare last. Het lastige was dat ze zonder patent hun beroep niet konden uitoefenen en helemaal geen inkomen meer hadden. Het was niet de enige belasting waarbij achterstanden werden geconstateerd. Na de invoering van de verponding konden velen hun huis- en straatgeld niet betalen. Niet alleen particulieren betaalden slecht; de Utrechtse kapittels die grond bezaten in de baronie en daarover belasting waren verschuldigd, weigerden die

669 SAIJ, inv nr 723, 28-6-1808

670 Een jonge, zwangere koe die nog niet gekalfd heeft.

671 SAIJ, inv nr 723, 27-6-1808

672 SAIJ, inv nr 723, 27-6-1808

te betalen.⁶⁷³ Daardoor vielen de belastinginkomsten nog lager uit. Het stadsbestuur probeerde daarom de commissaris van de verponding te bewegen, de kapittels streng aan te pakken.⁶⁷⁴ Dat de belastingen een te zware druk op de bevolking legden en daarmee contraproductief werden, was ook de koning duidelijk. De belangrijkste belastingen in Holland waren het maalloon en de verponding. Die waren landelijk op eenzelfde niveau gebracht, en wel op het hoge niveau van het oude gewest Holland. Daardoor werden de mensen in grote delen van het land met flinke verhogingen geconfronteerd. Dat leidde tot belastingoproeren, met name in het oosten van het koninkrijk. De koning zelf verlaagde daarna de maallonen voor rogge, zodat het dagelijks brood voor de meeste mensen betaalbaar werd. Ook in IJsselstein werd het maalloon bijgesteld.⁶⁷⁵ Terwijl iedereen op zijn manier poogde de eindjes aan elkaar te knopen, kwam de landdrost met het onaangename bericht dat de quotisatie in de nationale lasten van drie miljoen, voor het Departement Utrecht waren vastgesteld op ruim 165.000 gulden. IJsselstein diende daarin 2944 gulden op te brengen. Alle inwoners moesten naar draagkracht betalen. De vaststelling van het bedrag per persoon diende te geschieden door de gemeenteraad, aangevuld met ongeveer acht inwoners uit de betere stand. Ze werden gerekruteerd uit zowel gereformeerden als katholieken, stadsbewoners als boeren. Deze commissie boog zich direct over de opdracht.⁶⁷⁶

Bezoek van de koning

Midden in de zomer van 1808 meldde landdrost J.H. van Lynden van Lunenburg dat koning Lodewijk Napoleon eindelijk persoonlijk poolshoogte zou komen nemen in het Departement en daarbij ook IJsselstein zou aandoen. De landdrost was ruim op tijd. Op 6 september 1808 kwam het bericht dat de koning drie dagen later IJsselstein zou komen bezoeken. Lodewijk Napoleon had zich, na een verblijf in Den Haag, een plaats die de wat hypochondrische vorst ervoer als zeer nadelig voor zijn gezondheid, in Utrecht gevestigd. Daar was voor een flink kapitaal een paleis voor hem gebouwd, maar na een half jaar was Lodewijk Napoleon alweer vertrokken, dit maal naar Amsterdam. Daar nam hij zijn intrek in het stadhuis op de Dam.⁶⁷⁷ Vanuit zijn hoofdstad bracht hij dikwijls bezoeken in het land. Ditmaal was IJsselstein aan de beurt.

President Klinkert en Hooft Graafland gingen spoorwegs naar de landdrost, die zelf nog niet op de hoogte bleek van dat bezoek. Van Lynden was er echter van overtuigd dat het bericht op waarheid berustte en instrueerde de heren hoe dit aanstaande bezoek georganiseerd diende te worden. De koning zou op het stadhuis worden ontvangen met een 'dejeuné á la fourchette', een lichte maaltijd met eieren en vlees. Bij de stadspoort zouden de voltallige gemeenteraad en de secretaris als welkomstcomité de vorst opwachten en hem de sleutels van de stad aanbieden.

673 SAJJ, inv nr 723, 18-7-1808

674 SAJJ, inv nr 724, 25-1-1809

675 SAJJ, inv nr 723, 24-8-08, T. Pfeil, *Redding*, p. 448 e.v.

676 Leden waren Nicolaas van Baggen, Van Affelen Codde, Hugenholtz, Willem de Heete, Johannes Heijsters, Kortland en Bos. De eerste moest wegens ziekte afzeggen. SAJJ, inv nr 723, 1-8-1808

677 Joor, *Adelaar*, p. 88-91, G.A. Evers, *Utrecht als koninklijke residentie: het verblijf van Lodewijk Napoleon te Utrecht 1807-1808* (Utrecht 1941)

In de belangrijkste straten richtte het stadsbestuur erepoorten op. Huizen werden versierd met vlaggen, de klokken geluid. Voor het dejeuner diende tafelzilver en een luxe tafelkleed te worden gebruikt, met mooi servies en een goede bediening. Dat was in IJsselstein allemaal niet voorhanden. Van der Roest en Klinkert begaven zich naar Utrecht, waar de banketbakker Schoonhoven al vaker met dit bijltje had gehakt. Bij hem werden alle benodigdheden besteld, terwijl de heren ook nog wat extra vlaggen insloegen en degens en kledingstukken kochten voor die raadsleden, die niet over het juiste kostuum beschikten. De timmerlieden gingen direct aan de slag met de erepoorten.⁶⁷⁸ Bakker Schoonhoven kon gelukkig alles op tijd leveren. De raad sprak af in de kamer boven de IJsselpoort de komst van de koning af te wachten. Een koerier zou te paard naar 't Gein vertrekken en als de koning daar in zicht kwam, spoorlags naar de stad komen zodat iedereen op tijd klaar zou staan. De pastoor leende het tafellaken uit de roomse kerk uit om het dejeuner in stijl te kunnen serveren en een behanger werd geïnstrueerd de kamer en de gang van het stadhuis, waar de koning zou worden ontvangen, netjes in te richten.⁶⁷⁹ Het bezoek verliep niet helemaal zoals gepland. Om negen uur 's ochtends stond de raad klaar bij de IJsselpoort en tegen elf uur arriveerde de landdrost uit Utrecht. Hij had nog steeds niets gehoord over de komst van de koning, maar had ook geen tegenbericht ontvangen. Tegen drie uur in de middag kwam dan de langverwachte Lodewijk Napoleon, met twee koetsen, ieder bespannen met zes paarden. Hij werd toegesproken bij de poort, weigerde beleefd de stadssleutels in ontvangst te nemen en sprak de wens uit eerst de nieuwe sluis bij de Benschopperpoort te willen inspecteren. Daarna volgde hij zijn gastheren naar het stadhuis, waar hij vriendelijk het aangeboden dejeuner afsloeg en zich 'zeer ampel'⁶⁸⁰ onderhield met de aanwezigen over het wel en wee van de stad. Hem werd uit de gesprekken met de baljuw, de schepenen, de predikanten, de pastoor en de kerkenraad snel duidelijk, hoe benauwd de financiële situatie in IJsselstein was. Ook de afgevaardigden uit Benschop en Noord-Polsbroek spraken daar langdurig over. Bij zijn vertrek tegen zes uur overhandigde hij 50 gouden dukaten (250 gulden) ten behoeve van de armen en stapte in zijn koets om richting Soestdijk te vertrekken. Het onaangeroerde dejeuner werd toen door de aanwezige heren soldaat gemaakt.

Het bezoek had grote indruk achtergelaten op de koning, want een paar dagen later kwam een speciale koerier 2000 dukaten brengen om de nood in het gasthuis te lenigen. Wel liet hij schriftelijk weten dat nieuwe lokale belastingen alleen mochten worden opgelegd met zijn toestemming en nadat alle andere alternatieven onuitvoerbaar waren gebleken.⁶⁸¹ Bovendien wenste hij een gedetailleerd overzicht van alle vigerende belastingen, alvorens zijn toestemming te hechten aan de inning van de plaatselijke belastingen. De raadsleden Klinkert, Hooft Graafland en de stadssecretaris vertrokken een etmaal later naar Soestdijk om de koning in persoon voor zijn royale gebaar te bedanken. Ze werden zeer vriendelijk door de koning ontvangen.⁶⁸²

678 SAIJ, inv nr 723, 6-9-1808

679 SAIJ, inv nr 723, 8-9-1808

680 SAIJ, inv nr 723, 9-9-1808

681 SAIJ, inv nr 723, 14-9-1808

682 SAIJ, inv nr 723, 12-9-1808, 14-9-1808 en 26-9-1808

Het verloop van de quotisatie

Een eenmalige schenking van koning Lodewijk Napoleon was natuurlijk goed nieuws, maar hielp niet structureel om de financiële situatie te verbeteren. Bovendien kwamen daar telkens nieuwe aanslagen bij, waarvan eerder genoemde quotisatie van bijna 3000 gulden als een molensteen om de nek van de burgerij werd ervaren. Die nieuwe heffing leidde tot flinke woordenwisselingen. Diverse mensen hadden flink geprotesteerd tegen de bedragen die hen door de commissie waren opgelegd.

Al deze klachten zorgden er voor, dat de inning langzaam verliep. Eind november 1808 begon de landdrost behoorlijk ongeduldig te worden. IJsselstein had 2829 gulden binnen, en wachtte nog op de laatste 114 gulden. Klinkert en Beyen brachten het leeuwendeel van de geïnde belastingen naar de landdrost in Utrecht maar kregen het ultimatum, dat zolang de laatste 114 gulden ontbraken, de stad niet de beschikking kreeg over de opcenten. Daarmee bleef de stad zonder inkomen, terwijl de landdrost ze tegelijk expliciet verbod, om de weigeraars te dwingen om te betalen.

Eindelijk had IJsselstein aan de quotisatie voldaan en kreeg zij de beschikking over de additionele stuivers. Rekeningen konden worden betaald. Een aantal inwoners van de Achterdijk moest echter aangeven dat ze hun personele belasting niet konden betalen en ook Terbruggen⁶⁸³, die fungeerde als borg voor stadsthesaurier Hugenholtz, moest in die functie terugtreden. Blijkbaar kon hij niet langer financieel garant staan. Misschien ook voorzag Terbruggen grote problemen. Ook de extra toelagen aan de belastingophalers, die de stad voorlopig weigerde te betalen, vergrootten de druk op de uitgaven. Het was dan ook geen verrassing toen de thesaurier in april 1809 moest melden dat de stadskas geheel leeg was en dat de lopende rekeningen en de traktementen van de ambtenaren opnieuw niet konden worden betaald. Grote boosdoeners bij het ontstaan van dit tekort waren de Utrechtse kapittels, die nog steeds weigerden hun grondbelasting te voldoen, en vele huiseigenaren die al een paar jaar in gebreke bleven bij het betalen van huis-, straat-, wal- en lantaarngeld.⁶⁸⁴ Een deurwaarder werd ingeschakeld. De oorzaak bleek niet alleen onwillige eigenaren maar ook een weigerachtige belastingophaler, die niets wil ondernemen zolang hij er niet extra voor betaald werd. Deze klachten kwamen terecht bij de landdrost. Die had inmiddels vernomen dat door de grote onkosten bij het innen van nationale quotisatie in 1808 er uiteindelijk weinig geld in de schatkist was terechtgekomen. De koning had daarom afgezien van een nieuwe extra heffing maar verhoogde enkele nationale belastingen. De IJsselsteinse gemeenteraad was opgelucht, want dit besluit zou veel minder toestanden met zich mee brengen dan een hernieuwde quotisatie.⁶⁸⁵

683 Terbruggen functioneerde ook als officieel notaris. De stad diende een notaris aan te stellen, maar omdat de baronnen dat privilege aan de raad hadden gegund en de stadssecretaris die functie vervulde, hoefde er geen officiële notaris te worden aangesteld. Hij betaalde daarvoor ook een recognitie. SAJJ, inv nr 724, 3-7-1809. Wat later werd alsnog een tweede notaris aangesteld (zie notarieel HUA)

684 SAJJ, inv nr 724, 17-4-1809

685 SAJJ, inv nr 724, 17-5-1809

De aanmaningen aan de kapittels maakten geen indruk. Hugenholtz moest in augustus melden dat de stadskas nog steeds elke inhoud ontbeerde en dat hij, om de rekeningen van 1807 (!) te kunnen voldoen, een lening moest afsluiten van 4000 gulden. De beide stadsscholen werden als onderpand aangeboden. Voordat daartoe toestemming werd verkregen, wilde het Departement gedetailleerd worden ingelicht. De raad legde nog eens uit, dat de inwoners van IJsselstein altijd zonder morren huis- en straatgeld betaalden, tot de invoering van de verponding. Die beschouwden velen als de vervanger van het huisgeld, dat vanaf dat moment dus niet meer werd betaald. Pas na 1806 echter was het huisgeld vervallen en velen weigerden hun achterstallige termijnen te voldoen. Het lantaarngeld, dat velen ook niet langer afdroegen, stond geheel los van de verponding. Door de sterk gestegen prijzen van olie had de stad dat moeten verdubbelen. Ook het klapgeld voor de nachtwakers diende gewoon betaald te worden. Toen de landdrost een maand later persoonlijk poolshoogte kwam nemen, was hierover nog geen overeenstemming bereikt.⁶⁸⁶ De minister zelf wenste ook geen uitspraak te doen, voordat hij door de stad was overtuigd dat zij de autoriteit bezat om zulke belastingen te heffen. Wel drong hij er op aan, dat de patentbelasting zo snel mogelijk werd voldaan.

Lycklama's laatste daad: herstel van de kerkbank

Jacob Lycklama vond een nieuwe manier om de positie van regeringshoofd, waarnaar hij nu al zolang verlangde en die hij op zulke verschillende manier had gepoogd in te nemen, te verkrijgen. Hij verzocht de landdrost, om de oude regeringsbank in de kerk weer in gebruik te mogen nemen. Die kerkbank, die vroeger aan de drost had behoord, diende wat hem betreft weer in oude luister te moeten worden hersteld, waarna hij, Lycklama, hem als zitplaats kon gebruiken. Daarmee zou hij zich in ieder geval van het symbool van de oude macht uitgerust hebben. Hij had de landdrost laten weten, dat die bank na de omwenteling van 1795 in onbruik was geraakt. De stadsregering had inmiddels haar eigen bank weer in ere hersteld en nu vond hij het tijd, dat hij – als opvolger van de drost, hij bleef daar op hameren – eveneens kon beschikken over de bijbehorende kerkbank. De kerkenraad had zich aan deze kwestie niet willen branden, daarom had zij het doorverwezen naar de stadsregering.

Lycklama voelde wel dat hij daar nul op het rekest zou krijgen en schakelde de landdrost in. Die liet zich niet gemakkelijk voor zijn karretje spannen en wilde weten hoe de vork in de steel zat. De stadsregering had geen zin in deze zaak en verwees de landdrost door naar de kerkenraad. De kerkenraad beschreef de zaak aldus. De bovenste bank in de kerk, naast de pilaar aan de noordzijde, hoorde feitelijk toe aan de heer of vrouwe van IJsselstein. Bij haar of zijn afwezigheid mocht de bank gebruikt worden door de eerste ambtenaar, de drost. Daaraan ontleende de bank ook zijn naam. Omdat er geen heer of vrouwe van IJsselstein meer bestond, was de functie van de bank komen te vervallen en was de drostenbank in de ogen van de kerkenraad een bank als alle andere. Omdat de bank leeg stond, had de stadsregering in 1803 op verzoek van Lycklama hem toestemming verleend om daar met zijn gezin in plaats te nemen. Dit mocht niet worden opgevat als een definitieve toezegging. In 1808 was de huur van de bank opnieuw vrijgekomen

en had Lycklama verzocht om opnieuw vanuit die plek de kerkdiensten te mogen bijwonen. De kerkenraad had echter de verhuur van de bank in beraad gehouden. De bewering van de baljuw dat de stadsregering zonder enig overleg 'hun' kerkbank weer had ingenomen en hij dus, als baljuw, recht had om over de drostbank te beschikken, was in de ogen van de kerkenraad echter een leugen. De regering had netjes een verzoek ingediend bij de kerkenraad en officieel de bank gehuurd. Als lid van de stadsregering kon Lycklama plaatsnemen op de regeringsbank. Het was helemaal niet nodig dat hij de beschikking kreeg over de drostbank. Bovendien was hij als baljuw zeker niet vergelijkbaar met de oude drost, dus was er geen reden om hem die bank te vergunnen. Daarnaast werd de bank inmiddels verhuurd voor veertig gulden per jaar: als Lycklama de bank ging opeisen, vervielen die inkomsten.

De landdrost hield een beslissing een tijdlang onder zich. Daarmee ontsloeg hij zich van de plicht om in deze heikele kwestie een beslissing te moeten nemen. Het lot bleek hem gunstig gezind. Daar waar opeenvolgende IJsselsteinse stadsbesturen in een uitzichtloze strijd waren verwickeld met deze rasquerulant, hielp de dood Van Lynden een handje. Op 30 april 1810 werd door G. Lycklama à Nijeholt aan het stadsbestuur gemeld, dat zijn vader, baljuw Lycklama, die ochtend op de leeftijd van 68 jaar was overleden. Dat nieuws moet met zeer gemengde gevoelens in IJsselstein ontvangen zijn. Lycklama was een opvallende figuur, die de gemoederen flink had bezig gehouden. Hij had in de Patriottentijd een centrale rol gespeeld en ook in de periode daarna was hij geen onopvallende inwoner gebleken. Na de Franse inval had hij jarenlang gestreefd, de macht over stad en baronie naar zich toe te trekken en was een nagel aan de doodskist van het stadsbestuur geweest. Het was nu Lycklama die het hoofd moest buigen voor de instantie aan wie niemand kan ontsnappen. Die ambivalente gevoelens onder het stadsbestuur voelde de familie ook. Toen het stadsbestuur aanbood, een delegatie te sturen op condoleancebezoek, werd dat beleefd doch beslist afgewezen. Waarschijnlijk wilde men geen gelegenheid bieden tot leedvermaak of pijnlijke opmerkingen.

Met de dood van Lycklama kwam een einde aan een decennialange machtsstrijd.⁶⁸⁷ Omdat nu ook de functie van stadsdokter vrijviel, werd Johan Franco Beyen gevraagd die rol te vervullen. Lycklama's bestuurlijke functies vielen Johannes Hugenholtz toe. Deze werd op 11 juli 1810 aangesteld als schout en ontvanger van de Lekdijks- en molengelden. Met die overname mocht hij zich vanaf nu ook baljuw noemen. Dat betekende dat Lycklama in zijn functies werd opgevolgd door een Oranjegezinde arts en een zeer gematigde Patriot. Misschien is het passend, dat hij aanvankelijk in een eenvoudig graf werd bijgezet, indachtig zijn democratische beginselen uit 1787. Zijn dochter, die in het huwelijk trad met een baron, liet later het later vervangen door een praalgraf in de Nicolaaskerk, waarmee treffend de persoonlijke ontwikkeling van haar vader werd verbeeld: van democraat tot aristocraat.

De rol van de drosten

De landdrost werd steeds vaker ingeschakeld bij het bestuur van IJsselstein en eiste dat ook. Hij bleek snel beledigd als hij werd gepasseerd. Dat paste in de opzet van het koninkrijk. Een

687 SAJJ, inv nr 724, 30-10-1809, 13-11-1809 en 30-4-1810

gecentraliseerd bestuur, dat via de land- en kwartierdrosten op alle niveaus zijn stempel kon drukken. Dat stempel drukken ging tot in de kleinste details. Dat betekent dat de landdrost en de kwartierdrosten zich met de gekste dingen bezig hielden. En dat natuurlijk niet alleen voor IJsselstein, maar voor alle steden en dorpen in hun werkgebied. Hun rol, gebaseerd op die der Franse prefecten, is daarmee een voorafschaduwing van de rol die de gouverneurs van de Koning na 1814 op zich zouden nemen. Niet toevallig was Van Tuyll van Serooskerken de eerste Utrechtse gouverneur des Konings na 1814.⁶⁸⁸

Veel draaide om armoedebestrijding. De armoede in den lande was niet van de nationale politieke agenda verdwenen. Zo ontving IJsselstein in juni 1810 een vraag van de minister, hoe arme passanten in de stad werden opgevangen. IJsselstein kon antwoorden dat zij af en toe op stadskosten logies kregen aangeboden en vervoer via de schuit naar elders. Belangrijker waren maatregelen om de voedselprijzen te beheersen. De landdrost ontving veel klachten over de prijs van het brood. Hij stelde voor dat IJsselstein haar broodprijs niet liet afhangen van de prijs van de stad Utrecht, maar het prijspeil van het omringende platteland. Dat was voor IJsselstein erg ongunstig, want de plattelandsprijzen fluctueerden nogal en lagen veel lager dan in de stad. Dat was algemeen zo in het koninkrijk. Dat gaf veel onrust onder de bakkers, die nauwelijks nog iets verdienden. Daarom had men in IJsselstein al maandenlang de prijzen niet bijgesteld.⁶⁸⁹ Het stadsbestuur kon wachten op de gevolgen en het zal ze niet hebben verbaasd dat bakker Klaas Sanderson in juni 1810 een rekest indiende bij de landdrost. Daarin klaagde hij er over dat er geen nieuwe zetting van het brood was geschied en dat men in Benschop naar willekeur de prijzen vaststelde. Het gevolg was dat de Benschopper bakkers een verbond hadden gesloten met de broodslijters van IJsselstein om de prijzen laag te houden. De IJsselsteinse bakkers zelf verkochten dus niets meer. Al twee bakkers hadden hun bedrijf opgegeven en anderen waren in grote moeilijkheden geraakt. Het stadsbestuur begreep het probleem van de bakkers, maar was gebonden aan de maatregelen die door de landdrost waren uitgevaardigd. Nu de landdrost werd geconfronteerd met de gevolgen van zijn beslissingen, was hij niet te trots om zijn fout direct te herstellen. Hij gaf toestemming om de prijzen met een stuiver te verhogen en voor iedereen bindend te verklaren. Het enige probleem was, dat hij de prijzen in Benschop niet aanpakte. Het stadsbestuur van IJsselstein wees hem op het gevaar, dat de arme bewoners van hun stad nu massaal in Benschop inkopen zouden gaan doen. Men hoopte dat de landdrost kon ingrijpen.⁶⁹⁰ De landdrost wilde meer doen dan slechts de broodprijs aanpassen. Hij vroeg om een overzicht van alle zaken die gedaan zouden kunnen worden om de economische toestand van de inwoners van IJsselstein konden bevorderen. Het stadsbestuur gaf aan, dat de meeste werkgelegenheid werd gevonden in een lijnbaan, twee vlasfabrieken en diverse hoepbuigerijen. Geen van deze bedrijven stond er rooskleurig voor, door het wegvallen van de buitenlandse markten en de

688 Voor de rol van de gouverneurs na 1813 zie P.A. Blok, e.a., red., *Veel tact en de noodige geschiktheid. Gouverneurs en commissarissen in provincie Utrecht 1814-1997* (Utrecht 1997)

689 SAIJ, inv nr 725, 26-2-1810

690 SAIJ, inv nr 725, 12-6-1810

‘stremmende commercie’.⁶⁹¹ De stad zag maar één uitweg: een algehele vrede! Dat begreep de landdrost ook wel, maar dat lag geheel buiten zijn macht. De inwoners richtten zich door het kwijnen van de industrie op tuinbouw. Het kweken van bonen en veldvruchten nam een hoge vlucht maar bracht minder op.

Hoe arm was IJsselstein eigenlijk? Omdat de landdrost van alle plaatsen in Utrecht informatie over het aantal bedeeden inwon, kunnen we dat goed vergelijken. Het beste zou zijn, de cijfers van IJsselstein te leggen naast die van vergelijkbare stadjes als Wijk bij Duurstede en Montfoort, maar net die twee ontbreken in de verzamelde vragenlijsten van de landdrost. Daarom is een keuze gemaakt uit de wel aangeleverde cijfers. Daaruit blijkt dat de grootte van een plaats niet veel zegt over de armoede. IJsselstein komt er vrij redelijk uit.⁶⁹²

Plaats	Bedeelden gereformeerd	Bedeelden katholiek	Bedeelden luthers	Bedeelden overigen	totaal
IJsselstein	40/50	50	2		92/102
Benschop	60	16			76
Noord-Polsbroek	16	23			39
Oudewater	165	75		2	242
Breukelen	56	43			99
Renswoude	57	37			94
Rhenen	99	0			99
Soest	47	145			192
Woerden	40	40	4	1	85

IJsselstein had, net als veel kleinere plattelandsgemeenten als Breukelen, Renswoude of de veel kleinere stad Rhenen, rond de 100 bedeeden. Opvallend is het hoge aantal armen in Soest. Woerden had verhoudingsgewijs weinig armlastigen, het wat grotere Oudewater flink meer en ook Benschop valt negatief op.

Op aanraden van de landdrost wendde het gemeentebestuur namens haar burgers zich in april 1810 tot hun koning. Aanleiding was de eis aan Benschop en Noord-Polsbroek om de achterstallige verponding vanaf 1806 te betalen. Zo'n oproep werd ieder moment ook voor IJsselstein verwacht en de onrust onder de burgerij was groot. De stadsbestuurders wendden zich tot 'het vaderlijk en deelnemend hart'⁶⁹³ van de koning, die al vaker had laten zien dat hij wist hoe zwaar zijn volk het had. Ze beschreven hoe in IJsselstein de verarming had toegeslagen, de bevolking er vermagerd en hongerig bijliep. Hoezeer de mensen ook hart hadden voor het vaderland, ze waren aan het einde van hun Latijn. Het betalen van de verponding over 1809 was misschien nog net haalbaar, de betaling voor dit jaar was zeer zorgwekkend en het werd

691 SAJJ, inv nr 725, 31-7-1810

692 Cijfers uit HUA, Archief Staten van Utrecht, Archief van de Landdrost, inv nr 1349, vragenlijsten ingekomen 1809

693 SAJJ, inv nr 725, 17-4-1810

ronduit onmogelijk als ook de voorgaande jaren moesten worden voldaan. Dat zou leiden tot een golf van faillissementen en gedwongen verkopen. Omdat veel goederen met hypotheeken waren bezwaard, was de kans groot dat zelfs verkopen te weinig zou opleveren.

Het feit dat IJsselstein vroeger een gunstig belastingklimaat kende, werkte nu tegen de stad. Veel gronden waren voor hoge bedragen gekocht omdat de belasting laag was. Nu de belastingen waren verhoogd, konden nieuwe eigenaren een hoge koopprijs niet opbrengen en zouden de verkopers dus met grote verliezen blijven zitten. Voor huizen gold hetzelfde. De huidige verponding was vijf keer zo hoog als de oude huizenbelasting. Veel mensen vonden het moeilijk te verteren dat ze gedwongen waren hun huizen te verkopen vanwege de hoge rijksbelastingen. Zo werden ze aan de bedelstaf gebracht. Een exodus van rijkere inwoners was het gevolg en dat had weer grote gevolgen voor de handel, de middenstand en de mensen die in dienst waren geweest bij hun rijke stadsgenoten.

De koning gaf de brief door aan zijn minister, die niet te vermurwen bleek. Alle inwoners van het land waren gelijk en hij maakte geen uitzonderingen.⁶⁹⁴ Terwijl Hooft Graafland en Klinkert ontdekten dat de oude schuttersdoelen dringend aan reparatie toe waren en herstel meer kostte dan het gebouw waard was, bleek uit een overzicht dat de stad aan de kwartierdorst toestuurde, hoe slecht de financiën er voor stonden. De stad had een schuldenlast van 900 gulden; er waren onbetaalde rekeningen voor 4000 gulden; er was nog een schuld aan metselaar Van Eijken van 1000 gulden. Ieder jaar werd de rente over die schuld hoger.⁶⁹⁵ Daarnaast lag er nog een onbetaalde rekening van het gasthuis. Dat was 600 gulden steun per jaar uit de stadskas toegezegd, maar door geldgebrek was dat al een paar jaar niet betaald. De stad had per jaar bijna 10.000 gulden nodig om de vaste onkosten te bestrijden. De additionele stuivers leverden ongeveer 6000 gulden op, een bedrag dat misschien, als de verponding helemaal was ontvangen, zou kunnen stijgen tot 8000 gulden. Dan kon men uit pacht en andere kleine zaken nog een 700 gulden verwachten. Een weinig rooskleurig beeld: de vaste inkomsten waren structureel lager dan de uitgaven, en het afbetalen van de vele schulden was al helemaal onmogelijk. Enige verlichting werd verkregen toen Van Affelen Codde bereid bleek uit de te verwachten inkomsten van de voormalige bede, een oude belasting die blijkbaar nog geheven werd, een voorschot van 1100 gulden te betalen.⁶⁹⁶

Het einde van het koninkrijk

Dat het hart van de koning voor zijn onderdanen bloedde, had ook Napoleon gemerkt. Het was hem een doorn in het oog dat zijn broer meer energie besteedde aan zijn nieuwe rijk dan aan de goede zaak, te weten Frankrijk. Lodewijk Napoleon deed veel te weinig aan het tegengaan van de smokkel, waardoor het Continentaal Stelsel dreigde te mislukken. Ook leverde Holland veel te weinig soldaten en weigerde Lodewijk Napoleon in zijn land de dienstplicht in te voeren. Napoleon greep steeds vaker direct in. Een onbenullig incident met een koetsier op de Dam in

694 SAIJ, inv nr 725, 21-4-1810

695 SAIJ, inv nr 725, 18-6-1810 en 25-7-1810

696 SAIJ, inv nr 725, 22-8-1810

Amsterdam werd door Napoleon aangegrepen om de diplomatieke betrekkingen tussen Holland en Frankrijk te verbreken. Franse troepen, die al maanden in Brabant waren samengetrokken, vielen het koninkrijk van Lodewijk Napoleon binnen. Die kon niets anders dan zich bij het onvermijdelijke neerleggen. Op 1 juli 1810 deed hij afstand van de troon. Een paar dagen later werd het koninkrijk ingelijfd bij de Franse kroon.⁶⁹⁷

De IJsselsteiners zullen Lodewijk Napoleon met lede ogen hebben zien vertrekken. Al was duidelijk dat het stadje zijn oude bijzondere positie kwijt was en het financieel echt pijn deed om bij het koninkrijk te horen, de koning gedroeg zich in ieder geval nog zoals de vroegere baronnen dat hadden gedaan: als een weldoener die het beste voorhad met zijn onderdanen. Er waren echter een paar in het oog lopende verschillen. Het koninkrijk beschikte niet meer over de economische veerkracht van vroeger, de eisen van Napoleon waren streng en roomden alle inkomsten direct af. Lodewijk Napoleon bleek niet echt soeverein in zijn rijk. De dwang van buiten zorgde er voor, dat telkens gekozen werd voor wat goed was voor Frankrijk en met het belang van de Nederlanders werd steeds minder rekening gehouden.

Door het verlies van de financiële autonomie was het IJsselstein onmogelijk geworden, om een gunstig belastingklimaat te scheppen. De melkkoe van vroeger, de renteniers, trokken weg. Grote werkplaatsen of fabrieken waren er niet meer, de brouwerijen waren gesloten. De touwslagerij en de hoepindustrie waren typische toeleverbedrijven voor de scheepvaart en handel. En net die twee takken van de economie werden langzaam gewurgd door Napoleons Continentaal Stelsel. De landbouw krabbelde wat uit het dal op, maar vooral de akkerbouw deed het goed. Het agrarisch areaal van IJsselstein was echter juist geschikt voor de veeteelt. Een deel van de boeren, met name de zuivelboeren, ging het voor de wind, maar dat was onvoldoende om de IJsselsteinse economie er boven te helpen.

Relatief ging het niet eens zo slecht, maar voor IJsselstein was de klap misschien extra hard, omdat de baronie voor een groot deel onaangeraakt was door de eerdere economische crises. Juist de gerichtheid op de renteniers had de gevolgen van de veepest weten te verzachten en ook de door de stad en enkele grote industriële gestimuleerde nijverheid had velen werk verschaft. De politieke ontwikkelingen, met name de gelijkschakeling met de rest van het koninkrijk, had de IJsselsteinse economie de das omgedaan. Wat had de stad te verwachten van Napoleon, die van zijn broer de macht overnam? Dat is het onderwerp van het laatste hoofdstuk.

697 Kikkert, *Lodewijk Napoleon*, p. 198-209

Onder keizer en koning 1810-1820

Lodewijk Napoleon had getoond meer koning van de Nederlanders te willen zijn dan paladijn van zijn broer. Napoleon was er de man niet naar om dit te accepteren en, zoals gememoreerd, medio 1810 nam Frankrijk het bestuur eenvoudigweg over en werd het koninkrijk Holland geannexeerd door de machtige zuiderbuur. De keizer hoopte op deze wijze de enorme financiële reserves, die volgens hem nog steeds in Holland aanwezig waren, te kunnen aanboren, zonder last van de sabotage van de lokale machtshebbers. Het gebied moest onderdeel gaan uitmaken van zijn Europese bewind, waarvan het Continentaal Stelsel de uitdrukking was. Al zou dit stelsel, dat Engeland economisch aan de grond moest brengen, een handelsnatie als Holland zwaar kunnen aantasten, toch waren er ook in kringen van de Nederlanders mensen, die hoge verwachtingen van hadden de inlijving. Integratie in de machtige economie van het grote Keizerrijk, zoals de gewezen agent van economie Johannes Goldberg voorstond, zou nieuwe voorspoed brengen.⁶⁹⁸ Maar juist Holland kon niet zonder zijn im- en export. Een flink deel van de economische neergang die ook in IJsselstein zeer voelbaar was, werd veroorzaakt door de economische blokkade. Lodewijk Napoleon had het stelsel nooit streng doorgevoerd en Napoleon ging aan die laksheid nu een einde maken.

De annexatie van Nederland betekende ook bestuursmatige veranderingen. Er werd een aantal zetels in de senaat en Franse Raad van State voor het nieuwe gebied gereserveerd. Namens de keizer nam gouverneur-generaal Charles François Lebrun, hertog van Plaisance, het dagelijks bestuur over. Deze vriendelijke en erudiete man probeerde de harde aanpak van zijn broodheer in Parijs te verzachten. Hij werd bijgestaan door een Staatsraad, enkele intendanten (onder meer van financiën en binnenlandse zaken) en directeurs van diensten als waterstaat, schatkist, douane en politie. Het land werd opnieuw ingedeeld, naar Frans voorbeeld en naar de Franse wetgeving. Er kwamen zes departementen, met aan het hoofd een prefect. Enkele raden ondersteunden de prefect, terwijl ieder departement uit arrondissementen bestond, met aan het hoofd een onderprefect. Het Departement van de Zuiderzee, bestaande uit de voormalige departementen Utrecht en Amstelland, werd geleid door Antoine Philippe de Visscher, Comte de Celles. Onder zijn bewind kwam ook IJsselstein.

Officiële correspondentie en financiën dienden vanaf nu in het Frans te worden opgesteld, met het Franse geldstelsel als uitgangspunt. Een Franse franc was 0,475 gulden.⁶⁹⁹ Alle steden met een

698 Schama, *Patriotten*, p. 706-707

699 Omdat veel bedragen in de bronnen toch in guldens worden genoemd, heb ik de bedragen overal in guldens verrekend.

begroting die de 10.000 francs (4750 gulden) te boven ging, moesten verantwoording afleggen aan de onderprefect. In veel plaatsen werden Franse douaniers en gendarmes gestationeerd, om toezicht te houden.⁷⁰⁰ Dat verscherpte toezicht werd direct merkbaar: scheepvaart en zeevisserij maakten een enorme terugval, veel van import afhankelijke industrie als verf, textiel en tabak, die de crisis nog enigermate weerstaan hadden, gingen ten onder. Een enorme klap gaf de beslissing van Napoleon, om de staatsschuld te tiërceren. Dat betekende dat iedereen, die de staat geld had geleend, nog maar een derde van de rente ontving, waar hij recht op had. Vele instellingen als gasthuizen zagen hun inkomsten verdampen. Door de incorporatie in Frankrijk zagen veel buitenlandse schuldenaars er van af, nog langer hun verplichtingen jegens Hollandse geldschietters na te komen. Een poging om de achteruitgang tegen te gaan door stimulering van suikerbietenteelt kwam niet op gang, omdat veel te laat in het seizoen begonnen werd met zaaien. Een ander gevolg van de inlijving bij Frankrijk was de invoering van de keizerlijke censuur. Dat betekende onder meer, dat er per departement niet meer dan drie, streng door de overheid gecontroleerde, kranten mochten verschijnen. Het Franse spionagenet werd ook hier opgetuigd. Er werden nog meer maatregelen ingevoerd die de controle van de staat over zijn burgers vergrootte. Om de grondbelasting beter te kunnen vaststellen, werd het kadaster ingevoerd en voor de persoonregistratie kwam er een burgerlijke stand, waarbij iedere burger voorzien werd van een achternaam.

Veruit echter de zwaarste last die Napoleon op de burgers van de gewezen Bataafse Republiek legde, had betrekking op de oorlogsvoering. Hij wenste soldaten. In oktober 1810 werd de dienstplicht ingevoerd, die 'ijselijke plaag',⁷⁰¹ en om opstanden te voorkomen, werden Nederlandse soldaten in Franse eenheden ondergebracht en werden Franse eenheden hier gelegerd om de orde te bewaren. Om toezicht te houden op de uitvoering van deze dienstplicht werd een aantal gendarmes in IJsselstein gestationeerd. Op kosten van de stad werden ze ondergebracht in het huis en de stalling van Dirk van Beusekom aan de Benschopperstraat. De gendarmes op hun beurt dienden door de maire te worden gecontroleerd. Hij moest een logboek bijhouden van hun gedrag en vooral in de gaten houden dat ze zich niet met vrouwen afgaven.⁷⁰²

Napoleon leek aanvankelijk niet meer dan 3000 man per jaargang op te willen roepen, maar bijna direct verdubbelde hij die eis. Vervolgens riep hij diverse jaargangen tegelijk op, waardoor 28.000 jongelieden dienst moesten nemen. Alleen de allerrijksten konden zich een remplaçant veroorloven: dat kostte tussen de 1425 en 4750 gulden. Bovendien werden die vervangers extra streng gekeurd.⁷⁰³ Veel van de Hollandse jongens sneuvelden op Napoleons veldtochten. Met name de oorlog tegen Rusland in 1812 eiste vele slachtoffers.

700 Homan, *Nederland*, p. 122-125, Joor, *Adelaar*, p. 639 ev

701 Geciteerd in Poell, *Democratic Paradox*, p. 153

702 SAIJ, inv nr 726, 1-4-1811. Zie ook Welten, *In dienst*, p. 608-613

703 Homan, *Nederland*, p. 139-140

Bij het Departement van de Zuiderzee

Wat IJsselstein merkte van de annexatie, behalve het feit dat de officiële correspondentie steeds meer in het Frans gevoerd diende te worden, was de gelijkschakeling van alle maatschappelijke en bestuurlijke instellingen met de administratieve organisatie in het Franse moederland. Meestal werd zo'n reorganisatie ingeleid door informatie-inwinning. Dat kreeg vorm in een verschijnsel dat inmiddels routine was voor de IJsselsteiners: vragenlijsten.

De eerste die binnenkwam betrof de armenzorg. Die werd nog verzonden door landdrost Van Lynden. Het duurde een aantal maanden voordat de nieuwe bestuursorganisatie op poten stond. IJsselstein herbergde nog steeds zo'n 2500 mensen, bleek uit de ingevulde lijst, dus ondanks de economische ellende was de bevolking niet achteruitgegaan. Er waren ongeveer 150 tot 200 armen in de stad, een flinke toename sinds de vorige keer dat de overheid er naar vroeg. In 1809 waren dat er net 100 geweest. De armenfondsen hadden 50 gulden te besteden voor brooduitdelingen, 1400 gulden voor het verstrekken van kleding en 200 gulden kon in baar geld worden uitgekeerd. De ingevulde vragenlijst gaf inzicht in hoe hard de armeninstellingen waren geraakt door de vermindering van de renteopbrengsten. Het gasthuis bijvoorbeeld betaalde veel uit rente op leningen, die ze aan de baronie (ruim 25.000 gulden) en de provincie Utrecht (1700 gulden) had uitstaan. Ook de diaconie had grote leningen uitstaan: 5900 gulden aan schuldbrieven en 3800 gulden aan leningen aan de baronie. Veel van deze leningen waren aan de nationale schuld toegevoegd door Lodewijk Napoleon. Dat leek toen een goede zaak, omdat daarmee afbetaling gegarandeerd leek. Nu echter gooide tiërcering van Napoleon roet in het eten.⁷⁰⁴ Nog maar een derde van de rente werd uitbetaald. Daardoor werd het gasthuis gedwongen al haar landerijen te verhypothekeren. Dat betekende wel een eenmalige injectie van 3000 gulden, maar vervolgens ook een steeds terugkerende rentelast. De stad sprong af en toe bij maar de tekorten bleven. Het aantal gealimenteerden nam daarom af. De regenten ontmoedigden de opname van nieuwe bejaarden en in 1813 waren er slechts vijf diaconie-armen in het gasthuis aanwezig.⁷⁰⁵

Pas op 8 januari 1811 werd van landdrost Van Lynden het bericht ontvangen dat het Departement Utrecht was samengevoegd met Amstelland tot het Departement van de Zuiderzee. Vanaf nu viel dus ook IJsselstein onder dit nieuwe bestuursorgaan. Een paar dagen later kwam de boodschap dat, net als bij de vorige wisselingen van bestuur, de zittende bestuurders en rechtbanken voorlopig zouden blijven gehandhaafd. Het nieuwe departement werd geleid door een prefect en een onder-prefect, zoals dat ook gold voor de Franse departementen. De onderprefect met wie IJsselstein met name veel bemoeienis kreeg was Jan Maximiliaan van Tuyll van Serooskerken, die men nog kende als kwartierdrost onder Lodewijk Napoleon.

Hij was het die de zwaarste maatregel van Napoleon diende in te voeren, de dienstplicht. In februari 1811 werden alle gezinshoofden, voogden en curatoren van onmondigen verplicht, zich te melden bij de lokale gemeentebesturen, om op te geven welke jongelingen in 1791 waren geboren. Ook wilde de onderprefect weten wie van deze jongens al getrouwd was. De in de echt

704 SAIJ, inv nr 725, 10-8-1810

705 Zie Fafianie, 'Ewouds Gasthuis', p. 66

verbonden mannen dienden zich daartoe in persoon te melden. Alle doopcedullen werden opgevraagd. Die konden als bewijsmateriaal voor vrijstelling dienen en daarom werd ieder op het hart gedrukt, de gegevens naar waarheid in te vullen.⁷⁰⁶

Van Tuyll van Serooskerken wenste inzicht in de gemeentelijke inkomsten en de bevolking en stuurde daartoe formulieren. Hij werd geïnformeerd dat de jaarlijkse begroting van IJsselstein 20413 franken bedroeg. De bevolking was iets toegenomen, tot 2661 inwoners. Daaronder waren 1288 mannen en 1373 vrouwen. De religieuze verdeling was 1179 gereformeerden, 1432 katholieken, 15 luthers en 34 joden. Het aantal armen dat binnen en buiten instellingen werd bedeed bedroeg 80 mannen en 130 vrouwen. Dat was opnieuw een stijging ten opzichte van het jaar daarvoor. Dat kostte jaarlijks voor de in het gasthuis bedeeden 2650 gulden. De thuiszittende armen kostten aan onderstand 4900 gulden.⁷⁰⁷

De rechtsspraak werd aan het Franse moedermodel aangepast. De lokale schepenbanken werden opgeheven en daarvoor in de plaats kwamen verschillende soorten gerechten. IJsselstein werd hoofdplaats van een kanton, en kreeg daarmee een kantongerecht, onder de naam vredegerecht. Deze beslissing overviel het stadsbestuur nogal. Er was daarover geen informatie ontvangen en het plotselinge verzoek om een behuizing voor het kantongerecht zorgde voor enige paniek. Het stadsbestuur wist niet veel meer te bedenken dan voorlopig het gerecht in het stadhuis onderdak te geven, maar misschien kwamen de oude schuttersdoelen of de ruimte boven de waag, waar vroeger de stadsschool had geresideerd, ook in aanmerking.⁷⁰⁸ Jan Petrus Scholten van Aschat werd benoemd tot kantonrechter in IJsselstein.⁷⁰⁹ Hij was een zwager van Hooft Graafland. Scholten van Aschat liet het stadsbestuur weten dat hij op dinsdag en donderdag zitting zou hebben, zodat hij niet tijdens de raadsvergaderingen noch tijdens de vrijdagse markt in het stadhuis aanwezig hoefde te zijn. Hij verzocht om een behoorlijke griffie om zijn administratie in onder te kunnen brengen

De inlijving had ook personele gevolgen voor de stadsregering. Beyen, Klinkert, secretaris Van Bruggen en Buma van Benschop werden door de prefect uitgenodigd om met een nominatie van maire, adjunct-maire en municipale raden te komen. Ze moesten hun nominaties vergezeld doen gaan van informatie als burgerlijke staat, beroep en inkomen. Deze informatie geeft een goed inzicht in de situatie van de bestuurlijke bovenlaag in deze jaren. De tweetallen die zij aanleverden werden ook vergezeld van hun inkomsten. Zo wordt uit de lijst duidelijk dat de boeren de oude regentenklasse in inkomen flink achter zich lieten. Dat klopt met het beeld dat alleen de boerenstand enigermate garen spon bij de economische situatie. Toch waren het vooral weer de oude bestuurders die in het stadsbestuur zitting namen. Hiernaast een kort overzicht.

706 SAJJ, inv nr 726, 4-2-1811

707 SAJJ, inv nr 726, 13-2-1811

708 SAJJ, inv nr 726, 4-2-1811

709 Jan Petrus Scholten van Aschat (1754-1816) was in Amsterdam raadslid geweest, bewindslid van de VOC, oppercommissaris van de havens en Walen (1791-1795) en daarna Raad van de Aziatische bezittingen en Etablissements. Hij was getrouwd met Adelaide Maria von Deneken en daarmee familie van de IJsselsteinse rentenierster Jeanne du Peyrou en van Hooft Graafland.

naam	leeftijd	beroep	burg staat	kinderen	inkomsten
Hendrik Hooft Graafland	46	zonder	getrouwd	7	4000
Hillebrand Cornelis Klinkert	52	zonder	getrouwd	9	600
Johan Franco Beyen	37	arts	getrouwd	4	600
Cornelis van der Roest	53	koopman	getrouwd	5	600
Jan Petrus Scholten van Aschat	57	rechter	getrouwd	9	800
Johannes Hugenholtz	54	koopman	getrouwd	5	600
Hermannus van der Roest	30	koopman	getrouwd	5	400
Frederik Joubart de l'Orme	37	zonder	vrijgezel		1000
Johannes Heijsters	38	koopman	getrouwd	5	400
Johannes de Vries	58	rentenier/ vrederechter	vrijgezel		600
Rijnhard Philip van Affelen	50	koopman	getrouwd	3	600
Johannes Bartholomeus Snellen	47	zonder	getrouwd	6	800
G. van Hogenhuizen	38	zonder	getrouwd	6	800
Hendrik Antonius Frederik Gobius	26	zonder	getrouwd	2	2000
Jan van de Wetering	66	zonder	vrijgezel		1000
Sybrand Kortland	56	boer	getrouwd	10	1500
Teunis Arendse Bos	48	boer	getrouwd	2	2000
Willem Vermeij	38	boer	getrouwd	4	2000
Arie Kemp	44	boer	getrouwd	5	1000

De dienstplicht kreeg, zoals al eerder duidelijk werd, grote prioriteit en dat betekende onder meer dat de onderprefect wilde weten welke artsen in IJsselstein inzetbaar waren om de opgeroepen lotelingen te keuren. Beyen bleek de enige medicus te zijn die de Franse taal machtig was. Hij kreeg het druk met het medisch onderzoek naar de rekruten: Napoleon eiste het dubbele aantal soldaten dan hij aanvankelijk had aangekondigd. De stadsregering wachtte af welke gevolgen die beslissing zou hebben. In ieder geval diende de stad een lijst in te vullen over de mogelijkheden van kazernering van troepen, materiaal en paarden. Weer gaf IJsselstein daarin aan, dat er in het hele keizerrijk geen plek gevonden kon worden, die minder geschikt was voor de legering van militairen.

De eis van Napoleon om soldaten had de stad al een rib uit het lijf gekost. IJsselstein had verplicht een aantal militairen moeten leveren en dat had 1210 gulden gekost. Zulke zware financiële lasten kon de stadskas niet dragen. Daarom verzocht het stadsbestuur een quotisatie te mogen invoeren om zo de last over de rijkere burgers te verdelen. Een paar weken later werd daarvoor toestemming verleend. De nieuwe gelijkwaardigheid van de joodse burgers betekende dat ook zij een bedrag dienden af te dragen. Ze konden het echter onderling niet eens worden

over de verdeling en vroegen daarom aan de stad, ze persoonlijk aan te slaan. Ze moesten tien gulden betalen⁷¹⁰.

De dienstplicht bracht veel werk met zich mee voor het stadsbestuur. Zeer regelmatig werd gevraagd om lijsten van dienstplichtigen op te stellen. Ook werd de bestuurders op het hart gedrukt, zoveel mogelijk weeskinderen tot dienstname te bewegen.

Burgemeester in oorlogstijd

Waar vroeger uitbundig de verjaardagen van de stadhouder werd gevierd, kreeg IJsselstein half maart 1811 te horen dat een even uitbundig feest op zijn plaats was nu de keizer vader was geworden. Een uitgebreide handleiding over het organiseren van illuminaties, vlaggen, het luiden van de kerkklokken, plechtige dankzeggingen, verlichting van de openbare gebouwen en grote optochten door de gewapende schutterij volgde. Had IJsselstein een goede indruk willen maken op het bestuur van het Departement, dat effect ging ietwat verloren, toen de IJsselsteinse magistraat tot haar schrik ontdekte, dat ze de viering twee dagen eerder dan de rest van Nederland bleek te hebben georganiseerd. Klinkert ging spoorwegs naar Utrecht om te proberen de schade te beperken en te voorkomen dat een nieuw feest diende plaats te vinden. Het was namelijk onduidelijk wie zou opdraaien voor de kosten van al deze vreugde. Gelukkig ontdekte de onderprefect pas later dat IJsselstein te vroeg was geweest en interpreteerde hij het feit als een uiting van grote geestdrift.⁷¹¹ Dat paste in zijn beleid, de regels niet al te streng toe te passen. Was Van Tuyl bereid om lokale belangen te laten prefereren, prefect De Celles was een harde bonapartistische bureaucraat die er alles aan deed, zijn Franse broodheren te plezieren. Hij trok zich weinig aan van de benarde toestand in IJsselstein. Zo eiste De Celles de aanstelling van een boswachter. Dat kostte geld en IJsselstein dacht een slimme manier gevonden te hebben om onder die last uit te komen. De dienaar van justitie Gerrit Rietveld had men eenvoudigweg deze taak er bij gegeven, om zo een traktement van 238 gulden per jaar uit te sparen. Die vlieger ging wat de prefect betrof, niet op. Hij vond dat er een aparte veldwachter nodig was, die geen andere functies mocht bekleden. De veldwachter zou moeten worden bekostigd uit een omslag, te dragen door de eigenaren van niet-omheinde landerijen. Dat bleek echter veel te weinig op te leveren.⁷¹² Het was onduidelijk waar het ontbrekende geld vandaag moest komen.

Het Departement hamerde voortdurend op bezuinigingen. Om achterstallige verpondinggelden binnen te krijgen, werd een korting aangeboden.⁷¹³ Klinkert gaf op 29 december 1810 een uitgebreid overzicht van de te verwachten inkomsten en uitgaven van de stad. Daaruit bleek dat de inkomsten sterk waren gestegen, tot 9505 gulden. De uitgaven wist hij hiermee in evenwicht te brengen, zodat er geen tekort op de begroting stond. In hoeverre beide getallen realistisch

710 SAJJ, inv nr 724, 27-8-1810

711 SAJJ, inv nr 726, 15-3-1811, 25-3-1811

712 Archief IJsselstein 1811-1813, nr 1, notulenboek 19-2-1812, 18-9-1812 en 2-10-1812

713 SAJJ, inv nr 726, 1-12-1810

waren... Het mocht niet baten. De ingediende begroting kwam weer terug uit Parijs omdat de vertaling niet bleek te deugen.⁷¹⁴

Dat de cijfers in deze begroting te rooskleurig waren bleek het jaar daarop. In augustus 1811 vergaderde het stadsbestuur over de financiële tekorten die de al te optimistische begroting had veroorzaakt. De gemeenteraad kreeg van maire Hooft Graafland te horen dat de tekorten over 1810 en 1811 samen ruim 10.000 gulden bedroegen. Oorzaak waren vooral vele buitengewone uitgaven. Dat betekende dat de stad niet alleen diende te bezuinigen, maar op zoek moest naar aanvullende inkomsten. Dat dulde geen uitstel. De stad kon de vele ambachtslieden die nog achterstallig loon te goed hadden niet betalen en die dreigden daardoor failliet te gaan. Ook de ambtenaren werd al enige tijd geen traktement uitbetaald en die dreigden letterlijk van de honger te bezwijken. Een nieuwe begroting die opnieuw een enorm gat zou laten zien, zou zeker worden afgekeurd door het Departement. Een voor de handliggende oplossing was het invorderen van de achterstallige belastingen over 1807 en 1808. Toch maakte Hooft Graafland zich daarover weinig illusies. De meeste mensen zouden in deze barre tijden die termijnen niet kunnen afbetalen. Veel meer dan 4000 gulden verwachtte hij niet te ontvangen.

Een alternatief was om op meer belastingen opcenten te gaan heffen, zoals bijvoorbeeld op de heffingen van wijn, sterke drank, paarden en personeel. Dat zou een 4000 gulden extra kunnen opleveren, maar dat zou pas over een paar maanden effectief kunnen worden. Een derde optie was een quotisatie in te voeren, maar daar schrok de raadsresident voor terug, indachtig de grote problemen die eerder quotisaties hadden opgeleverd. Daarom was in zijn ogen de beste mogelijkheid, om een nieuwe belasting op huizen te heffen, gebaseerd op de huurprijs. Zo'n belasting was ook toegepast in andere steden in het departement. Ook daarvan verwachtte hij een 4000 gulden opbrengst. Hij legde de raad zijn voorstel voor en vroeg zijn confraters binnen acht dagen te reageren. Ook wilde hij de verschillende ideeën voorleggen aan de prefect zodat de buitenwereld zag dat IJsselstein hard zijn best deed om het deficit op de begroting terug te brengen. Hij sprak bovendien de hoop uit, dat de keizer misschien bereid zou zijn het tekort van dit jaar over te boeken op volgend jaar, als misschien de nieuwe huizenbelasting zou zijn ingevoerd.⁷¹⁵

Die huizenbelasting deed nog even op zich wachten. Een belastingcommissie, bestaande uit Van der Roest, Van Affelen Codde en Snellen moest in september in conclaaf met maire Hooft Graafland, want op de begroting voor 1812 prijkte opnieuw een enorm tekort: bijna 5000 gulden. Hooft Graafland vroeg de commissie toestemming om de eerder opgestelde plannen nogmaals onder de aandacht van de prefect te mogen brengen.⁷¹⁶

De leden van de gemeenteraad benoemden op aanraden van de prefect een commissie op de beschreven middelen (belastingen waarvoor formulieren dienden te worden ingeleverd). Maar behalve dat ging de prefect niet in op de nieuwe belastingvoorstellen. Hij gaf bovendien slechts toestemming om zo'n 5000 gulden uit te geven, waardoor ruim 7100 gulden van de begrote

714 SAJJ, inv nr 726, 30-1-1811

715 Archief IJsselstein 1811-1813, 26-8-1811

716 Archief IJsselstein 1811-1813, 5-9-1811

uitgaven niet konden worden gedaan. Gelukkig bleek uit een vervolggerek met de prefect dat zijn beslissingen waren gebaseerd op misverstanden. Hij had bepaalde bedragen bij elkaar opgeteld en had zich vergist in de nog uitstaande belastingschulden. De Celles' besluit betekende bovendien, dat de stad behalve enkele achterstallige traktementen, een jaar lang geen enkele uitgave kon doen.⁷¹⁷

De nieuwe IJsselsteinse financiële commissie verwachtte veel heil in een omslag over de bewoners op basis van de huishuur, die zou eerlijker zijn voor alle inwoners. Nieuwe omzetbelastingen namelijk zouden IJsselsteinse goederen in verhouding duurder maken dan die van de omliggende plaatsen. Smokkel zou het gevolg zijn, waardoor dure controle- en grensposten moesten worden ingesteld. Hoofd Graafland had bovendien met de prefect en een belastingambtenaar gesproken over eventueel in te voeren tarieven en daar waren ze niet goed uitgekomen.⁷¹⁸ Het stadsbestuur kwam er toch niet onder uit, nieuwe belastingen in te voeren. Half december 1811 werd W.G. Verhoeven aangesteld als belastinginnehmer. Met behulp van twee oud-militairen diende hij door de instelling van controleposten en tolpoorten ontduiking te voorkomen. De nieuwe belastingen moesten bijna 6200 gulden gaan opbrengen.⁷¹⁹ Beter nieuws kon de commissie melden over hun beraadslagingen over de schuldenlast van de stad. Met de prefect was overeengekomen dat de schulden van de opgeheven stadsschool en werkhuis voor de stad kwamen, maar dat een derde van de schulden van de stad en het gasthuis vaste schulden waren. Dit zou kunnen inhouden, zo hoopte men, dat de keizer bereid zou zijn om deze over te nemen.⁷²⁰

In de loop van 1812 werden die schulden echter niet gesaneerd en door de grote rente-uitgaven was er nog steeds een tekort van ruim 10.000 gulden. Omdat de nieuwe belastingen voorlopig nog onvoldoende opleverden, moest de stad toch grijpen naar het wapen van de quotisatie, waarbij dus alle burgers naar draagkracht werden aangeslagen. Dat was ook noodzakelijk, omdat de kosten voor het onderhoud van de stadsgebouwen niet waren gedekt. Daarom werd besproken of sommige eigendommen, waaronder de schoolgebouwen, misschien verkocht konden worden. Inmiddels leek zich af te tekenen, dat de nieuwe belastingen onevenredig drukten op de minder draagkrachtige inwoners. Door de invoering van een quotisatie zou die last misschien wat verlicht kunnen worden.

Bij de vergaderingen van het stadsbestuur bleken regelmatig te weinig raadsleden aanwezig om een quorum te vormen.⁷²¹ Het is goed denkbaar dat dit een manier was om geen impopulaire maatregelen te hoeven nemen. In oktober 1812 stelde de prefect voor om nieuwe dreigende tekorten te bestrijden met een verhoging van de belastingen op de niet-omheinde landen. Dat betekende wel dat er opnieuw een aparte veldwachter diende te worden aangesteld, wat ruim 330 gulden kostte. Ondanks de extra inkomsten verwachtte het stadsbestuur voor 1812 een schuld van 11.000 gulden over te houden. Daarom werd in oktober alsnog werk gemaakt van

717 Archief IJsselstein 1811-1813, 11-11-1811 en 13-11-1811

718 Archief IJsselstein 1811-1813, zie onder meer inv nr. 6

719 Archief IJsselstein 1811-1813, 18-12-1811

720 Archief IJsselstein 1811-1813, 24-12-1811

721 Archief IJsselstein 1811-1813, 15-3-1812, 1-5-1812, 15-5-1812, 1-6-1812, 7-7-1812

een quotisatielijst, waarbij de allerarmsten werden ontzien. De inwoners werden in tien klassen ingedeeld.⁷²² Ook werden er lijsten aangelegd van grondeigenaren, voor de aanslag op de niet-omheinde landen en de betaling van de veldwachter.⁷²³ In dat jaar werd een nieuwe quotisatie ingevoerd, die 4000 gulden diende op te brengen. Deze lijst kende elf belastingklassen. Onder de hoogstaangeslagenen waren behalve enkele renteniers en leden van het stadsbestuur, vooral veel boeren. Deze quotisatie kwam bovenop de eerder ingevoerde aanslag.⁷²⁴ De weinig overgebleven verslagen van de raadsvergaderingen van deze jaren laten vooral zien, dat de geldzorgen en de conscriptie de hoogste prioriteit hadden.⁷²⁵

Een nieuwe omwenteling

In 1810 had de Russische tsaar Alexander een daad gesteld tegen Napoleon. Hij had hoge invoerrechten op Franse producten gesteld en Britse schepen toegang verleend tot de Russische havens. Een paar maanden later bleek een oorlog tussen Rusland en het keizerrijk onvermijdelijk. Napoleon liet zijn troepen in gereedheid brengen. In juni 1812 trok hij de Russische grens over. Aan deze veldtocht deden ruim 15.000 Nederlandse dienstplichtigen mee. Slechts een handjevol keerde terug. De tsaar ging een directe confrontatie met de Franse keizer uit de weg. Hij paste de tactiek van de verschroeide aarde toe, waardoor de Franse soldaten niet van het land konden leven. De enorm lange aanvoerroutes maakten de meer dan half miljoen militairen kwetsbaar. De zomer van 1812 bleek uitzonderlijk heet. De droogte zorgde voor stof, opgeworpen door de honderdduizenden marcherende soldaten en hun paarden. Vervolgens regende het dagenlang, waardoor de wegen tot ondoordringbare modderpoelen verwerden.

Russische verrassingsaanvallen eisten vele doden. Bij het plaatsje Borodino, ruim honderd kilometer ten westen van Moskou, kwam het tot een veldslag. Deze werd weliswaar gewonnen door de Fransen, maar de Russen konden zich daarna in goede orde terugtrekken. De Franse legers moesten dus opnieuw verder marcheren. Er waren te weinig drinkwater en medische voorraden, waardoor opnieuw een slachting werd aangericht onder de troepen, dit keer door ziekte. Moskou werd bereikt en in brand gestoken, maar daar kwam de opmars tot stilstand. En toen kwam de echte killer: de Russische winter viel in. De Fransen waren daarop niet voorbereid. Er was voedseltekort, duizenden gewonden en zieken. Terugtrekken, hoezeer Napoleon zich daar ook tegen verzette, was de enige optie. Met slechts 100.000 man werd de terugtocht ingezet. Continu werden de Franse troepen nu door Russische soldaten aangevallen en ook de burgerbevolking trad wreed op tegen achterblijvers. Slechts een handvol soldaten overleefde de

722 Bij de hoogst aangeslagenen bevonden zich de oude vicedrost Pieter van der Meulen, de weduwe Van der Muelen, mevrouw Van Baggen, raadslid Strick van Linschoten en rijke boeren zoals Sybrandt Kortland en Philip Kippersluis.

723 Archief IJsselstein 1811-1813, inv. nr. 7x

724 Zie voor de belastinggegevens in de tekst: Archief IJsselstein 1811-1813, ongenummerde omslag 20-9-1814 en omslag 25-9-1814, losse map kohier hoofdelijke omslag en belastinglijst 17-10-1813. Het archief van de stad over de jaren 1811-1815 is gefragmenteerd en onvolledig. De roerige tijden lijken in ieder geval tot gevolg gehad te hebben dat de raadsvergaderingen nauwelijks werden genotuleerd en dat veel zaken niet goed werden geadmistreerd of in de jaren daarna verloren zijn gegaan.

725 Stadsarchief IJsselstein 1811-1813, conscriptieboeken 1812 ev.

tocht. In diezelfde tijd moest Napoleon vernemen, dat zijn generaals in Spanje verliezen leden tegen de Britse troepen. De onoverwinnelijke was feilbaar gebleken

Dat ging als een lopend vuurtje rond. Ook in de Nederlandse departementen werden opstandige geluiden vernomen. Aanleiding was meestal de oproep om nieuwe rekruten. Niemand wenste als kanonnenvoer in het Franse leger te worden opgenomen. Langzaam drongen de schokkende berichten over de mislukte veldtocht in Rusland door. Vele gezinnen hadden hun kostwinner verloren. Het protest zwol aan, al werd dat nergens gewelddadig.⁷²⁶ Die onvrede groeide nog meer toen Napoleon in april 1812 een *garde d'honneur* instelde, waarin de zonen uit de betere standen verplicht dienst moesten nemen. Tot dan toe werd de dienstplicht vooral gedragen door het gewone volk, dat zich geen remplaçant kon veroorloven. Nu echter vonden alle burgers zich in hun gezamenlijk verzet tegen deze oproep.⁷²⁷ Ook enkele IJsselsteinse jongens moesten dienstnemen in deze garde.⁷²⁸

Half oktober 1813 vond de Volkerenslag bij Leipzig plaats. Napoleon werd opnieuw verslagen en kozakken naderden de Nederlandse grenzen. Op 28 november 1813 werd de stad Utrecht door deze troepen ingenomen. In Benschop tooiden velen zich met oranje. Volgens de Utrechtse apotheker H. Keettel zou het in Benschop zelfs zo ver gekomen zijn, dat opstandige boeren naar Utrecht trokken om de Fransen te verjagen.⁷²⁹ Ook in Amsterdam en Den Haag vonden Oranjegezinde opstanden plaats.⁷³⁰

Op het strand van Scheveningen arriveerde prins Willem Frederik, de zoon van de laatste stadhouder, overgezet door een Brits oorlogsschip. Gijsbert Karel van Hogendorp, een conservatief die al lang pleitte voor een herstel van de onafhankelijkheid van Holland onder een Oranje, bleek in het geheim al enige tijd onderhandelingen te voeren met Willem Frederik en een machtsovername te hebben voorbereid. De stad Utrecht kwam op 29 november in handen van de prins van Oranje. IJsselstein bevond zich toen tussen twee vuren: Utrecht in handen van de Oranjegezinden, Vianen nog tot in december bezet door 1000 man Franse troepen. Utrecht werd een centrum voor inkwartiering van Duitse en Russische troepen en ook de omliggende plaatsen, waaronder IJsselstein, kregen daarmee te maken. Met de bekende effecten: paarden en wagens werden voor de soldaten opgeëist.⁷³¹ Op verschillende plaatsen vonden zuiveringen van de gemeentebesturen plaats, maar dat lijkt in IJsselstein niet het geval te zijn. Zittende maire

726 Joor, *Adelaar*, p. 688 ev.

727 Homan, *Nederland*, p. 143-150, Joris, *Adelaar*, p. 626 ev, Kikkert, *Lodewijk Napoleon*, p. 212 ev

728 G.W. Kernkamp, 'De voormalige provincie Utrecht in 1813', in G.J.W. Koolemans Beijnen, *Historisch gedenboek der herstelling van Neerlands onafhankelijkheid in 1813* (Haarlem 1913), p. 343-420, aldaar p. 367

729 In Benschop bleek de Oranjegezindheid groot. Al in 1809 was er 's nachts een stok met een oranje vlag in een sloot gestoken: toen de baljuw 100 zilveren dukaten uitloofde voor informatie over de onverlaat die dit had gedaan, stonden er de volgende dag vijf stokken voorzien van vlaggen. Zie Den Uyl, *Lopikerwaard*, p. 343-344, Kernkamp, *Provincie Utrecht*, p. 387

730 Poell, *Democratic Paradox*, p. 161

731 Kernkamp, *Provincie Utrecht*, p. 416-417

Hoofd Graafland werd pas in de loop van 1814 opgevolgd door notaris en vroegere stadssecretaris Hermannus Terbruggen.

Op 1 december 1813 werd Willem soeverein vorst. Van Hogendorp werd minister van Buitenlandse Zaken. Een Algemeen Bestuur moest orde op zaken stellen. Hier en daar waren Franse militairen nog de baas, op andere plekken vroegen Prinsgezinden zich af, of deze Haagse nieuwlichters wel de juiste autoriteit bezaten. Pas na een officiële steunbetuiging van Willem werd dit Algemeen Bestuur overal aanvaard. Het duurde nog maanden voordat het gehele grondgebied van de vroegere Republiek vrij was van Franse troepen.⁷³²

Willem had na zijn landing beloofd trouw te zweren aan een constitutie, die in 1814 het licht zag en in 1815 werd aangepast. Na het Congres van Wenen ontstond een gecombineerd koninkrijk van Nederland en België. De grote man achter de grondwet was Van Hogendorp. De grondwet stelde een Staten-Generaal in van 55 leden. De oude provincies werden hersteld en kregen een bestuur bestaande uit drie standenvergaderingen. Naast de ridderschap en de steden kreeg het platteland daarin een stem. Aan het hoofd werd een gouverneur geplaatst. In Utrecht werd dat een oude bekende: Jan Maximiliaan van Tuyll van Serooskerken. Hij had zich na de slag bij Leipzig afgewend van zijn Franse broodheren, met wie hij het, als overtuigd Oranjeaanhanger, nooit heel goed had kunnen vinden. De Celles was weinig over hem te spreken: zo had Van Tuyll er een handje van zijn verplichte rapportages in een soort nietszeggende formule te vatten, waar de Franse machtshebber weinig mee op schoot. Van Tuyll was voor veel partijen een aanvaardbare figuur en belichaamde continuïteit.⁷³³

Deel van het Koninkrijk

De nieuwe grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden belichaamde eenzelfde centralisatiestreven, als was ingezet onder de Bataafse Republiek en versterkt door Lodewijk Napoleon en Napoleon zelf. Veel maatregelen en besluiten uit de Franse periode bleven van kracht. Niet alles: de gulden bijvoorbeeld werd weer in ere hersteld.

De Staten-Generaal vertegenwoordigden nu de hele natie, niet langer dienden ze als afvaardiging van de provincies. De Provinciale Staten waren niet langer soeverein. Uitvoerende taken berustten bij Gedeputeerde Staten.⁷³⁴ De gouverneur fungeerde als een zetbaas van de koning en speelde een centrale rol. Dat is op alle niveaus merkbaar, zeker op dat van de gemeente. De verslagen van het IJsselsteinse gemeentebestuur na 1815 bestaan grotendeels uit ingekomen stukken van de gouverneur of Gedeputeerde Staten, waarin het stadsbestuur gevraagd wordt bepaalde zaken te gaan regelen, opdrachten uit te voeren of te reageren op vragen. Voor bijna iedere beslissing moest eerst in Utrecht goedkeuring worden gevraagd. Het is zelfs zo, dat zaken

732 Homan, *Nederland*, p. 165, Schama, *Patriotten*, p. 732 ev

733 R.E. de Bruin, 'Jan Maximiliaan van Tuyll van Serooskerken van Vleuten', in: P.A. Blok e.a., red., 'Veel tact en de noodige geschiktheid'. *Gouverneurs en commissarissen in de Provincie Utrecht 1814-1997* (Utrecht, 1997) p. 23-33; J.A. Bornewasser, 'De zelfstandige eenheidsstaat in de Noordelijke Nederlanden gegrondvest 1813-1814', in: D.P. Blok e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 11, p. 208-222. Kernkamp, Provincie Utrecht, p. 356

734 Kossmann, *Lage Landen*, p. 68-69

die vroeger moeiteloos door het stadsbestuur zelf werden uitgevoerd en waarbij ze toen hun handelingszelfstandigheid krachtig bewaakten, nu vaak ongevraagd werden doorgeschoven naar het provinciaal niveau. Pas als daar duidelijk werd aangegeven, dat de IJsselsteinse bestuurders autonoom konden beslissen, nam men die verantwoordelijk op zich.

De nieuwe grondwet werd in maart 1814 al aangenomen. In dit nieuwe bestel was IJsselstein aan de provincie Utrecht toegevoegd. De Provinciale Staten kregen, net als voor 1795, drie leden: de eigenerfden, de ridderschap en de steden. Ieder lid had twaalf zetels. De verdeling bij de steden was als volgt: Utrecht zes, Amersfoort twee, Rhenen, Wijk bij Duurstede, Montfoort en IJsselstein elk één zetel. Eind augustus 1814 benoemde de koning zelf de eerste Statenleden. Voor IJsselstein werd dat burgemeester Terbruggen. Daarna werden ze via verkiezingen gekozen en kregen een zittingstermijn van drie jaar. Gedeputeerde Staten waren aanvankelijk, tot 1825, negen in getal.⁷³⁵ Ook de eerste generatie burgemeesters en raadsleden werden door de koning benoemd. Daarna werden ze getraptd gekozen: stemmers kozen kiezers. Om te mogen stemmen werd een census ingesteld. In 1825 werd die flink verhoogd. Alleen de hoogst aangeslagenen in de belastingen kwamen dus in aanmerking om hun stem uit te mogen brengen. Zij kozen een kiezerscollege, en dat koos weer de raadsleden. Raadslid werd je voor het leven. Er werd geen onderscheid gemaakt tussen Oranjegezinden en Patriotten, men was de burgerwisten moe.⁷³⁶ In IJsselstein werd in januari 1816 door de koning een stadsbestuur geïnstalleerd. Op 3 januari werd de officiële koninklijke benoeming van Hermannus Terbruggen, de vroegere secretaris, tot president-burgemeester ontvangen. Stadsdokter Johan Franco Beyen vervulde de post van tweede burgemeester.⁷³⁷ De beide burgemeesters dienden in handen van de gouverneur de eed te gaan afleggen. Willem Gerard Story van Blokland werd aangesteld als secretaris: dat was in feite een voortzetting van de bestaande situatie, want toen twee jaar daarvoor Terbruggen maire werd, viel daarmee een gat in de gemeentelijke organisatie. De rentenier Story, afkomstig uit Montfoort, had toen al voorlopig de post van stadssecretaris overgenomen. Ook alle andere zittende ambtenaren werden in hun functie gecontinueerd.

Dit nieuwe bestuur werd direct in commissies ingedeeld, die zich onder meer moesten buigen over een reglement van orde voor de vergaderingen van de gemeenteraad. Alvorens men aan de slag ging, stelde Terbruggen voor, een afvaardiging naar Den Haag te zenden, om hulde aan de koning te brengen. Ook andere gemeentebesturen hadden dat initiatief genomen.

De financiën bleven zeer penibel. De stedelijke ontvangers van de directe en indirecte belastingen werden in hun functie herbenoemd, terwijl notaris Frederik Lodewijk Lapidoth, die zich vanuit Arnhem in IJsselstein had gevestigd, als controleur van de additionele stuivers werd aangesteld.

735 J.H. von Santen, 'Aristocratie en liberalisme', in C. Dekker, e.a., red., *Geschiedenis van de Provincie Utrecht. Vanaf 1780* (Utrecht 1997), p. 111-142; zie voor een geschiedenis van de Staten van Utrecht in deze periode: F. Vogelzang, 'Van Staten naar Representanten naar Provinciale Staten. De omwentelingen in het gewestelijk bestuur van Utrecht tussen 1795 en 1816', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 2009, p. 110-156

736 C.J. Schotsman, 'Wat een verandering in zoo weynige jaaren'. *Van republiek tot koninkrijk* (Zaltbommel 2002), p. 89

737 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 1, 3-1-1816, R. Verweij, 'Het notariskantoor: woon- en werkplek van de IJsselsteinse notaris', *Stichting Historische Kring IJsselstein* 1994, nr 69/70, p. 189-194

Dat inkomsten hard nodig waren, bleek direct. Een aantal ambachtslieden verzocht de raad zijn openstaande rekeningen over de jaren 1810-1811 eindelijk eens te voldoen. Dat waren niet de enige achterstallige betalingen. Provinciale Staten in Utrecht klaagden over niet-ontvangen belastingen.

Steeds meer stelde het IJsselsteinse stadsbestuur zich passief op. Aanstellingen voor schippers en schoolmeesters werden nu geheel overgelaten aan de Utrechtse bestuurders. Vroeger had men dit soort zaken geheel zelfstandig geregeld. Dit is een teken dat men de eigen soevereiniteit in praktische zaken had opgegeven. Dat bleek opnieuw rond de instelling van een schutterij. Daartoe had men van gouverneur Van Tuyll van Serooskerken een oproep ontvangen. IJsselstein poogde onder deze eis uit te komen, maar Van Tuyll hield de rug recht en de stad moest op zoek naar 79 schutters, die bovendien van kleding en wapens voorzien dienden te worden.⁷³⁸ Gelukkig kreeg men compensatie: alleen de officieren dienden te beschikken over een uniform. De organisatie werd verder in handen gelegd van het stadsbestuur. Het benoemen van de officieren durfde de stad evenmin op eigen houtje te doen. Er werd teruggегреpen op een oude traditie: het voorstellen van tweetallen waaruit de gouverneur vervolgens mocht kiezen, precies zoals men dat ooit met de baron gewend was.

In juli diende boer Kortland zich aan bij het bestuur. Hij had de wetten nog eens bestudeerd en volgens hem viel IJsselstein buiten de regeling van de schutterijen. De stad haalde het daarvoor noodzakelijke minimumaantal inwoners niet en zou dus vrijstelling moeten krijgen. Er ging een verzoek naar Provinciale Staten en die gaven Kortland gelijk: de stad beschikte over 1600 inwoners en dat was ruim onder de grens van 2500 burgers. De rekenfout die gemaakt bleek, was dat de buitenburgers (de inwoners van het schoutambt IJsselstein) niet meegeteld hoefden te worden. Het stadsbestuur greep deze gelegenheid meteen aan, om zich ook in de toekomst van vrijstelling te vergewissen. De beroepsstructuur van de inwoners, zo voerde men aan, maakte het onmogelijk om dienst te doen in een schutterij, ook al zou men ooit misschien wel boven die 2500 zielen uitkomen. Een commissie van de Staten kwam tot de conclusie, dat IJsselstein om onverklaarbare redenen in 1815 op de lijst was gekomen van steden, die een actieve compagnie schutters diende te leveren. Dat was geheel ten onrechte. Deze beker ging dus aan het IJsselstadje voorbij.⁷³⁹

Inmiddels was er zowel een reglement voor de secretaris als voor de raadsvergaderingen. Opvallend daarin is het aantal boeten voor afwezigheid, te laat komen, voor de beurt spreken of het aan de orde stellen van zaken die niet op de agenda stonden.⁷⁴⁰ Hoe zeer de stad aan de leiband liep bleek toen een raadslid naar Utrecht verhuisde. Hij nam afscheid van de IJsselsteinse gemeenteraad. Het bleek echter dat hij daartoe toestemming diende te verkrijgen van de koning persoonlijk!

738 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 1, 23-1-1816

739 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 1, 9-9-1816

740 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 1, 5-2-1816

Schuldsanering en belastingheffing

Het gemeentebestuur had een commissie in het leven geroepen om de achterstallige schulden te saneren. Zij stelde voor om een hoofdelijke omslag in te voeren, gebaseerd op verschillende klassen van welstand. Dit plan werd voorgelegd aan Gedeputeerde Staten en goedgekeurd, onder de voorwaarde dat eerst de afrekening over 1814 werd gemaakt en een begroting werd opgesteld voor de komende jaren.⁷⁴¹ Dat bracht een groot schandaal aan het licht. De stedelijke ontvanger van de directe belastingen, Louis Jean Deij, werd opgeroepen zijn volledige administratie in te leveren. Als die niet binnen acht dagen was ontvangen, werd hij ontslagen en zou een stedelijke commissie de zaak uitzoeken. De haast werd ingegeven door het feit, dat de toestemming van de Staten om additionele stuivers over 1816 te mogen heffen, afhing van het tijdig inleveren van de gevraagde gegevens. Deij echter gaf aan het zo druk te hebben, dat hij dat niet op tijd in orde kon maken. Hij verkreeg uitstel. Twee maanden later, één dag voor de behandeling van zijn financiën, vroeg Deij opnieuw uitstel. Vlak daarna leverde de belastingontvanger weliswaar een overzicht van ruim 4400 gulden in, de opbrengst van de rekeningen van 1812 tot 1816, maar hij bleek van dat bedrag slechts een deel in kas te hebben. Er was een tekort van 1500 gulden. Dit overzicht werd naar Gedeputeerde Staten gestuurd, terwijl Deij op non-actief werd gesteld zolang hij zijn afrekening niet volledig gedaan had. Van het ontvangen geld werd een deel naar het gasthuis gestuurd, dat al enige tijd met tekorten kampte.

De zaak met ontvanger Deij kreeg een enorme staart. Verschenen voor de gemeenteraad, gaf de man aan min of meer tegen zijn zin door de vroegere prefect De Celles tot gemeenteontvanger te zijn benoemd. Aangezien De Celles naar Frankrijk was gevlucht, was dit niet meer te controleren. Bovendien had Deij nooit de onkostenvergoeding van 250 gulden per jaar geweigerd, dus zo'n enorme afkeer had hij blijkbaar niet. Verontwaardigd reageerde de raad op Deij's bewering niet verplicht te zijn om verantwoording af te leggen. Dit werd afgedaan met 'absurd en onzin'.⁷⁴² De man had in 1812 wel een totaaloverzicht gegeven en ook beloofd overzichten over de jaren erna te leveren. Hem was zelfs zestig gulden extra onkostenvergoeding toegezegd om de hele administratie in orde te kunnen maken. Bovendien had hij geen mandaat om geld uit te geven, dus het kon niet anders of Deij had de in de laatste vier jaar ontvangen belastingpenningen in huis.

Deij's gedrag deed alle alarmbellen rinkelen. Toen het stadsbestuur hem vroeg de bijna 3000 gulden te overhandigen die hij over de afgelopen jaren nog verschuldigd bleek, stuurde hij zijn echtgenote met het aanbod, alvast 500 gulden te komen betalen. De raad accepteerde dat niet. Toen moest Deij persoonlijk, met 'wanhopig uitzicht' komen opbiechten, dat die 500 gulden het enige geld was waarover hij beschikte. Hij bleek grote bedragen uit de ontvangen belastinggelden aan derden te hebben uitgeleend. Meer dan deze 500 gulden had hij niet meer kunnen terugvorderen. Behalve dat bedrag, gekregen van zijn schoonfamilie, had hij nog een 347 gulden in kas. Het bleek een menselijk drama; Deij had regelmatig te weinig belastingen ontvangen en had een tijdlang de tekorten aangezuiverd uit zijn collecteloon. Bovendien waren

741 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 1, 11-4-1816

742 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 2, 10-7-1816

er fouten in zijn rekeningen geslopen. Hij bezwoer de burgemeesters dat hij het geld niet ten eigen voordele had aangewend en hoopte op clementie. Streng optreden zou zijn huisgezin in het verderf storten.

De commissie uit het stadsbestuur die Deij moest controleren, stelde voor hem nog een week respijt te geven om de zaken op orde te krijgen. Deij wimpelde dat af. Hij had alles al geprobeerd en meer geld was er echt niet te verwachten. De commissie gaf hem ondanks dat nog acht dagen de tijd en liet hem toen een proces-verbaal tekenen, dat vervolgens naar Gedeputeerde Staten werd gezonden. Daartegen maakte Deij bezwaar. Hij had niet geweten dat deze verklaring naar de provincie zou gaan. Hij ontkende enige malversaties te hebben gepleegd, hij had de rekeningen steeds onder grote druk moeten opstellen en daarom waren er fouten in geslopen. Hij verwachtte de tekorten binnenkort te kunnen aanzuiveren, omdat hij niet alle uitstaande schulden had geïnd uit 'personele affectie en belangstelling'. Dat zou hij echter alsnog gaan ondernemen, en daarom ging hij ervan uit snel een complete afrekening te kunnen bieden. De stad had er minder vertrouwen in. Weliswaar gaf de raad Deij nog twee weken om zijn zaken op orde te maken maar het kastekort was wel erg groot om zo snel opgelost te kunnen worden. Bovendien had men ontdekt dat hij in ieder geval 500 gulden uit de schuld zonder toestemming voor andere zaken had gebruikt dan hij had beweerd.

Deij wendde zich toen tot de koning zelf. Die liet echter via zijn minister van Financiën weten dat de stad in haar recht stond. Hij liet Deij uit zijn functie zetten en dwong hem al zijn papieren in te leveren. Dat bleek geen handige zet. Een paar dagen ontving het stadsbestuur de volledige administratie van Deij, maar de man zelf was direct na zijn ontslag vertrokken en onvindbaar.⁷⁴³ De stad zat nu met een enorm financieel tekort en had geen gelegenheid meer om de ontvanger aansprakelijk te stellen. De gemeenteraad wendde zich tot de minister. Deij had bij de aanvaarding van zijn ontvangersambt een onderpand gegeven en zij wenste als eerste schuldeiser te worden erkend om uit dat onderpand de tekorten te recupereren. Omdat echter dat onderpand verplicht was voor zijn werk als ontvanger voor de nationale belastingen én de opcenten, vroeg IJsselstein feitelijk om eerst de verliezen aan opcenten te compenseren en daarna pas de nationale belastingtekorten aan te zuiveren. Die vlieger ging niet op, want het bleek dat Deij wel de nationale belastingen had voldaan. Het Rijk kon hem niet vervolgen en ook niet zijn onderpand voor lokale opcenten gebruiken. De minister kon dus niets voor IJsselstein betekenen.⁷⁴⁴

De inkomsten van de stad werden op meer manieren aangetast. Zo was er een huizenbelasting voor bewoners ingevoerd. De inkomsten waren begroot op het aantal woningen. Veel aanzienlijke families trokken echter uit IJsselstein weg en op leegstaande huizen kon geen belasting worden geheven. Juist deze grote woningen hadden veel geld moeten opbrengen. Daardoor moesten de bedragen voor de wel bewoonde huizen naar boven worden bijgesteld, omdat het totaalbedrag vast stond. Een lastenverzwaringverzwaring voor de middenstanders en arme inwoners in

743 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 2, 23-8-1816, 27-8-1816

744 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 2, 2-12-1816

IJsselstein, dus, want zij bewoonden de kleinere huizen.⁷⁴⁵ Een groot aantal huiseigenaren deed daarom een dringend beroep op het stadsbestuur, om de belastingdruk te verlagen.

De druk op de stadsfinanciën bleef toenemen. De ambachtslieden die begin 1816 hun achterstallige betalingen hadden opgeëist, kregen geen uitsluitel omdat de zaak bij Gedeputeerde Staten beruste. In november kwamen ze opnieuw verhaal halen. Gedeputeerde Staten handelde de zaak voorlopig niet af maar hadden wel kritiek op de werkwijze van het IJsselsteins stadsbestuur. Zij eisten bijvoorbeeld duidelijke regels voor het innen van opcenten. Op turf en steenkool mocht niet meer dan de helft extra aan lokale opcenten worden gezet. Een nieuw begrotingsmodel werd meegezonden. Vanaf 1817 diende de raad dit model te gebruiken. Ook wensten ze een compleet overzicht van alle uitstaande schulden en tegoeden.

Inmiddels was de quotisatie voor de achterstallige schulden ten uitvoer gebracht. De burgers waren in zes klassen ingedeeld: de hoogste klasse betaalde drie gulden en tien stuivers, de laagste klasse tien stuivers. In totaal werden 696 personen aangeslagen voor een totaalbedrag van 1234 gulden. De lagere inkomens werden ontzien. De eerste drie categorieën bevatten vooral de rijke boeren en renteniers, de laatste drie veel winkeliers en ambachtslieden.⁷⁴⁶ Dat was niet de enige belasting die werd geheven in dezelfde tijd. De oude belasting op het gemaal werd nu aangemerkt als een personele omslag en was van toepassing op 794 personen. In totaal werd 1585 gulden opgehaald. Bij deze belasting waren de burgers ingedeeld in drie groepen. De laagste betaalde 2 gulden, de andere twee klassen respectievelijk 5 en 10 gulden.⁷⁴⁷ De omslag was afhankelijk van de grootte van het huisgezin, waarbij ook dienstboden werden meegerekend. In klasse 1 bevonden zich 454 huisgezinnen, in klasse 2 143 en in de hoogste klasse 197. Helaas kreeg de raad opnieuw een financiële teleurstelling te verwerken. De geplande belastingen op vensters en deuren werd door de provincie afgekeurd. Deze belastingen pasten niet in het landelijke patroon. Enkele andere belastingen bleken op de verkeerde grondslag te zijn berekend. Opcenten mochten alleen worden geheven op het lantaarn- en brandspuitengeld, wijn en sterke drank, het gemaal en bestiaal en tot slot op steenkool en turf.⁷⁴⁸ Opnieuw waren Gedeputeerde Staten heel vlot met het uitdelen van standjes bij fouten in de ingewikkelde belastingprocedures, maar bleven ze zelf in gebreke in de besluitvorming rond de afbetaling van de rekeningen van IJsselsteinse ambachtslieden.

Intussen moest voor Deij een opvolger worden gevonden. Wijs geworden eiste het stadsbestuur een flinke borg. W.G. Verhoeven, die al eerder verantwoordelijk was geweest voor een aantal stedelijke belastingen, stelde zich kandidaat, maar kon de borg van 800 gulden niet in één keer betalen. De stad weigerde echter een betaling in termijnen. Bovendien vroeg Verhoeven om uitstel. Hij had ook gesolliciteerd op de baan van belastingontvanger voor de provincie Utrecht. Ook daar werd een borg geëist en hij kon zeker geen twee borgen tegelijk betalen.⁷⁴⁹

745 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 2, 26-9-1816

746 Gegevens afkomstig uit Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 1, 20-12-1816

747 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 2, 28-12-1816

748 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 1, 3-1-1817

749 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 2, 13-1-1817

In de tussentijd ontstond nieuwe onduidelijkheid over de verantwoordelijkheden betreffende de openstaande rekeningen. Veel contracten waren aangegaan door bestuurders, die inmiddels waren overleden of elders woonden. De zittende bestuurders hadden daarin geen rol gespeeld. Konden zij wel verantwoordelijk worden gesteld? Zeker gezien de vele regeringwisselingen die de laatste jaren hadden plaatsgevonden was dit een ingewikkeld probleem. Zelfs Gedeputeerde Staten kwamen er niet uit.

De minister inmiddels had de zaak Deij bestudeerd en concludeerde, dat de borgtocht van de gewezen belastingontvanger kon worden toegewezen, mits de stad IJsselstein en Deij tot een vergelijk kwamen. Een holle frase zolang de ondergedoken Deij niet te vinden was.

De koning als laatste hoop

De financiële tekorten beheersten het werk van het stadsbestuur en de armoede was de rode draad in het dagelijks leven van de inwoners, al werd de armenzorg door landelijke maatregelen weer bij de kerkelijke instellingen gelegd. Niet alle inwoners werden bedeed door de kerkelijke armenkassen en zij wendden zich tot het stadsbestuur.⁷⁵⁰ De stad besloot eigendommen te verkopen om de schulden te kunnen afbetalen, maar ook om op die manier verlost te zijn van de onderhoudskosten. De stadsbleek bijvoorbeeld kon eenvoudigweg niet langer onderhouden worden en werd daarom definitief van de hand gedaan. Een andere methode was beslissingen voor zich uit te schuiven, in de hoop dat de inkomsten in de loop van de tijd zouden verbeteren. Niet alleen de zwaardrukkende belastingen waren een oorzaak van de armoede: de prijzen van tarwe, rogge en aardappelen rezen in deze jaren de pan uit. Vanaf 1815 tot 1817 was er een enorme piek in de voedselprijzen, die pas in 1820 weer op het niveau van 1815 terugkeerden. Toen volgde een periode van lagere prijzen, maar daarna namen de prijzen weer, met flinke schommelingen, toe.⁷⁵¹

Om een goed overzicht te krijgen wat er aan achterstallige schadeclaims rondzweefde, werd door het stadsbestuur een inventarisatie gemaakt. Daaronder vielen ook de gelden die het bestuur nog van Deij te goed had. Gedeputeerde Staten hadden ook zaken met IJsselstein af te handelen. Niet alleen diende de stad snel de rekeningen over 1814 en 1815 in te leveren, het werd ook tijd dat de stad een ontvanger van de imposten aanstelde. Opnieuw een opvallend staaltje van dubbele moraal van Gedeputeerde Staten. De stad werd telkens onder druk gezet om snel te reageren en hun zaakjes op orde te hebben, en vervolgens bleef de goedkeuring van Gedeputeerde Staten voor die afgedwongen maatregelen maandenlang uit. Zij hadden tenslotte nog steeds geen uitspraak gedaan over de tekorten van 1814 en 1815.

De minister van Financiën had inmiddels wel een beslissing over Deij genomen. De stad IJsselstein bleek slechts één van de schuldeisers van deze man. Een Lambertus Hardenberg had eveneens grote bedragen bij hem uitstaan. Er was ruim duizend gulden beschikbaar uit de borgtocht, die de oud-ontvanger had betaald. Het probleem was dat IJsselstein moest

750 L.F. van Loo, 'De armenzorg in de Noordelijke Nederlanden 1770-1854', D.P. Blok e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 10, p. 417-434, aldaar p. 420

751 J.M.M. de Meere, 'Sociale verhoudingen en structuren in het noorden 1814-1844', D.P. Blok e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 10, p. 384-416, aldaar p. 400-401

bewijzen dat ze recht had op geld van Deij. Van Hardenberg kon aantonen dat hij voor Deij een onderpand in de Amortisatiekas in Parijs had gedaan van 3640 gulden. Deze kas was opgericht bij Koninklijk Besluit om de staatsschuld en de daarbij horende renten te delgen. De totale schulden van Deij waren dus flink groter dan de beschikbare borg. De minister raadde beide partijen aan, om samen op te trekken, omdat hij niet kon bepalen, wie de meeste rechten had. Als zij samen tot een vergelijk konden komen, was hij bereid om te proberen deze zaak tot een goed einde te brengen. De stadsregering vond dat ze meer recht had dan Van Hardenberg, maar beraadde zich op de zaak. Van Hardenberg stuurde een zaakgelastigde, die voorstelde om de zaak onderling te regelen. Als zijn patroon en de stad IJsselstein het niet eens konden worden, zou dat leiden tot lange procedures en rechtszaken en beide zouden daar niet beter van worden. Daarom stelde hij voor, dat de stad een derde en Van Hardenberg tweederde deel zouden ontvangen van alle schadevergoedingen. De stadsbestuurders deden een tegenvoorstel: ieder de helft.⁷⁵² Beide partijen werden het hierover eens.

Over de jaren 1810-1813 bleek de stad bijna 10.000 gulden schulden te hebben. Toen de rekening eenmaal was opgemaakt, kwamen er nieuwe aanslagen. De stadsmuziekmeester bijvoorbeeld had over een paar jaar geen traktement ontvangen. Het zittende stadsbestuur voelde zich verantwoordelijk voor dat soort ongerechtigheden. De muziekmeester betalen betekende helaas wel een paar honderd gulden extra aan de nadelige kant van de begroting. De goede daad van de IJsselsteiners werd in Den Haag minder gewaardeerd. De minister verbood de uitbetaling. Hij betreurde dat de Franse maatregelen voor sommige onderdanen negatieve gevolgen hadden, maar hij kon daar helaas geen rekening mee houden.

De minister was sowieso zuinig van betalen. Ondanks het feit dat Van Hardenberg en de stad het eens waren geworden over hun eisen aan ontvanger Deij, keerde Den Haag lange tijd geen cent uit. En dat terwijl IJsselstein het geld hard nodig had. Een controle van de kerktoren bracht aan het licht, dat deze zo bouwvallig was geworden, dat onmiddellijk ingegrepen moest worden. De kosten voor deze reparatie: 4000 gulden. Dat betekende dat de stad minimaal een gat op de begroting had van 9000 gulden!⁷⁵³ Dit gat was te groot om met extra belastingen te dichten. Iedereen en alles was reeds tot het uiterste belast. De gemeenteraad wist nog maar één uitweg: een verzoek aan de koning zelf.

Willem I werd door het stadsbestuur in de lente van 1818 benaderd met een bijzonder schrijven. De raadsleden spraken hem aan als nazaat van de baronnen van IJsselstein. In de periode dat hun gemeente nog onderdeel uitmaakte van de baronie waren de tijden goed geweest, zo legden ze de vorst voor. Het goedertieren bestuur van de voorvaderen van Willem hadden de inwoners veel voorspoed gebracht. Ze hadden het mogelijk gemaakt een aangenaam klimaat te scheppen, onder meer door 'zeer matige belastingen'. Die tijden waren helaas tot een einde gekomen, het ging stad en land slecht. De oorzaak van alle achteruitgang was glashelder: de opheffing van de baronie. Dat had geleid tot grote tegenspoed en ellende. Vooral na 1811 waren de rekeningen steeds grotere tekorten gaan vertonen zonder dat iemand ingreep. De gegoede

752 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 2, 1-17-1817

753 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 2, 24-11-1817

inwoners waren inmiddels allemaal vertrokken, de stad bezat geen gebouwen of grond meer om te verkopen, behalve het schoolgebouw dat in slechte staat verkeerde en de bouwvallige kerktoeren, die hen nu bankroet dreigde te maken. Daarom vroegen ze de koning ootmoedig om hen financieel tegemoet te komen en een schenking te doen van 9000 gulden. Ze waren zich er van bewust, dat er geen wettelijke grondslag voor zo'n verzoek was, maar omdat ze nooit in staat waren geweest grote reserves op te bouwen en 22.000 gulden belasting afdroegen aan 's lands schatkist, hoopten ze dat de vorst, *for old times sake* dit gebaar zou willen maken.⁷⁵⁴ De brief kreeg de steun van gouverneur Van Tuyll van Serooskerken, die zeer goede banden met het koningshuis onderhield. Hij beschreef dat IJsselstein in 'de dringendste behoefte' verkeerde. De ingezetenen waren nauwelijks in staat om de reguliere belastingen op te brengen.

De koning stuurde de brief door naar zijn minister van Financiën. Die had geen enkele coulance met de stad. Er was geen wettelijke basis voor de honorering van dit verzoek. De voormalige heren van IJsselstein waren vroeger de baronie wel eens bijgesprongen, maar zo beschreef hij, dat was alleen uit liefdadigheid. De rechten van die heren waren inmiddels overgegaan op de Domeinen. Voor Domeinen was er geen enkele reden de ene gemeente voor te trekken boven de ander. De referentie naar de vroegere baroniale periode maakte op hem geen enkele indruk. Die tijden waren voorgoed voorbij.⁷⁵⁵ Dat Willem I geen relatie voelde met het verleden, hadden de IJsselsteiners kunnen weten. Al hadden zij zelf in 1813 zich niet tot de koning gewend met het verzoek hun oude zelfstandigheid onder de Oranjes te herstellen, Buren had dat wel geprobeerd maar was toen van een koude kermis thuisgekomen.⁷⁵⁶ Willems standpunt over IJsselstein past in die opstelling. Hij wenste een vorst te zijn van de natie, en niet langer lokale verantwoordelijkheden op zich te nemen.

De gemeenteraad van IJsselstein liet het er niet bij zitten. De bestuurders benaderden Willem opnieuw. Ze schetsten de IJsselsteinse situatie. De baronie had altijd ondersteuning gekregen van hun soeverein, omdat de Oranjes een speciale relatie hadden met hun onderdanen. De bederekening van de baronie had altijd als vangnet gefunctioneerd voor tekorten in de drie schoutambten. Ook deze poging sneefde kansloos. Willem I voelde zich op geen enkele wijze verbonden met zijn vaders erfgoed.

Toen poogden de IJsselsteiners de verantwoordelijk voor de baronie te schuiven naar de natie. Die had de rol van de oude soeverein overgenomen en zou dus ook steun moeten bieden. Maar ook de minister van Binnenlandse Zaken bleef doof voor hun soebatten.⁷⁵⁷ IJsselstein had zelfs in de beleving van haar oude baron definitief haar zelfstandige status verloren en had nu, als gewone gemeente, geen bijzondere behandeling te verwachten. Niets kon duidelijker maken dat de baronie opgehouden had te bestaan. De soevereiniteit was voor altijd verloren. De grote angst dat dit verlies enorme financiële gevolgen zou hebben, was bewaarheid.

754 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 2, 8-4-1818

755 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 3, 1-3-1819

756 Schipperus, *Buren*, p. 71

757 Stadsarchief IJsselstein, 1815-1942, inv nr 3, 27-4-1819

Tot slot

IJsselstein bleef nog lange tijd kampen met een door schulden geplaagde economie. In 1830 werden door Domeinen grote delen van de plaatselijke bezittingen van de vroegere baron verkocht. De stad poogde toen het Kronenburgerplantsoen over te nemen om er een stadspark aan te leggen. Geld had de stad niet, dus opnieuw werd Willem I aangesproken, zodat 'iets zoude overblijven ter herinnering aan de vorige gelukkige tijden en het aangenaam gevoel bovendien van eenmaal behoord te hebben onder de bijzondere souvereiniteit van het Doorluchtige Huis van Oranje'.⁷⁵⁸ Dit keer streek de koning met de hand over het hart. Hij splitste het plantsoen uit de rest van de verkoop en vroeg een veel lager bedrag dan de aanvankelijke eis. Toch moest de stad de decennia hierna nog veel bezittingen verkopen, vooral landbezit en bomen, om gaten in de begroting te vullen.

Rond het midden van de negentiende eeuw telde de stad 3300 inwoners, verdeeld over 668 huisgezinnen. De stad was gegroeid, er stonden toen 528 huizen in de stad en het buitengebied. Er waren nog flinke stukken binnen de stadsmuren onbebouwd, de nieuwe huizen voegden zich gemakkelijk binnen het bestaande stratenpatroon.⁷⁵⁹ Er was enige nieuwe werkgelegenheid, onder meer door de opening van een koperfabriek. De hoepmakerij was een grote werkgever gebleven. De landbouw floreerde nauwelijks, de weekmarkt werd zelfs opgeheven. Voor de boeren was de eerste helft van de negentiende eeuw een slechte tijd, door het inzakken van de graanprijzen. Voor de geplaagde bevolking zal het een zegen geweest zijn, omdat de prijs van het dagelijks brood flink daalde.⁷⁶⁰ Dat het nog steeds niet goed ging bewijst de oprichting van een vrouwelijk liefdadig genootschap, Tabitha, dat behoeftigen van kleding voorzag. Pas na 1825 begon de landelijke economie heel geleidelijk te groeien. Lang niet iedereen profiteerde daarvan. Voor een klein stadje als IJsselstein betekende het voor de meeste inwoners nog steeds, dat de strijd om het bestaan er niet eenvoudiger op werd.⁷⁶¹ Systematisch onderzoek naar deze periode ontbreekt echter voor IJsselstein.

Het stadsbestuur was vooral gereformeerd, ondanks het feit dat de katholieken het grootste deel van de bevolking vormden. Dat kan te maken hebben met het censuskiesrecht. Het merendeel der katholieken was arm en had dus geen stemrecht. Het bestuur was van conservatieve snit, hoewel er een liberale kiesvereniging actief was. Een prominent lid was de toen inmiddels oud-burgemeester Story van Blokland. Pas bij de verkiezingen in 1850 namen de katholieken het stokje van de hervormden over.⁷⁶² Dat komt overeen met het landelijke beeld. Net als elders in Nederland hadden de IJsselsteinse katholieken tot 1848 veelal op liberale protestanten gestemd. Daarna wijkt IJsselstein af. Waar elders veel katholieken liberaal bleven stemmen, kwamen in 1850 dus de katholieken in de IJsselsteinse gemeenteraad. Ook hier is nader onderzoek gewenst.

758 Geciteerd in Boon, *IJsselstein*, p. 55

759 Giesen-Geurts, *IJsselstein*, p. 46

760 Van der Poel, 'Landbouw', p. 170

761 De Meere, 'Sociale verhoudingen', p. 391 en 397

762 S. Jansen, 'De IJsselsteinse politiek van 1848-1850', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, 1996, nr 77, p. 383-393. J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978), p. 74-75, 101-103

Na invoering van de Gemeentewet in 1851 en later de Vestingwet werd het mogelijk de stadspoorten en delen van de stadsmuur te slopen. Langs de Walkade verschenen pakhuizen en arbeidershuisjes. Ingrijpend was de bouw van de grote katholieke St. Nicolaasbasiliek in 1887, op de plek van de oude brouwerij van Goris 't Hoen. Het jaar erna werd het kasteel gesloopt. Pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw vestigde zich nieuwe industrie rondom het stadje, vooral houtbewerking. Dit was vaak een directe voortzetting van de aloude hoepindustrie. Onder meer de meubelfabriek van Schilte groeide tussen 1875 en 1898 van 23 naar ruim 100 arbeiders. In 1930 was bijna een derde van alle arbeiders in de houtindustrie werkzaam. Ook enkele grote steenfabrieken boden tientallen mensen werk. In de stad verschenen nieuwe scholen en een ziekenhuis. De landbouw veranderde mee: de grienden maakten plaats voor fruitteelt en IJsselstein werd aan het einde van de negentiende eeuw bekend vanwege de kersenteelt.⁷⁶³ Een vetpot werd het echter niet: nog rond 1900 bleek een groot aantal huizen bouwvallig.⁷⁶⁴ De grote veranderingen vonden pas in de tweede helft van de twintigste eeuw plaats, toen de woningnood tot verkrotting leidde. Dat leidde tot een saneringsplan in 1955, nieuwe woonwijken en winkels. Eerst werd woningbouw op de oude Nieuwpoort gepleegd, vervolgens werden nieuwe wijken ten westen, zuiden en noorden van de oude stad gebouwd. IJsselstein werd een belangrijke groeigemeente en de oude binnenstad ligt tegenwoordig verborgen achter woonwijken en industrieterreinen. Nog steeds zijn beide kerktorens van grote afstand zichtbaar. Het meest in het oog springende *landmark* van de gemeente is echter de zendmast van Nozema, die inmiddels ook een beschermd monument is.⁷⁶⁵

763 R.J. Ooyevaar en C.W. Vink, 'Kersen en kersenboomgaarden', *Stichting Historische Kring IJsselstein* 1986, nr 37/38, p. 341-358

764 Giesen-Geurts, *IJsselstein*, p. 49

765 B. Rebel, 'De 8 is resultante: het Nozema-Wereldomroepgebouw te IJsselstein, een architectuurhistorisch monument uit de tijd van de wederopbouw van de architecten Ben Merkelbach en Piet Elling', *Stichting Historische Kring IJsselstein* 1996, nr 76, p. 343-356

Samenvatting

Deze studie heeft de vraag willen beantwoorden: welke invulling gaf het bestuur van IJsselstein aan de soevereiniteit? Welke mogelijkheden bood dat en welke problemen bracht dat met zich mee?

De bestudeerde periode was 1730 tot 1820. De soevereiniteit ontstond vanuit de Middeleeuwen, toen de geografische ligging van IJsselstein tussen de territoria van de graven van Holland en de bisschop van Utrecht mogelijkheden bood een onafhankelijke tussenkoers te volgen. Die onafhankelijkheid kreeg een wettelijke basis, toen landsheer Filips II in 1556 expliciet aangaf, dat de baronie IJsselstein, bestaande uit de schoutambten IJsselstein, Benschop en Noord-Polsbroek en in bezit van Willem van Oranje, een soeverein gebied was. Het viel daarbij niet onder de Staten van Holland of Utrecht. Ook na de afzwering van Filips werd deze status niet aangetast: de Staten-Generaal beschouwden het territorium als bezit van de Oranjes en legden geen heffingen op.

De positie van IJsselstein was daarmee soeverein. De baronnen konden zelf regels, wetten en afspraken uitvaardigen. In vele opzichten echter, met name economisch en sociaal, maakte de baronie deel uit van de Republiek. Veel inwoners hadden familiebanden buiten de baronie en veel inwoners waren van elders afkomstig. Voor specialistische hulp voor bijvoorbeeld wezen of krankzinnigen, was de stad afhankelijk van het 'buitenland'. De autonomie bood speciale mogelijkheden. Daarin was de stad vergelijkbaar met de andere vrijplaatsen. Die waren vooral berucht geworden door asielen te bieden aan elders minder gewenste individuen. IJsselstein had die mogelijkheid minder uitgebuit, hoewel na de dood van stadhouder-koning Willem III, toen de Staten-Generaal tijdelijk het beheer overnamen, de zittende drost op frauduleuze wijze wel gebruik lijkt te hebben gemaakt van het asielenrecht. Daaraan kwam een einde toen de weduwe van stadhouder Johan Willem Friso in 1732 de baronie als weduwgoed ontving. Onder haar bewind werd een nieuwe weg ingeslagen.

Op vele fronten werd onder Marie Louise gewerkt aan het leefklimaat en het imago van IJsselstein. Veel zittende bestuurders werden vervangen door geschiktere kandidaten en regelgeving en bestuur werden geprofessionaliseerd. Dat veroorzaakte ook dat er redelijke doorstroming was in het stadsbestuur. Anders dan andere steden in de Republiek, waarin in de achttiende eeuw de zittende regentenklasse zich afsloot, bleef het IJsselsteinse pluche toegankelijk voor nieuwkomers. De stad werd fysiek opgeknapt, er kwamen regelingen om de kwaliteit van de huizen te verbeteren ten einde een kapitaalcrachtiger slag inwoners te trekken. Economisch werd het een aantrekkelijk oord door lage belastingen en een sterke middenstand. Cultureel en educatief bood de stad hoogstaande instituten. Armoedzaaiers werden geweerd. Dat dit alles leidde tot het gewenste resultaat, bleek in 1749. IJsselstein werd toen door de

schrijver van de *Tegenwoordige Staat van Holland* omschreven als een plaats die ruimte bood aan hen, ‘die elders door hunne vlijt bekwaame middelen vergaderd hebben om een stil leven te leiden, en hier hunne ruste te zoeken. Onder de Neeringen en Handwerken vindt men er geene, die bijzonderlijk aan een Plaats worden toegeschreven, zoo dat de Kostwinningen hier meest bestaan uit de geryflijkheden der Burgerlijke Samenwoning’. Of zoals het veel later minder positief werd omschreven: ‘IJsselstein, waar het goedkoop wonen was en [dat] in de 18e eeuw tot een verzamelpunt werd van voorname lieden, die betere dagen hadden gekend’. Het was Marie Louise in ieder gelukt om het stigma van rovershol om te buigen naar een gerieflijk rustoord. Marie Louise speelde een grote rol in haar baronie, maar omdat zij meestentijds in Leeuwarden verbleef, was ze sterk afhankelijk van haar plaatsvervanger in IJsselstein, de drost. Lange tijd werd die post vervuld door een vertrouweling van de barones, evenals zij afkomstig uit Hessen-Kassel. Na diens dood echter bleek de nieuwe plaatsvervanger een veel minder geschikte persoon. Toen ook door de dood van stadhouder Willem IV en later diens vrouw Anna van Hannover Marie Louise steeds meer taken kreeg in het nationale bestuur, zag Jan Graves kans om veel macht naar zich toe te trekken. Toen bleek een zwakte van de autonomie van de baronie. Als de baron niet actief ingreep was er bij een zwakke of onbetrouwbare drost geen autoriteit. Het stadsbestuur kon verdeeld raken in twee ongeveer even sterke machtsblokken, waardoor er nauwelijks nog beslissingen werden genomen. Uitbraken van de veepest, overstromingen en de relatieve achteruitgang van de economie vroegen juist om daadkracht. Steeds weer moest van buiten worden ingegrepen en dat deed soms, door omstandigheden, lang op zich wachten. Pas toen een nieuwe drost werd aangesteld en hij de machtigste functies binnen de baronie verdeelde over meerdere personen, werd het machtsevenwicht hersteld. Dat bleek direct door voortvarende beslissingen over werkgelegenheidsprojecten en verdere verbetering van de stad. Waar de rest van de Republiek begon te zuchten onder achteruitgang en groeiende armoede, was het in IJsselstein aangenaam wonen.

De politieke onrust, belichaamd door de Patriotten, bleef IJsselstein ondanks dat, niet bespaard. Het bestuur van IJsselstein werd naar eigen zeggen betrekkelijk onverwacht aan het begin van 1785 op het feit opmerkelijk gemaakt, dat hun beeld van een rustig IJsselstein, waarin het Patriotse virus geen slachtoffers had gemaakt, een fictie was. Ze waren in slaap gesust door het feit dat in IJsselstein geen vrijcorps was opgericht. Toch bleken enkele IJsselsteiners, onder wie stadsdokter Lycklama à Nyeholt, prominent lid van het Utrechtse corps te zijn. Zij trachtten middels de heroprichting van een schutterij het Patriotse gedachtengoed ook in IJsselstein ingang te doen vinden. Door de internationale oorlogsdreiging leek hun tactiek aanvankelijk succesvol, maar al snel keerde het gros van de burgers zich af. Het lijkt er op dat de Patriotten zich daardoor onvoorzichtiger en radicaler gingen opstellen, wat voor de Oranjegezinde bestuurders aanleiding was, hen op hun gedane eed aan de prins aan te spreken. Het moment daarvoor werd ingegeven door een botsing over de weigering van de schutterij om de doelen af te staan voor het opslaan van kruit. Daarmee brachten ze de hele stad in gevaar. Het stadsbestuur ging nu een confrontatie niet langer uit de weg.

Dat was ook mogelijk geworden, omdat er inmiddels Hollandse soldaten in de stad waren gelegerd. Niet alleen was IJsselstein daardoor niet langer onverdedigd, ook dreigde een botsing tussen schutterij en soldaten. Een oplossing daarvoor was het ‘bevriezen’ van de schutterij,

maar daarvoor moest men wel eerst de Patriotse officieren lozen. Door de eed aan de prins in het conflict centraal te stellen, werden de belangrijkste Patriotten gedwongen de magistraat te verlaten. Daarmee raakten ze automatisch hun officierspost in de schutterij kwijt. Opnieuw bleek hun eigen opzet zich tegen de Patriotten te keren. Aan de andere kant was de schutterij onderling teveel verdeeld om in handen van de Oranjegezinde partij een effectief machtsmiddel te zijn. Inmiddels was IJsselstein door de nationale ontwikkelingen van strategisch belang geworden en kreeg het te maken met inkwartiering. In naam waren dit troepen in dienst van de Patriotse Staten van Holland, maar de soldaten zelf waren al even weinig homogeen in hun politieke keuze als de schutters dat gebleken waren. In IJsselstein zagen de Patriotten in de aanwezige soldaten een nieuwe gelegenheid tot een machtsovername. Ze probeerden om de door de stad marcherende vrijcorpsen op te stoken tot optreden tegen de prinsgezinde massa. In de onrust die zou volgen, zouden zij alsnog het bestuur kunnen overnemen. Het kwam echter niet tot een echte uitbarsting. Noch het stadsbestuur noch het opperbevel van de Hollandse troepen hadden baat bij een burgeroorlog. Het stadsbestuur probeerde vanuit datzelfde verlangen naar orde en rust de Oranjegezinden in toom te houden, waartoe men zelfs na het wegtrekken van de Hollandse soldaten, poogde om van elders troepen te verkrijgen om de stad te beschermen en de veiligheid te waarborgen. De eigen schutterij was niet te vertrouwen.

Na de inval van de Pruisen vluchtte een aantal IJsselsteinse Patriotten naar elders. Een echte zuivering bleef achterwege, in de zin dat weliswaar de Patriotten een tijdlang geen bestuursfuncties kregen, maar ze werden niet uit de baronie verbannen, noch juridisch aangepakt. Ze durfden zich al snel, getooid met de paraferalia van hun politieke voorkeur, op straat te vertonen. De episode met de Patriotten toonde echter onomstotelijk aan, dat de soevereiniteit van IJsselstein volkomen afhankelijk was van de baron, de prins van Oranje. Zodra hij status en positie verloor, bleek IJsselstein als zelfstandige eenheid niet te kunnen voortbestaan. Ze ontbeerde de macht om zich te verzetten tegen bedreigingen van buiten.

Zolang de Patriotten de onderliggende partij waren en zich moesten verweren tegen de oranjegezinde machtshebbers, vormden ze één front. Na de Franse Revolutie in 1789 kregen ze weer hoop. De Franse inval in 1795, waardoor de stadhouder werd verjaagd, bood hen de kans, hun idealen te verwezenlijken. De vlucht van de stadhouder en de Franse verovering maakte direct een einde aan de IJsselsteinse politieke autonomie. De Patriotten, uit angst als Franse oorlogsbuit overgeleverd te worden aan plunderende soldaten en misschien uit een democratisch ideaal van 'één volk van Holland', sloten zich direct aan bij het gewest Holland. Toen na een paar weken bleek dat dit ingrijpende financiële gevolgen kreeg, probeerde men die aansluiting tot het bestuurlijke te beperken. Daar doorheen speelden de onderlinge strijd van de Patriotten, die nu ze aan de macht waren, vogels van zeer verschillende pluimage onder hun banieren verzameld bleken te hebben. In IJsselstein zijn een paar groepen herkenbaar.

Het meest in het oog lopend was de groep van radicale democraten rondom de gewezen koopman Wolfert Beeldsnijder, die kon rekenen op de steun van met name de 'stadse' katholieken. Regelmatig trokken deze Patriotten samen op met de 'plattelandskatholieken'. Maar op belangrijke punten, zoals deelname aan de schutterij, kwamen de stedelingen en de boeren tegenover elkaar te staan. Een andere groep Patriotten was juist zeer verbonden met deze schutterij en verbond zich al naar gelang de omstandigheden met andere groepen. Dan was er

nog een aantal gematigde Patriotten. Zij hadden een duidelijke anti-katholieke houding en in gevallen waar de religie een rol speelden, kozen ze onomwonden tegen de paapsgezinden. Een vierde groep was gecentreerd rondom Lycklama. Hij leek na zijn democratische periode tijdens de eerste Patriotse woelingen nu alleen nog maar geïnteresseerd in zijn eigen positie. In feite lijkt hij een restauratie van de oude toestand na te streven, maar dan met hemzelf in de rol van drost. Hij bracht het niet verder dan baljuw, maar was jarenlang een doorn in de zijde van de respectievelijke stadsbesturen. Deze groepen keerden zich tegen de Oranjegezinden, die evenmin eensgezind waren. Sommigen bleven overtuigde aanhangers van de prins; anderen probeerden de kool en de geit te sparen, maar kozen uiteindelijk toch tegen het nieuwe regime. Er was echter een zaak waarin alle groepen samen konden optrekken: de strijd tegen financiële inlijving van de baronie bij het gewest Holland. Al snel echter drong het besef door dat deze aansluiting grote financiële gevolgen kon hebben en dat die het einde betekenden van de welvaart in IJsselstein. Het besef van het belang van de eigen autonomie, vooral op financieel-economisch gebied, groeide en verenigde alle partijen.

Steeds meer werd IJsselstein afhankelijk van beslissingen, die ver buiten de baroniegrenzen werden genomen. De verschillende regeringswisselingen in Den Haag en de vele maatregelen die vanuit de centrale overheid – die een steeds grotere greep kreeg op het lokale bestuur – hadden ingrijpende gevolgen, ook voor het wel en wee van de diverse facties in het IJsselsteinse bestuur. De Franse bondgenoot op de achtergrond had eveneens een bepalende hand in vele zaken. Dit alles maakte het zeer zwaar, de baronie als zelfstandige eenheid, in stand te houden. Het is echter opvallend, dat nog jarenlang die strijd gevoerd werd. De soevereiniteit bleek een belangrijk uitgangspunt voor de inwoners van IJsselstein.

Een tijdlang lukte het inderdaad op financieel terrein de zelfstandigheid te bewaren. Dat hield in dat de zware Hollandse lasten niet in de baronie geheven werden. Het invoeren van nieuwe bestuursreglementen ging echter minder voorspoedig en het was zoeken naar de juiste democratische procedures. Beloften van de Nationale Vergadering deden op zich wachten. De Provisionele Representanten van Holland, die zich intensief met het politieke proces bemoeiden, grepen vaak laat in en stelden tegengestelde eisen, waardoor in IJsselstein de bestuurders regelmatig niet wisten hoe te handelen. Dat werd acuut omdat de verschillende groeperingen binnen de Patriotten elkaar zodanig hinderden, dat het regeren soms onmogelijk werd. Katholieken hadden getracht via verkiezingsafspraken aan de macht te komen en dat had geleid tot het aftreden van het bestuur. Nieuwe verkiezingen hadden weliswaar een stadsbestuur opgeleverd, maar dat werd vaak tegengewerkt door baljuw Lycklama en zijn aanhangers. De meer radicale Patriotten in de Burgersociëteit en de top van de schutterij zetten het stadsbestuur regelmatig onder druk. Ook de maatregelen tegen onbetrouwbare ambtenaren verdeelden het bestuur. Een staatsgreep in Den Haag gaf de radicale factie van Beeldsnijder veel ruimte. De religieuze tegenstellingen escaleerden toen onder leiding van Beeldsnijder katholieken toegang kregen tot het gasthuis. Hierdoor wist Beeldsnijder die bevolkingsgroep aan zich te binden, maar hij vervreemde zich onherroepelijk van de gematigde gereformeerde Patriotten, die daarbij zelfs steun ondervonden van een aantal Oranjegezinden. Steun van de katholieken was echter een tweesnijdend zwaard: een flink deel van de katholieken was nog steeds afhankelijk aan Oranje. Uitbreiding van het electoraat, een democratische wens, betekende daardoor

een toename van het aantal – uit Patriots oogpunt – politiek onbetrouwbaren. Feitelijk even onbetrouwbaar was Lycklama. Hij ontpopte zich, met steun van het Comité van Justitie, als een tegenstander van het gehele stadsbestuur, maar kon rekenen op steun van de gereformeerden toen hij zich tegen de pro-katholieke maatregelen van Beeldsnijder verzette. Toch was Lycklama een onbetrouwbare bondgenoot, omdat hij vooral uit leek op vergroting van zijn eigen macht en ernaar leek te streven de positie van drost te herstellen. Dit alles speelde zich af tegen het decor van een groeiende economische crisis, die vele IJsselsteiners in armoede deed vervallen, hoewel een kleine groep zich wist te verrijken.

Daardoorheen speelde de strijd met Holland. Dat bleef proberen om IJsselstein op alle fronten in te lijven. Lange tijd bleven de bestuurders in de baronie zich verzetten. Blijkbaar braken uiteindelijk de opeenvolgende maatregelen, die stuk voor stuk de financiële zelfstandigheid verminderden en de burgers onder steeds zwaardere lasten bedolven, de wil om zich te verzetten. In 1802 zag de IJsselsteinse municipaliteit geen uitweg meer. De druk van buiten was te groot geworden. Daarmee gaf IJsselstein haar laatste restje autonomie op. Feitelijk werd nu toegegeven, dat politiek-bestuurlijke afhankelijkheid niet los gezien kon worden van financiële volgzzaamheid. Na eeuwen was de soevereine baronie IJsselstein niet meer.

Het past misschien ook wel dat dit gebeurde in het jaar, waarin Frankrijk een vrede had gesloten met Engeland, waarin het Bataafse Gemenebest nauwelijks een rol speelde, zodat ook op internationaal niveau de onbetekendheid van de Nederlandse provincies werd benadrukt. De Vrede van Amiens bevatte ook aanzetten tot een toenadering tussen Frankrijk en de stadhouder. Het Huis van Oranje zou in ruil voor een schadeloosstelling, bereid zijn de aanspraken op zijn bezittingen in de Republiek op te geven. Nadat hij zijn volgelingen al toestemming had gegeven weer functies te bekleden, had het mogelijk herstel van het Oranjehuis tot toenadering tussen stadhouder en Frankrijk gezorgd. Met name de erfprins bleek zich niet langer te verzetten tegen de Franse overmacht. Hoe kon men als onderdanen van de prins het hoofd fier omhoog houden, als de toekomstige baron zelf bereid was om een schikking te treffen en hen daarbij in de steek liet? Het stadsbestuur liet het hoofd hangen en gaf verzet tegen financiële gelijkschakeling op. Ontwikkelingen op nationaal niveau toonden vrij snel aan, dat de grote geldproblemen van de staat tot steeds meer algemene maatregelen op belastinggebied leidden. Daarin had IJsselstein nooit een eigen koers kunnen volhouden. Steeds meer verschoof de macht naar het centrale niveau. De lokale draagkracht nam sterk af en de armoede greep om zich heen. Dat uitte zich in een veel grotere aanslag op de armenfondsen en het gasthuis, in meer fraude, misdaad en belastingontduiking en vooral in schrijnende menselijke ellende. Huizen stonden leeg, de bomen langs de wandelalleeën werden te gelde gemaakt. Overal probeerden mensen en instellingen geld vandaan te halen: onverkwikkelijke ruzies over kerkbanken, burenhulp bij begrafenissen, competentiekwesties tussen bestuurders en faillissementen waren het gevolg. Vanuit de nationale overheid, die onder druk van de Franse bondgenoot meer in de richting van een eenheidsstaat werd gedwongen, kwamen steeds meer aanslagen op de beurs van de burger. Belastingmaatregel volgde op belastingmaatregel, zonder dat er een goede instructie of een werkende organisatie aan ten grondslag lag. De steeds grotere afhankelijkheid van de hogere bestuurslagen ging niet gepaard met een werkende bureaucratie op die niveaus, met als gevolg dat vele maatregelen tot grote verwarring leidden. Dat uitte zich niet alleen in zeer

langzame besluitvorming. De kennis van de lokale situatie ontbrak en dat leidde bijvoorbeeld tot afschaffing van de baronie, zonder dat de taken die dat bestuurslichaam had uitgevoerd, helder werden gedelegeerd. Dat leidde tot gevaarlijke verwaarlozing van wegen en waterstaatkundige werken.

Na de instelling van het Koninkrijk Holland poogde IJsselstein aandacht te trekken van de nieuwbakken koning, in de hoop dat Lodewijk Napoleon de situatie zou kunnen verbeteren. Hoewel de Fransman van goede wil was, kon hij in de oorlogsomstandigheden en met de grote druk die zijn broer Napoleon op hem uitoefende, weinig voor zijn onderdanen betekenen. De situatie in IJsselstein bleef achteruit gaan. Lodewijk Napoleon werd in 1810 door zijn broer de laan uitgestuurd. De IJsselsteiners zullen hem met lede ogen hebben zien vertrekken. Al was duidelijk dat het stadje zijn oude bijzondere positie kwijt was en het financieel echt pijn deed om bij het koninkrijk te horen, de koning gedroeg zich in ieder geval nog zoals de vroegere baronnen dat hadden gedaan: als een weldoener die het beste voorhad met zijn onderdanen. Door het verlies van de financiële autonomie was het IJsselstein onmogelijk geworden, om een gunstig belastingklimaat te scheppen. De melkkoe van vroeger, de renteniers, trokken weg. Grote werkplaatsen of fabrieken waren er niet meer, de brouwerijen waren gesloten. De touwslagerij en de hoepindustrie waren typische toeleverbedrijven voor de scheepvaart en handel. En net die twee takken van de economie werden langzaam gewurgd door Napoleons Continentaal Stelsel. De landbouw krabbelde wat uit het dal op, maar vooral de akkerbouw deed het goed. Het agrarisch areaal van IJsselstein was echter juist geschikt voor de veeteelt. Een deel van de boeren, met name de zuivelboeren, ging het voor de wind, maar dat was onvoldoende om de IJsselsteinse economie er boven te helpen. Relatief ging het niet eens zo slecht, maar voor IJsselstein was de klap misschien extra hard, omdat de baronie voor een groot deel onaangeraakt was door de eerdere economische crises. Juist de gerichtheid op de renteniers had een te zware invloed van de veepest weten te voorkomen en ook de door de stad en enkele grote industriële gestimuleerde nijverheid had velen werk verschaft. Aan al dat kwam een einde. De politieke ontwikkelingen, met name de gelijkschakeling met de rest van het koninkrijk, had de IJsselsteinse economie de das omgedaan.

De periode dat IJsselstein bij het Franse keizerrijk hoorde, bracht geen enkele verlichting. Steeds zwaarder drukkende belastingen, de dalende inkomsten uit renten en de eisen voor het aanleveren van kanonnenvoer voor Napoleons oorlogen tastten de economische positie van haar inwoners sterk aan. Daarin kwam geen verandering na de instelling van het nieuwe koninkrijk onder Willem I. Hoewel hij de zoon was van de laatste baron van IJsselstein, liet hij zich niets aan die geschiedenis gelegen liggen. Verzoeken om financiële bijstand uit IJsselstein werden door hem achteloos doorgeschoven naar de minister van Binnenlandse Zaken, die het oude Oranjeterritoir niet anders behandelde dan een willekeurige gemeente. Het was duidelijk dat de soevereiniteit van IJsselstein, dat in de achttiende eeuw voor zoveel economische voorspoed had gezorgd, ten einde was. Pas in de loop van de negentiende eeuw krabbelde de stad langzaam op uit het diepe dal, dat het verlies van de soevereiniteit in de periode van Bataafse Republiek en Franse bezetting had veroorzaakt.

Summary

This study focuses on the question, the ways in which the council and people of the barony of IJsselstein used their autonomous position within the Dutch Republic. What possibilities and what problems were created by that special position?

The research covers the period between 1730 and 1820. The autonomy of IJsselstein grew out of the geographical situation: it lay on the border of the County of Holland and the territory of the bishops of Utrecht. It made it possible for the barons of IJsselstein to play off both local lords against each other. The sovereignty of IJsselstein became fixed in law when the Spanish king and highest authority in the Low Countries, Philip II of Spain, acknowledged in 1556 the barony as an independent territory, with no legal bounds to Holland or Utrecht. Even when Philip was no longer sovereign lord of the Low Countries, this decision was not overturned and William of Orange remained the sole ruler of IJsselstein.

In that position he could issue his own laws and decisions. In many ways though, IJsselstein was an integral part of the Netherlands. Many of its people were bound by family ties to residents of Holland, Utrecht and other provinces and quite a few were not even born in IJsselstein. Nor could the barony meet its own needs. For example, it did not have its own orphanage or lunatic asylum and used those in the cities in the vicinity. Another interdependency was the way in which IJsselstein used its special position. It offered asylum to people that had fallen foul of the law in the lands next to the barony. Although other free cities like Culemborg and Vianen made extensive use of this possibility, IJsselstein seems to have been more circumspect. Only when baron and stadholder William III died and the sovereignty was temporarily exercised by the States-General did IJsselstein share in the bad reputation that the harbouring of criminals had given the other free cities. This was mostly the doing of the bailiff the States had appointed. This episode came to an end when Marie Louise van Hessen-Kassel, the widow of Johan Willem Friso, who was appointed the heir of William III but died before he could claim his inheritance, received the usufruct of the barony from her son, who would become stadholder William IV. She instituted another policy, also based on the autonomy of IJsselstein.

Marie Louise started by changing the popular image of IJsselstein. Many council members were replaced by trustworthy officials and legislation; rules and regulations were improved. The town was cleaned up, regulations for the improvement of housing were put in place. She sought to actively attract a different class of citizen: pensioners with enough money to live in relative luxury, but with not enough wealth to be able to live on their capital in the bigger cities

in Holland. To be attractive to these people, IJsselstein offered low taxation, a strong middle class, good schools and a nice environment for walking, gardening and hunting. This policy met with success. In 1749, after nearly two decades of new legislation and measures, the barony was described as a place for people who had earned their money with hard work and could now relax and live on their independent means.

Marie Louise had a strong hand in this new course, but most of the year she lived in her palace in Leeuwarden. She needed a trustworthy representative. Just how important this was became clear after her old bailiff died and was succeeded by his assistant, Jan Graves. He strove to acquire all offices of power. He constituted a faction within the city council, but his enemies also formed a power block, neither of which managed to gain the upper hand. The result was that the government came to a standstill. Important decisions could not be taken because neither party would budge. Cattle plague, flooding and economic recession hit the barony and needed to be tackled. Only when a new bailiff was appointed could Graves be dismissed for fraud. The new bailiff changed policy and gave the important posts to different people, so that a power balance was restored. This made it possible to tackle the economic problems by significant investment in unemployment projects and new housing. IJsselstein once more became a prosperous town.

In the last quarter of the 18th century the Dutch Republic was stirred by a democratic movement which focused against the stadholder. The relative decline of the Republic on the economic, political and military front was laid at the door of William V, who, so his adversaries stated, had done too little to strengthen the navy and the army. They even accused him of treason because he was related to the British royal family. The IJsselstein council did not expect the wave of revolutionary sentiment to gain any followers in their town, but in 1785 they were awoken from their complacency. It became apparent that a few aldermen and some of the industrialists who played an important part in the anti-unemployment strategies had joined the Utrecht free corps, the military branch of the revolutionaries. They tried to re-establish the IJsselstein militia and use it as a propaganda tool. Because of international tension war seemed imminent and the IJsselstein population feared themselves to be defenceless. The Patriots, as the revolutionaries styled themselves, won this battle and a militia was established. After some weeks however, the war tensions lessened and the heavy duties of the militia aroused discontent. This moment was seized by the supporters of William V to force the Patriots to re-establish their oath to the baron, stadholder William V. As the militia officers simultaneously refused to open up their headquarters to allow for the storage of powder and by doing that created a dangerous situation, the council could dismiss the officers and take over the important commands within the militia, which was thus rendered powerless.

In other provinces and towns, the Patriots were more successful. In Holland they took over the government. They decided to garrison IJsselstein against the troops of William V, who were camped in the eastern parts of Utrecht and Guelders. A possible line of battle was along the nearby Vaartse Rijn. The Patriot troops were not uniformly revolutionary and disturbances took place regularly. The Patriots in IJsselstein tried to fan the flames of this discontent into

open rebellion, hoping that Patriot troops would have to take over the city, enabling them to form their own council. This did not happen, because the sitting administrators kept the peace. After the Patriot troops fled before the Prussian Army which had come to the rescue of William V, the council suppressed a possible Orange backlash, thus preventing a civil war.

Many Patriots fled but soon realised they could return and even openly air their political ideas. The council did not offer them any offices but neither were they persecuted. The French Revolution in 1789 gave the Patriots hope of a political change in the Dutch Republic. When the French armies scattered the Anglo-Dutch army and conquered the Republic in January 1795 a revolution followed in many cities, including IJsselstein. This was the Patriots' finest moment: now they could start building a new society. Very soon, however, cracks started to appear in the Patriotic front. The radical democrats in IJsselstein, under the leadership of entrepreneur Wolfert Beeldsnijder, wanted equal rights for the Catholics, who constituted about half the population in IJsselstein. This group did not see eye to eye with the rural Catholics, who wanted emancipation but did not want to be taxed to support such urban projects as the militia. It could even be argued that they were not really revolutionary idealists, but only used the Patriot movement.

The more moderate Patriots did not want the Catholics to have an equal share of power. And then there was a group of followers of the new bailiff, Jacob Lyclama a Nijeholt, one of the main leaders of the Patriot movement of 1787. He seemed only interested in enhancing his own power. The followers of William V were a common enemy of the Patriots, but in some ways these groups needed each other. The 'Orangemen' had the experience that the new members of the council lacked. Some Orangemen were adamant in their rejection of the revolution, but some argued that the city should not fall into chaos and a government was needed.

This became a hot issue because IJsselstein, as a barony under William V, was now booty for the French troops. The new council decided to give up their political autonomy and become part of the province of Holland. That mighty neighbour would protect the small barony from their French liberators. But they only realised after this decision was taken that the loss of political autonomy could lead to economic and financial equalization: that would mean an end to the low taxation and economical attraction of IJsselstein for citizens from all over the Republic. Taxes in Holland were sky high. Indeed, immediately after the new government of Holland accepted IJsselstein's request for affiliation, it introduced new taxes. IJsselstein then turned to the national government, formed to work on a new constitution. IJsselstein asked to keep their financial autonomy which, after some deliberation, was provisionally granted.

In the period that followed, the Dutch Republic – now renamed Batavian Republic – was struggling to find a new form of government. There was a battle between those who wanted a united republic with a strong central government, and a party who wished to keep regional autonomy intact. Some form of centralisation was needed. This meant that the power of jurisdiction and legislation increasingly shifted from local to national government. In 1798 a coup d'état in The Hague brought a new government which wanted democratic reforms and a

unitary state. This radical democratic shift was a boost for Wolfert Beeldsnijder and his followers. They forced the IJsselstein almshouse to take on Catholic guests. This caused a big rift in the Patriot party of IJsselstein. Even many followers of William V supported the adversaries of Beeldsnijder, because there was a strong anti-Catholic sentiment. Still, the danger of an Orange majority kept the city elders from broadening the electorate in order to keep the radicals out. A moderate coup in June 1798 removed the radical party in The Hague and Beeldsnijder also lost his position in IJsselstein. However, many of the radical measures stayed in place.

The economy deteriorated, partly because the French government demanded more loans and payments from their allies to maintain French troops. More and more IJsselsteiners felt the pinch of poverty, invigorating the resistance against taxation by the province of Holland. But power shifted inexorably to the State. New taxes and new regulations seemed to favour local independence, but in fact the forces of uniformity made it more and more difficult to steer an autonomous course. In 1802 the IJsselstein authorities could no longer resist the pressure from above to conform and gave up the fight. The barony now lost its last vestiges of independence. This was mirrored in the international situation. France made peace with her enemies without consulting allies like the Dutch. Even the stadholder gave in. He made a deal with the French government about indemnification of his lost possessions in the Dutch Republic. At the same time he allowed his followers to take up office in the Patriot government.

304

The new peace gave new hope that the financial problems of the Batavian Republic could be solved. However, after the war was resumed, even more financial pressure was placed on the population. Two important symbols of the lost IJsselstein independence did disappear: the castle of the barons was sold off by the central government to raise money, becoming the property of an important Patriot nobleman. The Latin School, which had attracted so many pupils of well-to-do citizens, was closed because the town could no longer pay a salary for a highly educated rector. To have such an institute within the city walls was proof that IJsselstein was not a run-of-the-mill small town; now it was downgraded by only having a French school. Houses stood empty, the trees along the alleyways, planted to give shade to the rich pedestrians, were felled to raise money, lots of servants lost their jobs and shops closed. This meant increased demands on the almsfunds and raised levels of crime and tax evasion. Strange fights ensued, all concerning money. Some neighbours, for example, refused to carry a deceased fellow-citizen, if he or she had been poor, as no compensation was then forthcoming.

From The Hague tax measure after tax measure descended on the poor people of IJsselstein. Often it was unclear how the taxes should be organised and collected. The city council's dependence on provincial and national authorities increased and with it the amount of bureaucracy. This meant that decisions were taken painfully slowly and could even lead to dangerous situations. For example, the old baronial council was abolished, but its functions were not delegated to another body. The effect was that the supervision of roads and dykes was no longer carried out and no repairs were done.

After Napoleon Bonaparte put his brother Louis on the throne of the newly created Koningrijk Holland, some hoped that better times would come. And indeed Louis turned out to be much involved with his new subjects, but because of the war and the demands of his brother, Louis could not change the situation. Only incidentally could he give some relief, for example, when he made a large donation to the IJsselstein almshouse. In 1810 Napoleon dismissed his brother, because he wanted the Dutch to implement fully his blockade of Britain. He was also convinced that the Dutch were still very rich and he wanted to tap these financial reserves. His brother had gone native and no longer could be trusted with harsh measures. Napoleon took it upon himself to do this, which meant even more taxes.

For IJsselstein this was increasingly painful, because low taxation had been a main attraction for a lot of its inhabitants. These citizens now moved away but also the other economic fundamentals of the barony fell on hard times. The osier industry and the rope industry were both dependent on shipbuilding and shipbuilding needed trade. Trade was throttled by Napoleon's blockade. Only agriculture was growing, but this was mostly wheat. IJsselstein focused heavily on cattle, because the land was too wet for anything but grass. Under Napoleon the demands increased for young men to serve in his armies. After his Russian campaign people expected to see an end to French domination. The son of the last stadholder arrived in Holland in November 1813 from his exile in Britain and was crowned the first king of the Kingdom of the Netherlands. He found an impoverished nation.

IJsselstein tried to get financial support from this new government by invoking the fact that the new king, William I, was the son of the last baron and must feel a special bond with his family's old territory. William did not feel such emotions: for him, IJsselstein was just an ordinary municipality, like any other in his kingdom. This made it very clear: the special position of IJsselstein had irreversibly ended.

Geraadpleegde archieven

Gemeentearchief Amsterdam

Doop-, trouw- en begraafboeken; Familiearchief Brants; Familiearchief Van Hoorn

Gemeentearchief Delft

Doop-, trouw- en begraafboeken

Groene Hartarchieven, Streekarchief Midden-Holland, Gouda

Stadsbestuur Gouda 1311-1815; Archief Weeskamer Schoonhoven

Koninklijk Huisarchief Den Haag

Archief van de Friese Stadhouders, Marie Louise

306

Nationaal Archief Den Haag

Archief Comité van Algemeen Welzijn; Archief Nassause Domeinraad 1581-1811; Archief Provisionele Representanten van het Volk van Holland 1795-1796 ; Archief Provisionele Representanten van Holland; Archief Provinciaal Bestuur van Holland, Archief Intermediair Administratief Bestuur van Holland; Archief Departement van de Delf; Archief Departementaal Bestuur van Holland; Familiearchief Beyen, Familiearchief Van Dorp

Nederlands Economisch en Historisch Archief, Amsterdam

Bijzondere collecties

Regionaal Historisch Centrum Alkmaar

Familiearchief Van Foreest 1422-1979

Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, Woerden

Stadsbestuur IJsselstein 1285-1811; Archief IJsselstein 1811-1813; Stadsarchief IJsselstein 1815-1942

Streekarchief Kromme Rijngebied-Utrechtse Heuvelrug, Wijk bij Duurstede

Stadsarchief Rhenen

Tresoar, Fries Historisch en letterkundig museum, Leeuwarden

Familiearchief Trip-Beyen-Van Beyma

Het Utrechts Archief

Archief Staatsbewind der Bataafse Republiek 1801-1805; Archief Staten van Utrecht; Archieven van de kommissarissen van de kwartieren Utrecht en Amersfoort 1813-1816; Akten van indemniteit IJsselstein; DTB IJsselstein; Notarissen 1811-1844 IJsselstein; RK doopboeken IJsselstein; Stadsgerecht IJsselstein; Familiearchief De Beaufort; Familiearchief Des Tombe; Familiearchief Van Boetzelaer; Familiearchief Van Lynden van Lunenburg; Familiearchief Van Hardenbroek; Familiearchief Van der Muelen; Familiearchief Van Westrenen

Gebruikte afkortingen

DTB	Doop-, trouw- en begraafboeken
HUA	Het Utrechts Archief
FAB	Het Utrechts Archief, Familiearchief de Beaufort
NA	Nationaal Archief
SAIJ	Archief Stadsbestuur IJsselstein 1285-1811

Geraadpleegde literatuur en gepubliceerde bronnen

- A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zodaanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons Vaderland hebben vermaard gemaakt*. Dl 11 (Haarlem 1865)
- J. Aalbers en M. Prak, *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel/Amsterdam 1987)
- P.H.A.M. Abels, *Duizend jaar Gouda: een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002)
- J.J. Abbink Spaink, *IJsselstein, verleden en heden* (IJsselstein 1962)
- L.F.W. Adriaenssen, 'De erfgenamen van heer Ghijzel Back', *De Brabantse Leeuw* (38) 1989, p. 220-242
- H. van den Akker, 's Heeren Windtmolen tot Ysselstein 250 jaar, 1732-1982', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 23, 1982, p. 49-64
- W.R.C. Alkemade, 'Adriaan Leeuwenhoek (1734-1814), landbouwer en dorpsbestuurder', in: H.L.Ph. Leeuwenberg en F. Vogelzang, red., *Utrechtse biografieën. Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Oudewater, Montfoort, Linschoten, IJsselstein, Nieuwegein en Lopik* (Utrecht 2003), p. 112-117
- P. Altena, 'Bijzondere brieven aan 'Weleerwaarde'. Over De aristocraat en de burger (1785) en De gewapende burgercorpsen en de antriPatriottische geestlyken (1785) van Gerrit Paape', in: C. van Heertum, T. Jongenelen en F. van Lamoen, red., *De andere achttiende eeuw. Opstellen voor André Hanou* (Nijmegen 2006), p. 123-146
- Th.A.A.M. van Amstel, *De Heren van Amstel 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296* (Hilversum 1999)
- M. Anderson, *Frontiers. Territory and State Formation in the Modern World* (Cambridge 1996)
- W.J. Angenent, 'Het gevecht bij Vreeswijk 9 mei 1787', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1987, p. 156-188
- A.M.C. van Asch van Wijk, *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van Nederland, meer bepaaldelijk van Utrecht (als vervolg op Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen, uitgegeven door wijlen den heer J.J. Dodt van Flensburg (Utrecht 1851)*
- M.J.G.A. Barthels, 'Marie-Louise van Hessen-Kassel, barones van IJsselstein', in: *Utrechtse biografieën. Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel* (Utrecht, 2003), p. 70-75
- J. Belonie, 'Dimmer', *Ons Voorgeslacht* (20) 1965, nr 137, p. 201-208
- J. van den Berg, 'Godsdienstig leven binnen het protestantisme in de 18de eeuw', in D.P. Blok e.a., red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 9 (Haarlem 1980), p. 331-344
- J. van den Berg en E.G.E. van der Wall, *Vroomheid en opwekking in de zeventiende en achttiende eeuw. Teksten uit de wereld van puritanisme, piëtisme en methodisme* (Zoetermeer 1994)
- G. van Besouw e.a., *Montfoort. Geschiedenis van een kleine Utrechtse stad 1670-1750* (Woerden 1988)
- V. Bezemer-Sellers, *Courtly Gardens in Holland 1600-1650. The House of Orange and the Hortus Batavus* (Amsterdam 2001)
- T. Bikker, 'Revolutie in de Vijfherenlanden. Invloed van de patriotten op het lokale bestuur 1780-1795', scriptie UU 2008
- W. de Blécourt, *Termen van toverij. De veranderende betekenis van toverij in Noordoost-Nederland tussen de 16de en 20ste eeuw* (Nijmegen 1990)

- P.A. Blok, e.a., red., *'Veel tact en de noodige geschiktheid'. Gouverneurs en commissarissen in provincie Utrecht 1814-1997* (Utrecht 1997)
- J.G.A. ten Bokum, 'Muziek in de Noordelijke Nederlanden in de 16de tot 18de eeuw', in D.P. Blok e.a., red, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 9 (Haarlem 1980), p. 295-302
- J.C. Boogman, *Vaderlandse geschiedenis (na de Middeleeuwen) in hedendaags perspectief, enige kanttekeningen en beschouwingen* (Groningen 1959)
- J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978)
- H. van den Boomgaard, 'IJsselstein binnen het grondgebied van het "Bataafs Gemenebest". Opheffing van de Baronie en herstel van de band met Utrecht', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 119, december 2007, p. 7-26
- J.G.M. Boon, *IJsselstein uw woonstede in historische en hedendaagse beelden* (IJsselstein 1971)
- L.J. Boon, *'Die godlosen hoop van menschen': vervolging van homoseksuelen in de Republiek in de jaren dertig van de achttiende eeuw* (Amsterdam 1997)
- J.A. Bornewasser, 'De zelfstandige eenheidsstaat in de Noordelijke Nederlanden gegrondvest 1813-1814', in D.P. Blok e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 11, p. 208-222
- J. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld* (Hilversum 1993)
- K.W.J.M. Bossaers, *'Van Kintsbeen aan ten staatkunde opgewassen'. Bestuur en bestuurders van het Noorderkwartier in de achttiende eeuw* (Den Haag 1996)
- Karel Bostoën en André Hanou, *Geconfineert voor altoos. Het proces Jacob Campo Weyerman (1739)* (Leiden 1997)
- H. Bots en W.W. Mijnhardt, *De droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriotisme* (Amsterdam 1988)
- W.Ph. te Brake, 'Burgers and Boeren in the Dutch Patriot revolution', in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen, *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988)
- J.F.A. Braster, 'De schoolwet van 1806', in: J. Hallebeek en A.J. Sirks, *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)* (Hilversum 2006) p. 147-164
- C.P. Briët, 'Dominicus Elisa van Berckel (1757-1809) en zijn gezin', *De Nederlandse Leeuw* (2006), december
- P.W.A. Broeders, 'Geen landschapspark voor de drost. Een bijdrage tot de kennis van de IJsselsteinse kasteeltuinen uit de periode 1750-1950', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 75 (1995), p. 315-342
- P.W.A. Broeders, 'IJsselsteins kasteel als 'lieu de mémoire'; kanttekeningen bij Fulco de Minstreeel n.a.v. de belegering van kasteel IJsselstein in 127/98', *Stichting Historische Kring IJsselstein* (1997), nr 83, p. 13-32
- P.W.A. Broeders, *IJsselstein en zijn kasteel* (IJsselstein 1999)
- P.W.A. Broeders, 'Eensklaps gesonken en doorgebroken'. 250 jaar geleden: Lekdijk bij Jaarsveld op twee plaatsen doorgebroken', *Stichting Historische Kring IJsselstein* (2001), nr. 94, p. 1-12
- P. Brood, P. Nieuwland en L. Zoodsma, red., *Homines novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795* (Amsterdam 1993)
- A.J.M. Broos, *Tussen zwart en ultramarijn. De levens van schilders beschreven door Jacob Campo Weyerman (1677-1747)* (Amsterdam 1990)
- M. Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje. De strijd van de Friese Nassaus voor hun rechten 1702-1747* (Hilversum 2006)
- R.E. de Bruin, 'Zuivering, verkiezing en genoegdoening. Een onderzoek naar politiek gemotiveerd ontslag- en benoemingsbeleid ten aanzien van ambtenaren tijdens de Bataafse Revolutie', in *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1983, p. 82-116
- R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813* (Zutphen 1986)
- R.E. de Bruin, *Revolutie in Utrecht: studenten, burgers en regenten in de patriottentijd 1780-1787* (Utrecht 1987)
- R.E. de Bruin, 'Charles Pichegru (1761-1804) Frans generaal, veroverde Utrecht in 1795', in J. Aalbers e.a., red., *Utrechtse biografieën 2. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse* (Utrecht 1995) p. 134-138

- R.E. de Bruin, ‘Gefragmenteerde volkssoevereiniteit. Democratie op lokaal en regionaal niveau 1795-1798’, in O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens, red., *De Bataafse Omwenteling en het Recht* (Nijmegen 1997), p. 70-96
- R.E. de Bruin, ‘De prins en zijn regenten (1747-1780)’, in: C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis van de Provincie Utrecht, Van 1528-1780* (Utrecht 1997) p. 269-281
- R.E. de Bruin, ‘Patriotten en orangisten’, C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht, vanaf 1780* (Utrecht 1997), p. 63-84
- R.E. de Bruin, ‘Van soeverein gewest naar administratieve eenheid’, C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht. Vanaf 1780* (Utrecht 1997), p. 85-110
- R.E. de Bruin, ‘Jan Maximiliaan van Tuyll van Serooskerken van Vleuten’, in: P.A. Blok e.a., red., ‘*Veel tact en de noodige geschiktheid*’. *Gouverneurs en commissarissen in de Provincie Utrecht 1814-1997* (Utrecht, 1997) p. 23-33
- R.E. de Bruin, ‘De uitvoering der wetten en orders van het gouvernement’, in: J. Hallebeek en A.J. Sirks, *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)* (Hilversum 2006), p.165-200
- M.W.J. de Bruijn, *IJsselstein de vesting* (IJsselstein 2005)
- A. Bruynvis en H. Ormeling, ‘Criminaliteit en straf in de baronie van IJsselstein van 1750-1795 dl 2’, *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 32, 1985, p. 221-240
- M. Brus, ‘The Authority of Law’, in: G. Kreijen, red., *State, Sovereignty, and International Governance* (Oxford 2002), p. 3-24
- P.M. Buijs, *De eeuw van het geluk. Nederlandse opvattingen over het geluk ten tijde van de Verlichting, 1685-1835* (Hilversum 2007)
- Bijdragen tot de kennis en den bloei der Nederlandsche gymnasiën voor 1855* (Utrecht 1856)
- Bijlagen tot den Post van den Nederrhyn, XIXe stuk* (Utrecht 1787)
- Th. Clemens, ‘IJKpunt 1750. Op zoek naar nieuwe grenzen in het politiek-religieuze landschap van de Republiek’, in: C. Augustijn en E. Honee, red., *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen 1998) p. 69-102
- J. Colton, *A history of the Modern World* (New York 1978)
- L. Cortenraede, ‘De Wijkse regenten: van timmerman tot rentenier’. Ongepubl. doctoraalscriptie Utrecht, 1983
- J. Craandijk, ‘Het kasteel IJsselstein’, *Eigen Haard* 14 januari 1888
- J. Curling, *The life of Edward Wortley Montague (1713-1776). The man in the iron wig* (Michigan 1954)
- John Dehé, ‘Een slaafsch en ongezond bedrijf’. *De geschiedenis van het openbaar vervoer in Waterland 1630-1880* (Hilversum 2005)
- H.P. Deys, ‘Het Koningshuis als militair hospitaal’, *Oud-Rhenen*, 9 (1990), nr 3, p. 20-33
- C. Dekker, *Geschiedenis Provincie Utrecht*. 3 dln. (Utrecht 1995)
- C. Dekker, ‘De ontginning’, in: C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis Provincie Utrecht. Tot 1528* (Utrecht 1997), p. 131-142
- A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het ‘kopergeld’ van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1992)
- H.A. Diederiks e.a., *Een stad in achteruitgang. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Leiden 1978)
- C. Dingemanse, *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)* (Hilversum 2008)
- A.H.M. Dölle, ‘De constitutie voor het Koninkrijk Holland van 1806’, in J. Hallebeek en A.J. Sirks, *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)* (Hilversum 2006) p.25-46
- S.A.C. Dudok van Heel, *Van Amsterdamse burgers tot Europese aristocraten*. 2 dl, (Den Haag 2008)
- J. Duinkerken, *Schepenen aan de Zuiderzee. De magistraat van Harderwijk 1700-1750* (Zutphen 1990)

- H. Düselder, ‘Vom ‘Botanisieren’ und der ‘Nützlichkei der Natur’. Naturaneignung und Herrschaftsverständnis des Adels im Kontext von Kultur, Bildung und Ökonomie’, in: H. Düselder, O. Weckenbrock und S. Westphal, red., *Adel und Umwelt. Horizonte adeliger Existenz in der Frühen Neuzeit* (Köln/Wien 2008), p. 19-50
- L.E. Eelkman Rooda-Hoogterp, ‘Hoed je voor de vrijheid, iets over de Utrechtse zilverinname van 1795’, *Jaarboek Oud Utrecht* 1982, p. 137-150
- F. Egmond, *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800* (Amsterdam 1994)
- A.M. Elias, *Het Nationaal Sijndicaat 1802-1805* (Bussum 1975)
- A.M. Elias en P.C.M. Schölvinc, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam 1991)
- H. Ellenbroek, G. Terberg en A. Hermans, *Gang is alles. Zes eeuwen IJsselsteins korenmolendrieff* (IJsselstein 2003)
- P. Estié, *Van afgescheiden gemeente tot kerkgenootschap. Geschiedenis van de Hersteld-Evangelisch Luthers in Amsterdam 1791-1836* (Hilversum 2007)
- G.A. Evers, *Utrecht als koninklijke residentie: het verblijf van Lodewijk Napoleon te Utrecht 1807-1808* (Utrecht 1941)
- C.C. van Eyck, *Mijn waarde vriendin. Een Gents jaarnaal (1790-1791)* (Hilversum 2000)
- D.E.A. Faber en R. Rommes, ‘Op weg naar stabiliteit. 1618-1747’, in: R.E. de Bruin e.a., red., *‘Een paradijs vol weelde’. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000), p. 251-314
- A.M. Fafiani, ‘De Latijnse kostschool te IJsselstein’, *Stichting Historische Kring IJsselstein* (1985), nr. 35, p. 293-309
- A.M. Fafiani, ‘Een vertroostelijk antwoorde verwachtende’: het schoutambt IJsselstein in de jaren 1568-1590’, *Stichting Historische Kring IJsselstein* (1987), nr. 41/42, p. 22-37
- A.M. Fafiani, ‘Waar gebeurd in IJsselstein: verhalen uit de tijd voor 1800’, *Stichting Historische Kring IJsselstein* (1988), nr. 47, p. 129-137
- A.M. Fafianie, ‘...in Goeds ere ende des goeden sinte Ewalds. Geschiedenis van het Ewouds Gasthuis’, *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr. 84, april 1998, p.7-112
- A.M. Fafiani, ‘...eertijds was de Pruis in ‘t land’. Achtergronden van een Pruisische ‘bezetting’ in 1702’, *Stichting Historische Kring IJsselstein*, maart 2003, nr. 101, p. 11-31
- A.F. Fafianie, ‘...Alwaar voor desen een melaatshuijs gestaan heeft...’. De leprozerie van Eiteren gelokaliseerd’, *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr. 104, 2003, p. 1-16
- A.M. Fafiani, ‘... altijd op hand van Van der Meulen. Pieter van der Meulen, IJsselsteins schout in roerige tijden’, *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr. 115, sept 2006
- B.R. Feis, H. Hoogendoorn, P.M. Stoppelenburg, *Holland in touw. Hennepteelt en touwfabricage in het Groene Hart* (Woerden 2002)
- J. Flanders, *Consuming passions. Leisure and pleasure in Victorian Britain* (London 2006)
- M.R. Fowler and J.M. Bunck, *Law, Power and the Sovereign State. The Evolution and Application of the Concept of Sovereignty* (University Park Pennsylvania 1995)
- W. Fritschy, ‘De patriottenbeweging in Nederland. Een verzetsbeweging tegen een financiële oligarchie?’, in Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Roosendaal en P.G.B. Thissen, 1787. *De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988), p. 52-69
- A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren, de dienaar als heer: het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Leiden 1989)

- A.J.C.M. Gabriëls, ‘C.H. VerHuell (1764-1845), marineofficier, minister en diplomaat’, in: J.A.E. Kuys e.a., red., *Biografisch Woordenboek Gelderland VI* (Hilversum 2007) p. 129-132
- J. Gabriëls, ‘Tussen Groot-Brittannië en Frankrijk. De landstrijdkrachten van een onmachtige mogendheid’, in: J.R. Bruijn en C.B. Wels, *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003), p. 143-178 *Gedenkschriften van den majoor W.P. d’Auzon de Boisminart. Dl 2, 1806-1840* (Den Haag/Amsterdam 1843)
- Jan Jacob de Geer van Oudegein, *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht, uit de oorkonden bewerkt. 2 dln* (Utrecht 1860)
- P.M. van Gent, *Leerdam door de eeuwen heen* (Leerdam 1937)
- B. Giesen-Geurts, R. Mimpfen en A. Vernooij, *IJsselstein. Geschiedenis en architectuur* (Zeist 1989)
- G. Goorman, ‘De regenten en predikanten van IJsselstein 1765-1795. Een onderzoek naar verwanten en vermogens’, *Scriptie Geschiedenis MO B, Nieuwegein* 1984
- L. de Gou, *Het Plan van Constitutie* (Den Haag 1975)
- L. de Gou, *Het ontwerp van Constitutie van 1797. De behandeling van het plan van Constitutie van 1797 in de Nationale Vergadering*, 2 dln, (Den Haag 1983)
- L. de Gou, *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming* (Den Haag 1988)
- L. de Gou, *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming* (Den Haag 1997)
- C. Graafland, ‘Verlichting en zekerheid. Wilhelmus Peiffers (1705-1779) over de “Geloofs-Vastigheid”’, in: J.W. Maris, H.G.L. Peels en H. J. Selderhuis, *Om de kerk. Theologische opstellen, aangeboden aan prof. dr. W. van ’t Spijker bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Theologische Universiteit te Apeldoorn* (Leiden 1997)
- C.L. van Groningen, P.H.D. Leupen en E.R.M. Taveerne, *Rhenen 750 jaar stad. Symposium 28 maart 2008* (Utrecht 2009)
- F. Grijzenhout, ‘Altoos gedenkwaardig was voor den waaren vaderlander, de vyfde van Oogstmaand’, in: H. Bots en W.W. Mijnhardt, *De droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriottisme* (Amsterdam 1988), p. 98-115
- M.F. Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen voor vervolgd: asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18de eeuw* (Dieren 1984)
- J.J. Haalebeek en A.J.B. Sierks, red., *Nederland in de Franse schaduw: recht en bestuur in het Koninkrijk Holland 1806-1810* (Hilversum 2006)
- A.J. Hanou, ed., *Revolutie in woorden* (Amsterdam 1989)
- J-L. Harouel, ‘De ‘familie’-politiek van Napoleon I’, in: J. Hallebeek en A.J. Sierks, *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)* (Hilversum 2006), p. 11-24
- S. Hart, ‘Zaandam in de Franse tijd’, in: M.A. Verkade e.a., red., *Zaandam 150 jaar stad. 1811-1961. Bijdragen tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stad* (Zaandam 1962), p. 9-63
- C. van Heertum, T. Jongenelen en F. van Lamoen, red., *De andere achttiende eeuw. Opstellen voor André Hanou* (Nijmegen 2006)
- P.A. Henderikx, ‘De Lek en de Hollandse IJssel in de vroege Middeleeuwen’, in: B. van Bavel, G. van Herwijnen en K. Verkerk, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen* (Hilversum 2001), p. 163-180
- D.B.M. Hermans, ‘Jan van Stolk en het kasteel van IJsselstein’, *Stichting Historische Kring IJsselstein* 71, (1994) p. 195-208
- T. Hermans en C. Noordam, ‘IJsselstein’, in B. Olde Meierink e.a., red., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995)
- M. Heurneman, ‘Ruste eenigheyd & welvaaren’. Onderzoek naar de elite van Soest rond 1750’, *Van Zoys tot Soest* 28 (2007), nr 2, p. 1-12 en nr. 3, p. 25-34

- M. Heurneman, ‘Patriotten, prinsgezinden en Pruisen. Onderzoek naar de elite van Soest rond 1787’, *Van Zoys tot Soest*, jg. 29 (2008), nr. 1, p. 1-14, nr. 2, p. 1-11
- F.H. Hinsley, *Sovereignty* (Cambridge 1986)
- T.J. Hoekstra e.a., red., *O vrijheid! Onwaardeerbaar pand! Aspecten van de patriottenbeweging in stad en gewest Utrecht*. Themanummer Jaarboek Oud-Utrecht 1987
- W.J. op ‘t Hof, *Het gereformeerd piëtisme* (Houten 2005)
- J. Hofman, ‘Eenvoudig, onkostbaar en gerieflijk... Een bijdrage tot de geschiedenis van de belastingen in Gelderland in de periode 1795-1807’, in: H.B.N.B. Adam, J. Hofman en G.J. Mentink, *Van Gelre naar Gelderland. Aspecten van de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw* (Arnhem 1984), p. 58-77
- C.M. Hogestijn, *Het algemeen welzijn van het Volk. Een politiek- en rechtshistorische studie van Deventer in de Patriottentijd* (Nijmegen 2005)
- G.D. Homan, *Nederland in de Napoleontische tijd 1795-1815* (Haarlem 1978)
- P. Horden Jzn, *Een kleine geschiedenis van het Land van Vianen* (Amsterdam 1953)
- C. Huitema, ‘De elite van Doorn in het midden van de achttiende eeuw’, *Tijd voor Thorheim* (dec. 2008) 13-23
- C. Huitema, ‘Bestuurlijke elite in Doorn in het laatste kwart van de achttiende eeuw’, *Tijd voor Thornheim* (12) nr. 1 (juni 2009) pag. 29-35
- A. van Hulzen, *Utrecht in de Patriottentijd* (Zaltbommel 1966)
- A. van Hulzen, *Utrecht in beroering. Patriotten en Fransen in de Domstad 1780-1813* (Utrecht 2002)
- J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995)
- E.J.A. Jagtenberg, *Marijke Meu 1688-1765* (Amsterdam 1994)
- A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001)
- S. Jansen, ‘Gerustheid int midden van alle die beroeringen’. IJsselstein in het midden van de achttiende eeuw’, *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr. 85, 1998, p. 1-40
- S. Jansen, ‘De IJsselsteinse politiek van 1848-1850’, *Stichting Historische Kring IJsselstein*, 1996, nr 77, p. 383-393
- M. Jensma-Marx, ‘J.M. van der Roest en enkele van zijn familieleden’, *Stichting Historische Kring IJsselstein* nr 21, 1982, p. 11-13
- C. Jones, *The Great Nation. France from Louis XV to Napoleon* (London 2002)
- J.A.B.M. de Jong, ed., *Holland in vroeger tijd. 18e eeuwse beschrijvingen van steden en dorpen in Gelderland* Zaltbommel 1964)
- J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad. Gouda, 1700-1780* (Den Haag 1985)
- O.J. de Jong, ‘De Stichtse katholieken’, in C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht. Deel 2: van 1528 tot 1780* (Utrecht, 1997), p. 339-362
- R. de Jong, *Electoral cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005)
- T. Jongenelen, ‘Een prettig gestoorde achttiende-eeuwer. Pieter Bakker (1703-1761) en De Godsdienst zonder bijgeloof’, in: C. van Heertum, T. Jongenelen en F. van Lamoen, red., *De andere achttiende eeuw. Opstellen voor André Hanou* (Nijmegen 2006), 101-122
- J.A.F. de Jongste, ‘De Republiek onder het erfstadhouderschap 1747-1780’, in: D.P. Blok ea, red, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1980) dl 9, p. 73-91
- A. Jonker, ‘Het openbaar lager onderwijs in IJsselstein in de eerste helft der 19de eeuw’, *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 26/27 (1983), p. 129-135

- H. Jonkers, A. van der Linden en K. Peeters, ‘We hebben de Papen horen zingen: geschiedenis van de schuilkerk aan de Havenstraat’, *Stichting Historische Kring IJsselstein* 96, 2001, p. 1-20
- J. Joor, *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving bij het Franse Keizerrijk (1806-1813)* (Amsterdam 2000)
- Th. Jorissen, red., *Memorien van mr. Diderik van Bleiswijk, vrijheer van Eethen etc, 1734-1755* (Utrecht 1887). Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht, nr 45
- H.A. Kamphuis, *Stad en Lande tijdens de Bataafse Republiek. Bestuurlijke en gerechtelijke verhoudingen in Groningen, 1795-1807* (Assen 2005)
- C.A. van Kalveen, ‘Kenmerken van de Amersfoortse Patriottenbeweging’, *Jaarboek Oud Utrecht* 1987, p. 114-144
- C.M. van der Kemp, *Der Eere der Nederlandsche hervormde kerk gehandhaafd (tegen Ypey en Dermouth). Geschiedenis der Nederlandsch Hervormde Kerk. Dl 2* (Rotterdam 1830)
- R. Kemperink en B. Elias, red., ‘Bruit van d’Eem’. *Geschiedenis van Amersfoort* (Utrecht 2009)
- G.W. Kernkamp, ‘De voormalige provincie Utrecht in 1813’, in G.J.W. Koolemans Beijnen, *Historisch gedenkboek der herstelling van Neerlands onafhankelijkheid in 1813* (Haarlem 1913), p. 343-420
- F. Ketner, ed., *Album Promotorum* (Utrecht 1936)
- J.G. Kikkert, *Gespanssen stilte. De Patriotten en het einde van de Republiek 1780-1795* (Houten 1987)
- J.G. Kikkert, *Lodewijk Napoleon, koning van Holland* (Soesterberg 2006)
- Mary Killough, ‘The Tankfamily of Green Bay, 1850-1891’, *Voyageur*, summer/fall 2000, p. 26-32
- J.F.K. Kits Nieuwenkamp en H.L.Ph. Leeuwenberg, ‘Gijsbert Franco de Milan Visconti (1693-1780). Heer van Hinderstein, Nijevelt, Veldhuijsen, Bijveld, Roswijde, Reijerscop, Lichtenberg en Snellenburg’, in *Utrechtse Biografieën. Langs de Oude Rijn* (Utrecht 1999) p. 87-91
- S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995)
- J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001)
- J.H. Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek* (Middelburg 1998)
- K. Koch, *Over staat en statenvorming* (Leiden 1993)
- J.A.M. Koenhein, ‘De gilden en de economische ontwikkelingen van Vianen in de achttiende eeuw’, *Het land van Brederode* 19 (1994), nr 3-4, p. 33-62
- J.L. Kool-Blokland, *De elite in Heusden 1700-1750. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland LXII* (Tilburg 1985)
- L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad, Hoorn, 1700-1780* (Den Haag 1985);
- J.C. Kort, ‘Lenen afkomstig van Otto en Gijsbert van IJsselstein, 1332-1656’, *Ons Voorgeslacht* (35) 1980
- J.C. Kort, ‘Het leenregister van hofstede IJsselstein 1310-1656’, *Ons Voorgeslacht* (38) 1983
- E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam 1974)
- E.H. Kossmann, *Political Thought in the Dutch Republic. Three Studies* (Amsterdam 2000)
- J. de Kruijff, *Liefhebbers en gewoontelezers: leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Zutphen 1999)
- L.G. Krijnen, ‘De bestuurders van Vianen in de 18e eeuw’, *In het land van Brederode*, 11 (1986), nr 3-4, p. 56-64
- J.R. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker 2002)
- Y. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993)
- G. Kuipers. *Goede humor, slechte smaak. Nederlanders over moppen* (Amsterdam 2001)
- M. Langenbach, *Onbekend talent. Leerlingen van de Utrechtse fundatie van Renswoude 1761-1795* (Zutphen 1991)

- J. van Lennep, *De Uithangteekens*, dl. 2 (Amsterdam, herdruk 1974)
- R. Lesaffer and G. Macours, ed., *Sovereignty and the Law of Nations (16th-18th centuries)* (Brussel 2006)
- P. Leupen, *Keizer in zijn eigen rijk. De geboorte van nationale staat* (Amsterdam 1998)
- G.H. Leurdijk, *Predikant tussen Pietisme en Reveil. Portret van Joan Hugo van der Groe 1735-1818* (Kampen 1991)
- A. van der Linden en K. Peeters, '...die cloppen die daer in menighte sijn'. Klopjes in de Nederlanden, gericht op de situatie in IJsselstein', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, 2005, nr. 112, p. 1-20
- L.F. van Loo, 'De armenzorg in de Noordelijke Nederlanden 1770-1854', D.P. Blok e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 10, p. 417-434
- W.F. Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als cultuurkritiek in Nederland in de 18de eeuw* (Hilversum 2005)
- E. Maes, "Van kluisters wars en slavernij, de zinspreuk hier is: dood of vrij'. De patriotse revolutie te Wijk bij Duurstede (1783-1787)', in *Jaarboek Oud-Utrecht 2007*, p. 69-114
- B.J. Martens van Vliet, 'Willem Leysius (1769-1796). Rentenier', in: J. Aalbers e.a., *Utrechtse biografieën 2* (Utrecht 1995), p. 84-88
- P. Martens, 'Vis uit het binnenwater. De zoetwatervisserij in Holland', in: E. Beukers, red., *Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijt*. Dl. 2 (Hilversum 2007), p. 295-322
- J.K.H. van der Meer, *Patriotten in Groningen 1780-1795* (Assen 1996)
- J. Meerdink, 'Het huis 's Heerendijk en zijn bewoners II', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 15, juni 1980, p. 1-15
- J.M.M. de Meere, 'Sociale verhoudingen en structuren in het noorden 1814-1844', D.P. Blok e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 10, p. 384-416
- A.F. Mellink, *Documenta anabaptistica Neerlandica. Dl 2 Amsterdam 1536-1578* (Leiden 1980)
- Memorie van rechten ende zelfsverdediging van Mr. Carel Philip van Cuylenborgh* (Utrecht 1753)
- H. Metzelaar en E.R. d'Engelbronner, 'Niet zo erg Hollands'. *Dagboek van een reis naar Nederland. 1790-1791 door Nina d'Aubigny* (Hilversum 2001)
- J.A.L. de Meyere, *Vrijstad Vianen* (Vianen 1987)
- Ch. de Mooij, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum 1998)
- Roel Mulder, 'Maarssen: wie was er aan de macht in... 1747', *Historische Kring Maarssen*, jrg. 35, nr. 1 (feb. 2008), 35-42
- R. Mulder, 'Maarssen: wie was er aan de macht in... 1787', *Historische Kring Maarssen*, jrg. 35, nr. 2 (mei 2008) 64-71
- C. de Munck, *Lodewijk Napoleon, koning van Holland. Een miskende Bonaparte* (Zutphen 1997)
- L. Murk, *Over IJsselstein gesproken...* (IJsselstein 1985)
- L. Murk, 'Weecht wel doet ellick recht'; geschiedenis van het wegen te IJsselstein', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr. 56, 1991, p. 317-330.
- L. Murk, *IJsselstein, hoe was 't ook al weer?* (IJsselstein 2002)
- W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdrom. Culturele genootschappen in Nederland 1750-1815* (Amsterdam 1988)
- W.W. Mijnhardt, *Over de moderniteit van de Nederlandse Republiek* (Utrecht 2001)
- J.C. Naber, *Een terugblik* (Haarlem 1970)
- De Nederlandse leeuw*, jg. 18 (1900), kolom 133-134
- De Nederlandse leeuw*, jg. 19 (1901), kolom 122-124
- De Nederlandse leeuw*, jg. 23 (1905), kolom 334-335
- De Nederlandse leeuw*, jg. 30 (1912), kolom 173
- De Nederlandse leeuw*, jg. 36 (1918), kolom 276

- De Nederlandse leeuw*, jg. 57 (1939), kolom 540
- De Nederlandse leeuw*, jg. 58 (1940), kolom 150-152
- De Nederlandse leeuw*, jg. 71 (1954), kolom 155
- De Nederlandse leeuw*, jg. 81 (1964), kolom 245-246
- De Nederlandse leeuw*, jg. 87 (1970), kolom 138
- De Nederlandse leeuw*, jg. 90 (1973), kolom 139-143
- De Nederlandse leeuw*, jg. 97 (1977), kolom 205
- Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 12 december 1887
- K. Nieuwenhuizen e.a., red., *De Loosdrechtse porseleinfabriek boven water. Over gebouwen, porseleinproductie en ds De Mol 1774-1784* (Loosdrecht 2007)
- T. Nieuwenhuis, *Keeshonden en Prinsmannen. Durgerdam, Ransdorp en Holisloot 1780-1813* (Amsterdam 1986)
- D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 1986)
- T. de Nijs en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland dl 3a, 1795-2000* (Hilversum 2003)
- D. Onnekink, *The Anglo/Dutch Favourite. The Career of Hans Willem Bentinck, 1st Earl of Portland (1649-1709)* (Aldershot 2007)
- P.H.M. van Opheusden, ‘Henricus Berendtzen, aartspriester van Utrecht, een patriot die geen Bataaf werd’, in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1987, p. 222-276
- E. van Oosterom, ‘Zeevliet’, *Stichting Historische Kring IJsselstein* 1986, nr. 37/38, p. 359-362
- R.J. Ooyevaar en C.W. Vink, ‘Kersen en kersenboomgaarden’, *Stichting Historische Kring IJsselstein* 1986, nr 37/38, p. 341-358
- R.J. Ooyevaar, ‘De boerderij Rijpickerwaard’, *Stichting Historische Kring IJsselstein* nr 2 (feb 1977), p. 14-17
- K. Peeters en L. Murk, ‘De IJsselsteinse schutterij’, *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 61/62, 1992, p. 1-31
- P.M. Peucker, *’s Heerendijk. Herennhutters in IJsselstein 1736-1770* (Zutphen 1991)
- T.J.E.M. Pfeil, *’Tot redding van het vaderland’: het primaat van de Nederlandse overheidsfinanciën in de Bataafs-Franse tijd 1795-1810* (Amsterdam 1998)
- A. Pietersma, ‘Johannes Petsch (1720-1795), dissident Herennhutter predikant’, in: H.L.Ph Leeuwenberg en F. Vogelzang, red., *Utrechtse biografieën. Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Oudewater, Montfoort, Linschoten, IJsselstein, Nieuwegein en Lopik* (Utrecht 2003) p. 137-142
- A. Pietersma e.a., red., *’Een paradijs vol weelde’: een geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000)
- J.M.G. van der Poel, ‘Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1770-1840’, in D.P. Blok e.a., red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden dl 10* (Haarlem 1981), p. 159-182
- T. Poell, *The democratic paradox. Dutch Revolutionary Struggles over Democratisation and Centralisation (1780-1813)* (Utrecht 2007)
- M.R. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden, 1700-1780* (Den Haag 1985)
- M. Prak, *Republikeinse veelheid, democratische eenvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak ’s Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999)
- P. Prud’homme, *The Synergy Masquerade versus the Battle for Identities. Processes of culture, identity and power in international mergers and acquisitions* (Amsterdam 2005)

- J.C.N. Raadschelders, *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen 1600-1900. Een historisch-bestuurskundig onderzoek in vier Noord-Hollandse gemeenten* (Den Haag 1990)
- S. Raue, 'Die waech ende maet. De IJsselsteinse waag tot 1779', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 60, 1992, p. 397-412
- B. Rebel, 'De 8 is resultante: het Nozema-Wereldomroepgebouw te IJsselstein, een architectuurhistorisch monument uit de tijd van de wederopbouw van de architecten Ben Merkelbach en Piet Elling', *Stichting Historische Kring IJsselstein* 1996, nr 76, p. 343-356
- W. Reinhard, ed, *Power Elites and the Growth of State Power* (Oxford 1996)
- B. Rietveld, 'Het sluisje in de IJsseldam', *Stichting Historische Kring IJsselstein* (1982), nr 21, p. 1-9
- B. Roberts, *Through the keyhole. Dutch child-rearing practices in the 17th and 18th century. Three urban elite families* (Hilversum 1998)
- J. Roelevink, 'Perkamenten blindgangers? Patriotten, prinsgezinden en de archieven van hun overheden', in: H. Bots en W.W. Mijnhardt, *De droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriottisme* (Amsterdam 1988), p. 71-81
- R. Rommes, 'Geen vrolyk geloei der melkzwaare koeijen'. Runderpest in Utrecht in de achttiende eeuw', in *Jaarboek Oud Utrecht* 2001, p. 87-135
- R.N.J. Rommes, 'Werken in de stad', in: C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis Provincie Utrecht 1528-1780* (Utrecht 1997), p. 195-211
- D.J. Roorda, *Partij en Factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1987)
- J.G.M.M. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003)
- J. Rosendaal, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005)
- J.R. Ruff, *Violence in Early Modern Europe 1500-1800* (Cambridge 2001)
- R. Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)* (Zutphen 2002)
- W.J.M.J. Rutten, 'De vreselijkste aller harpijen'. *Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Een sociaal-historisch en historisch-demografische studie* (Wageningen 1997)
- S. Rijs, 'Was er een Nederlands revolutionair kostuum?', in: H. Bots en W.W. Mijnhardt, *De droom van de Revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriottisme* (Amsterdam 1988), p. 82-92
- A.W.F.M. van de Sande, 'Tussen argwaan en overtuiging. Het katholieke aandeel in de Patriottenbeweging', in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen, red., 1787. *De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988), p. 112-133
- J.H. von Santen, 'Aristocratie en liberalisme', in C. Dekker, e.a., red., *Geschiedenis van de Provincie Utrecht. Vanaf 1780* (Utrecht 1997), p. 111-142
- N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004)
- B.C. de Savornin Lohman, *De bestuursinrichting van Gewest, Stad en Platteland gedurende de Bataafse Republiek* (Utrecht 1910)
- C. van Schaik, *Overlangbroek op de kaart gezet. Dorp, landschap en bewoners, waaronder een familie De Cruijff* (Hilversum 2008)
- S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* (Amsterdam 1989)
- S. Schama, *Citizens. A chronicle of the French Revolution* (London 1989)
- P.J. Schipperus, *Buren en Oranje; geschiedkundig overzicht van het Graafschap Buren, de stad en het kasteel en het in 1612 door prinses Marie van Oranje-Nassau, gravindouairière van Hohenlo gestichte weeshuis* (Buren 1962)
- F.H. Schmidt, *Pieter de Swart; architect van de achttiende eeuw* (Zwolle 1999)
- A. Schom, *Napoleon Bonaparte* (New York 1997)

- D.J. Schoon, 'Lodewijk Napoleon en de regeling der godsdiensten in Holland', in: J. Hallebeek en A.J. Sirks, *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)* (Hilversum 2006), p. 77-100
- C.J. Schotsman, 'Wat een verandering in zoo weynige jaaren'. *Van republiek tot koninkrijk* (Zaltbommel 2002),
- G.J. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. De banne Graft, 1770-1810* (Franeker 1989)
- G.J. Schutte, *Oranje in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1999)
- C.H. Slechte, 'Een noodlottig jaar voor veel zotte en wijze'. *De Rotterdamse windhandel van 1720* (Den Haag 1982)
- E.J.Th.A.M.A. Smit, *De oude Kleefse enklaves en hun overgang naar Gelderland 1795-1817*. Gelderse Historische ReeksVII (Zutphen 1975)
- H.J. Smit, 'Vianen in de Patriottentijd', in *Jaarboek Oud Utrecht* 1987, p. 189-221
- P. Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preindustriële Europa* (Hilversum 1990)
- H. Steenkamer en L. Beijen, 'Benschopperstraat 25 en zijn bewoners', *Stichting Historische Kring IJsselstein*, nr 91, juni 2001 p. 13-24
- N. Stoppenburg, 'Elite en stadsbestuur van het achttiende-eeuwse Oudewater', *Heemtijdningen*, geaccepteerd januari 2008
- J.C. Streng, 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Hilversum 1997)
- W.H. Strous, 'De Bataafse omwenteling van 1795 in Rhenen', *Oud-Rhenen* 14 (1995), nr 1, p. 5-14
- W.H. Strous, 'Rijk en arm in het Rhenen van 1748', in: Lidy Bultje-van Dillen, *Geschiedenis van Rhenen* (Utrecht 2008) p. 258-267
- D.M.B. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht; sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998)
- Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. Zevende deel behelzende Het vervolg der beschrijvinge van Holland met nieuwe Kaarten en kunstige printverbeeldingen versierd* (Amsterdam, 1749)
- P.J.H.M. Theeuwen, 'Pieter 't Hoen (1744-1828), politiek journalist en Utrechts Patriot', in *Jaarboek Oud Utrecht* 1987, p. 43-77
- P.J.H.M. Theeuwen, *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn (1781-1787); een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het laatste kwart van de achttiende eeuw* (Nijmegen 2002)
- F. Thuijs, *De ware Jaco. Jacob Frederik Muller, alias Jaco (1690-1718), zijn criminele wereld, zijn berechting en zijn leven na de dood* (Hilversum 2008);
- G.B. Tindall and D.E. Shi, *America. A narrative history*, 2 dl. (New York 1992)
- L. van Tongerloo, 'Vrouwenklooster: ontvangen glazen en verleende memories', *Maandblad Oud-Utrecht*, 57 (1984), nr 3, p. 37-40
- Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte. Over de tweede helft der achttiende eeuw en het begin der negentiende eeuw, bezorgd door H. van A* (Rotterdam 1977, 1882 1ste druk)
- J. Uppelschoten, Burgerbewapening in Maarssen en Maarsseveen. Opkomst en ondergang van een politieke beweging', in; *Jaarboek Oud-Utrecht* 1987, p. 145-155
- De Utrechtse gemeenten in 1815 in vraag en antwoord* (Utrecht, herdruk 1972)
- Utrechtsche Courant*, 2 maart 1785, 6 juli 1785, 1 en 3 augustus 1785, 15 maart 1786, 14 juli 1786, 29 december 1786, 16 juni 1797, 15 december 1797, 5 september 1799, 1 oktober 1799, 9 november 1801, 2 april 1810
- W.F.J. den Uyl, *De Lopikerwaard. Dl 1 Dorp en Kerspel. Dl 2 De waterschappen* (Utrecht zj)

- G.P. van de Ven, 'Lodewijk Napoleon en de waterstaat', in J. Hallebeek en A.J. Sirks, *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)* (Hilversum 2006) p. 125-146
- M. Vergouw en P. Siccama, *Eyteren bij IJsselstein* (Nieuwegein 1993)
- Verhaal der procedures tusschen Alida van der Streng en Egbert Buys* (Amsterdam & Utrecht, 1753)
- Verhandelingen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Dl 8* (Utrecht 1794)
- R. Verweij, 'Het notaris kantoor: woon- en werkplek van de IJsselsteinse notaris', *Stichting Historische Kring IJsselstein* 1994, nr 69/70, p. 189-194
- F. Vogelzang, 'Jan Hendrik van Lynden van Lunenburg (1765-1854) regent', M.A. van der Eerden-Vonk, H.L.Ph. Leeuwenberg en F. Vogelzang, red., *Utrechtse biografieën. Het Kromme Rijngebied* (Utrecht 2002), p. 123-128
- F. Vogelzang, 'Johannes Jacobus Abbink Spaink (1897-1964). Burgemeester', in: H.L.Ph. Leeuwenberg en F. Vogelzang, red., *Utrechtse biografieën. Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Oudewater, Montfoort, Linschoten, IJsselstein, Nieuwegein en Lopik* (Utrecht 2003), p. 9-14
- F. Vogelzang, 'Pieter van der Meulen (1729-na 1804). Schout en substituutdorst', in: H.L.Ph. Leeuwenberg en F. Vogelzang, red., *Utrechtse biografieën. Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Oudewater, Montfoort, Linschoten, IJsselstein, Nieuwegein en Lopik* (Utrecht 2003), p. 118-124
- F. Vogelzang, 'Een aarzelende machtsstrijd: IJsselstein tijdens de eerste patriotse opstand 1785-1788', in *Jaarboek Oud-Utrecht* 2004, p. 63-118
- F. Vogelzang, 'Weyerman in IJsselstein, op zoek naar 'De Vergulde Wagen', *Mededelingen van de stichting Jacob Campo Weyerman*, 2007 (jrg 30), nr 2, p. 140-145
- F. Vogelzang, 'Een enclave van rust, 1780-1788', in: L. Bultje-Van Dillen e.a. red., *Geschiedenis van Rhenen* (Utrecht 2008), p. 268-277
- F. Vogelzang, 'Rhenen in de Bataafse tijd, 1794-1806', in: L. Bultje-Van Dillen e.a. red., *Geschiedenis van Rhenen* (Utrecht 2008), p. 278-285
- F. Vogelzang, 'Van Staten naar Representanten naar Provinciale Staten. De omwentelingen in het gewestelijk bestuur van Utrecht tussen 1795 en 1816', *Jaarboek Oud Utrecht* 2009, p. 110-156
- A. Vos, *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Utrecht 2007)
- K. Vossestein, *Verwisselde loterijbriefjes. Montfoort 1783-1803* (Hilversum 1999)
- G.W. Vreede, *Mr. Laurens Pieter van den Spiegel en zijne tijdgenooten (1737-1800). De staatsgeschillen in de Nederlandsche republiek, tot de door Pruissen en Frankrijk beproefde bemiddeling* (Middelburg 1874)
- J. de Vries en A.M. van der Woude, *Nederland 1500-1815: de eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 2005)
- O. Vries e.a., *De heeren van de Raede. Biografieën en groepsportret van raadheren aan het hof van Friesland 1499-1911* (Hilversum 1999)
- A.J. van Weel, *De incorporatie van Culemborg in de Bataafse Republiek*. Gelderse Historische Reeks X (Zutphen 1977)
- John Weiss, *Conservatism in Europe 1770-1945. Traditionalism, Reaction and Counter-Revolution* (London 1977)
- F.J.J. Welten, *In dienst voor Napoleons droom: de verstoring van de plattelandssamenleving in Weert* (Leuven 2007)
- K. Westering, 'Ter ere Gods en Onze Lieve Vrouwe van Eiteren. Een leprozengilde', *Tussen Rijn en Lek. Tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek*, 21 (1987), nr 3, p. 1-29
- F. Wetsels, *De vrolijke tuchtheer van de Abderieten. Jacob Campo Weyerman in Breda* (Breda 2006)
- J.C. Weyerman, *De Vrolyke Tuchtheer, 27 maart 1730*

J.M. van Winter, 'Bisschop Balderic en de rijkskerk', in: C. Dekker, red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht. Tot 1528* (Utrecht 1997), p. 103-114

H.F. de Wit, *Gorkums heren. Regentenpolitiek 1650-1750* (Gorinchem 1981)

J. de With, 'Het ambachtshuis in Hei- en Boeicop en zijn bewoners', *Het Land van Brederode* 19 (1994), nr 1-2, p. 10-16

G.J. van Wijngaarden, 'Godert van der Capellen (1778-1848). Gouverneur-generaal van Nederlands-Indië en president-curator van de Utrechtse Hogeschool', in: *Utrechtse biografieën. De Utrechtse Heuvelrug – Noord* (Utrecht, 2004), p. 53-57

O. Ydema, 'Op zoek naar draagkracht', in: J. Hallebeek en A.J. Sirks, *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)* (Hilversum 2006) p. 101-124

Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Roosendaal en P.G.B. Thissen, 1787. *De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988)

A.Zondergeld-Hamer, *Een kwestie van goed bestuur. Twee eeuwen armenzorg in Weesp (1590-1822)* (Hilversum 2006)

T. Zwaan, *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam 2001)

H.L. Zwitser, 'Den militie van den Staat'. *Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991)

Geraadpleegde internetbronnen

Deze websites zijn regelmatig geraadpleegd tussen 2006 en 2009:

Archivalia en fulltextbestanden

<http://www.den-braber.nl> (van papier naar digitaal, dtb van verschillende Utrechtse gemeenten)

Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering <http://192.87.107.12:8080/decreten>

http://www.dbnl.org/tekst/bickoo2dagbo1_01/bickoo2dagbo1_01_0020.htm

http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003196602_01/_jaa003196602_01_0001.htm

http://www.dbnl.org/tekst/_jaa001179701_01/_jaa001179701_01_0001.htm

http://www.dbnl.org/tekst/lando16milio1_01/lando16milio1_01_0009.htm

http://www.dbnl.org/tekst/molhoo3nieuo1_01/molhoo3nieuo1_01_2057.htm

<http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/inscriptions/133>

http://files.archieven.nl/46/f/569.10/Dordrechtse_Courant_1804-01-21_002.pdf

<http://www.google.books> *Neues Preussisches Adelslexicon*, 1839

Genealogieën

<http://gw1.geneanet.org/>

<http://www.beijen.net>

<http://www.hugenholtz.net>

<http://www.nikhef.nl/~louk/MESKW/generation11.html>

<http://users.skynet.be/andre.both/genealogie/index.htm>

<http://web.telia.com/~u30218256/dutch1.htm#Vaste%20goederen%20rond%20Rhenen,%20overkocht%20en%20gekocht%20door%20de%20familie>

<http://home.hccnet.nl/y.h.v.galen/>

<http://www.archiefploosvanamstel.nl>

<http://www.vanhoogstraten.org>

<http://home.worldonline.nl/cbo02201/Otterspoor%20main%20tree.htm>

<http://www.hogenda.nl/Docs/BorrowRoomIndex.aspx?Index=I>

<http://gw1.geneanet.org/index.php3?b=edriessen&lang=fr;p=nicolaus;n=de+fremerly>

<http://www.xs4all.nl/~smaak/Parenteel-Breda-Brielle.htm>

<http://www.members.chello.nl/r.bergjeths/gen20050325.pdf>

http://www.xs4all.nl/~meervank/parenteel_kompier_005/parenteel_kompier_005.htm

Databases

<http://www.geocities.com/capitolhill/senate/7232/nl/stadsrechten.htm>

<http://www.herenvanholland.nl>

<http://www.historischekringbemmel.nl>

<http://www.sabine.nu>

<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN>

<http://www.members.chello.nl/nordholt/societies1800>

<http://www.rkd.nl>

<http://www.meertens.knaw.nl>

<http://www.milwiki.nl/dutchregiments>

<http://bibliotheek.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/UB/2006/Boekholt-Onderwijs/Onderwijsenquetevan1799.pdf>

<http://www.oudrhenen.nl>

<http://www.picarta.nl>

<http://www.stadsrechten.nl>

<http://www.volkstellingen.nl>

<http://www.hetutrechtsarchief.nl> (notarieel archief tot 1811)

CV auteur

Fred Vogelzang (1961) volgde het atheneum in Zeven (Dld) en Venray en ging daarna geschiedenis studeren in Utrecht. Na zijn afstuderen in 1987 vervulde hij zijn vervangende dienstplicht bij de Utrechtse universiteitsbibliotheek en werd daarna aangesteld als docent en onderzoeker bij het Pedagogisch-Didactisch Instituut, later IVLOS van die universiteit. Een paar jaar daarna was hij de eerste consulent regionale geschiedenis van de provincie Utrecht. Bij het Erfgoedhuis Utrecht initieerde hij veel lokaal onderzoek en ondersteunde professionele en vrijetijdsonderzoekers. Hij was redacteur en auteur van diverse publicaties. Sinds 2008 is hij werkzaam in Wijk bij Duurstede als wetenschappelijk medewerker bij de Nederlandse Kastelenstichting.

Dit proefschrift kwam tot stand met steun van velen: teveel feitelijk om op te noemen. Natuurlijk de wetenschappelijke begeleiders van het onderzoek, de medewerkers van Het Utrechts Archief, van de Samenwerkende Archiefzorg Lopikerwaard, collega's bij het Erfgoedhuis en later LandschapErfgoedUtrecht, vrienden, geliefden, kennissen en soms wildvreemden die hun materiaal spontaan ter beschikking stelden, allemaal hebben ze bijgedragen aan dit boek. Ik ben ze daarvoor zeer dankbaar. Vooral omdat ze zonder te klagen al die verhalen over IJsselstein hebben aangehoord...

Colofon

Ontwerp en lay-out
<http://www.ontwerpkantoor.nl>
Godfried Vonk en Marjorie Specht

Drukwerk
Stunnenberg

ISBN
978-94-6103-003-0

Foto voorzijde
Carel van Boetzelaer (1727-1803)
Pastel op papier door Pieter de la Croix, Instituut Collectie Nederland,
Rijswijk. Foto T. Koster

Foto achterzijde
Stadhuis en Plaats, IJsselstein, na 1744
Olie op canvas door Jan Ekels I, Collectie Stadsmuseum IJsselstein

De baronie IJsselstein vormde een zelfstandig staatje binnen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Een tijdlang werd die status gebruikt om asiel te bieden aan mensen die op de vlucht waren voor hun schuldeisers of andere minder frisse zaken op hun kerfstok hadden. Onder barones Marie Louise van Hessen-Kassel ging het roer finaal om. De corrupte stadsregering werd afgezet en IJsselstein werd een belastingparadijs, een gerieflijk oord voor predikanten in ruste, bejaarde adellijke dames, kooplieden met hun schaapjes op het droge en militairen op wachtgeld, zoals Carel van Boetzelaer, de militair die landelijke bekendheid verwierf door de heldhaftige verdediging van Willemstad. De Franse inval van 1795 en de instelling van de Bataafse Republiek maakte een einde aan de IJsselsteinse autonomie, ondanks heftig verzet van de baronie tegen de financiële gelijkshakeling. Sindsdien is IJsselstein een gemeente zoals alle andere.

ISBN 9789461030030

9 789461 030030